

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**GEÇ DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
İKTİSADİ DÜŞÜNCENİN GELİŞMESİNDE LİBERAL
İKTİSAT VE MİLLİ İKTİSAT YAKLAŞIMLARININ ETKİSİ:
KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME, 1800-1914**

AHMET DENİZ BOZKURT

İKTİSAT ANABİLİM DALI

TEMMUZ 2019

**GEÇ DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İKTİSADİ
DÜŞÜNCENİN GELİŞMESİNDE LİBERAL İKTİSAT VE MİLLİ İKTİSAT
YAKLAŞIMLARININ ETKİSİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME,
1800-1914**

Ahmet Deniz BOZKURT

**DOKTORA TEZİ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

TEMMUZ 2019

Ahmet Deniz Bozkurt tarafından hazırlanan “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi Düşüncenin Gelişmesinde Liberal İktisat ve Milli İktisat Yaklaşımlarının Etkisi: Karşılaştırmalı Bir İnceleme, 1800-1914” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Gazi Üniversitesi İktisat Anabilim Dalında İktisat Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Metin SARAÇOĞLU

İktisat, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

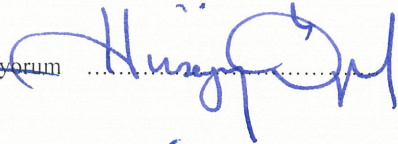
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Başkan : Prof. Dr. Hüseyin ÖZEL

İktisat, Hacettepe Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye : Prof. Dr. İbrahim TOKATLIOĞLU

İktisat, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

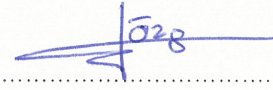
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye : Doç. Dr. Özgür TEOMAN

İktisat, Hacettepe Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye : Doç. Dr. Celal TAŞDOĞAN

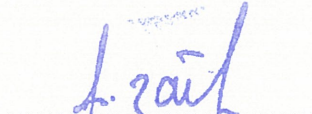
İktisat, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Tez Savunma Tarihi: 11/07/2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Figen ZAİF

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
  - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
  - Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
  - Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
  - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,
- bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Ahmet Deniz BOZKURT

11/07/2019

GEÇ DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İKTİSADİ DÜŞÜNCENİN
GELİŞMESİNDE LIBERAL İKTİSAT VE MİLLİ İKTİSAT YAKLAŞIMLARININ

ETKİSİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME, 1800-1914

(Doktora Tezi)

Ahmet Deniz BOZKURT

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Temmuz 2019

ÖZET

Bu çalışma, temel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadi düşüncenin oluşmasında ve gelişmesinde “liberal iktisat” ve “milli iktisat” anlayışlarının etkisini, karşılaştırmalı bir biçimde vermeyi amaçlamaktadır. Özellikle XIX. yüzyılda Batı Avrupa'da “sanayi kapitalizmi”nin yükselişi ile birlikte Osmanlı'nın iktisadi düşüncesinin gelişimi, Batı'ya bağımlı ve Batı'dan yaklaşık bir asır sonra gerçekleşmiştir. Osmanlı'da iktisadi düşüncelerin yayılması, gelişmesi ve tartışılması bağlamında ön planda yer alan yaklaşımlar, liberal ve milli iktisat anlayışları olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma, üç ana bölümden oluşmaktadır. Kuramsal ve kavramsal çerçeveyi oluşturan birinci bölümde Karl Polanyi'nin daha çok iktisat antropolojisi alanında öncü olarak kabul gören iktisadın “biçimselci” ve “özelci” tanımlarından hareket edilmekte ve Osmanlı iktisadi düşüncesinin oluşumunda bu tanımlardan yola çıkılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı iktisadi ve toplumsal yapısının açıklanmasında Max Weber'in “patrimonyal devlet” anlayışı, Karl Marx'ın “Asya Tipi Üretim Tarzı” (ATÜT) yaklaşımı ve Immanuel Wallerstein'in “Modern Dünya Sistemi” analizine de bu bölüm kapsamında kısa bir biçimde değinilmektedir. Osmanlı iktisat düzeninin evriminin ele alındığı çalışmanın ikinci bölümünde, kendisini en belirgin biçimde XVI. yüzyılda gösteren “Klasik Osmanlı İktisat Zihniyeti” temel alınarak Osmanlı iktisadi tarihi, siyasal, toplumsal, kültürel ve kurumsal gelişmeler göz önüne alınarak incelenmektedir. Üçüncü ve son bölümde ise, Osmanlı'nın modernleşme süreci göz önünde bulundurularak iktisadi düşüncelerin yayılması, gelişmesi ve tartışılması, liberal ve milli iktisat anlayışlarından hareketle, her iki anlayışın öne sürdüğü görüşler belirtilerek karşılaştırmalı bir biçimde ele alınmaktadır. Yine bu bölüm kapsamında, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması sürecinde liberal ve milli iktisat anlayışlarının belirgin bir rol oynadıklarına da değinilmektedir.

Bilim Kodu : 115105

Anahtar Kelimeler : Karl Polanyi, Osmanlı İmparatorluğu, Liberal İktisat, Milli İktisat, Osmanlı İktisadi Tarihi, Osmanlı İktisadi Düşüncesi ve Zihniyeti

Sayfa Adedi : 281

Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Metin SARAÇOĞLU

THE EFFECT OF LIBERAL ECONOMICS AND NATIONAL ECONOMIC
CONCEPTS IN THE FORMATION OF ECONOMIC THOUGHT IN THE LATE
OTTOMAN EMPIRE: A COMPARATIVE STUDY, 1800-1914

(Ph. D. Thesis)

Ahmet Deniz BOZKURT

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

July 2019

ABSTRACT

This study aims to give a comparative analysis of the effects of “liberal economics iktis and“ national economics esinde on the formation and development of economic thought in the Ottoman Empire. Especially with the rise of kapital industrial capitalism in Western Europe in the nineteenth century, the development of Ottoman economic thought was dependent on the West and took place about a century after the West. In the context of the dissemination, development and discussion of economic ideas in the Ottoman Empire, the foreground approaches are liberal and national economic approaches. The study consists of three main sections. In the first part, which constitutes the theoretical and conceptual framework, Karl Polanyi's definitions of “formalist” and “substantialist” economics, which is accepted as a pioneer in the field of economic anthropology, are based on these definitions and the formation of Ottoman economic thought. However, in explaining the Ottoman economic and social structure, Max Weber's understanding of “patrimonial state,, Karl Marx's“ Asiatic Mode of Production ” (ATÜT) approach and Immanuel Wallerstein's analysis of Dünya Modern World System kapsamında are briefly covered in this section. In the second part of the study, where the evolution of the Ottoman economic order is discussed, the Ottoman economic history is examined by considering the political, social, cultural and institutional developments on the basis of the “Classical Ottoman Economic Mentality”, which manifests itself in the sixteenth century. In the third and the last part, the dissemination, development and discussion of the economic ideas by considering the modernization process of the Ottoman Empire are discussed in a comparative manner by stating the views put forward by both approaches based on liberal and national economic approaches. However, under the third part of the study adresses, in the process of the disintegration of the Ottoman Empire and the emergence of the Republic of Turkey, the liberal and national economy are also play a significant role.

Science Code : 115105

Key Words : Karl Polanyi, The Ottoman Empire, Liberal Economy, National Economy, Ottoman Economic History, Ottoman Economic Thought and Mentality

Page Number : 281

Supervisor : Assist. Prof. Dr. Metin SARAÇOĞLU

TEŞEKKÜR

Oldukça geniş bir coğrafyada çok uzun süre hâkimiyet kurmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi düşüncesinin gelişimi ve özellikle XIX. yüzyılda geçirmiş olduğu köklü dönüşümlerin ele alındığı bu çalışmada birikimini, desteğini ve alakasını benden hiçbir zaman esirgemeyen değerli hocam Dr. Öğretim Üyesi Metin SARAÇOĞLU'na teşekkürü bir borç bilirim. Tez savunması sırasında görüşlerini içtenlikle paylaşan değerli jüri üyeleri Prof. Dr. Hüseyin ÖZEL, Prof. Dr. İbrahim TOKATLIOĞLU, Doç. Dr. Özgür TEOMAN ve Doç. Dr. Celal TAŞDOĞAN'a da ayrıca teşekkürlerimi sunarım. Aynı zamanda çalışmanın olağan yorucu temposu içinde dostluklarından her zaman destek aldığım ve bir ömür boyu almayı umduğum Dr. Anıl BAŞARAN, Dr. Gönül DİNÇER, Dr. Tolga DAĞLAROĞLU, Dr. Havva SERİM ve Dr. Ebru IŞIK'a da şükranlarımı sunarım. Böylesi bir geniş konuda yer alan çalışmanın tamamlanmasında en büyük fedakârlık ve desteği, bana huzurlu bir çalışma ortamı sağlayan ve desteğini hiçbir zaman benden esirgemeyen annem Kıymet DOLANER'e buradan saygı ve şükranlarımı sunarım. Eğer onun özverisi ve fedakârlığı olmasaydı yazarın bu çalışmayı tamamlaması mümkün gözükmemekteydi. Osmanlı iktisat düşüncesine yönelik mütevazı bir katkıyı amaçlayan bu çalışmayı annem Kıymet DOLANER'e adıyorum.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE: KARL POLANYI'NİN İKTİSADIN İKİ TANIMI VE PİYASA EKONOMİSİNİN DOĞUŞU

1.1. Polanyi'nin Büyük Dönüşüm Adlı Eserinin İçeriği.....	7
1.2. Büyük Dönüşüm Adlı Eserin Metodolojik Dayanakları.....	11
1.3. Polanyi ve <i>Büyük Dönüşüm</i> 'ün Günümüze Yansımaları.....	14
1.4. Polanyi'ye Göre Ekonominin Tanımları.....	15
1.4.1. Biçimselci Tanım.....	15
1.4.2. Özselci Tanım.....	15
1.4.3. Ekonominin Özselci ve Biçimselci Tanımlarının Değerlendirilmesi.....	16
1.5. Büyük Dönüşüm: Piyasa Ekonomisinin Sistematiği	18
1.5.1. Polanyi'ye Göre On Dokuzuncu Yüzyıl Uygarlığının Temelleri.....	18
1.5.2. On Dokuzuncu Yüzyıl Ekonomisinin Bozulmasının İlk Belirtileri	19
1.5.3. Piyasa Toplumu – Piyasa Ekonomisinin Başlangıcı ve Gelişmesi	20
1.5.4. Polanyi'ye Göre Piyasa Toplununun Doğuşu ve Adam Smith Eleştirisi	23
1.5.5. Karşılıklılık ve Yeniden Dağıtım	26
1.5.6. Aristo'dan Polanyi'ye Ekonomi	28
1.5.7. Polanyi'ye Göre Piyasa Ekonomisinin Ortaya Çıkışı	30
1.5.8. Merkantilizm	31

Sayfa

1.6. Piyasa Ekonomisi – Devlet Politikaları	33
1.7. Hayali Metaların Ortaya Çıkması: Emek-Toprak-Para	34
1.7.1. On Dokuzuncu Yüzyıl Piyasa Ekonomisinin İki Yönlü Hareketi	35
1.7.2. Toplumsal Sınıflar-Ekonomik Liberalizm	36
1.7.3. Ekonomik Liberalizmin Çelişkili İşleyişi: Devlet Müdahalesi	37
1.7.4. Emeğin Metalaşması.....	38
1.7.5. Toprağın Metalaşması	38
1.7.6. Paranın Metalaşması.....	38
1.7.7. Piyasa Ekonomisinde Sona Gidiş	39
1.8. Osmanlı İktisat Düşüncesini Açıklamaya Yönelik Diğer Metodolojik Yaklaşımlar	40
1.8.1. Max Weber: Patrimonyalizm Kuramı'nın Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yapısına Uygulanışı	41
1.8.2. Karl Marx: Asya Tipi Üretim Tarzı.....	45
1.8.3. Immanuel Wallerstein: Dünya Sistemleri Analizi.....	47
1.9. Değerlendirme.....	49

İKİNCİ BÖLÜM**OSMANLI İKTİSAT DÜZENİNİN EVRİMİ**

2.1. Anadolu'ya Yerleşmeden Önceki Türk Medeniyeti ve İktisadi Yapı	54
2.2. Büyük Selçuklu Devleti ve Sosyo-Ekonomik Yapısı	57
2.3. Erken Dönem Osmanlı İktisadi Düzeni	62
2.3.1. Osmanlı'nın Kuruluş Dönemindeki İktisadi ve Toplumsal Yapı.....	62
2.3.2. Osmanlı Devleti'nin İkinci Genişleme Dönemi	67
2.4. Devletin Toplumsal Yapısı	69
2.4.1. Sosyal Tabakalaşma	69
2.4.2. Osmanlı Toplumundaki Sosyo-Ekonomik Kurumlar.....	71

Sayfa

2.4.2.1. Yönetim Sistemi	71
2.4.2.1.1. Devlet Merkezi ve Merkezi Yönetimin Örgütlenmesi	71
2.4.2.1.2. Divanın Yetkileri	71
2.4.2.2. Osmanlı Devleti'nin Gelir Kaynakları	73
2.4.2.2.1. Gelirler	73
2.4.2.2.2. Vergiler	77
2.4.2.2.3. Osmanlı Devleti'nin Giderleri ve Harcamaları	80
2.4.3. Esnaf Teşkilâtı	81
2.4.4. Vakıflar	83
2.5. Klasik Dönem Osmanlı Sosyo-Ekonomik Düzeninin Değerlendirilmesi	85
2.6. Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nin Ekonomik Geleneğinin Temelleri ve İktisadi Zihniyeti	86
2.6.1. İktisat Zihniyetinin Toplumsal Yapıya Uygulanması	86
2.6.2. Merkantilizm ve Osmanlı'nın Dış Ticaret Politikalarındaki İktisadi Düşünceler	89
2.6.3. Osmanlı İktisat Zihniyetinde Dinin Rolü	91
2.6.4. Osmanlı İktisat Zihniyetinin Özgünlüğü ve Batı'dan Ayrıldığı Unsurlar	93
2.6.5. Klasik Osmanlı İktisat Zihniyetinin Polanyi Gözüyle Yorumu	95
2.7. Osmanlı Klasik Düzeninin Bozulması ve Nedenleri	98
2.7.1. İçsel Nedenler	99
2.7.1.1. Tımar Sisteminin Bozulması (Ekonomik Yapının Temelden Sarsılması)	99
2.7.1.1.1. Tımar Sistemindeki Bozulmanın Toplumsal Yansımaları	101
2.7.1.1.2. Tımar Sisteminin Bozulmasının Ekonomiye Yansıması	102
2.7.1.1.3. Batı Feodalizminin ve Tımar Düzeninin Bozulması Arasındaki Farklılıklar	103
2.7.1.2. Uzun Süren Savaşların Yıpratıcı Etkisi	104

Sayfa

2.7.1.3. Tağış (Mali Bunalımın Somut Göstergesi)	105
2.7.1.4. İç ve Dış Borçlanma (Bütçe Açıklarını Kapatma Girişimi)	107
2.7.1.5. Ticaret Yollarının Yön Değiştirilmesi	109
2.8. Bozulma Sürecinde Kurumların Durumu	112
2.9. Avrupa'nın Osmanlı Karşısındaki Farklılığının Belirginleşmesi: Dışsal Nedenler ...	115
2.9.1. Kapitalist Zihniyet ile Klasik Osmanlı Zihniyetinin Bir Mukayesesi	115
2.9.2. Coğrafi Keşifler (Ticaret Yollarının El Değiştirilmesi).....	121
2.9.3. Sanayileşme ve Sanayi Devrimi	123
2.9.4. Dış Ticarete Kapitülasyonlar	126
2.10. Tanzimat'a Hazırlık Dönemi	128
2.11. Tanzimat	131
2.11.1. Tanzimat Fermanı'nın Arka Planı	131
2.11.2. Tanzimat Fermanı'nın Muhtevası	132
2.11.3. Fermanın Toplumsal ve İktisadi Boyutu	133
2.11.4. Islahat Fermanı	136
2.12. XIX. Yüzyıl Osmanlı İktisat Politikaları	137
2.12.1. 1826'ya Kadar Himayeci İktisat Politikaları	137
2.12.2. Ticaretin Serbestleşme Dönemi, 1826-1860	141
2.12.3. Dış Borçlanma ve Mali İflasa Doğru (Düyun-ı Umumiyye), 1860-1908	145
2.12.4. Jön Türkler ve I.Dünya Savaşı, 1908-1914	150

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**OSMANLI İKTİSADİ DÜŞÜNCESİNİN EVRİMİ**

3.1. XIX. Yüzyıla Genel Bir Bakış	157
3.2. Osmanlı Modernleşmesinin İktisadi ve Düşünsel Temelleri	162
3.2.1. Düşünsel Temellerin Yayılma Kanalları	162

Sayfa

3.2.1.1. Modernleşmenin Düşünsel Temellerinin Yayılmasında Edebiyatın Yeri ve İşlevi	162
3.2.1.2. Modernleşmenin Düşünsel Temellerinin Yayılmasında Basının Yeri ve İşlevi	165
3.2.1.3. Basının Gerilemesi: “İstibdat Dönemi”	170
3.2.1.4. Modernleşmesinin Düşünsel Temellerinin Yayılmasında Eğitimin Yeri ve İşlevi	171
3.2.2. Osmanlı İktisat Düşüncesinin Temelleri: Layihalar	174
3.2.2.1. III. Selim Dönemi Öncesi Layihalar/Nasihatnameler	176
3.2.2.1.1. Koçi Bey	176
3.2.2.1.2. Lütfi Paşa	178
3.2.2.1.3. Gelibolulu Mustafa Âli	179
3.2.2.1.4. Defterdar Sarı Mehmed Paşa	180
3.2.2.1.5. Kâtip Çelebi	181
3.2.2.1.6. Genel Değerlendirme	183
3.2.2.2. III. Selim’den Tanzimat’ın Sonuna Kadar Yazılan Layihalar	185
3.2.2.2.1. III. Selim Dönemi Islahat Layihaları	185
3.2.2.3. Tanzimat Dönemi Islahat Düşünceleri	189
3.2.2.3.1. Mehmet Sadık Rifat Paşa	189
3.2.2.3.2. Mustafa Fazıl Paşa	192
3.2.2.3.3. Ali ve Fuad Paşalar	193
3.2.2.3.4. Mustafa Reşit Paşa	194
3.2.2.3.5. Ahmed Cevdet Paşa	195
3.2.2.3.6. Genel Değerlendirme	198
3.3. İlm-i Tedbir-i Menzil’den İlm-i Servet’e Geçiş: Modern Osmanlı İktisat Düşüncesi	199
3.3.1. Osmanlı İktisat Düşüncesinin Yayılma Kanalları	201
3.3.2. Liberal İktisadın Osmanlı’daki Temsilcileri	205

	Sayfa
3.3.2.1. Sakızlı Ohannes Paşa.....	205
3.3.2.2. Namık Kemal	209
3.3.2.3. Mehmed Cavid Bey	213
3.3.2.4. Ahmed Şuayb	219
3.3.2.5. Prens Sabahaddin	220
3.3.3. Korumacı (Himayeci) Görüşlerin Osmanlı'daki Temsilcileri.....	223
3.3.3.1. Ahmed Midhat Efendi	223
3.3.3.2. Musa Akyiğitzade.....	228
3.3.4. Genel Değerlendirme.....	232
3.3.5. Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Süreci: I. Dünya Savaşı ve Milli İktisat	236
3.3.5.1. Ziya Gökalp	237
3.3.5.2. Tekin Alp.....	243
3.3.5.3. Yusuf Akçura	246
3.3.6. Genel Değerlendirme.....	251
SONUÇ	255
KAYNAKLAR	265
ÖZGEÇMİŞ	281

ÇİZELGELERİN LİSTESİ (Varsa)

Çizelge	Sayfa
Çizelge 2.1. Askeriler Sınıfı.....	70
Çizelge 2.2. Reaya Sınıfı	71

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
ATÜT	Asya Tipi Üretim Tarzı
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Der.	Derleyen
Ed.	Editör (Editörler)
Haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
M.Ö.	Milattan Önce
MDS	Modern Dünya Sistemi
s.	Sayı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

Her ulusun kendine özgü bir yaşam biçimi, gelenek ve görenekleri, inancı, hukuk yapısı ve yönetim şekli vardır. Ayrıca farklı coğrafyalarda yaşayan ulusların yetiştirdikleri ürünler, ürettikleri mallar, yer altı ve yer üstü zenginlikleri birbirinden farklı olup bunlar o ulusun geçim kaynaklarını ortaya koyan unsurlardır. Tüm bu unsurlar o toplumun iktisadi zihniyetini oluşturup ekonomik işleyişini belirleyen ana kaynaklardır. Yüzyıllar boyunca tarih sahnesinde var olan Osmanlı-Türkiye coğrafyası içerisindeki iktisadi zihniyetin varlığı ve gelişimi, bu unsurlar dikkate alınarak açıklanabilir. Osmanlı iktisadi düşüncesi, Avrupa'daki, özellikle de Batı Avrupa'daki iktisadi düşünce ile paralel olarak bir gelişim süreci izlememiştir. Başlangıçta İran'dan aldıkları yaşama dair düşünceler ve gelenekte var olan Moğol-Türk anlayışı ile hareket edilmiş, zaman içinde Batı'daki fetihler sonucu Bizans iktisadi zihniyeti ile bir "etkileşim" sürecine girilmiş, sonuçta Osmanlı ve Bizans'ın ekonomik anlayışının "sentez"inden oluşan bir iktisadi zihniyet ortaya çıkmıştır. Bu zihniyet, fethedilen toprakların genişlemesi, Osmanlı Devleti'nin askeri, siyasi ve ekonomik yönden güçlü bir konuma gelmesi ile olgunlaşmış ve ileride "Kanun-i Kadim" olarak anılacak nihai şekline kavuşmuştur. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren gerileme ve çöküş dönemine giren Osmanlı, Avrupa kapitalist düzenini örnek alma eğilimine girmiştir.

Osmanlı Devleti'nin bu iktisadi zihniyetine bağlı olarak yarattığı kurumsal çerçeve, Ortaçağ'ın "karanlığını" yaşayan Avrupa ve Avrupa dışında birçok ülke için oldukça ileri ve gelişmiş bir yapıyı işaret ediyordu. Osmanlı'nın sahip olduğu bu "ileri" ekonomik düzen, Batı'nın yaşadığı skolâstik ve durağan ekonomisi karşısında oldukça güçlü ve yönlendirici bir etkiye sahipti. Denilebilir ki bu dönemde Batı'nın iç ve dış ticaretinde Osmanlı'nın ekonomik üstünlüğü belirleyici olmuştur. Osmanlı'yı Batı karşısında güçlü kılan en önemli öge, Doğu ticaret yollarının Osmanlı egemenliğinde bulunması ve Karadeniz ve Akdeniz üzerindeki deniz ticaretinde Osmanlı'nın egemen olmasıydı. Osmanlı Devleti'nin "klasik" ya da "kadim" olarak adlandırılan bu düzeni, XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar en parlak dönemini yaşamıştır. Avrupa, Osmanlı'nın hem askeri hem de ekonomik yönden taşıdığı bu üstünlüğe karşı durabilmek için birtakım çözüm yolları aramış ve XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa'da "uyanış" adı verilen uzun bir değişim ve dönüşüm süreci başlamıştır.

Rönesans ve Reform hareketleri, Avrupa uluslarında çok yönlü bir etki yaratmıştır. Avrupa'nın toplum yapısı, inanç sistemi, yaşam biçimi sorgulanmış ve bunlarda köklü değişimler ortaya çıkmıştır. Avrupa, Rönesans'ın sunduğu düşünce özgürlüğü ile Katolik Kilisesi'nin egemenliği altındaki Ortaçağ'ın skolâstik düşüncesinden kurtularak, Reform hareketlerine geçmiştir. Yapılan 'Reform'lar, sorgulayıcı ve eleştirel düşünmeyi hayata geçiren Avrupa uluslarını yeni keşifler yapmaya yönlendirmiş, yapılan keşifler Avrupa'nın ekonomik yapısında köklü değişimler yaratmıştır. Amerika kıtasının keşfi ile Avrupa'ya bol miktarda altın ve gümüş madeni girmiş, Ümit Burnu'nun keşfedilmesi ile Avrupa'nın Doğu'nun zenginliklerine ve mallarına doğrudan erişmesi mümkün olmuştur. Böylece Osmanlı'nın elinde bulunan Doğu ticaret yolu önemini kaybetmiş, Akdeniz'de ve ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerin ekonomisinde büyük gerilemeler yaşanmıştır. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin denizlerdeki ticari üstünlüğü büyük oranda etkisiz kalmıştır.

Coğrafi Keşifler ile dış dünyaya açılan ve zenginleşen Avrupa, sanayileşme sürecine girerek gerek askeri, gerek siyasal ve toplumsal gerekse ekonomik yönden büyük bir atılım gerçekleştirerek güçlenmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi, zaman içerisinde kıta Avrupa'sına da yayılmış ve Avrupa'da ciddi bir sermaye birikimi ortaya çıkmış, buna bağlı olarak iktisadi gelişme hız kazanmış ve toplumsal refah artmıştır. Sonuç olarak, Coğrafi Keşifler ile zenginleşen Avrupa'da kapitalist gelişme süreci başlamış, bu süreç Sanayi Devrimi ile birlikte tam anlamı ile olgunlaşmıştır.

Avrupa'daki bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti'nin durumu nedir? Osmanlı Devleti'nin bu büyük gelişmelerden ve dönüşümlerden habersiz olduğunu söylemek doğru bir teşhis olamaz, çünkü Avrupa ile Osmanlı Devleti sürekli bir ilişki içindedir. Avrupa'da olup biten hareketler karşısında “duyarsız” kaldığı, bunları izleyerek analiz etme gereği duymadığını söylemek daha doğru bir yaklaşım olur. Osmanlı sahip olduğu geniş topraklar, güçlü askeri ve ekonomik yapısı sayesinde Avrupa'ya biraz “tepeden bakmakta”, kendisini onlardan “üstün” görmekteydi. Bu bakış, II. Viyana Bozgunu'na kadar devam etmiştir. Karlofça Anlaşması (1699) Osmanlı'nın Avrupa'nın gücü karşısında yetersiz kaldığının ilk resmi göstergesi olmuş, güçlü bir askeri yapı ile karşı karşıya kalan Osmanlı ordusu dağılmıştır. Ayrıca aynı dönemlerde Osmanlı'nın ekonomik yapısı da bozulmaya başlamış, imparatorluğun maliyesi ilk ciddi kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Başlangıçta Avrupa'nın üstünlüğünün yalnızca askeri yönden olduğu düşünülmüş, askeri alanda

yapılacak birtakım yenilik ve değişiklikler ile Osmanlı'nın Batı karşısında tekrar eski gücüne kavuşacağı anlayışı yönetimdeki bürokrasiye hâkim olmuştur. Ancak zaman içerisinde yalnızca askeri yönden değil, ticaret, sanayi, sosyal, kurumsal ve ekonomik yönden de Avrupa'nın Osmanlı'dan daha ileri düzeyde olduğu tespit edilmiş, devlet nezdinde çok yönlü bir "Batılılaşma" eğilimi başlamıştır. "Yenileşme" ve "değişme" yolunda yapılan çalışmalar, başlangıçta "Kanun-i Kadim"i yeniden kurmak için var olan eksiklikleri ve sorunları giderme çerçevesinde düşünülmüştür. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yazılan "layihalar" incelendiğinde, hep eski "parlak dönem"e yeniden dönmek üzere alınması gereken tedbirler ortaya konmuş ve tavsiyelerde bulunulmuştur. Bunların sonuç vermediği, hem askeri hem de mali alanda kendini çok açık bir biçimde göstermiştir. Savaşların yenilgi ile sonuçlanması, toprak kayıpları, Osmanlı maliyesini derinden sarsmış, bu da para düzeninin bozulmasına yol açmış, enflasyonist bir etki yaratmıştır. "İç istikraz"ların bu dönemde başladığı söylenebilir. Mali yapıdaki bu bozulmanın nedenleri, II. Bölüm'de ayrıntılı olarak verilecektir.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda imparatorluğun yaşadığı buhranlar, XIX. yüzyıla gelindiğinde daha da derinleşerek büyük krizler yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin ekonomik anlamda Avrupa devletlerine teslim oluşunun ilk resmi belgesi İngiltere ile yapılan ve 1838'de imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması'dır. Ekonomik çöküş, Avrupa'nın Osmanlı yönetimi, bürokrasisi ve maliyesi üzerinde söz sahibi olmalarına yol açmıştır. Devlet yönetimi ve bürokrasisi, yaşanan bu çok yönlü çöküşe çözüm olmak üzere birtakım reform hareketlerini hayata geçirmiştir. Bunun sonucunda 1839'da Tanzimat Fermanı, 1856'da ise Islahat Fermanı ve 1858'de Arazi Kanunnamesi çıkarılmıştır. İlerleyen dönemlerde I. ve II. Meşrutiyet ilan edilmiş, ancak çöküşün önüne geçilememiş, devlet I. Dünya Savaşı sonucunda dağılmaya mahkûm olmuştur. Bunun ile ilgili ayrıntılar Üçüncü Bölüm'de yer almaktadır.

Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Karl Polanyi'nin ekonominin iki tanımı olduğuna yönelik metodolojik yaklaşımı incelenmektedir. Polanyi'ye göre ekonominin iki tanımı, sırası ile ekonominin "biçimselci" ve "özselci" tanımlarıdır. Polanyi'nin metodolojisinin seçilmesinin nedeni, her toplumun başlangıçta iktisadi zihniyetinin toplumun kendi olanakları ve iç dinamikleri ile yaratmasına yönelik tezidir. Başlangıçta da belirtildiği gibi hiçbir toplumun iktisadi zihniyeti onun diğer unsurlarından (sosyal, siyasi, kültürel, dini, hukuki, kurumsal vd.) ayrı olarak düşünülemez. Şöyle ki

“piyasa öncesi” toplumlarda ekonominin toplumsal ilişkiler bütününe “gömülü” olması, Polanyi’nin “biçimselci” ve “özelci” ekonomi tanımlarını devreye sokmaktadır. Eğer ekonominin iki tanımı olduğu tezi kabul edilmeyecek olsa idi Osmanlı’da yalnızca liberal düşünceyi savunan iktisatçılar anlatılacak; himayeci veya milli iktisat görüşünü benimseyenler “iktisatçı” olarak kabul edilmeyecekti. Ayrıca sosyalist ve anlayışı savunanlar da bir iktisat düşünürü olarak kabul görmeyecekti. Buradan hareketle, Osmanlı’da iktisadi düşüncenin ve iktisat biliminin var olduğu ve birbirinden farklı anlayışlar çerçevesinde şekillendiğini ortaya koyabilmek için Polanyi’nin ekonominin iki tanımı olduğu tezini kabul etmek gerekir.

İkinci bölümde iktisadi zihniyetin toplumun sosyal, siyasi ve askeri bütünlüğü çerçevesinde oluştuğu anlayışından hareket ederek Osmanlı Devleti’nin iktisadi zihniyetini ve iktisat düzenini oluşturan tüm bu gelişmeleri ve değişimleri açıklamaya çalışmaktadır. Osmanlı’nın kuruluşundan “klasik dönem” olarak adlandırılan XVI. yüzyıla kadar devletin iktisadi, askeri, idari ve mali kurumları arasındaki etkileşim açıklanacak ve Osmanlı iktisadi hayatında başat bir rol oynayan “tımar sistemi” ele alınacaktır. Diğer iktisadi kurumlar olan lonca ve vakıflar da toplumun siyasi, askeri ve sosyal bütünlüğü içerisinde ele alınacaktır. Klasik Osmanlı ekonomik düzeninin temel taşı olan tımar sisteminin bozulması, nedenleri ile anlatılacak, bu bozulmanın devleti oluşturan diğer yapılar üzerindeki etkisine değinilecektir. Buna bağlı olarak klasik düzenin bozulmasında rol oynayan içsel ve dışsal nedenlerin neler olduğu ortaya konacak, bunun sonucunda ortaya çıkan mali, iktisadi, siyasi ve sosyal sorunlar anlatılacaktır. Böylece Osmanlı’nın ekonomisini oluşturan temellerin neler olduğu belirlenmiş olacak ve bu temellerin sarsılmasındaki etkenler açıklanacaktır. Osmanlı’nın yaşadığı askeri yenilgiler ve toprak kayıplarının mali düzen üzerinde yarattığı olumsuz etkiler ele alınacak, ekonomik sorunların ortadan kaldırılması için yapılan mali çalışmaların neler olduğu belirtilecektir. Osmanlı Devleti’nin içine düştüğü darboğazdan kurtulmak için istikraza gitmesi ve para düzeni üzerinde değişiklikler yapması ele alınacak, ancak düzene girmeyen bütçenin Osmanlı’nın siyasi ve iktisadi bağımsızlığı üzerinde yarattığı etkiler belirtilecektir. Yaşadığı ekonomik krizler, dış güçlerin siyasi baskıları sonucu büyük toprak kayıplarına uğrayan Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyıldaki genel görünümü incelenecektir. Dış güçlerin baskısı ve çözümlenin durdurulacağı inancı ile hazırlanan Tanzimat ve Islahat Fermanı anlatılacak, yapılan yeniliklerin toplumun siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı üzerindeki etkileri değerlendirilecektir. Bu dönemde “kayıtsız şartsız” Avrupa’nın üstünlüğün kabul

edilmesi ile devletin Avrupa'nın "açık pazarı" haline gelmesi, çeşitli kurumlar üzerinden açıklanacaktır. Buradan hareket ile XIX. yüzyılda uygulanan iktisat politikaları ve iktisadi olaylar da yaşanan bu gelişmeler çerçevesinde aktarılacaktır.

Üçüncü bölümde ise gerileme süreci ile birlikte sarsılan Osmanlı Devleti'nin yeniden toparlanması ve eski gücüne kavuşabilmesi için hükümdarların isteği ile veya bağımsız olarak hazırlanan "layiha"lardan söz edilecek ve bu raporların önerdiği çözüm yollarının neler olduğu açıklanacaktır. Ayrıca Avrupa'daki ekonomik kalkınmanın temelini oluşturan iktisadi düşünce, Osmanlı aydınları arasında geniş bir tartışma alanı yaratacak, bu tartışmaya dâhil olan iktisatçıların devleti çöküşten kurtarmak için savundukları iktisat anlayışları tartışılacaktır. Genel olarak Batı Avrupa'da özel olarak İngiltere'de XVIII. yüzyılın ikinci yarısında iktisadın bağımsız bir bilim olma yönündeki gelişmeler, Avrupa ve dünya çapında etki yaratmıştır. Bu etki, 1776 yılında Adam Smith'in *Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine İnceleme* adlı eseri ile gerçekleşmiş ve klasik ekonomi politik anlayışı ortaya çıkmıştır. Batı'nın iktisadi düşünce sistemi ile Osmanlı İmparatorluğu ancak Tanzimat döneminde tanışmış ve Batı'nın geliştirmiş olduğu iktisat düşüncesi ile ilgili bilgiler de bu dönemde Osmanlı'ya yayılmıştır. İngilizce ve Fransızca bilen genç aydınların Batı'nın liberal iktisat anlayışını doğrudan okumaları, Avrupa'ya giderek yerinde görüp anlamaları, bunlardan çeviriler yapmaları ve daha da ilerisi Avrupa'ya büyük bir "hayranlık duymaları" yüzünden Batı'nın iktisadi düşünce sistemi Osmanlı'ya aktarılmıştır. Liberal düşüncüyü uygulayarak devletin kurtulacağı yönündeki görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşler çerçevesinde, XIX. yüzyıl Osmanlı modernleşmesini, İngiliz klasik ekonomi politiğinin ve burjuva ekonomik değerlerinin, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik ve politik alanlarına nasıl nüfuz ettiği incelenecektir. Bu nüfuz etme sürecinin hangi kanallar üzerinden gerçekleştiğine bakılacak ve iktisadi bilgilerin edebiyat, basın ve eğitim yolu ile üç temel kanaldan aktarıldığı örneklenecektir. Osmanlı'nın ekonomi politik ortamında yaygınlaşan liberal görüşe karşı Alman Friedrich List ve Amerikalı John Rae'nin ortaya attığı "ekonomik milliyetçilik" anlayışının Osmanlı aydınları üzerindeki yansımaları ve buradan doğan "himayecilik" görüşü anlatılacak ve himayecilerin ekonomi üzerindeki saptamaları ve önerileri açıklanacaktır. Bu görüşleri savunanlar arasında yaşanan sosyo-ekonomik ve politik tartışmalar ele alınacak, bir görüşün tezlerine karşı diğer görüşün sunduğu anti-tezlerin neler olduğu, üzerinde durulacaktır.

I.Dünya Savaşı'nın sonunda parçalanan Osmanlı Devleti'nden yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde temel yaklaşımlarını himayecilikten alan "Milli iktisat" üzerinde durulacak, bu anlayışı savunan iktisat düşünürlerinin hayata, topluma, siyasete ve ekonomiye yönelik görüşleri tek tek incelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE: KARL POLANYI'NİN İKTİSADIN İKİ TANIMI VE PİYASA EKONOMİSİNİN DOĞUŞU

1.1. Polanyi'nin Büyük Dönüşüm Adlı Eserinin İçeriği

Karl Polanyi, yirminci yüzyılın başlarında yaşanan büyük ekonomik bunalım ve sonrasında ortaya çıkan faşist düzeni inceleyerek *Büyük Dönüşüm* adlı eserinde “On dokuzuncu yüzyıl uygarlığı çöktü” demiştir (Polanyi, 2008:35). Polanyi'nin bu sözüyle çöktüğünü iddia ettiği şey, kendi kurallarına göre işleyen piyasa ekonomisidir.

Piyasa sistemi tüm ekonomik faaliyetlerin toplum denetiminden çıkıp kendi kurallarına göre işleyen piyasalar tarafından yönlendirildiği bir sistemdir. Bunun insan doğası ile örtüşmesi mümkün değildir ve bu sistem toplumsal bütünlüğü kısa sürede bozup parçalar. Polanyi, bu durumu piyasa sisteminin iki durumuna bağlı olarak açıklar. Birincisi, ekonomik faaliyetlerin tamamının piyasa tarafından değişim ilkesi doğrultusunda yönlendirilmesi, insanın maddi var oluşunun temellerinin toplumsal olmayan veya toplumsal olandan kopuk bir işleyişe teslim edilmesi anlamına gelir. Bunun sonucunda ekonomi yalnızca uzaklaşmak ile kalmaz, zamanla topluma egemen bir güç haline gelir. Bunun sonucu olarak da toplum ve toplumdaki insan ilişkilerinin tamamı ekonomiye boyun eğmek zorunda kalır. İkincisi ise ekonomik faaliyetlerin tamamının piyasaya bırakılması, sadece ihtiyaçları karşılayan mallar ve hizmetlerin değil emek, toprak ve paranın da piyasada el değiştirebilen metalar haline gelmelerini gerektirir. Bu durum, belki piyasa ekonomisinin işlerliği için gereklidir, ama başlangıçta toprak, emek ve paraya meta gözü ile bakılmamıştır. Çünkü bu üç kavram satılmak üzere değil, farklı nedenlerle ortaya konur ve yaşamın ayrılmaz birer parçasıdır. Bu kavramları meta olarak görmek, piyasa toplumunun insan yaşamı ile bağdaşmazlığını ortaya koyan en önemli göstergedir (Polanyi, 2008:20-21).

Polanyi, bu düşüncelerden hareketle on dokuzuncu yüzyılda piyasa ekonomisine geçiş süreci ile birlikte kendini gösteren iktisadi bakış açısının hangi yanlışlıkları taşıdığını ortaya koymaya çalışmış, amacının toplumsal düşünceyi derinlemesine etkileyen nedenlerin ne olduğunu ortaya koymak istemiştir. Polanyi'ye göre iktisadi olgular ile

piyasa olgularının özdeş görülmesi yanıltıcı bir durum yaratmış, aynı zamanda piyasa ile ekonominin özdeş olduğu yönündeki yanlış anlayışı da beraberinde getirmiştir (Polanyi, 1997:193).

İktisadi olgular ile piyasa olgularının özdeş görülmesinin temel nedenini Sanayi Devrimi'nin yaratmış olduğu hızlı bir toplumsal/iktisadi dönüşümün etkili olmasına bağlamıştır ve bu çerçevede emek ve toprağın metalaştığını, toplumun özünün değiştiğini öne sürmüştür. Sonuçta, “piyasa ekonomisi olarak tanımlanan ve ekonomide egemen güç haline gelen bu kurumsal cihaz” piyasa toplumunun doğmasını sağlamıştır. Buradan hareketle insan hayatında egemen bir güç haline gelen piyasa ekonomisinin kendi yapısına ve işleyişine uygun bir biçimde örgütlenmiş bir piyasa toplumunu doğurduğunu belirtmiştir (Polanyi, 1997:195).

Kendi kurallarını yaratan piyasa ekonomisi, insanlık tarihinin herhangi bir döneminde ortaya çıkmış değildir, ayrıca bu tarih içinde herhangi bir kavram ya da süreç ile benzerliği olmayan bir yapıda oluşmuştur. Piyasa ekonomisinin yapısı, “kendisini önceleyen şartlardan da şiddetli bir kopuşu” temsil etmektedir¹. Bu kopuşun ana nedenine ilişkin Polanyi, şöyle demiştir: “Can alıcı adım, emek ve toprağın metaya dönüştürülmesiydi; yani sanki bunlar satılmak için üretilmiş gibi muamele gördüler. Şüphesiz emek ve toprak meta değildi, çünkü ya hiç üretilmemiş (toprak gibi) veya öyle olsa bile satılık değildiler (emek gibi)” (Polanyi, 1997:196).

Emek ve toprağın metalaştırılmasından hareketle kapitalist sistemin piyasa ekonomisine işlerlik kazandırma sürecinin ana ekseninde “işçinin şiddetli açlık korkusu ve işverenin kâr cazibesi mekanizmasını işler halde tutması” vardır (Polanyi, 1997:197). Bu anlayış piyasa ekonomisinin temel kuralını bize göstermektedir, bu kural : “bireyin iktisadi hayata katılması için sadece açlık veya kazancı etkin kılacak biçimde örgütlenmesi” şeklindedir (Polanyi, 1997:198).

---

¹ Osmanlı Devleti'nde bu kopuşun tarihsel süreci, toprağın ve emeğin metalaşması yolu ile kendisini göstermiş ve şöyle işlemiştir: “(...) Klasik Osmanlı toprak rejiminde borç karşılığında toprağın rehin edilmesi yasaktı. Çiftçinin toprağının borcundan dolayı elinden alınmasına da izin verilmiyordu. 1274/1858 tarihli Arazi Kanunnamesi de bu hukuki sınırlamaları aynen benimsemişti. Fakat Arazi Kanunnamesi'ndeki toprağın borç karşılığında çiftçinin elinden alınamayacağı hükmü, 1860'ta devlete ait borçlara mahsus olmak üzere ve daha sonra 1869'da da diğer borçlar için kaldırıldı” (Güran, 1998:141-142).

Toplumdaki insanları birbirinden ayrılmış, parçalanmış bir yaşam sürmeye iten ve zorlayan temel neden, piyasa ekonomisinin kurumsal yapısıdır. Yani bu sistem, insan bütünlüğünü parçalayarak insan yaşamını ‘ekonomik’ ve ‘ekonomik olmayan’ alanlara bölmüştür. Böylece hem insanın doğa ile bütünlüğü kopmuş hem de insanın kendi etkinliği sınırlandırılmıştır. Bu kurumsal yapı insanlık durumunu kazanç güdüsü ve açlık korkusu tarafından yönlendirilme durumuna düşürmüştür (Özel, 2018:275).

Kapitalizmin gelişmesi ve piyasa ekonomisinin egemen hale gelmesiyle yaşanan dönüşüm, bireyin konumuna da etki etmiştir. Bu bağlam içerisinde kapitalist ekonomi, “özgürlüğün artması sürecine olumlu etkide bulunurken aynı zamanda bireyi daha yalnız, daha soyutlanmış hale getirdi; onda bir önemsizlik, güçsüzlük duygusu yarattı... bireyi yalnız ve yalnız kendi ayakları üzerinde durmak zorunda bıraktı; bireyselleşme sürecini ileriye götürdü ve bireyler arasındaki bağların zedelenmesine katkı sağlayarak bireyi kendi çevresinden ayırdığı” gözlemlenmiştir (Fromm, 2017:123).

Piyasa ekonomisine yön veren ekonomistik dünya görüşünün temelinde yatan akılcılık ve atomculuk felsefi ilkesidir. Polanyi’ye göre piyasa toplumunun temelini oluşturan bu iki felsefi ilkedeki akılcılık daha etkin bir rol oynamıştır (Polanyi, 1997:199). Ancak Polanyi, akılcılığın insan ve toplum yaşantısının açıklanmasında yetersiz kaldığını da görmüş, ayrıca bu iki felsefi ilkenin toplumsal yaşamda ortaya çıkabilecek sorunların çözümünde etkili olamayacağını da ifade etmiştir.

Polanyi, her bireyin bir kişiliği olduğunu ve her toplumun da bir tarihi bulunduğunu göz ardı edilmemesi gerektiğini savunmuştur (Polanyi, 1997:200). Bu anlayıştan hareket edecek olursak kendi kurallarını yaratan ve bu kurallara göre işleyen piyasa ekonomisi içerisinde bireyler yalnızca kendi çıkarlarını koruyan, toplum içerisinde yalnızca bir atom olan ve diğer insanları özgül araçlar olarak gören, diğer insanlar ile çatışma veya ittifakları olan evrensel tarihin ana aktörü olarak yer almıştır (Polanyi, 1997:201; Özel, 2013:71).

Kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa sistemini insan toplumuyla bağdaştıramayan Polanyi, *Büyük Dönüşüm*’de bu bağdaşmazlığın nedenlerini ve

kaçınılmaz bir son olan çöküşü ele almaktadır. Kısaca hem ekonomik liberalizmin hem de ona karşı olarak ortaya çıkan faşizm² ve sosyalizmin hikâyesini değerlendirmektedir.

Karl Polanyi'nin önemli eseri *Büyük Dönüşüm*'de öne sürdüğü gibi, iktisadın temelindeki davranışsal varsayım, insanı piyasa ilişkileri içinde ele alması ve ekonomiyi bu ilişkilerden oluşan bir alan olarak görmesidir. Polanyi, piyasa kavramı ile piyasa toplumunu birbirinden farklı görmekte, piyasanın insanlığın ortaya çıktığı tarihten beri var olduğunu, piyasa toplumunun ise on dokuzuncu yüzyılda kendi kurallarına göre işleyen bir sistemin sonucunda ortaya çıktığını öne sürmektedir. Piyasa, insanların alışveriş yapmak amacıyla bir araya geldikleri yerdir. Yani piyasa, insanların herhangi bir kurumsal zorlama olmadan, kim olduklarına bakılmaksızın kendi özgür iradeleri ile bir araya geldikleri yer demektir. Piyasada amaç, değişimden (mübadeleden) kişisel ihtiyaçlarını gidermek veya bir yarar sağlamaktır. Piyasa ekonomisi ise piyasa toplumunu ifade eden bir kavramdır. Polanyi, piyasa ekonomisini şöyle tanımlar: "Piyasa ekonomisi, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasalar sistemi demektir; daha teknik bir biçimde ifade edilirse piyasa fiyatları ve yalnızca piyasa fiyatları ile yönetilen bir ekonomidir" (Polanyi, 2008:85). Ekonomik hayatın tümünü dışarıdan herhangi bir müdahale olmadan ve yardım almadan örgütleyebilen bu sisteme kendi kurallarına göre işleyen bir sistem de denebilir. Piyasa ekonomisi on dokuzuncu yüzyıl uygarlığının yaratmış olduğu bir kurumdur. Burada mal değişiminden sağlanan kâr ve kazanç insanlık tarihinin hiçbir döneminde bu kadar önemli bir konumda bulunmamıştır. Çünkü XIX. yüzyılda neredeyse tüm dünyayı etkisi altına alan kapitalist sistem, tamamen kazanç ve kâr kavramları üzerine kurulmuştur. Polanyi, bu bağlamda hiçbir toplumun belli bir ekonomik sisteme bağlı olmadan yaşayamayacağını, Taş Devri'nin son dönemlerinden itibaren piyasa kurumunun var olduğunu, ancak piyasanın ekonomik yaşam içinde oynadığı rolün hiçbir zaman bu dönemdeki kadar önemli olmadığını belirtmiştir. Buradaki bütün ekonomik faaliyetler toplumsal baskıdan bağımsız, müdahaleye tabi olmayan piyasalar tarafından yapılmaktadır. Toplumsal amaçlar, temel ahlâk ilkeleri ve siyasi kaygılar, kimin ne üretip ne tüketeceğini, malların hangi koşullarda satılacağını belirlemede etkili değildir. Ekonomik ilişkilerin piyasa ilişkileri ile özgür bireylerin kişisel çıkar sağlamak amacıyla girdikleri ilişkilerle bütünleşmesi ancak piyasa toplumunda gerçekleşmektedir.

---

² Polanyi, *Büyük Dönüşüm*'de faşizm kavramı ile Almanya'da ortaya çıkan "Nazizm"i kastetmektedir.

1.2. Büyük Dönüşüm Adlı Eserin Metodolojik Dayanakları

İnsanlığın tarihsel gelişimi, insanın varoluşu ve insanlığın maddi ve toplumsal kaynakları ile ilgili birçok önemli çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bir tanesi de Karl Polanyi'ye aittir. Polanyi'nin bu çalışmasında Marx'ın insan anlayışının, Weber'in tarih ve yöntem anlayışının etkileri görülmektedir. Polanyi, “ekonomik” olgusunun iki farklı tanımını ortaya koyarken Weber etkisinin varlığı net olarak ortaya çıkmaktadır. Polanyi, ekonominin özselci tanımını yaparken “insanların kendilerini destekleyen fiziksel bir çevreleri olmadan herhangi bir zaman diliminde varlıklarını sürdüremeyecekleri”, “biçimselci tanımını yaparken ‘araç-amaç’ akılcılığına göndermede bulunması Weber ayağının etkisini ortaya koymaktadır (Özel, 2013:219). Ekonominin biçimselci tanımı temelinde bireycilik ve akılcılık seçim kuramının yer aldığı piyasa ekonomisine uygulanabilir bir özellik taşıırken, özselci tanım ise “ekonomik” kavramının insanların maddi isteklerinin karşılanmasına yönelik etkisini önemsemekte ve insanların doğa ile ilişkilerinde bir “kurumlaşmış etkileşim” sürecini ortaya koymaktadır (Özel, 2013:220).

Polanyi'nin analizlerinde ele aldığı konuların metodolojik yaklaşımı ve yararlandığı isim ve/veya görüşler şu şekilde ifade edilebilir:

“Polanyi'nin tezi Alman Tarih Okulu, Marx, Weber, Durkheim ve Malinowski'nin etkilerini taşır (...) Ekonomi, tarihin ve toplumların çoğu için, kar maksimizasyonu değil, insanların toplumsal ve doğal çevrelerinin koşulları içinde geçimlerini sağlama, yani uyarlama biçimlerinden ibarettir. Dolayısıyla piyasa öncesi toplumları anlamak için kapitalist anlayış içinde geliştirilmiş iktisat bilimi uygun bir araç değildir. Bireysel tercihler, kardan önce kültürel değerlere, ahlak, din, siyasete göre yapılmakta, üretim değişim için değil, kullanım için sürdürülmektedir(...) Polanyi'nin temel tezine göre, kapitalizm tarihi bir anomalidir. Daha önceki ekonomik biçimler toplumsal ilişkilerden doğarken [içerilmişken], kapitalizm toplumsal ilişkileri doğurur” (Emiroğlu, 2006:708).

Modern iktisat, bireyci bir yönetime sahiptir. Yöntemsel bireycilik, piyasa toplumunun bireyci bir toplum oluşunu yansıtmaktadır. Bunun insan üzerindeki en önemli etkisi de piyasa toplumunun bulunduğu durumlarda bireyin ekonomik anlamda davranışlarını kısıtlayan norm, kural ve değerlerin diğer toplumlara göre büyük bir ağırlık taşımasıdır (Buğra, 2013:61). Bu nokta piyasa toplumu ile diğer toplumlar arasındaki en önemli farktır ve bu fark kendini mülkiyet kavramının gelişmesinde en açık biçimde göstermiştir. On sekizinci yüzyıla, kapitalizmin yükseliş dönemine kadar mülkiyet haklarının bireysel haklar olarak görülmesi söz konusu değilken modern toplum dediğimiz

kapitalist toplumdaki mülkiyet haklarının gelişmesinde en etkili yöntem olarak “özgür sözleşme”nin ortaya çıkması sayılabilir. Toplumsal konuma dayanan ilişkilerin yerini sözleşmeye dayanan ilişkilerin geçerli olduğu topluma geçilmesinde en önemli aşaması toprak mülkiyetinin metalaşmasıdır.

On dokuzuncu yüzyıl piyasa ekonomisi içinde insan doğası ve insanın var oluşunun ikili yapısı bulunmaktadır: Bunlar, kazanmaya güdülenme ve aç kalma korkusudur. Bu durum da piyasa ekonomisinde ikili bir görünüm yaratmıştır: Bunlar, ekonomik determinizmin yanılması getirdiği “maddi” ve “ideal” olan arasındaki ayrımdır (Özel, 2018:279). Polanyi, insanı ahlâki bir varlık olarak kabul ederken insanın kendi olanaklarını gerçekleştirebilmek için iyi bir yaşam peşinde koşan bir varlık olarak da benimsenmesi gerektiğini düşünmüştür. Bu, Aydınlanmacı geleneğe yakın bir bakış açısını ortaya koymaktadır. Polanyi’nin böyle düşünmesinin temelinde insanları temelde iyi bir yaşam hedefine ulaşmak için çabalayan ve içsel özgürlüğe sahip ahlâki varlıklar olarak görmesi bulunmaktadır (Özel, 2013:221). Bireyin piyasa ekonomisine geçiş süreci içinde iki karşıt eğilim içinde yaşadığı söylenebilir: bir yandan bağlarından kurtuluşu onu giderek daha bağımsız, kendine güvenli ve eleştirel kılmış; öte yandan giderek artan bir yabancılaşma, yalnızlaşma ve korku ortaya çıkmıştır (Özel, 2018:287).

Polanyi’nin önemsenmesi gereken diğer önemli bir düşüncesi ise “insan doğası ve toplumsal kurumlar arasındaki ilişki”dir. İnsanın bütün eylem ve davranışlarının toplumsal kurumların yarattığı “kısıtlılık” çerçevesinde gerçekleşebilmesinin mümkün olduğunu ortaya koyan Polanyi, bu çerçeveden hareketle piyasa ekonomisinin tam da bu nedenle başarısızlığa uğradığını savunmaktadır (Özel, 2013:222). Polanyi, piyasa toplumunda ortaya çıkan başarısızlığı birbirine karşıt işleyen iki önemli eğilim ile nitelenen “ikili devinim” tarafından yaratıldığını ifade etmektedir:

“Polanyi’ye göre bu başarısızlık, esas olarak, piyasa toplumunda birbirine karşıt işleyen iki önemli eğilimle nitelenen bir ‘ikili devinim’ tarafından yaratılmaktadır... ekonomik alandan kaynaklanan sorunlar (kriz vs. gibi) kendilerini toplumsal alanda hissettirmekte, toplumsal alandaki özellikle toplumsal kesim ve sınıflar arasındaki gerilimler giderek ekonomik alanın işleyişini daha da bozmaktadır. Bu türden gerilimler iki alanda da kendilerini göstereceklerinden eninde sonunda sistemin dayandığı kurumsal yapının parçalanması sonucunu vermektedir” (Özel, 2013: 222-223).

Polanyi piyasa toplumunun çöküşünü ve sürdürülemezliğini “ikili devinim” kavramı ile ifade ederek kapitalizmin eleştirisine yeni bir boyut kazandırmıştır. Buna göre

piyasa ilişkilerinin hayali metalar aracılığıyla (emek, toprak ve para) toplumsal yaşamın her alanına yayılmasının yol açtığı çözülmeye karşı yine toplum içerisinde bu hayali metalara karşı korumacı bir hareket söz konusudur. Bu iki karşıt eğilimin varlığı da temelde kapitalist bir toplumun istikrarsız oluşunda önemli bir rol oynamaktadır. Kapitalist sistemin istikrarsızlığındaki neden ise, korumacı karşı hareketin gitgide kendi kendini düzenleyen piyasanın işleyişini bozması ve piyasa ekonomisinin özünü oluşturan ekonomik ve politik alanlar arasındaki keskin sınırları zedelemesidir (Özel, 2018:280). Oysa hayali metaların yaratılması sonucu ekonomik ve politik alanlar kurumsal olarak birbirinden ayrılmıştı, bu ayrışma piyasa sisteminin işleyişi açısından bir vazgeçilmezlik oluşturmaktaydı. Fakat korumacı karşı devinim/hareket, bu kurumsal ayrımı geçersiz kılarak sistemin işleyişine darbe vurmuş ve sistemi çelişkili bir hale getirmiştir (Özel, 2018:288). Bu ikili devinimin varlığı bir güç savaşını da beraberinde getirmiştir. Buna göre ikili devinim, “ayrışık ekonomiyi temsil eden güçler ile bu ekonomiyi yeniden topluma yerleştirmeyi temsil eden güçler arasında bir çatışma” olarak görülmekte, devletin etkinliği de bu çatışmanın ayrılmaz bir parçası olmaktadır; bu bağlamda devlet “hem piyasanın işleyişinde hem de piyasanın etki alanını kısıtlamada ana görevi üstlenmekte” ve kapitalist ilişkileri hem derinleştirme hem de sınırlandırma yönü ile “çelişkili bir işleyiş” yaratmaktadır (Özel, 2018:289). Gerek kendilerini toplumsal sınıf ya da gruplar olarak gösteren karşıt eğilimlerin çatışması gerekse devletin piyasa üzerindeki korumacı ve kısıtlayıcı etkisi yüzünden piyasa toplumu özünde istikrarsızdır.

Ekonomik kaynaklı sorunların kendilerini toplumsal alanda hissettirmesi (kriz vb. gibi), diğer taraftan özellikle toplumsal kesim ve sınıflar arasındaki gerilimlerin ekonomik alanın işleyişini bozması, her iki alanda da kendini göstereceğinden eninde sonunda sistemin dayandığı kurumsal yapının çökeceği sonucunu vermektedir (Özel, 2013:222-3).

“Piyasa ekonomisi, insanlık tarihinde biricik olan ve kendine özgü bir sistemdir; bu sistemden daha önce, ekonomik alan, kendi ‘yasalarına’ göre işlemesi, herhangi bir politik etkiden ya da ekonomik unsurlardan bağımsız olması anlamında, toplumun geri kalanından kurumsal olarak ayrılmış nitelikte değildi. Piyasa sisteminden önce, ‘ekonomik’ alan toplumsal ilişkiler içine ‘yerleşik’ niteliktedir ve diğer toplumsal, politik, dinsel vb. kurum ve ilişkilerden bağımsız olarak, yalnızca değişim ilişkisine girenlerin ‘ekonomik’ güdülerine, yani kazanç elde etme isteği ve/veya aç kalma korkusuna dayanarak işleyişini sürdüren bir kurum niteliğinde değildir. Bu tür toplumlardaki ‘ekonomik’ nitelikte görülebilecek unsur ya da işlemlerin temel olarak ekonomik olmayan unsur ve ilişkilerin etkisi altında olmaları yüzünden ‘ekonomik yaşam’ deyişinin belirgin bir anlamı bulunmamaktadır” (Özel, 2018: 271).

1.3. Polanyi ve *Büyük Dönüşüm*'ün Günümüze Yansımaları

Büyük Dönüşüm'de öne sürülen tezler, 1970'lerden itibaren yaygın biçimde tartışılmaya ve sosyal bilimcileri etkilemeye başladı, çünkü Polanyi'nin düşünceleri bir yandan küreselleşme diğer yandan kabileleşme³ eğilimlerinin iç içe yer aldığı günümüz dünyasının ekonomik, siyasal ve sosyal sorunlarıyla uğraşanların temel dayanaklarından biri haline geldi. Bu özelliğinden dolayı Polanyi, yirminci yüzyılın en önemli düşünürlerinden biri olarak kabul edildi: "Polanyi'nin çökmüş olduğuna inandığı piyasa sisteminin bütün dünyada alternatifi olmayan tek seçenek olarak görüldüğü bir dönemde, dönemin sorunlarını en iyi açıklayan düşünürlerden biri olarak ortaya çıktı" (Polanyi, 2008:12). Ancak Polanyi'nin çağımızın en önemli düşünürlerinden kabul edilmesinin asıl nedeni, yaşamı boyunca "karmaşık bir toplumda insan nasıl özgür olur?" sorusuna cevap aramasından gelir.

Polanyi'nin çağımızda önemsenmesi ve dünyaca tanınan bir düşünür olarak kabul edilmesi, onun piyasa toplumunu istisnai niteliği ile ilgili fikirlerinden kaynaklanmaktadır. Buna göre istisnai olan ve genel kuralı oluşturan şey, "toplumda ekonominin yeri"dir. Bu yaklaşım içinde değişik insan toplumlarında ekonominin yerinin ne olduğunu açıklamaya yönelik bir genel teori yer almaktadır.

Bu teori, "temel insani dürtülerin hiçbiri ekonomik değildir" düşüncesinden temellenmektedir. Buna paralel olarak "tarih boyunca var olmuş bütün toplumlarda ekonomi toplumsal ilişkilerin bütününe, onlardan ayrılmayacak bir biçimde yerleşmiştir." düşüncesi ortaya çıkmıştır⁴. Bu iki düşünce Polanyi'yi ekonomiyi "biçimselci" tanımlı reddetmeye ve "özselci" bir tanımlı benimsemeye yöneltmiştir.

³ "Küreselleşme" ya da "kabileleşme", "cemaat" ve "cemiyet", "topluluk" ve "toplum" gibi sosyolojik gruplandırmaları Polanyi'nin ilerleyen bölümlerde bahsedilecek "ikili devinim" yaklaşımından hareket ile ele alınabilir. Diğer bir deyiş ile, "piyasanın genişlemesi ile bu genişlemeye karşı koymanın, aslında kapitalist toplumda var olan topluluk özellikleri ile toplum özellikleri arasındaki çelişkilerin el ele gitmesi" olarak düşünülebilir (Özel, 2018:284).

⁴ Ekonominin ya da ekonomik olay ve olguların, toplumsal ilişkiler içerisinde gömülü bir şekilde bulunduğunu, Ortaçağ'da iktisadi düşüncenin varlığını araştıran bir çalışmada da benzer bir şekilde görmekteyiz: "Ortaçağ döneminde, çoğu ekonomik fikir, [kendisinden önceki dönemde var olan] düşünürler tarafından şekillenmiştir. Ortaçağ dünyası, örneğin ekonometri ve küresel pazarlardan biri değil, "teolojik ekonomi"nin karakteristik bir yansımasıydı. Kesin bir disiplin olarak ekonomi yoktu; bu nedenle, kesinlikle, 'Ortaçağ Ekonomik Düşüncesi'nin' yanlış bir isim olduğu söylenebilir. Siyasi, felsefi, yasal, bilimsel veya ekonomik olsun, tüm düşünceler teolojinin bir yönü olarak kabul edilirdi (...) Beklendiği gibi, ortaçağ ekonomik fikirleri, etik ve ahlak meseleleri, ekonomik yaşamın mekaniğinden ziyade güdülerle ağır bir

1.4. Polanyi'ye Göre Ekonominin Tanımları

1.4.1. Biçimselci Tanım

Ekonomi “kıt kaynakların sınırsız istekleri karşılamak üzere alternatif kullanım alanları arasında dağıtım ile ilgili faaliyetlere verilen addır; yani mantıksal bir sebep-sonuç ilişkisini belirler” (Polanyi, 1989). Bu anlamda bakıldığı zaman ekonominin biçimselci tanımı⁵, insan davranışları ve bu davranışların ekonomik sonuçları arasındaki kurumsal yapıyı ortadan kaldırmakta, ekonomik faaliyet doğrudan bireysel davranışlardan kaynaklanan bir ‘kendiliğindenlik’ niteliği kazanmaktadır. Modern iktisat düşüncesine kaynaklık eden ekonominin biçimselci tanımının temelinde, toplum oluşumuna bakılmaksızın nedensellik ilkesinin hayata geçirilmesi yoluyla ekonomik ilişkilerin anlaşılması ve evrensel bir ekonomi kuramına ulaşılma düşüncesi bulunmaktadır (Buğra, 2013:59).

Biçimselci tanım doğrultusunda ekonominin işleyişini anlamak için sebep-sonuç ilişkisine dayalı, mantıksal nitelik taşıyan bir insan davranışından hareket etmek gerekir. Buna karşılık daha geniş bir çerçevesi olan özselci tanıma göre insan davranışlarını ve bu davranışların sonuçlarını belirleyen şey, toplumu oluşturan bütün kurumlardır. İnsan davranışları ancak belirli bir kurumsal yapı ile paralel bir biçimde yürürse ekonomik faaliyetin sürdürülmesinde etkin olabilir.

1.4.2. Özselci Tanım

Özselci tanım ise “mantıksal değil, ampirik niteliklidir ve ekonomik faaliyeti insanın sosyal ve doğal çevresi ile ilişkilerini düzenleyen ‘insan tarafından kurulmuş’ bir ‘süreç’ olarak ele alır. İstekleri karşılamaya yönelik maddi kaynakların düzenli akışını sağlayan bu süreçtir” (Polanyi, 1989). Ekonominin özselci tanımının geçerli olduğu toplumlarda ekonominin bağımsız bir yapı oluşturmasını engelleyen temel unsurların başında ekonomik ilişkiyi belirleyen şeyin insanların sahip oldukları ya da olmak

---

şekilde iç içe geçmiştir” (Wood, 2002:1). Bu noktadan hareketle, Ortaçağ’ın iktisadi düşüncesi ya da zihniyeti, teolojinin belirlediği ve kilisenin uygulamaya koyduğu bir dizi amaçlardan (siyasi, askeri, kültürel, dini vb.) ayrı bir alan olarak var olmadığını ve salt iktisadi bir amaç gütmemediğini belirtmek doğru olur.

⁵ Ekonominin biçimselci tanımı, bugün ders kitaplarında kullandığımız tanım ile eşdeğerdir. Buna göre ekonomi, “alternatif kullanım alanlarına sahip kıt kaynaklar ile amaçlar arasındaki ilişkiyi inceleyen” bir bilim dalıdır” (Robbins, 1984:24).

istedikleri nesnelere değil, toplumsal statüleridir. Başka bir deyişle, ekonomik ilişkide öncelik birbirine eşit değerlerin mübadele edilmesi değil, benzer konumdaki bireylerin birbirlerine karşı olan sorumluluklarını yerlerine getirmeleridir. Burada yer alan yaklaşımın temel özelliği “insanın var oluşunu ya da insanlık durumunun evrensel özellikleri”dir. Bundan da özselci tanımın toplumun ve toplumsal ilişkilerin içerisinde gömülü bir biçimde yerleştiğini, başka bir deyişle “insanın özünde ‘politik hayvan’ olduğunu” kabul etmeye yönelik bir yaklaşım olarak karşımıza çıkar. Karşılıklılık ilkesi gereği çalışan bir yapıda bu durum akrabalık bağlarından ve törelerden bağımsız olarak açıklanamaz. Bunun sonucunda özgür seçim olgusuna dayalı sorun ortaya çıkar, modern iktisat düşüncesinin merkezinde bulunan özgür seçim olgusu, bu unsur tarafından sekteye uğrar (Buğra, 2013:59).

Ekonominin özselci tanımının geçerli olduğu bir yerde, bağımsız bir yapı oluşmasını engelleyen ilk unsura bağlı olarak ihtiyaçları sınırlayarak talep yönünden sınırsız ihtiyaçlardan ve arz açısından evrensel bir olgu olarak kıtlıktan bahsedilemez. Başka bir deyişle, sınırsız ihtiyaç ve kıtlık olgusu, özselci tanımın geçerli olduğu koşullarda yerini toplumsal öğelere bırakmaktadır. Ekonominin toplumsal bütünden ayrılmasını engelleyen bir diğer neden de zenginlik ve zenginliği neyin oluşturduğudur. Özselci ekonominin geçerli olduğu toplumlarda (Aristo zamanının toplumunda olduğu gibi) zenginliği maldan çok hizmet oluşturmaktadır; hizmet ise hizmetkâr ve kölelerden oluşmaktadır. Bu da ekonominin, ekonomik olandan çok toplumsal olana doğru bir eğilim göstermesine yol açar. Kısaca, hizmetleri kullananlara karşı toplumsal bir bağımlılık oluşur. Söz konusu ilişkinin ekonomik yönü de, toplumsal yönüne göre daha geri planda kalır.

1.4.3. Ekonominin Özselci ve Biçimselci Tanımlarının Değerlendirilmesi

Polanyi, bu tanımlardan hareketle iktisadi birey, ekonomi ve toplum arasındaki ilişkinin belirli bir düzeyde algılanması olarak ele almıştır. Yani, iktisatçının insan anlayışının oluşturduğu temaya bağlı olarak ortaya çıktığını ve geliştiğini düşünmektedir. Polanyi, söz konusu iki tanımın birbirinden tamamen farklı olduğunu vurgulamış, biçimselci tanıma yetersiz araçların alternatif kullanımları arasında tercih yapılması ile ilgili bir kurallar bütünü olarak değerlendirmiştir. Oysa özselci tanımda ne tercih ne de araçların yetersizliği söz konusudur. İnsanın kendini geçindirmek için tercihte bulunması gerekliliği olabilir de, olmayabilir de ve eğer insan tercih yapacaksa bu tercihin “kıtlık

kaynakların sınırlandırıcı etkisi” söz konusu olabilir. Bu bağlamda düşünüldüğü zaman özselci tanım bir olgudan, biçimselci tanım ise mantıktan temellenmektedir (Polanyi, 1989). Polanyi, dolayısıyla bu iki tanımın pusulanın zıt yönlerinde yer aldığını iddia etmektedir.

Buna bağlı olarak Polanyi, ekonomiyi yönlendiren üç temel davranış ilkesi ve bunlarla birlikte bulunan üç kurumsal yapı tanımlar. Bu davranış ilkeleri, “karşılıklılık”, “yeniden dağıtım” ve “değişim”dir. Biçimselci tanım içinde “değişim” insanın yaptığı kurumlardan bağımsız bir evrensellik oluşturur. Bireysel çıkarlarını azamileştirmeye uğraşan dünya üzerindeki bireylerin birbirleriyle geçici ilişkilerini ortaya koyan bu davranış biçimi, XIX. yüzyılda “kendi kurallarına göre işleyen piyasa”nın ortaya çıkması ile adeta tarih ve toplumdan bağımsız bir varlık olarak insanı tanımlamıştır. Adam Smith tarafından kuramsallaştırılıp iktisat düşüncesinin temel ögesi haline getirilmiş olan “takas, trampa ve değişim ile uğraşan vahşi” tipi ekonomik faaliyetler ile ilgili bütün çözümlerinin temel noktasını oluşturur. Buna karşın karşılıklılık ve yeniden dağıtım, değişimden farklı olan davranış ilkeleridir. Karşılıklılıkta da değişim gibi bir alışveriş ilişkisi vardır, ancak değişimden farklı olan yanı bu alışverişi birbirini tanıyan ve/veya birbiriyle toplumsal statüleri açısından uyumlu kişiler arasında gerçekleşir. Karşılıklılık ilkesinde belirli bir güveni, dayanışmayı ve sadakati yansıtan komşuluk, hemşerilik, dini veya etnik cemaat mensupluğu vardır. Yani karşılıklılık hem anonim ilişkilere dayanmamakta hem de eşit ilişkiler olarak değerlendirilmemektedir. Eşit değerlerin değişimi değil herkesin toplumsal statüsü gereği yapması gerekeni yapması ile sağlanır.

Yeniden dağıtım ilkesi ise mal ve hizmetlerin belirli merkezlerde toplanıp oradan çeşitli noktalara dağıtıldığı bir duruma işaret etmektedir. Vergileri ve devlet harcamalarını yönlendiren yeniden dağıtım ilkesidir. Bu ilke ekonomik planlama faaliyetlerini de yönlendirmektedir.

Karşılıklılık, kurumsal kalıbın tanımladığı aile türü grupların ortaya çıkması ile işleyiş kazanır. Yeniden dağıtımın yapılabilmesi için merkezi bir devlet yapılanmasının varlığı gerekir. Değişim ise piyasanın varlığı ile ekonominin işleyişini etkili hale getirir. Polanyi’ye göre tarihin her döneminde, her çeşit toplumda “piyasa” kavramına rastlamak mümkündür, ancak piyasanın varlığı “piyasa sistemi”nin var olduğu sonucunu ortaya çıkarmaz. Aradaki fark Polanyi’nin düşüncesinin temel unsurlarından birini oluşturur,

onun piyasa sistemini sadece on dokuzuncu yüzyıla özgü “tuhaf bir sistem” olarak görmesine ve incelemesine temel oluşturur (Buğra, 2013:51-55).

1.5. Büyük Dönüşüm: Piyasa Ekonomisinin Sistematiği

1.5.1. Polanyi’ye Göre On Dokuzuncu Yüzyıl Uygarlığının Temelleri

Karl Polanyi, on dokuzuncu yüzyıl uygarlığını dört kurum üzerinde durarak açıklamıştır: Birincisi, bir yüzyıl boyunca büyük devletler arasında uzun ve yıkıcı bir savaşın çıkmasını önleyen güç dengeleri sistemidir. İkincisi, dünya ekonomisini eşi görülmemiş bir biçimde örgütleyen uluslararası altın standardıdır. Üçüncüsü büyük bir maddi refah sağlayan “kendi kurallarına göre işleyen piyasa”dır. Dördüncüsü ise liberal devlettir. Bu kurumların ikisi ekonomik, ikisi politik olarak değerlendirildiği gibi, farklı bir yaklaşım ile ikisi ulusal, ikisi uluslararası kurumlar olarak değerlendirilmiştir (Polanyi, 2008:35). Bu kurumlar arasında altın standardının önemi deneyimlerle kanıtlandı ama sistemin temel biçimlendiricisi kendi kurallarına göre işleyen piyasa idi. Bu piyasa uygarlığı yaratan sistemin can damarı idi. Liberal devlet, kendi kurallarına göre işleyen piyasanın bir ürünü olarak ortaya çıktı.

On dokuzuncu yüzyıl uygarlığının istisnai olarak nitelendirilmesi onun belirli bir kurumsal mekanizma temelinde biçimlenmiş olmasına bağlıdır. Ancak on dokuzuncu yüzyıl uygarlığının sarsılması, dünya ekonomisinin çöküşü ile eş zamanlı olarak gerçekleşmişse de, ona bu çöküşün neden olduğu doğrudan söylenemez. Uygarlığın yıkılışının temelleri yüz yıl öncesinde, Batı Avrupa’da kendi kurallarına göre işleyen piyasa düşüncesini ortaya çıkaran toplumsal ve teknolojik sarsılma içinde aranmalıdır.

On dokuzuncu yüzyıl Batı uygarlığı, 1815’ten başlayıp 1914’e kadar süren yüz yıllık zaman dilimi içinde eşi benzeri görülmemiş bir barış ortamı yarattı. Pragmatik barışçılığın bu başarısının nedeni, önemli çatışmaların ya da savaşların yaşanmaması değil, büyük devletler ve imparatorlukların içteki ve dıştaki koşullarının sürekli değişmesi ile ilgilidir. Bu koşulların başında ülke içindeki devrimci ve karşı-devrimci mücadeleler gelmektedir (Polanyi, 2008:38). Yüz yılın ikinci yarısında gelişme dinamiği kontrol edilemez hale gelmiştir. Osmanlı, Mısır ve Fas imparatorlukları parçalanıp bölüşülmüş; Çin’e kadar dayanan Batılı işgal orduları Afrika kıtasını bölüşmüştür. Bu dönemde ABD

ve Rusya, iki süper güç olarak dünya ölçeğinde önem kazanmıştır. Sanayi uygarlığının yıpranmış kültürü artık ilkel halkların yaşam alanlarına doğru hızla ilerlemeye başlamıştır. Bu yüzyılda barışı temel anlamda uygulayabilecek bir toplumsal yapı yaratılarak Kutsal İttifak adını aldı, ancak barışın sağlanması ve etkinlik kazanabilmesi varlığı gizli kalmış çok güçlü bir sosyal araç kullanmayı gerektirmektedir: işte bunun adı büyük finans çevreleridir. Büyük finans çevreleri on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında dünyadaki siyasi ve ekonomik örgütlenme arasındaki bağlantıyı kurma işlevi üstlenmişti, büyük devletlerin yardımı ile işlemlerine karşın onların kendi başlarına koruyamadıkları barışın işlerlik kazanmasını sağlamıştır (Polanyi, 2008:44).

1.5.2. On Dokuzuncu Yüzyıl Ekonomisinin Bozulmasının İlk Belirtileri

Altın standardına geçilmesi, serbest ticaret sisteminin kurumsal çerçevesi temelinde atılan en önemli adımlardan bir tanesini teşkil etmektedir. Diğer bir deyişle, bu adım, “*laissez-faire* sistemine doğru atılan son adımı teşkil etmekte; bu bağlamda yaşanan iktisadi deneyimlerin de teorik altyapısının ortaya çıkışına etki ettiği” kabul edilmektedir (Berend, 2011:16). Böylece bu iktisadi deneyimler teorik altyapının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.

Bir örgüt yapılanması olarak da değerlendirilebilen büyük finans çevrelerinin faaliyetleri, insanlık tarihindeki en karmaşık kurumların başında gelmektedir. Büyük finans çevrelerinin amacı, temelde maddi çıkar sağlamaktır. Bunlara göre bu amacın gerçekleşebilmesi hedefi güç ve fetih olan hükümetlere yanaşarak sağlanabilirdi (Polanyi, 2008:45). On dokuzuncu yüzyılın ekonomik ve siyasi örgütlenme biçiminin bozulması yönündeki ilk gösterge, altın standardının çökmesidir. Polanyi, altın standardının çökmesinin yaratmış olduğu etkinin birçok iktisatçı tarafından tam ve doğru bir biçimde analiz edilmediğini belirtmiş, bu bağlamda liberal iktisatçıların altın standardının kurumsal ve işlevsel temellerinin eksik algıladığına dikkat çekmiştir. Oysa Polanyi’ye göre dünya ekonomisinin en önemli kurumsal dayanağı altın standardıdır.

“Liberal iktisatçılara göre altın standardı yalnızca ekonomik bir kurumdu; onu sosyal mekanizmanın bir parçası olarak görmeyi reddettiler. Bunun sonucunda da buhranın gerçek niteliğini en son anlayanlar ve karşı önlem almak için en geç hareket edenler demokratik ülkeler oldu” (Polanyi, 2008:57).

Uluslararası altın standardının çöküşü, yirminci yüzyılın başında dünya ekonomisinin çözülmeye başlamasına neden oldu. Batı uygarlığının 1930'lu yıllarda yaşadığı dönüşüm ile bu çöküş arasında görünmez bir bağ vardır. Çünkü bu dönemde hiç kimse uluslararası para sisteminin siyasal bir işlevinin olduğunun farkında değildi. Liberal iktisatçılara göre altın standardı yalnızca ekonomik bir kurumdu, bunlar onu toplumsal yapının bir parçası olarak görmeyi reddediyorlardı. Bunun sonucunda da ortaya çıkan bunalımın özünü en son anlayanlar ve buna karşı önlem almak için en geç harekete geçenler demokratik ülkeler oldu (Polanyi, 2008:57).

1914-1918 yıllarında yaşanan I.Dünya Savaşı, bu buhranı ortaya çıkaran bir neden değildi. Bu savaş, yalnızca buhranın boyutlarını ölçülemeyecek kadar büyüttü. 1914'te siyasal bir gerilim ile ortaya çıkan savaşın sorumlusu dünya ekonomik sisteminin 1900'den başlayarak ortaya çıkan çöküşüydü. Bu büyük savaş ve savaşın ardından yapılan anlaşmalar, on dokuzuncu yüzyıl ekonomik sisteminin tamamen çökmesine yol açtı (Polanyi, 2008:61).

1.5.3. Piyasa Toplumu – Piyasa Ekonomisinin Başlangıcı ve Gelişmesi

Sanayi Devrimi, Britanya'da on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve sonuçlarıyla birlikte düşünüldüğünde tüm dünyada etkilerinin hissedildiği ciddi bir sosyoekonomik dönüşüm yaratan bir olgudur. Bu anlamda, "Sanayi Devrimi'nin anlamı, yalnızca iktisadi büyümenin hız kazanması değil, aynı zamanda iktisadi ve toplumsal dönüşüm nedeniyle ve bunun sayesinde iktisadi büyümenin hız kazanması" etkili olmaktadır (Hobsbawm, 2003:32). Nihayetinde, toplumsal ve ekonomik hayatın kökten dönüşümünü tanımlayan Sanayi Devrimi, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de gerçekleşti.

Piyasa toplumu, İngiltere'de doğmuştu; Sanayi Devrimi İngilizlerin yarattığı bir olaydı. Piyasa ekonomisi, serbest ticaret ve altın standardı da İngilizlerin buluşuydu. Bu yüzden on dokuzuncu yüzyılın İngiltere'nin yüzyılı olduğu söylenebilirdi. Ancak bu sistemin zayıflığı ve yol açtığı trajik kargaşalar, en çok Kıta Avrupa'sında hissedilmekteydi. Yirminci yüzyılda ise bu kurumlar, yalnız Kıta Avrupa'sında değil, Sanayi Devrimi'nin doğduğu yer olan İngiltere'de de çökmüştü (Polanyi, 2008:70).

Polanyi, İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi’nin temelinde üretim araçlarının teknolojik bir donanım ile hızla ilerlemesinin yer aldığını belirtmekte ve bu ilerlemenin insanların yaşamında büyük değişimler yarattığını söylemektedir (Polanyi, 2008:73). Polanyi, bu değişimlerin yorumlanmasında liberal felsefenin yetersiz kaldığını öne sürmüş, liberal düşünce içinde yer alan ‘kendiliğindenlik’ olgusunun ekonomik ilerlemenin sonuçlarını yorumlamada başarısızlığa uğradığını savunmuştur. Bunun başarısızlığının nedenini liberal felsefenin sosyal olayları yalnızca ekonomik açıdan açıklamak istemesine bağlamış, bu felsefeyi değişimlere karşı sağduyulu bir yaklaşım gösteremediği yönünde eleştirmiştir. Polanyi, bunun sonucu olarak Sanayi Devrimi tarihini yanlış bir şekilde yorumladıklarını iddia etmiştir (Polanyi, 2008:73-4).

Polanyi, Sanayi Devrimi’nin yaratmış olduğu köklü dönüşümün nesnel olarak gözlenmesi ve sonuçlarına yönelik doğru ve etkin yorumlarda bulunabilmesi için çitleme hareketlerini ve ekilen toprakların otlaklara dönüştürülmesi konusunu açıklayıcı bir nitelik olarak önermektedir. Çitleme hareketi, genel anlamda, İngiltere’de ekilebilir tarımsal faaliyet yapılan toprak alanlarının otlaklara dönüştürülmesi yoluyla toprakların çevrelerinin ‘çitlenerek’ büyük ölçekli çiftlikler yaratan sürece verilen isimdir (Tawney, 1967:163-4). Çitleme hareketi, bir yandan tarımın geçimlik üretim mahiyetinden çıkarıp onu kapitalist pazar için üretim amacına yöneltirken, diğer yandan da emek, para ve toprağın metalaşması sürecini de beraberinde getirmiştir (Dowd, 2008:39). Çitleme yöntemi ile özel mülkiyete dönüştürülen toprak eskisine göre iki kat değerlenmiş, otlaklara dönüştürülen bu topraklar da yerleşim alanlarını ve istihdamı kısıtlama yönünde bütünüyle olumsuz bir etkide yaratmamıştır (Polanyi, 2008:74). On beşinci yüzyıldan beri gelişim gösteren ev sanayi, kırsal kesimin belirleyici bir unsuru olmuş, çiftliklerden gelen yün ev sanayinde çalışan topraksız köylülere istihdam yaratmıştır. Fakat piyasa sistemine geçişin ilk işareti sayılan çitleme hareketi aynı zamanda hem büyük bir belirsizlik hem de piyasa sistemi yönünden büyük bir risk taşımaktadır. Polanyi bunu genel olarak çitleme hareketinin geleneksel kurumları çözücü etkisi olarak yorumlamıştır, yani Polanyi’ye göre bu hareket zenginlerin yoksullara karşı gerçekleştirdikleri bir devrimdir:

“(…) Soylular, bazen şiddete başvurarak, sık sık da baskı ve yıldırma yoluyla, eski düzeni bozuyor, eski yasa ve gelenekleri ortadan kaldırıyorlardı. Yoksulların ortak arazideki paylarını alenen ellerinden alıyor, onların eskiden geleneğin yıkılmaz gücüne dayanarak kendilerinin ve mirasçılarının bildikleri meskenleri yerle bir ediyorlardı. [Kısacası] Toplumsal doku parçalanıyordu” (Polanyi, 2008:75).

Yaşanan bu çözücü etkiyi gidermek için yönetim çitleme hareketine karşı çıkmış ve çitleme hareketinin ortadan kaldırılması ile çözücü etkisinin son bulacağını düşünerek hareket etmiştir. Ancak Polanyi, yöneticilerin izlediği bu tutumun yalnız sanayinin ilerlemesi açısından değil, siyasi olarak da gerici bir düşünce yapısına sahip olduğunu, yaşananların çitleme hareketini kısıtlamaktan çok ekime yönelik olduğunu vurgulamıştır (Polanyi, 2008:76). Yine bu bağlamda, çitleme hareketine karşı oluşturulan yasaların bu hareketi durdurmaya ya da hareketi engellemeye yönelik ciddi bir adım olmadığını belirtmiştir (Polanyi, 2008:77). Ama yine de çitleme hareketine yönelik kısıtlayıcı veya engelleyici tutumun değişimin hızı üzerinde doğrudan bir etki yarattığını da paylaşmıştır ve “Tudor ve erken Stuart dönemi devlet adamlarının tutarlı bir biçimde uyguladıkları politikalar olmasaydı, gelişme hızı yıkıcı bir nitelik kazanacak ve süreç, yapıcı bir olay olmaktan çıkıp yozlaştırıcı bir olaya dönüşecekti” görüşlerini paylaşmıştır (Polanyi, 2008:78).

Sanayi Devrimi'nin oluşması ya da etkirlinden daha çok bu devrimin kendi kurallarına göre işleyen piyasa fikrinin temelini atmasıdır. Diğer bir deyişle, Sanayi Devrimi'nin oluşumu ya da etkilerinden çok piyasa sisteminin kuruluşunun daha hayati bir önem taşımasıdır. Polanyi, piyasa kurumunun niteliğinin “ancak makine kullanımının ticari bir toplum üzerindeki etkisini göz önüne alarak anlaşılabilirliğini” öne sürmekte ve “Ticari bir toplum içinde üretimde karmaşık makineler kullanılmaya başlayınca ve fabrikalar kurulunca kendi yasalarına göre işleyen piyasa düşüncesinin oluşması kaçınılmazdı” biçiminde belirtmektedir (Polanyi, 2008:82). Ticari bir toplum çerçevesinde değerlendirildiğinde, makine ile üretimin içerdiği şey, aslında toplum içindeki doğal ve insani özleri metalara dönüştürmektedir ve bu yöntem insan ilişkilerinin büyük bir dönüşüme uğramasına da yol açacaktır (Polanyi, 2008:84).

Nitelikleri belirlenmiş kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin özelliklerini Polanyi, şu şekilde anlatmaktadır:

“Geçim amacının yerini kazanç amacı alır. Bütün alışveriş ilişkileri parasal ilişkilere dönüşürler, bunlar da ekonomik yaşamın her noktasında bir değişim aracını kullanılmasını gerektirirler. Bütün gelirler herhangi bir malın satışından kaynaklanmalı ve bir insanın gelirin asıl kaynağı ne olursa olsun, onun bir satış işleminin sonucu olduğu düşünülmelidir. (...) Ama sistemin en şaşırtıcı özelliği, bir kez kurulduktan sonra müdahalesiz işlemesi gerekmesi. Sistem içinde kârlar garantiye alınmış filan değildir ve tüccar piyasada kar etmek durumundadır. Fiyatlar kendi kendilerine dengeye

gelmelidirler. Piyasa ekonomisinden anladığımız, böyle kendi yasalarına göre işleyen bir piyasalar sistemi[dir].” (Polanyi, 2008:83).

Piyasa ekonomisinin oluşumunu ve niteliklerini sıralayan Polanyi, piyasa ekonomisini şöyle tanımlamıştır:

“Piyasa ekonomisi, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasalar sistemi demektir; daha teknik terimler kullanırsak, piyasa fiyatları ve yalnızca piyasa fiyatları ile yönetilen bir ekonomidir bu. Ekonomik yaşamın tümünü dışarıdan yardım ve müdahale gelmeden örgütleyebilen bu tür bir sisteme, kesinlikle kendi kurallarına göre işleyen bir sistem denilebilir.” (Polanyi, 2008: 85).

1.5.4. Polanyi’ye Göre Piyasa Toplumunun Doğuşu ve Adam Smith Eleştirisi

1776 yılında *Ulusların Zenginliği* isimli eserinin yayımlanmasıyla Adam Smith, iktisadın kurucusu olarak isimlendirilmektedir. Smith, kendisinden önce gelen fizyokratlardan ve Sanayi Devrimi’nin başlangıç aşamasının getirmiş olduğu dönüşümden etkilenerek eserini kaleme almıştır. Bununla birlikte Smith, “doğal kanunlara⁶ uyulduğunda toplumun kendiliğinden optimal bir biçimde düzen içerisinde işleyeceğini, ulusal servetin artacağını, bu yaratılan servetin bireyler arasındaki dağılımının en iyi biçimde sağlanacağını” öne sürmektedir (Kazgan, 2014:58-9). Söz konusu eseri ile Smith bir yandan ekonomik liberalizmin teorik düzeydeki kurucu kimliğini üstlenmekte, diğer yandan bir bilim olarak ekonomi politiğin⁷ kurucusu olarak kabul edilmektedir.

Piyasa toplumunun temellenmesinde önemli bir esin kaynağı olan Adam Smith’in *Ulusların Zenginliği* adlı eseri, piyasa toplumuna işbölümü kavramını getirerek ekonomi politiğe önemli bir katkı sağlamıştır. Bunu açıklamak gerekirse, Smith’in geliştirdiği işbölümü ile piyasanın oynadığı rolün ekonomik hayat yönünden çok önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Smith’e göre, bireysel çıkar dürtüsü, takas, mübadele ve trampa eğilimini yaratmış, kişisel çıkarların oluşmasına yönelik bu hareket toplumsal çıkarlara da önemli bir

⁶ İktisadi liberalizm, yönetsel temelini doğal kanun felsefesinden almıştır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İngiltere ve Fransa’da pozitif bilimler ile toplum bilimlerinin gelişmesi ile insanın “akılcı (rasyonel)” bir varlık olduğu inancına dayanan doğal kanun felsefesi, şu şekilde ifade edilebilir: “Toplumlar fiziksel evrendeki gibi tabii [doğal] kanunların bulunduğu inancı, toplumların evrensel kanunlara bağlı olduğu sonucuna götürdü. Öyle ki, tıpkı fizik kanunları gibi, bunların da zaman ve mekândan bağımsız ve doğru oldukları sonucuna varılıyordu. Eğer insan tabiatı ‘tabii’ olduğu için her yerde aynı ise, toplum kanunları ‘tabii’, dolayısıyla evrensel olmalıydı” (Kazgan, 2014:57).

⁷ Ekonomi politik terimi, ilk kez, bugünkü kullanıldığı anlamda on yedinci yüzyılın ilk yarısında *Le Traite de l’economie politique* isimli eseriyle Antoine de Montchrétien tarafından kullanıldığı görülmektedir (Gide ve Rist, 1956:21). Montchrétien’in eserinin 1615 yılında basıldığı iddia edilmektedir.

katkı sağlamıştır. Polanyi, Smith'in işbölümü kavramını ve bu kavramın piyasa toplumuna katkısını irdeleyerek Smith'in işbölümünü piyasaların varlığına bağlı olduğu düşüncesinin son aşamasında "ekonomik birey" olgusunun ortaya çıkacağına işaret etmiştir ve bu çerçevede Smith'ten sonra gelen diğer düşünürlerin Smith'in bu yanlış düşüncesini izleyerek işbölümü üzerindeki düşüncelerini kabul etme eğilimine girmişlerdir (Polanyi, 2008:86). Polanyi bu eleştirisini bir bakıma ekonomi politiğin Smith'in yarattığı insan modelini araştırma alanının temel merkezi haline getirmelerine yöneliktir: "İktisat tarihçileri, tümüyle ilgi alanlarını takas ve mübadelenin oldukça geniş bir düzeyde yer aldığı yakın tarih dönemleriyle sınırlayıp ilkel iktisad⁸ tarih öncesine havale ettiler." (Polanyi, 2008: 87).

Ekonomik alanda uygar ve uygar olmayan toplumlar arasındaki farkın çok abartılı olduğunu belirten Polanyi, "piyasa toplumu öncesi" halkların Smith ve onun takipçilerinin iddia ettiği gibi ilkel olmadıklarını savunmuştur. Tarihçilerin sunduğu belge ve bulgulardan yola çıkan Polanyi, yakın bir tarihe kadar Avrupa'nın tarımsal alandaki çalışma yaşamı ve koşullarının binlerce yıl öncesinden çok farklı olmadığını ortaya atmakt⁹ ve klasik ekonomi politiğin eleştirisine sistematik bir giriş yapmaktadır (Polanyi, 2008:88). Tarih ve antropolojiden hareketle on dokuzuncu yüzyıl öncesi (piyasa toplumu öncesi) yaşayan insanların hayatlarında ekonominin insanın toplumsal ilişkilerin içine yerleşmiş olduğu sonucuna vardı. Başka bir deyişle, ekonomi, sosyal örgütlenmenin içinde gömülü olarak yer almaktaydı. Polanyi buradan hareketle iktisadın piyasa toplumunun getirmiş olduğu ve piyasa sistemini merkeze alan düşüncesine ancak piyasa öncesi iktisat anlayışının incelenmesi yoluyla ulaşılabileceğini ortaya koymuştur. Polanyi, ortaya koyduğu piyasa öncesi iktisat anlayışını (iktisadın özselci tanımını) şu sözlerle ortaya koymuştur:

"İnsan, maddi zenginlik edinmekteki bireysel çıkarını korumak gayesiyle hareket etmez; toplumsal konumunu, sosyal haklarını ve sosyal değerlerini korumak üzere hareket eder. Maddi zenginliğe ancak bu amaçlara hizmet ettiği için değer verir. Ne üretim, ne de dağıtım süreci, mal sahipliği ile ilgili özel ekonomik çıkarlara bağlıdır; bu süreç içinde her aşama, gerekli işlemlerin yapılmasını sağlayan bir dizi sosyal çıkara göre

⁸ Polanyi'nin ilkel iktisat olarak belirttiği toplumların, genel anlamda piyasa öncesi toplumları belirtmek için kullandığı anlaşılmaktadır.

⁹ Polanyi'nin iktisat antropolojisi üzerine yaptığı çalışmalarda bu gözlemlerin sonuçları ayrıntıları ile yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. G. Dalton, *Primitive, Archaic and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi*, Boston: Beacon Press, 1958.

ayarlanmıştır...[Nihai olarak] ekonomik sistem, ekonomi dışı amaçlara göre işleyecektir.” (Polanyi, 2008:88-9).

Burada da belirttiği gibi Polanyi, piyasa toplumunun odak noktasında bulunan bireysel çıkar anlayışının mümkün olamayacağını ortaya koymuş bir kabile yaşamı ile ilgili gözlemlerini örnek olarak göstermiştir:

“(…) Burada bireyin ekonomik çıkarı çok ender olarak önem kazanır, çünkü büyük felaket durumları dışında topluluk, bireylerin aç kalmasını önleme görevini üstlenmiştir... Öte yandan, sosyal bağların korunması çok önemlidir. İlk olarak, kabul edilmiş şeref ve eli açıklık ölçülerinin dışına çıkan birey toplumdan soyutlanıp toplum dışına itileceği için; ikincisi, uzun dönemde bütün sosyal yükümlülükler karşılıklı olduğu ve bireyin alıp verme çıkarları en iyi biçimde bu yükümlülüklerin yerine getirilmesiyle karşılandığı için. Böyle bir durum, bireyin üzerinde sürekli bir baskı oluşturarak onun bilincinden kişisel ekonomik çıkar kavramının silinmesine yol açacaktır... Sosyal saygınlık kazanma açısından cömertliğe verilen değer o kadar büyüktür ki, tam bir kendini unutmaya tavrının dışında hiçbir davranışın çekiciliği kalmaz.” (Polanyi, 2008:89).

Polanyi, ilkel toplumlarda piyasaların var olmaması durumunun ekonomik sistemi etkilemeyeceğini öne sürmüştü, piyasaların var olup olmamasının ekonomik sistemi etkileyip etkilemeyeceği üzerinde durmuştur. Bunu açıklarken etkili olan ana unsurun piyasa kavramının ekonominin içinde değil, dışında işleyen bir kurum olduğunu öne sürmüştür (Polanyi, 2008:102-103). Polanyi'nin bu tezi klasik iktisatçılar tarafından saptanan piyasaların oluşumu görüşü ile taban tabana karşıtlık teşkil etmektedir.

Polanyi klasik ekonomi politüğün eksikliklerini şu şekilde belirtmektedir: Ticaretin başlangıcının ekonominin iç yapısından bağımsız olarak dışsal bir kaynağa bağlamıştır. İnsan topluluklarının her zaman dış ticarete yakın olduklarını, ancak bu tür ticari faaliyetin klasik ekonomi politüğün belirttiği şekliyle mutlak anlamda bir piyasa gerektirmediğini ifade etmiştir (Polanyi, 2008:104). Bunun ana nedeninin ise ticaretin takas ilkesi ile değil de karşılıklılık ilkesine göre gerçekleşmesidir. Ancak burada ticaretin yapısı ve ticaret ile ilgili bir ayrıma gitmek önemlidir. Genel anlamda ticaret dış, iç ve yerel olmak üzere üç gruba ayrılır. Polanyi'ye göre bu ayrımın özü büyüklükten (hacimden) çok, bunların işlevleri ve başlangıç noktaları arasındaki ayrımdır. Dış ticaret, bir bölgede belli malların bulunmamasına bağlı olarak ortaya çıkmış ve taşımacılığa dayanmıştır. Yerel ticaret ise o yörenin malları ile sınırlıdır. Bu mallar ya çabuk bozulabilir olmaları ya da büyük ve ağır olmaları yüzünden taşımaya yatkın değildir. Ancak her iki ticaret de coğrafi uzaklığa bağlıdır. Biri uzaklığı aşamayan mallar ile, diğeri ise sadece bunu aşabilenler ile sınırlıdır.

Şehir ile kırsal alanlar arasında yapılan yerel ticarete değişik iklim ve ülkeler arasında yapılan dış ticaret de “tamamlayıcı” kavramı ile adlandırılır. Bu tür ticaretlerde rekabet ortaya çıkmaz. Oysa iç ticaret temelinde rekabeti içerir. Dolayısıyla yalnızca iç ticaretin veya ulusal ticaretin ortaya çıkması ile birlikte “rekabet” ticaretin bir ilkesi olarak kabul edilmiştir (Polanyi, 2008:105).

Adam Smith, politik devletin ekonomik toplumdaki ayrılma sürecinde maddi zenginliği, yani ulusların zenginliğini bağımsız bir çalışma alanı içinde görerek ekonomi politığın kurucusu olarak kabul edilmiştir. Fakat Polanyi’ye göre Smith de ekonomi politikası “ancak belirli bir siyasal bir çerçeve içerisinde ortaya konabileceğine inanmakta ve ‘büyük halk kitlesinin’ maddi zenginliğinin ön planda olduğuna” inanmaktadır (Polanyi, 2008:169). Polanyi, Smith’in görüşlerinin onun içinde yaşadığı zamanın ve toplumun koşullarından kaynaklandığını söylemiştir. İnsan temellerini ve bu temeller üzerinde gelişen ulusun maddi zenginliğini inceleyen Adam Smith’in görüşleri, on dokuzuncu yüzyıl düşünürleri ve/veya iktisatçıları tarafından kabul görmemiştir.

1.5.5. Karşılıklılık ve Yeniden Dağıtım

Verdiği bu örnek ile Polanyi, piyasa sisteminin var olmadığı zamanlarda ve toplumlarda üretim ve dağıtım düzeninin nasıl sağlandığı sorusuna iktisat ile doğrudan ilişkili olmayan iki davranış ilkesi yardımıyla açıklık kazandırmıştır. Bu ilkeler “karşılıklılık” ve “yeniden dağıtım”dır¹⁰. Karşılıklılık toplum içerisindeki aile konumuna ve cinsiyet durumuna vurgu yaparken, yeniden dağıtım merkezi bir güç olan hükümdar yahut iktidarın temel güç olarak kabul edilip onun verdiği kararlar ile ilgili bir nitelik taşımaktadır (Polanyi, 2008:90). Polanyi, karşılıklılık ilkesinin hem üretimin hem de aile yaşamının sürdürülmesine yardımcı olduğunu şu sözleriyle belirtmektedir:

“[Bu ilke,]Ailenin – kadınlar ve çocuklar – geçimi, ana tarafından akrabaların yükümlülüğü[dür]. Kız kardeşi ve onun ailesine bakan, mahsulünün en iyi bölümünü onlara ayıran erkek, iyi davranışları için takdir edilecek, ama bundan maddi çıkar sağlamayacaktır; eğer bu sorumluluklarını yerine getirmez ise, ilk tehlikeye giren şey, topluluk içindeki şöhreti olacaktır. Karşılıklılık ilkesi, onun karısı ve çocukları yararına da işler; böylece erkek de, iyi yurttaşlık görevlerini yerine getirdiği için dolaylı olarak ödüllendirilmiş olur.” (Polanyi, 2008: 91).

¹⁰ Buğra (2008: 384), Polanyi’nin piyasa öncesi toplumların iktisat anlayışını incelerken temel olarak Malinowski ve Thurnwald’in Batı Malinezya toplumları üzerine yaptıkları çalışmalardan esinlendiğini aktarmıştır.

Yeniden dağıtım ilkesinin de en az karşılıklılık ilkesi kadar önemli olduğunu belirten Polanyi, bu ilkeye yönelik görüşlerini Ada toplumunun yaşantısından bir örnek ile aşağıdaki gibi belirtmiştir:

“Ada üretiminin büyük bir bölümü, köyün ileri gelenleri tarafından depolanmak üzere, şefe teslim ediliyor, ama topluluk faaliyetlerinin tümü, ziyafetler, danslar ve adalıların birbirlerini ve başka adalardan komşularını ağırladıkları diğer toplantılar çerçevesinde yer aldığı için, depolama sistemi büyük önem kazanıyor. Ekonomik açıdan depolama, yürürlükteki iş bölümü sisteminin, dış ticaretin, toplumsal amaçlarla vergi koymanın, savunma gereklerinin çok önemli bir parçası.” (Polanyi, 2008: 91).

Piyasa öncesi toplumlarda yapılan her eylem, toplumsal sistemin bütünü içinde gerçekleştiğinden ekonomik sisteme ait bu işlevler ekonomi dışı amaçlara çokça yer veren yoğun tecrübeler içinde benimsenmiş durumdadırlar. Ancak yürürlükteki kurumsal kalıplar uygulamaya elverişli değilse bu tür davranış ilkelerinin etkinlik kazanması söz konusu olamaz. Karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkeleri yazılı kurallar ve karmaşık idare yöntemleri olmadan ekonomik yapının işlerliğini sağlayabiliyorlarsa, bu yalnızca söz konusu toplumların simetri ve merkezleşme kalıplarının yardımı ile böyle bir çözümün gereklerini karşılamış olmalarına bağlıdır. Kısaca, söz konusu iki ilkenin sürdürülebilmesi simetri ve merkezleşmenin desteklenmesi ile sağlanabilir (Polanyi, 2008:92). Buradan da Polanyi, simetri ve merkezleşmenin, karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkeleri ile bütünleşmesi gerektiğini belirtirken, kurumsal kalıplar ile davranış ilkelerinin uyumlu olduğunu ifade etmiştir (Polanyi, 2008:93).

Karşılıklılık, temel olarak akrabalık durumunda olduğu gibi, birbirlerine karşı belirli sorumluluklar taşıyan ‘simetrik’ gruplar arasındaki ilişkileri belirlemektedir. Yeniden dağıtım, mal ve hizmetlerin bir merkezde toplanıp sonra yeniden toplumun çeşitli kesimlerine dağıtılmasını sağlayan ‘merkezleşmiş’ bir iktidarın varlığını gerektiren bir yapı olarak ifade edilmektedir. Değişim, piyasa adı verilen kurum altında anonim bireyler arasında el değiştiren mal ve hizmetlerin hareketidir (Çakmak, 2011:97-8).

Polanyi, böylesi bir durumun yaşandığı toplumlarda, piyasa toplumlarında görülen bireysel çıkarların üstünlüğüne gerek kalmayacağına, işbölümünün kendiliğinden gerçekleşeceğine ve ekonomik yükümlülüklerin gerektiği şekillerde yerine getirileceğine değinmiştir. Sonuç olarak, piyasa toplumuna özgü olan pazarlık etme, takas ve değişim amaçlarının işlevsiz kalacağı ve kâr amacının ortadan kalkacağını ifade etmiştir. Bu

durumda ekonomik sistem Polanyi'nin deyişiyile "sosyal örgütlenişin bir fonksiyonu" olacaktır (Polanyi, 2008:93).

Karşılıklılık ilkesi ticaretin niteliğini ve yürütülmesini sağlamada önemli bir işleve sahip iken, yeniden dağıtım ilkesi karmaşık işbölümünü yönlendirmekte ve karşılıklılık ilkesi ile bütünleşerek ekonomik örgütlenmeyi yapılandırmaktadır.

1.5.6. Aristo'dan Polanyi'ye Ekonomi

Modern iktisatçılar öncelikli olarak insanların nasıl davrandığıyla ilgilenirken, Plato, Aristoteles ve Xenophon gibi klasik yazarlar insanların nasıl davranması gerektiğiyle daha fazla ilgileniyorlardı, dolayısıyla şimdiki ekonomi ile Eski Yunan ekonomisi arasındaki "etik fark"ına işaret ediyorlardı (Amemiya, 2007:2). Xenophon'a göre "Ticaret ve finans yoluyla kâr elde etmek, şehrin (polis'in) bundan faydalandığı ölçüde iyiydi" (Dover, 1994:173). Bununla birlikte, Xenophon'da, "ekonomik bir prensibi ifade eden veya herhangi bir ekonomik analiz sunan, üretimin verimliliği, 'rasyonel seçim', ürünlerin pazarlanması hakkında herhangi bir açıklama" bulunmamaktadır (Finley, 2007:19). Eski Yunan'da iktisadi düşüncenin temellerini Xenophon veya Plato değil, Aristoteles atmıştır. Tüm iktisatçıların yalnızca Aristo'nun analiz ilkelerini önerdiği kabul edilmiştir. Bu nedenle iktisadi doktrin tarihçileri düzenli olarak onu başlangıç olarak göstermektedir (Finley, 1970). Polanyi'ye göre Aristoteles'in ortaya koyduğu ortaçağ şehir ekonomisi üzerindeki düşüncelerinin etkisi, on dokuzuncu yüzyıl dünya ekonomisindeki Adam Smith ve David Ricardo'nunki kadar büyüktür. Doğal olarak, piyasa sisteminin kurulması ve klasik okulun daha sonra yükselmesi ile Aristoteles'in konuyla ilgili doktrinlerinin gerilediği yönünde bir algı ortaya çıkmıştır. Polanyi'ye göre bu algının doğru olmadığını ve klasik iktisatçıların eksik kaldığını gösteren en önemli nokta, ekonominin topluma ilişkin "gömülü" ve "ayrık" durumu arasındaki yapılan ayırımdır (Polanyi, 1957).

Polanyi, tarihsel verilerden yola çıkarak Eski Yunan toplumundaki *oeconomia* olarak adlandırılan "ev idaresi" anlamına gelen insanın kendi gereksinimi için yaptığı üretimi açıklayan sistemin yukarıdaki ilkeler ile benzer bir hareket içinde olduğunu ifade etmektedir (Polanyi, 2008:97). Polanyi, Aristo'nun *Politika* isimli eserinin bu konuyla ilgili bölümünü şöyle özetlemektedir: "Aristo, ev idaresinin özünü, kazanç için üretime

karşı kullanım için üretim oluşturduğunu vurguluyor; ama piyasa için yan üretimin, satılan malın nasıl olsa geçim dürtüsüyle üretildiği durumlarda, evin kendine yeterliliğini bozmayacağını öne sürüyor; ‘artan ürünün satılmasının ev idaresinin temelini sarsmaz’ diyor.” (Aristo’dan aktaran, Polanyi, 2008: 98).

Politika eserinde Aristo’ya göre metaların değişimini kolaylaştırmak için ortaya çıkan nesne paradır. Paranın tanımlanan kullanım alanı metaların değiş tokuşunu sağlaması yönüyle doğal alandır. Ancak kazanç elde etmek amacıyla paranın doğal kullanım alanları dışında kullanılması, doğal olmayan bir servet edinme biçimi olarak tanımlanmakta ve Aristo tarafından şu şekilde ifade edilmektedir:

“Doğal değişimi kolaylaştırmak için para icat edilmiştir ama paranın icadı ile birlikte değişimi doğal yeterliliği temin etmek yerine parayı arttırmak için kullanma imkânı doğar. İnanların genellikle ‘kazanç’ dediği şey ticaret içeren bu ikinci kazanç türüdür ve bu, inanların servet ve kazançla ilgili görüşlerini açıklar. Ancak paranın içkin faydasızlığı, başka bir kazanç türünün, yani (...) hane türü kazancın varlığına işaret eder. İki kazanç türü arasındaki fark, ticari türün mal üretmemesi, tamamen para ile ilgili olması ve servetinin sınırı bulunmamasıdır. İnsanlar yine de ikisini birbirine karıştırır, çünkü ikisi de mal değişimine dayanır. Bununla birlikte, her birinin amaçları farklıdır (...) Bu nedendir ki her servetin bir sınırı olması zorunlu görünür, ancak buna rağmen tam aksinin olduğunu gözlemleriz: Kazanç sanatıyla uğraşan herkes parasını sınırsızca arttırmaktadır. Bunun nedeni aralarındaki yakınlıktır: Zira kazanç sanatının her iki türü de aynı şeye dair olduğu için [serveti] kullanımları kesişir. Her ikisinde de mülk aynı kullanıma sahiptir, ancak aynı bakımdan değil: Birinde amaç başka bir şey iken, diğesinde artıştır. Bu nedenle kimileri hane yönetiminin işlevinin artış olduğunu düşünür ve parasal varlıklarını ya muhafaza etmek veya arttırmak gerektiğini zannederek [hayatlarını] sürdürürler” (Aristo, 2018:178-180).

Aristo, kullanım ve değişim (kazanç) arasında bir ayırım yaparak kazanç için yapılan üretimin hiçbir sınır tanımadığı için reddetmiş, insan doğasına uygun olmadığını belirtmiştir. Kısaca sosyal ilişkilerden bağımsız ekonomik amaçların olamayacağına işaret etmiştir.

Polanyi, Batı Avrupa’daki feodalitenin sona erişine kadar var olan bütün ekonomik sistemlerin ya karşılıklılık-yeniden dağıtım ve ev idaresi ilkelerine ya da bu üçünün birleşimine göre düzenlenmiş oldukları önermesinin geçerli olduğunu belirtmiştir. Bu ilkeler simetri, merkezleşme ve kendine yeterlilik kalıplarından yararlanan toplumsal yöntemler ile kurumsallaşmıştır (Polanyi, 2008:99).

“Kâr” kavramının önemsiz olması, yasaların ve toplumsal kuralların belirlenmesinde örf, adet, gelenek ve dinin etkin olması toplumda yer alan bireyi ekonomik sistemin işleyişini sağlayan davranış kurallarına uymaya zorlamıştır. Ancak bu durum on dokuzuncu yüzyılda köklü bir biçimde değişmiştir.

1.5.7. Polanyi’ye Göre Piyasa Ekonomisinin Ortaya Çıkışı

Kapitalist dönemden önceki toplumların, yani piyasa ekonomisinin henüz var olmadığı dönemlerdeki toplumların ekonomisini inceleyen Polanyi, piyasa olmayan toplumlardaki ekonominin karşılıklılık, yeniden dağıtım ve ev idaresi şeklinde işlediğini öne sürmüştür. Takas, trampa ve değişim ilkesinin piyasa işleyişine bağlı olarak ortaya çıkan ekonomik davranış ilişkileri olduğunu öne sürmüştür (Polanyi, 2008:100). Buna göre piyasayı, takas ve alışveriş amacı ile bir araya gelinen bir buluşma ortamı olarak gözlemlemiştir. Bu yapı içinde alışveriş yer yer işlerlik kazansa da, takas yeterince gelişmemiştir. Yani fiyatları oluşturamaz. Çünkü karşılıklılık ilkesinin simetrik bir örgütlenme kalıbı ile desteklendiği, yeniden dağıtım ilkesinin ise merkezleşmenin aldığı önlemler ile kolaylaştırıldığı ve ev idaresi kendine yeterli olmaya dayandığı gibi, takas ilkesinin yaygınlaşmasını da piyasa kalıbı sağlar. Ancak burada göz ardı edilmemesi gereken şey, karşılıklılık, yeniden dağıtım ve ev idaresi bir toplumun içinde o toplumu tamamen egemenlik altına almadan varlığını sürdürebiliyor ise, takas ilkesi de diğer ilkelerin birinci planda önemli olduğu bir toplumda arka planda bir varlık gösterebilir. Bu açıdan takas ilkesinin diğer ilkeler ile aynı derecede önemli olması söz konusu olmayabilir. Nasıl ki yer aldığı piyasa kalıbı içinde simetri ve merkezleşme kendine yeterlilikten daha önde ise, takas da böyle olabilir (Polanyi, 2008:100-101). Polanyi takas ilkesinin etkin kılınmasının piyasa kalıbı tarafından sağlandığını öne sürmektedir (Polanyi, 2008:100). “Takas” kavramının işlenmesi ile gelişen piyasa kalıbının belirgin bir kurumu, yani piyasayı yaratabileceği ortaya çıkmaktadır. Polanyi bu durumda toplumun piyasanın bir parçası olarak işleyeceğini belirtmiş, ekonomi ile toplum arasındaki ilişkilerden hareketle piyasa ekonomisinin ancak piyasa toplumlarında işlerlik kazanabileceğini belirtmiştir:

“(...) Ekonomi, toplumsal ilişkiler içine yerleşecek yerde, sosyal ilişkiler ekonomik sistemin içine yerleşirler. Ekonomik unsurun toplumun var oluşu açısından taşıdığı hayati önem başka bir sonuca varılmasını engeller. Çünkü bir kez ekonomik sistem, belirgin dürtülere dayanan ve özel sosyal konumlara yol açan ayrı kurumlar aracılığı ile düzenlenince, toplumun da bu sistemin kendi yasalarına göre işlemesine olanak verecek biçimde düzenlemesi gerekir.” (Polanyi, 2008: 101).

1.5.8. Merkantilizm

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısına değin, Batı Avrupa’da hükümetlerin ekonomi anlayışlarını oluşturan temel politikalar, kaynağını merkantilist düşünceden almaktadırlar. Bu durum, İngiltere için de geçerlidir. Merkantilist sistemde, “ulusal refah, ancak ithalatın kısıtlanıp ihracatın teşvik edilmesiyle” mümkün hale gelmektedir (Bronowski ve Mazlish, 2012:471). Batı Avrupa’da yaklaşık on beşinci yüzyıldan beri hâkim ideolojik konumda bulunan merkantilist düşünce, “gerçekte her alanı kaplayan bir ekonomi ya da felsefe diye bir görüş üretmemişken, esasen bölgesel veya ulusal devletin geliştirilmesi temelinde ekonomik yaşama devletin ihtiyaçlarına uygun bir biçim kazandırmak” amacıyla olduğu ifade edilmektedir (Bronowski ve Mazlish, 2012:472). Bu bağlamda merkantilist düşünce sayesinde içerisinde önemli bir yer teşkil eden devlet, özellikle uluslar arası ilişkiler açısından belirli bir gücü elinde bulundurmanın ekonomik temellerini sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Diğer bir deyişle, ulus-devletin siyasi gücünün ekonomik temelleri, merkantilist politikalar çerçevesinde sağlanmaktadır (Heckscher, 1994:33). Genel eğilimler düşünüldüğünde, merkantilizm, paraya dayalı ve korumacı niteliğini istikrarlı bir biçimde sürdürmüştür.

Polanyi, bireysel takas faaliyetlerinin piyasaların oluşmasında etkin olmadığını, piyasaların dış ticaretin içinden doğduğunu öne sürmektedir. Batı Avrupa toplumlarında iç piyasayı oluşturma aşamasının devlet müdahalesi ile başladığını öne süren Polanyi, bu duruma ticaret devriminin de önemli bir etkide bulunduğunu vurgulamaktadır (Polanyi, 2008:109). Polanyi’ye göre sanayi malları, ihracat için üretimin örgütlenişini etkilemiş, bu da yerel ticaret ile dış ticaret arasındaki ayrımı keskinleştirmiştir. Bu ayrımın ana nedenini sanayi mallarının üretiminde üretimi düzenleyen loncalara bağlamıştır. Sonuç olarak yerel ticaret, sıkı bir biçimde kontrol altında tutulurken ihracat için yapılan üretim yalnızca biçimsel düzenlemeler ile sağlanmıştır (Polanyi, 2008:110-111). Yerel piyasalarda üretim, üreticilerin ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş ve belirli bir gelir düzeyini tutturabilmek için kısıtlanmıştı. Oysa bu ilke üretici çıkarlarının üretime hiçbir sınır getirmediği ihracat alanında uygulanamazdı.

On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda devletlerin bilinçli uygulamaları “merkantilist sistemi” korumacı şehirler ve eyaletlere zorla kabul ettirdi. Merkantilizm sayesinde rekabetçi olmayan bu iki ticaret tipi arasındaki engeller kaldırılmış, yerel yönetimler

arasındaki ticaretin ayrılığına son verilmiş; böylece hem şehir ve kırsal kesimler hem de farklı şehirler ve eyaletler arasındaki ayrımları yavaş yavaş göz ardı eden ulusal piyasanın kurulması sağlanmıştır (Polanyi, 2008:111).

Merkantilist sistem aynı zamanda feodal ve yerel olarak parçalanmış toprakları bir tek ulusal merkezi devlet çerçevesinde birleştirmiştir. Ayrıca ticaret yollarının değiştirilmesini öngören Ticaret Devrimi yoluyla tarımsal kesim ticaret boyutunda örgütlenmiştir. Polanyi'ye göre merkantilist sistemin ekonomik anlamdaki birleştirme aracının sermaye, yani istifçilerden gelen özel kaynaklar olduğunu belirtir (Polanyi, 2008:112). Bunun sonucu olarak Batı Avrupa toplumlarında¹¹ ticaret ulusun tüm topraklarına yayılmış ve belirgin bir ekonomik faaliyet biçimini almıştır.

Merkantilist sistemin gelişmesi ile birlikte ulusal piyasaların dış piyasalar ile birlikte yer aldığını öne süren Polanyi, tarıma eklenen iç ticaretin de geleneksel düzenleme ile hala uyumlu olduğunu belirtmiştir (Polanyi, 2008:113). Sonuç olarak, merkantilist sistem etki alanını genişletmek yoluyla ticaretin yaygınlaşmasına ve gelişmesine ortam hazırlamıştır. Ancak bu durum, kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin gereklerini yerine getirmekten oldukça uzaktır. Sanayi Devrimi'ne kadar piyasalar ekonomik yaşamın yalnızca bir yan ögesi iken bu durum, düzenlemeler ile ve piyasaların birbirini etkileyerek gelişmesi ile dönüşüme uğramaya başlar. Kendi kurallarını ortaya koyan ve bu kurallar çerçevesinde işleyen piyasaların ortaya çıkışı veya varlığı bu dönüşümün temel çekirdeğini oluşturur. Polanyi, piyasa ekonomisindeki bu dönüşümü yine onun içinde yer alan olağanüstü varsayımların incelenerek anlaşılabileceğini şöyle ifade etmektedir:

“[Kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa ekonomisi], insanların kendilerine en fazla parasal çıkar sağlayacak biçimde davranacakları beklentisinden kaynaklanır. Belirli bir fiyat düzeyindeki mal (ve hizmet) arzının o düzeydeki talebe eşit olduğu piyasaları varsayar... Bu durumda, üretimi yönlendirenlerin kârları fiyatlara bağlı olduğundan, üretimi fiyatlar kontrol edecektir; fiyatlar gelirleri oluşturduğundan ve üretilen mallar bu gelirlere göre toplumun bireyleri arasında dağıtıldığından, malların dağıtımı da fiyatlara

---

¹¹ Özellikle İngiltere ve Fransa, Batı Avrupa deneyimleri açısından ön planda yer almaktadır. Bu ülkelerde etkili olan lonca sisteminin işleyişi, hem eğilimi hem de süreci ortaya koymak açısından önemlidir. Polanyi, Fransa'daki lonca sisteminin giderek ülke düzeyine uzanarak şehirlerin zayıflamasına yol açtığını, buna karşılık İngiltere'de ise kırsal alanların lonca denetimine tabi olmadan sanayileştiklerini öne sürmektedir (Polanyi, 2008:112). Bu durum, kaçınılmaz olarak, İngiltere'nin sanayileşme sürecinin başlangıcı ile ilgili olarak önde olduğuna ve piyasa sisteminin ilk temsilcisi olduğuna dair önemli bir fikir sunmaktadır. Buna karşılık Osmanlı'da “XX. yüzyılın başlarında ortadan silinene kadar Osmanlı lonca kültürü, zanaatkarların kent toplumuyla bütünleşmesini sağlamaya yönelik bir tören ve davranış kuralları sistemi olan fütüvvetin damgasını” taşımıştır (Faroqhi, 2011:15).

bağlı olacaktır. Bu varsayımlara göre, malların üretim ve dağıtım düzeni, yalnızca fiyatlar tarafından sağlanır.” (Polanyi, 2008: 115).

Üretilen her türlü mal için bir piyasanın ortaya çıkacağını belirten Polanyi, kendi kurallarına göre işleyen piyasalarda üretilen her şeyin piyasada satıldığını ve bütün gelirlerin bu satıştan elde edildiğini vurgulamak istemiştir (Polanyi, 2008:115). “Yalnızca mal ve hizmet için değil, emek, toprak ve para için” de piyasaların ortaya çıkacağını öne sürmekte ve bunun sonucunda fiyatların sırası ile meta fiyatları ücretler, rantlar ve faizler biçiminde adlandırılacağını savunmaktadır.

1.6. Piyasa Ekonomisi – Devlet Politikaları

Polanyi’ye göre piyasa ekonomisinin kuralları ve onunla ilgili varsayımların yanında devlet ve devlet ile ilgili varsayımların da incelenmesi gerekir, bunu şu şekilde ifade etmektedir:

“Hiçbir şeyin piyasaların kurulmasını engellemesine izin verilmemeli ve satış dışında kanallardan gelir sağlanması önlenmelidir. Ayrıca mal, emek, toprak ve para fiyatlarının tümü için, fiyatların değişen piyasa koşullarına uyum sağlama sürecine müdahalede bulunulmamalıdır... Ne fiyat, ne arz, ne talep tespit edilip düzenlenemez; burada yalnızca, piyasayı ekonomik alanın tek düzenleyici gücü durumuna getiren koşulların sağlanmasıyla, piyasanın kendi kurallarına göre işlemesini garanti altına alan politika ve yöntemlere yer vardır.” (Polanyi, 2008: 115-6).

Polanyi’nin yukarıdaki görüşlerinden hareketle, piyasa ekonomisinin işleyişinin devlet ve devlet politikalarından bu kadar net biçimde ayrılması, insanlık tarihinin hiçbir döneminde gerçekleşmemiştir. Çünkü emek ve toprağın ticari bir meta haline dönüştürülmesi piyasa ekonomisinin olmazsa olmazıdır. Hatta ticaretin belirleyici olduğu merkantilist sistem bile toprak ve emeğin ticaret konusu olmasını engelleyen koruyucu önlemlere karşı çıkmamıştır. Bu nedenle piyasa ekonomisine geçiş demek, köklü bir dönüşümün gerçekleşmesi demektir (Polanyi, 2008:117).

Piyasa ekonomisine geçiş ile birlikte toplum yaşamında oluşan köklü değişimin siyasi ve ekonomik olmak üzere iki ayağı bulunmaktadır. Siyasi bağlamda demokratik ve parlamenter düzene geçiş, ekonomik bağlamda ise düzenlenmiş piyasalardan kendi kurallarına göre işleyen piyasalara geçiş ortaya çıkmıştır, bu da on dokuzuncu yüzyılın temel yaşam biçimini belirlemiştir. Polanyi, siyasi ve toplumsal kaynağın on dokuzuncu

yüzyıl toplumlarına özgü bir durum olduğunu belirtmiş, böyle bir ayrımın ekonomik sistemin her şeyden soyutlanmış bağımsız olan yapısına bağlamıştır. Polanyi'ye göre bu, ekonomik olay ve olguların toplumsal düzenin içinde gömülü olduğu düşüncesinden farklı bir durum ortaya çıkarmıştır (Polanyi, 2008:118).

1.7. Hayali Metaların Ortaya Çıkması: Emek-Toprak-Para

Polanyi piyasa ekonomisinin emek, toprak ve parayı da kapsayan bütün üretim unsurlarını içine alan bir mekanizması olması gerektiğini düşünmüş, emek ve toprağı bu mekanizmanın içine alarak toplumun özünü piyasa kurallarının hâkimiyeti altına alacağına işaret etmiştir. Piyasa ekonomisi temelde her türlü üretim unsuru için piyasa oluşturduğundan, bunların arz-talep çerçevesinde düzenlendiğini, bütün unsurların birleşerek 'Büyük Bir Piyasa' oluşturduklarını vurgulamıştır. Emek, toprak ve paranın bu büyük piyasa içinde yer almasına karşı çıkan Polanyi, bu kavramların hayali bir meta olduklarına dikkat çekmiştir. Piyasa ekonomisinin emek, toprak ve parayı meta olarak değerlendirmesi ve hayali bir örgütlenme içinde görmesi yanlış bir tutumdur (Polanyi, 2008:119-120).

Sanayi Devrimi'nin getirmiş olduğu yenilikler çerçevesinde sanayi üretimi karmaşıklaştıkça (ki bu karmaşıklık fabrika sistemi ve gelişmiş makinelerin kullanımı ile ilgilidir) arzının garantiye alınması gereken üretim unsurlarının sayısı da artıyordu. Doğal olarak emek, toprak ve para hayati bir önem taşımaya başlamıştı. Ticari bir toplumda bunları örgütlemenin tek yolu satın alınabilirliklerini sağlamaktı. Yani bunlar piyasada satılacak bir meta şeklinde örgütlenmeliydi. Emek, toprak ve paranın bu koşullarda piyasada alınıp satılabilen bir meta olmaları piyasa sisteminin kaçınılmaz bir sonucu idi.

“Piyasa örgütünün gerçek metaları içine alarak gittikçe yayılması, onun hayali metalarla ilgili olarak sınırlanmasıyla birlikte yer alıyordu. Bir yandan piyasalar yeryüzünün her tarafına yayılır ve içerdikleri metaların sayısı inanılmaz düzeylere ulaşırken, bir yandan da, bir önlemler ve politikalar ağı piyasanın emek, toprak ve para ile ilgili etkilerini kontrol altına almak üzere düzenlenmiş güçlü kurumlarla bütünleşiyordu.” (Polanyi, 2008: 124).

“Emek, toprak ve para hayali metaları”nın piyasa ekonomisi içinde yer almasında “emek” süreci en geç tamamlanan unsur olmuştur. Diğer bir deyişle, emek piyasasının oluşumu yolu ile piyasa ekonomisine geçiş sürecinin hızını yavaşlatan unsur emektir.

Polanyi, bu bağlamda emek piyasalarının kurulması yolu ile piyasa ekonomisine geçişin tamamlandığını ve bunun sonucunda ortaya çıkan siyasi ve sosyal değişimin yeni bir insan tipinin yaratılması ile somutlaştırıldığını vurgulamıştır (Polanyi, 2008:133). Emek piyasa sisteminin ortaya koyduğu iki karşıt gelişmeye paralel olarak zenginlik ve yoksulluğun sarmalında yaşam mücadelesi sürdüren bir insan tipi karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu “yeni doğan toplum ve insan tipinin insan bilincini oluşturma şekli, politik iktisattır” (Polanyi, 2008:134). Emegın piyasa toplumunun gelişmesi ile birlikte ortaya çıkan bu iki zıt gelişme gibi, politik iktisat da iki zıt temelden gelişmiş ve evrensel bir boyut kazanmıştır. Bir yanda uyumluluk ilkesi ve kendi kurallarına göre işleyiş, diğer yanda rekabet ve çatışma. Ekonomik liberalizm ve sınıf kavramı, bu çelişkiler içinde biçim kazanmıştır (Polanyi, 2008:135).

On dokuzuncu yüzyıl koşulları içinde gerçekleşen emegın metalaşması veya emegın piyasa sistemine uygun bir yapıda işleyişi, düşünce hayatında da kendini göstermiştir. Bu, politik devletin ekonomik toplumdan ayrılma sürecidir. Başka bir deyişle, devletin yasalarına bağılı olmayan, aksine devleti kendi yasalarına bağılı kılan bir toplumun ortaya çıkışı şeklindedir (Polanyi, 2008:168).

1.7.1. On Dokuzuncu Yüzyıl Piyasa Ekonomisinin İki Yönlü Hareketi

On dokuzuncu yüzyıl piyasa ekonomisi kendi dinamizmi içinde iki yönlü hareketin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bir yandan piyasalar genişleyip iktisadi gelişme süreci sürekli hızlanırken diğer yandan da toplumsal çözölme tehlikesinin ortaya çıkması gündeme gelir. Polanyi bu durumu “değişimle karşılaşan bir toplumun olağan savunma davranışlarının ötesinde bir şey” olarak algılamış ve bu durumun piyasanın yarattığı üretim düzenini yok edebileceğine dikkat çekmiştir (Polanyi, 2008:191).

Piyasa ekonomisine geçiş süreci ile birlikte ortaya çıkan toplumsal çözölme tehlikesinin temelinde hayali metaların (emek ve toprağın) piyasa koşullarında serbestçe alınıp satılabilir bir meta haline dönüşmesi yatmaktadır. Her ne kadar piyasa ekonomisinin geliştirdiği toprak ve emegın metalaşması kuramsal bağlamda bir sorun oluşturmuyorsa da, uygulamada işleyişe karşı bir hareketin ana kaynağını oluşturmaktaydı (Polanyi, 2008:192). Bu çözölme sadece hayali metalar ve üretim unsurları için değil, aynı zamanda iş dünyasını da kapsamaktadır. Kısaca kendi kurallarına göre işleyen piyasa bunların her

biri için bir tehlike oluşturmaktadır (Polanyi, 2008:193). Sonuç olarak, kapitalist üretim düzeninin piyasada ortaya çıkan bu yıkıcı etkiden korunması gerekliliği ortaya çıkmıştır (Polanyi, 2008:194).

Piyasa ekonomisinin kendi içinde yer alan birbirine zıt iki yönlü harekete karşı iki düzenleyici ilkenin ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Bunlar, “ekonomik liberalizm” ve “sosyal koruma” ilkesidir. Ekonomik liberalizm, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasanın kurulmasını savunmuş, ticaret yapan sınıfların desteğinde *laissez-faire* görüşü ile hareket etmiştir (Polanyi, 2008:194). Sosyal koruma ilkesi ise, “insan ve doğanın, aynı zamanda üretim düzeninin korunmasını amaçlamış, desteğini piyasanın yıkıcı etkilerinden doğrudan zarar gören çeşitli gruplardan almıştır; yöntem olarak da koruyucu yasama, kısıtlayıcı cemiyetler ve başka müdahale araçlarını” kullanmıştır (Polanyi, 2008:194).

1.7.2. Toplumsal Sınıflar-Ekonomik Liberalizm

Ekonomik liberalizm ve sosyal koruma ilkeleri ile birlikte on dokuzuncu yüzyıl uygarlığının gelişmesinde önemli olan diğer bir durum ise toplumsal sınıfların oluşması ve bunların piyasa ekonomisine yönelik tutumlarıdır¹². Piyasa ekonomisinin işleyişinin daha çok orta sınıf üzerinden yürütüldüğü gözlenmektedir. Buna karşın toprak sahibi soylular, köylüler ve emekçi halk bu ekonominin işleyişinden zarar gören sınıflardır (Polanyi, 2008:195). Polanyi, bu durumdan hareketle on dokuzuncu yüzyıl toplumlarının yaşadığı bölünmüşlüğü şu şekilde izah etmektedir: Kurumsal gerilimi ortaya çıkaran ekonomik liberalizm, sosyal korumacılık ilkeleri ile sınıf mücadelesi. Kısaca, Polanyi’ye göre toplumun siyasi ve ekonomik işlevleri bölünmüş çıkar gruplarının çatışmalarında kullanılmakta ve istismar edilmektedir (Polanyi, 2008:195).

¹² yasal ve toplumsal gelişmeyi biçimlendirmede liberalizm, on dokuzuncu yüzyıl Avrupa’sında önemli bir rol oynamıştır. Liberal düşüncenin ilk olarak on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığı İngiltere’nin liberal hareketinin gelişmesinde ekonomik temellerinin bulunduğunu öne süren bir çalışmada şu ifadelerle rastlamak mümkündür: “(...) nüfus artışı, tarım devrimi, sanayi devrimi ve kentleşmenin başlaması gibi modernite yolundaki temel sosyoekonomik süreçler, Britanya’nın kıtada olduğundan daha erken başlamıştır (...) Britanya liberalizmi, bu öncü durumdan iki şekilde yararlandı: Toplumsal olarak öz-örgütlenme düzeyinin yüksekliği, özellikle bağımsız bireyin siyasal inancın özünü oluşturduğu siyasal örgütlenmeleri destekledi; ikinci olarak da toplumun harekete geçirilişi, ilerlemeyi temsil ettikleri düşünülenleri güçlendirdi (...) güçlü yerel öz-yönetim ve zayıf bir devlet bürokrasisi; çoğulculuğu ve bireyciliği teşvik eden toplumsal değişim ve dinsel gelenek; 19.yüzyılın ilk üç çeyreğinde Britanya liberalizmi için – karşılaştırmalı bir ölçekte kıtada mevcut olmayan – siyasal [ve ekonomik] fırsatlar yarattı” (Langewiesche, 2015:50-51).

Polanyi'ye göre ekonomik liberalizm emek piyasası, altın standardı ve serbest ticaret olmak üzere üç temel ilkeyi benimsemiştir (Polanyi, 2008:196). Bu üç temel ilke ekonomik liberalizmin uygulanması çerçevesinde bir bütün oluşturmaktadır. Çünkü bunlardan herhangi birini gerçekleştirmek için atılacak adımlar, diğer ikisinin gerçekleşmediği durumlarda bir yarar sağlamayacak, hatta zararlı olabilecektir (Polanyi, 2008:200). Bu da ancak kendi kurallarına göre işleyen bir piyasada sağlanabilirdi. Böylece piyasa sisteminin yayılarak piyasa toplumunun oluşması ile, emek piyasası, altın standardı ve serbest ticaret kavramları eş anlamlı ve eş zamanlı olarak birbirine bağlı bir yapı içinde kendini göstermişti (Polanyi, 2008:201).

1.7.3. Ekonomik Liberalizmin Çelişkili İşleyişi: Devlet Müdahalesi

Polanyi, kendi kurallarına göre işleyen piyasaların oluşmasına ekonomik liberalizmin ve devlet müdahalesinin zemin hazırladığını belirtmiştir (Polanyi, 2008:201). Başka bir açıdan değerlendirilirse, ekonomik liberalizm, kendi doğası ile çelişir bir biçimde bir yandan devletin kısıtlanmış konumunu savunurken diğer yandan devletin müdahale ya da yetki alanlarını genişletmiştir. Sonuç olarak serbest piyasanın oluşmasında merkezi kontrol altında sürekli bir müdahaleciliğin sınırsız artışı ortaya çıkmıştır (Polanyi, 2008:202). Böylece devleti ekonomik liberalizmin yerleşmesi için gerekli adımları atan bir konuma getirmişlerdir (Polanyi, 2008:202).

“[Müdahale ve devletin ekonomik hayattaki konumuna ilişkin olarak ortaya atılan] bütün bunlar, ekonomik liberallerin bir fikir karmaşası sergileyerek, kendi politikalarının karşıtı olarak tanımladıkları ‘müdahalecilik’ teriminin gerçek anlamını ortaya çıkarmalarına yardımcı oluyor. Müdahaleciliğin karşıtı *laissez-faire*'dir ve gördüğümüz gibi, günlük konuşma terimi içinde iki aynı şeyi belirtmek için kullanılmasında bir sakınca olmasa bile, ekonomik liberalizm, kendi kurallarına göre işleyen piyasa kurumuna dayanan bir toplumun düzenleyici ilkesidir... Ama bu piyasa sistemi ve müdahalenin birbirini dışlayan terimler olduğu anlamına gelmez” (Polanyi, 2008: 213).

Polanyi'ye göre piyasa ekonomisine yönelik müdahale ekonomik yönden çok sosyal yöndendir. Bu bağlamda “özellikle halkın değişik kesimlerinin ekonomik değil, sosyal çıkarları piyasa tarafından tehdit edildiğinden, değişik ekonomik katmanlardan gelen kişilerin tehlikeye karşı koyabilmek için güçlerini birleştirdikleri” görülmektedir (Polanyi, 2008:221).

1.7.4. Emeğin Metalaşması

Emeğin metalaşma süreci piyasa ekonomisinin en önemli temellerinden birini oluşturmaktadır. Emeğin metalaşması ile birlikte piyasa ekonomisinin varlığını ve işlerliğini kazanç elde etme güdüsü ve aç kalma korkusu belirler. Bu iki temel güdü, “piyasa ekonomisi”nde evrensel bir hale gelmiş ve piyasa ekonomisinin işleyişi ve devamlılığının sağlanmasında etkili bir konum oluşturmuştur (Özel, 2018:273). Özellikle emeğin metalaşması sürecinin sonunda “toplumda her insan diğer insanları dikkate almaksızın yalnızca kendi güdülerine göre davranan ‘atomlara’ bölünmesi” sonucunu ortaya çıkarmıştır (Özel, 2018:274).

Emeğin kendi özelliklerinden sıyrılıp bağımsız bir biçimde piyasa toplumunun metası haline gelmesi, “bütün organik var oluş biçimlerini yok etmek ve onların yerine yeni bir düzen, parçalara ayrılmış, bireyci bir düzen” yaratılmasını gerektiriyordu. Bu durum, sözleşme özgürlüğü kuralı işletilerek hayata geçirildi. Sözleşme özgürlüğü ise uygulamada akrabalık, komşuluk, meslek ve inanç ilişkilerinin ortadan kaldırılması demektir (Polanyi, 2008:231). Çünkü geleneksel olarak var olan bu ilişkiler, emeğin bireyselleşmesini engellemesi, aynı zamanda emeğin aç kalma tehdidi altında kalmayacağı bir duruma işaret etmekteydi (Polanyi, 2008:232).

1.7.5. Toprağın Metalaşması

Piyasa ekonomisi emeğin metalaşması gibi toprağın da metalaşmasına yönelmiş, bu iki kavramın birbirini tamamlayan ve birbirinden ayrılmaz bütün olarak görmüştür. Toprağın metalaşması bir anlamda modern sömürgecilik durumunu ortaya çıkarmıştır (Polanyi, 2008:250). Toprağın metalaşması sürecinde devlet mekanizmasının önce destekleyici daha sonra engelleyici adımlar atmış olduğu gözlemlenmektedir (Polanyi, 2008:253). Kısaca emek ve toprakta görülen piyasalaşma, kendisini kapitalist iş dünyasının metalaşması şeklinde de göstermiştir.

1.7.6. Paranın Metalaşması

Kapitalist iş dünyasının korunma ihtiyacının ortaya çıkması piyasa sisteminde para arzının düzenleniş şekline bağlanmıştır (Polanyi, 2008:266). Modern merkez bankacılığı,

özünde piyasanın kendi çocukları olan iş dünyasını, her tür ticari işletmeyi yok olmaktan kurtarmak üzere geliştirilmiş bir araç haline getirmiştir. Ancak sonuçta uluslar arası sistemin çökmesindeki en önemli etken bu korumacılık anlayışıdır (Polanyi, 2008:266-267). Bu ortam paranın metalaşma sürecini ve üretici firmalar üzerinde yarattığı etkileri Polanyi şu sözlerle ifade etmektedir:

“(...) meta efsanesi, söz konusu unsuru [para unsurunu] piyasa sistemiyle bütünleştirirken, toplum ciddi tehlikelerle karşı karşıya kaldı. Paraya ilişkin olarak tehdit üretici işletmeye yönelmişti, meta-para kullanımının yol açtığı her fiyat düzeyi düşüşüyle üretici işletmenin varlığı tehlikeye giriyordu. Burada da, piyasanın kendini yöneten mekanizmasının durdurulması sonucunu veren koruyucu önlemler gerekliydi” (Polanyi, 2008:270).

Buradan paranın metalaşmasının yarattığı çöküşün piyasa ekonomisinin çöküşünden çok daha hızlı bir biçimde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bunun yanında yirminci yüzyıldaki altın standardının kesin çöküşünün piyasa ekonomisinin kesin çöküşü anlamına geldiğini yaşanan gelişmeler göstermiştir (Polanyi, 2008:275).

1.7.7. Piyasa Ekonomisinde Sona Gidiş

Sonuç olarak piyasa ekonomisinin yıpranmasında korumacı anlayışın etkisi, piyasanın kendi işleyişi içinde ortaya çıkan aksaklıkların etkili olduğu söylenebilir. Bunun yanında, piyasa sisteminin işleyişinin karşısında toplumun çözülme tehlikesi de bulunduğundan toplumun kendini koruma eğilimi bir yan etmenddir.

Piyasanın kendi kurallarına göre işlemesine yönelik başta korumacılık¹³ olmak üzere yapılan müdahaleler, kurumsal düzenlemeler yönünden de çeşitli zorlamaları beraberinde getirmiştir. Bunlar iç ekonomide işsizliğin, iç siyasette sınıflar arasındaki gerilim ve çatışma ortamının oluşması, uluslar arası ekonomi alanında döviz kuru üzerindeki baskılar ve uluslar arası siyaset alanında emperyalist rekabet şeklinde ortaya çıkmıştır (Polanyi, 2008:284-285).

¹³Korumacılık fikri, ilk olarak on dokuzuncu yüzyılda Almanya’da etkili olmuş, buradan bütün Avrupa’da Birinci Dünya Savaşı’na kadar etkisini göstermiştir. Korumacılık fikrinin Almanya’da gerçekleşmesinde kuşkusuz siyasi birliğini diğer Batı Avrupa uluslarına kıyasla daha geç bir tarihte sağlaması ve buna paralel olarak sanayileşme girişimlerine daha geç bir zamanda başlaması yoluyla açıklanabilir. Almanya’nın başını çektiği alternatif iktisat politikaları, kökenini on dokuzuncu yüzyıldan, iki düşünürün önemli katkılarıyla almıştır. Bu düşünürler, Johann Gottlieb Fichte ve Friedrich List olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren, klasik ekonomi politiğin öne sürdüğü görüşler ve ideolojik arka planı, siyasi birliğini henüz sağlayamamış ve bu doğrultuda sanayileşme girişimlerini gerçekleştirememiş, başta Almanya olmak üzere, birtakım Avrupa ülkelerinde sorgulanmaya başlamıştır ve sonuçta “iktisadi milliyetçilik” görüşlerinin temel olduğu bir düşünce ortaya çıkmıştır. İktisadi milliyetçiliğin, “hiçbir teorisinde, liberal öğretinin serbest dış ticaret teorisine göstermiş olduğu tepkideki kadar açıkça ortaya çıktığı” görülmemiştir (Kazgan, 2014:179). Almanya’nın başını çektiği laissez-faire’ye alternatif iktisat politikaları, hem Almanya’nın siyasal birliğini sağlama sürecinde, hem de 1870’lerde yaşanan hububat krizinde sıkça başvurduğu bir yöntem olmuştur. Bu anlayıştan hareketle Almanya’nın iktisat politikası önerileri, “savaş ekonomisinde devlet denetimi deneyimini, Britanya da dâhil, savaşa katılan tüm devletler tarafından örnek alınan (...) Daha uluslar arası bir ekonomik sistem kurmak yerine, [diğer] bu ülkelerin de ekonomik milliyetçiliği benimseyip kendi yağları ile kavrumayı seçtikleri” bir etkiye sahiptir (Berend, 2011:58).

Polanyi’ye göre, on dokuzuncu yüzyıla yönelik “ilerleme” ve piyasa ekonomisine yönelik düşünceler, şöyledir: “Eleştirinin piyasa toplumunun iktisada dayanmış olmasında değil, [piyasa toplumunun] iktisadının kişisel çıkarı dayanmış olması[dır]” (Polanyi, 2008:332). Ancak Polanyi, piyasa toplumunun sonunun piyasanın sonu demek olmadığını ortaya koymakta ve piyasaların “ekonomide kendi yasalarına göre işleyişin organları olmaktan çıkmakla birlikte çeşitli biçimlerde varlıklarını sürdürdüklerini” ifade etmiştir (Polanyi, 2008:336).

1.8. Osmanlı İktisat Düşüncesini Açıklamaya Yönelik Diğer Metodolojik Yaklaşımlar

Osmanlı Devleti’nin toplumsal temelleri ve iktisadi yapısı açıklanırken tek bir kuram ile yaklaşmak doğru ve yeterli olmaz. Polanyi’nin “yeniden dağıtım” ve iktisadın toplumsal ilişkiler içinde “gömülü” olduğu yaklaşımının yanı sıra Weber’in Patrimonyalizm kuramını, Marx’ın Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) yaklaşımını, Wallerstein’in Modern Dünya Sistemi Analizi yaklaşımını da dikkate almak gerekir. Bu yaklaşımların kuramsal temelleri ve dünya toplumlarında nasıl uygulandığından çok, Osmanlı toplumu ve iktisadi yapısı üzerindeki etkileri üzerinde durmak gereklidir.

1.8.1. Max Weber: Patrimonyalizm Kuramı'nın Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yapısına Uygulanışı

Max Weber (1864-1920), günümüz dünyasında sosyoloji biliminin önemli isimlerinden biri olarak bilinmektedir. Özellikle modern örgütler, siyasi güç, dinlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, onun sosyoloji bilimi üzerinde yaptığı yeniliklerin en önemlileri arasındadır. Her ne kadar ülkemizde “idealist” bir düşünür olduğu görüşü yaygın olsa da, bunun tek başına doğru bir yaklaşım olduğu söylenemez (Mardin, 2014c:119-120). Weber'in belirlediği “ideal tip” tanımlamasında Kant'ın epistemolojisinden izler olduğu düşünülürse onun idealist olduğu söylenebilir (Kundakçı, 2016:145). Fakat Weber, tarihsel verileri toplayan ve 1890'larda çok detaylı bir biçimde hazırladığı iş ve işçi anketinin yazarı olup ampirik gerçek üzerine daima çalışan bir düşünür olmasından dolayı idealist olarak değerlendirmek doğru olmaz (Mardin, 2014c:120).

Karl Polanyi'nin ekonominin iki tanımı üzerine yaptığı çalışmalardaki bakış açısında bir yandan Weber'in tarih anlayışı ve yöntemlerinin etkisi, diğer yandan Karl Marx'ın insan anlayışının etkisi görüldüğü söylenebilir. Özellikle ekonominin “biçimselci” ve “özelci” tanımlarında Weber'in “biçimsel ve özel akılcılık” ayrımı etkili olmuştur (Özel, 2013:219). Weber, Batı tarihini ve kapitalizmi çözümlerken “biçimsel ve özel akılcılık” arasında “ideal tip” kavramını yerleştirmiştir.

Weber, Osmanlı Devleti'nin “otoriter” padişahlar tarafından yönetildiği bir yapıya sahip olduğunu öne sürmüştü ve bu yapıya “Sultanizm” adını vermiştir. Ona göre Sultan, “patrimonyalizm”in en ileri varyasyonu olup ülkedeki mutlak otoriteyi temsil etmektedir (Weber, 1978:279; Turner, 1997:217, 300). Sultanizm, siyasi ve manevi iktidarı elinde tutan patrimonyal egemenliğin en üst biçimini yaratmıştır (İnalçık, 1994). Osmanlı yönetim sisteminde sultana tanınan ve geleneksel-dini kaynaklardan temellenen mutlak irade egemenliğinde bütün yönetim kadrosu ve tebaa, sultanın kulları olarak sayılmaktadır. Merkezde ve taşrada görevli bütün yöneticiler, “sultanın temsilcisi” olma vasfını taşıyarak sultan adına güç kullanmışlar ve merkezi otoriteye kayıtsız şartsız bağlılığı esas olarak kulluk sistemini uygulamışlardır (Çakmak, 2011:34). Sultanın tutumunu eleştirme veya uygulamalara karşı çıkma anlayışı söz konusu olmamış, toplumsal yapıya biat etme anlayışı yerleştirilmiştir. Her ne kadar Tanzimat'ta “yurttaşlık” kavramı ortaya çıkmışsa da

sorgulamaktan çekinme ve biat etme tutumu ortadan kaldırılamamıştır (Seyitdanlıoğlu, 1999:19-21). Sultanın sahip olduğu bu mutlak güç, toplumsal bir uzlaşa ile kendisine verilmemiş, Sultan bunu kendisine doğuştan verilen bir hak olarak görmüştür. Bunun sonucunda keyfi bir yönetim anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu anlayış, rasyonel ve resmi bir nitelik taşımaksızın her şeyi kontrol etmektedir (Duran ve Çamlı, 2019:67-68). Sultanın bütün eylemlerinde ve uygulamalarında bir belirsizliğin hâkim olduğunu öne süren Weber, yasama, yürütme ve yargıya yönelik bütün uygulamaların ancak sultanın onayı ile meşruiyet kazanabildiğini öne sürmüştür (Weber, 2012:348). Sonuç olarak Tanzimat'a kadar Osmanlı sultanlarının egemenliği ve yetkileri sınırlanmamış, sultan devletin idari, iktisadi, hukuki ve toplumsal idarede tek güç olarak tüm tebaanın adeta "babası" olmuştur (Çakmak, 2011:34). Bu yönetim anlayışı ile Osmanlı toplumunda özgür düşünce gelişmemiş, patrimonyal egemenlik, iktisat düşünürlerinin bağımsız düşünceleri üzerinde engelleyici bir etki yaratmıştır. Doğal olarak Osmanlı toplumunda iktisat düşüncesinin evrimleşmesi Batı'daki gibi bir gelişim yolu izleyememiştir. Weber, Osmanlı Devleti'nin ve Doğu toplumlarının dinsel bağlamda da yorumunu yaparak geri kalmışlığı "din" unsuru ile de açıklamaya çalışmıştır:

"İslâm, Max Weber'e göre, toplum yapısı ve kuruluşu ile başından beri *cihad ve fütuhata* yönelik bir dinin karakteristiklerini sürdürür. Politik yanı riyâzet tarafının, rant ve ganimet yanı normal üretim ve ticaret kazançlarının önünde ve ilerisinde olan bir toplumun dini! İslâm'ı bu tarafı ile alınca dinin öz ve tipik temsilcisi de kendiliğinden belirlenir. Söz konusu olan cihad ve gaza ehlidir. Hakk dini uğruna kılıç kuşanmış fetih ve gaza erleri ki sonraları tasavvufun hamaset devrine de yabancı değiller: Erlik ve ermişliği derin bir vecd içinde bütünleyen – halk nazarında çoktan destanlaşmış – serhad dervişlerinin Osmanlı Devletinin kuruluşunda da önemli rol oynadıkları biliniyor. Hamaset devrinin kapanmasından sonra ise İslâmi inançların basit mistik rumuz ve imajlarla sade halk idrakinde sözcülüğünü tarikat kurucuları ve müridleri sürdürür. Fetih ve cihad yoluyla dünyaya açılan hareket giderek münzevi, içe dönük ve kapanık (*kontemplatif*) bir hareketsizliğe yerini bırakıyor. O halde Weber gözüyle bakınca: İlk İslâm'ın dışa açık, dünya malı ve nimetleri ile içli dışlı gaza ve ganimet coşkusu; arkasından tasavvuf ve tarikatların içe dönük (*kontemplatif-mistik*) huzur dünyası kültür ve zihniyet oluşumunda göze iki farklı manzara sergiliyor" (Ülgener, 2015:58-59).

Weber, feodal-politik yapıyı temel alarak İslâm ekonomisini iki temel özellik üzerine kurmuştur: Birincisi, "kazanma" (iktisap) yolu olup basit ve belirli kazançlardan fazlası, normal üretim şeklinin dışında olup "zorbalık" ve "güç kullanma" üzerine kurulmuştur (Savaş ganimeti, cizye vs.). İkincisi ise, "kullanım ve tüketim" şekli olup aynı çerçevede feodal-politik nitelik taşır. Servet, üretime devamın koşulu ve temeli olduğu için

değil, iyi yaşamak, iyi beslenmek ve iyi giyinmek aracı olduğu için aranır¹⁴ (Ülgener, 2015:60). Weber, Osmanlı ekonomik yapısının patrimonyal özellikler taşıdığını öne sürerek aşağı yukarı tüm ekonomik faaliyetlerin “irrasyonel” olduğunu söylemiş ve buna örnek olarak da “Tımar Sistemi”ni göstermiştir. Bu nedenle de Osmanlı ekonomisinin “durağan” bir ekonomi olduğunu belirtmiş, bunu “feodal ekonomi”, “Doğu feodalizmi”, “İslâm feodalizmi” gibi kavramlar ile açıklamaya çalışmıştır. Bu feodal uygulamaların ekonomik zihniyeti körelttiğini ve girişimciliği yok ettiğini öne sürmüş, Tımar’a bağlı Osmanlı’da halkın neredeyse “köle” statüsünde olduğunu belirtmiştir. Tımar sahibi çiftçi, toprağını terk edemez, başka bir yere göç edemez, toprağını iki yıl üst üste boş bırakamazdı. Çiftçiye verilen toprağın mülkiyeti sultana ait olup hangi ürünün üretileceği bile yönetim tarafından belirlenmiştir. Toplanan mahsul, çiftçinin elinden alınmakta, çiftçiye yalnızca geçimlik ürün kalmaktadır. Ayrıca çiftçi, sipahiye bakmak ile yükümlüdür. Bu yüzden de çiftçinin hiçbir şekilde sermayesi ve yatırım yapma olanağı yoktur. Sermaye sultanın hazinesinde birikmekte ve sultan bunu kendi anlayışı çerçevesinde harcamaktadır (Weber, 1978:1073-1076). Osmanlı feodalizminin ekonomik örgütlenmesinde “mahalli pazar” geleneğinin yaygın olduğunu öne süren Weber, öz tüketimin hâkim olduğu ortamda genellikle tarım ürünlerinin mübadelesinin yapıldığını söylemekte, sanayi üretiminde, iç ve dış ticaretle bir gelişmenin söz konusu olmadığını ifade etmektedir (Weber, 1978:964). Çoğunlukla “ayni mübadele” şeklinde gerçekleşen ekonomik faaliyetler nedeniyle parasal sistem gelişmemekte, bir çeşit “takas ekonomisi” yapılmaktadır. Bunun sonucunda da parasal örgütlenme gelişmemektedir. Ayrıca sultanın ticari hayat üzerinde “despotik” bir müdahalesi vardır. Bu müdahale, tamamen keyfi bir yöntem ile yapılmaktadır, uygulanan ticari politikalar da irrasyoneldir. Ne kadar ürün satılacağından, kimin hangi ürünü satacağına, hangi ürünün ihraç edileceğinden kâr oranlarının ne kadar olacağına kadar karar veren tek güç sultandır. Bu da toplumda kişilerin ticaret hayatına yönelmemesine neden olmuştur (Turner, 1997:42). Sonuç olarak Osmanlı ekonomisinde büyümeye, gelişmeye, iş hayatının çeşitlenmesine ve toplumsal refahın artmasına yönelik bir iktisadi düşüncenin olmadığını öne süren Weber, ekonomi politikalarının rasyonel bir temele dayanmadığını belirtmiştir (Turner, 1997:230).

¹⁴ Weber, bu düşüncesini şu hadise dayandırmıştır: “Tanrı kuluna dünyalık vermişse bunun gözle seçilebilir izlerini de onda görmek ister” (Aktaran: Ülgener, 2015:61). Bu da zenginlerin sahip oldukları statüye uygun bir biçimde yaşamaları ve zenginliklerini gözler önüne sermeleri anlamına gelmektedir (Ülgener, 2015:61).

Askeri yapıyı patrimonyal devletin temel taşlarından biri olarak değerlendiren Weber, Osmanlı sultanının keyfi idaresini sürdürebilmesi için büyük ve güçlü bir orduya ihtiyaç duyduğunu öne sürmüştür. Ordu hem savaş ekonomisi üzerine kurulan Osmanlı ekonomisinin devamlılığını sağlamak hem de sultanın “patrimonyal vurucu gücü”nü oluşturarak tam bir sadakat ile “sultanın bekçisi” konumundadır (Duran ve Çamlı, 2019:75-76). Sultanın her alanda sınırsız keyfi davranışlarda bulunması, askeri gücü tamamen kendi tekelinde tutması ile açıklanabilir.

Sonuç olarak Weber, Osmanlı'nın yönetim biçiminden ekonomik kurumlarına, hukuk düzeninden mali işleyişine ve askeri teşkilatlanmaya kadar tüm işleyişin “irrasyonel” bir yapı içinde olduğunu, Osmanlı toplum yapısının ve zihniyetinin tamamen “feodal” özellikler taşıdığını öne sürmüştür. Bu da Osmanlı'nın, Batı'daki modern kapitalizme eklenmesini güçleştirmiştir (Duran ve Çamlı, 2019:77).

Weber'in, genel olarak İslâm, özel olarak da Osmanlı toplumu üzerindeki değerlendirmeleri oldukça “genellemeci” bir yöntemle dayanmaktadır. Tarihi ve toplumsal olayları değerlendirirken olumlu-olumsuz yönleri bir bütün halinde ele alıp kıyaslama yerine olumsuz bir bakış açısı ile genellemeci bir tutum izlemiştir. Weber'in dışarıdan baktığı ve çok yüzeysel olarak yaptığı bu saptamalar bütünü ile gerçeği yansıtmamaktadır. Oryantalist bir bakış açısına sahip olan Weber'in görüşlerinin aksine Osmanlı, büyük oranda “rasyonel” bir yönetim sistemi ile yönetilmektedir (Sunar, 2011). Bu rasyonelliği yaratan ve denetleyen kadro da “ulema”dır. Ulemanın akılcılığı da Maveraünnehr Türk-İslâm uygarlığında temellenmekte ve o dönemin düşünürlerini referans almaktadırlar¹⁵. Ulemanın üzerinde titizlik ile durduğu “akılcılık” anlayışı, en çok yönetim içinde kendini gösterir. Altı yüzyıl boyunca varlığını etkin bir biçimde sürdüren ve yaklaşık beş milyon kilometrekare bir toprak üzerinde egemenlik kuran bir devletin tümü ile “irrasyonel” bir anlayış ile varlığını sürdürdüğünü söylemek çok doğru ve akılcı bir yaklaşım olmaz (Duran, 1999: 43-115).

¹⁵ Duran (1999:78-79), bu konuya ilişkin şunları söylemiştir: “Uluğbey ve Ali Kuşçu gibi matematikçiler, Hocazade ve Tusi gibi felsefeci ve kelâmcılar, Molla Husrev gibi mantıkçı hukuk usulcileri yetişecektir. Yine böyle bir akılcı ortamda ırkçılığın, akraba kayırmacılığının, din ve mezhep taassupçuluğunun, asalet ve soy aristokratlığının yeri olmayacaktır. Devlet yönetimi keyfilik, ideolojik körlük, mezhepsel bağnazlık gibi akıl-dışı tarzlarla olamazdı. Taftazani, Molla Husrev ve Ali Kuşçu gibi bilginlere son derece itibar gösteren bir yönetim elbette onların önerdiği yönetim ilkelerini de devreye sokmak isteyecektir. Nitekim Osmanlı devlet yönetimi tamamen akılcılığın ve bilimin ilkeleri istikametinde dizayn edilmiştir”

1.8.2. Karl Marx: Asya Tipi Üretim Tarzı

Marx ve Engels'in bakış açıları Avrupa'da kapitalizmin gelişmesi ve devrim üzerinde yoğunlaştığı için Osmanlı toplumunu yalnızca ana hatları ile ele almışlardır ve Osmanlı'yı "çağdaşlarının dönüşüme zorladığı bocalamalar içerisinde yaşayan bir toplum" olarak değerlendirmişlerdir (Timur, 2012:12). Marx ve Engels'e göre Osmanlı Devleti, "bir çeşit feodalite" olarak nitelendirilebilecek üretim ilişkilerine sahiptir. Bunun dışında ortaya attıkları başka bir üretim tarzı da, "Asya Tipi Üretim Tarzı" olup bu, yakın tarihteki tarihçiler arasında büyük tartışmalara yol açmıştır. Ayrıca ATÜT'ün Osmanlı iktisadi ve toplumsal yapısı için geçerli olup olmadığı halen tartışılan bir konudur (Timur, 2012:21).

Klasik dönem Osmanlı toplumunda toprağın tek sahibinin sultan olması, özel mülkiyetin bulunmaması nedeniyle toprak sahibi bir sınıf oluşmamış ve devlete karşı bu sınıfın bir güç oluşturması söz konusu olmamıştır. Birbirinden kopuk köy birimlerinin devlet otoritesine kayıtsız şartsız biat etmesi devletin toplum karşısında "baba" rolünü üstlenmiş olması, artı değer önemli bir bölümünün devletin temsilcileri eli ile merkeze aktarılması, köyde yaşayan reyanın "geçimlik düzeyde" yaşamını sürdürmesi, devlet otoritesini sorgulayacak ara sınıfların bulunmaması; diğer taraftan köylü toplumunun Marksist anlatım ile "devletin genelleşmiş kölesi" niteliğini göstermesi, Osmanlı iktisadi ve toplumsal yapısını Batı feodalizmi ile açıklamayı mümkün kılmamaktadır (Çakmak, 2011:37-38). Bu da Osmanlı iktisadi ve toplumsal yapısının "Asya Tipi Üretim Tarzı" (ATÜT) ile açıklanabileceğini düşündürmektedir. Ancak ATÜT'ün, bu yapıyı anlamayı olanaklı kılma da kavramsal bir araç olarak Osmanlı iktisadi ve toplumsal yapısını açıklamada yetersiz kaldığını ve eksik noktaların bulunduğunu da belirtmek gerekir.

Marx, Doğu ile Batı arasındaki ayrımın coğrafi koşulların farklılığına bağlı olmadığını öne sürmüştü, asıl ayrımın Doğu'nun uygarlık yönünden çok "geri" olmasından ve Doğu'daki toprakların olabildiğince geniş olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Bu da coğrafi koşulların değil, tarihsel bir koşulun öne sürülmesi anlamına gelmektedir. Doğu'daki toplumsal durgunluk, ortak mülkiyetin süreklilik göstermesinden ve toplumsal işbölümünün yeterince gelişmemiş ve kesin sınırlar ile ayrılmamış olmasından kaynaklanmıştır (Hilav, 1965). ATÜT'te toprak mülkiyetinin hukuksal yapısı, köy toplumlarının kendine yeter bir ekonomik özelliğe sahip olmasından kaynaklanmıştır. Bu durumda toprak mülkiyetinin devlete ait oluşu, iki şekilde açıklanabilir: Birincisi, köy

topluluklarının kendilerine yeterli olacak bir ekonomiye sahip olması, ikincisi ise devlet otoritesinin yüklendiği kamu işleridir (Sencer, 1969:169). Osmanlı ve Doğu toplumlarında kendine yeter olan köy toplumlarından elde edilen artık ürün, merkezi hazineye aktarılmakta ve bunların bir kısmı kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde harcanmaktadır. Bu da artığın bir bölümüne el koyan, toplumun büyük bir bölümünü sömüren bir azınlığın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylece bu sistemde özel toprak mülkiyetinin olmadığı “ilkel” bir sınıfsal yapı ortaya çıkmaktadır (Sencer, 1969:170).

Marx, ATÜT’te toprak mülkiyeti konusunda kimi zaman “müşterek mülkiyet” kimi zaman “komün mülkiyeti”, bazen de “özel mülkiyetin yokluğu” veya “devlet mülkiyeti” kavramlarını kullanmıştır. Marx, köylünün, toprakları bazen “özel”, bazen de “müşterek” bir biçimde tasarruf ettiğini belirtmiştir. Fakat Osmanlı Devleti’nde toprağın sahibi sultan olmak ile birlikte mülkiyeti devlete ait olan topraklarda hem özel hem vakıf mülkleri de bulunmaktadır. ATÜT’e göre devlet, kamuya ait işlerin sorumluluğunu üstlenen tek yetkili organdır. Bu işler, yol ve köprülerin yapımı, sulama tesislerinin kurulması ve sağlık ve sosyal hizmet kurumlarının kurulması ve diğer kamu hizmetleridir. Osmanlı Devleti’nde de bütün kamu işleri devlet ve devleti temsil eden kişiler aracılığı ile yapılmaktadır. Devlet, madenleri işletmek, toplumsal güvenliği sağlamak, köy ve kasaba gibi yerleşim birimlerini kurmak ve toprak açmak gibi işleri yürütmek ile sorumludur. Fakat tüm bu kamu hizmetlerinin yapılması, Osmanlı’daki coğrafi koşullara ve iklime bağlanamaz (Divitçioğlu, 1981:121). Çünkü Osmanlı toprakları verimli ve sulak arazilere sahip olmuş, bunlar da tarımın temelini oluşturmuştur. Mısır ve Hindistan gibi çöl bölgeleri, Asya’nın yüksek yaylaları, Osmanlı toprakları içinde yer almadığı için kanal ve suni sulama gibi işler devletin kamu hizmetleri içerisinde yer almamıştır (Sencer, 1969:164).

ATÜT’te Marx, şehir ve köyler arasında bir farklılaşmanın olmadığını söylemiş, ancak Osmanlı toplumunda ve Asya ülkelerinde şehirlerin bulunması, bu görüşlerini doğru kılmamıştır. Çünkü ATÜT’te elde edilen artı ürünün devleti temsil eden egemen sınıfın eline geçmesi sonucu ticaretin ve küçük endüstrinin yoğunlaştığı şehirlerin gelişmesini sağlamıştır. Özünde sultanın hüküm sürdüğü şehirler toplumda “ikili” bir ekonomi yaratmıştır (Divitçioğlu, 1981:125). Bir yanda gelişmiş şehirler diğer yanda ise köylü ekonomisinin belirleyici olduğu kırsal kesim, Osmanlı ekonomisinin en görünür özelliğidir. Bu da göstermektedir ki, Osmanlı’da şehirler ve köyler birbirinden tamamen farklılaşmıştır.

Her toplumun kendi iç yapısının kendine özgü çeşitlilikleri dikkate alındığında bir yönü somut biçimi ile diğer toplumlardan farklılık gösterebilir. Önemli olan toplumları oluşturan bireyler arasındaki farklılıkları zaman ve mekâna bağlı olan somut niteliklerinden ayırarak ortak temel niteliği bulmaktır. Bu da göstermektedir ki, ATÜT, tek başına Osmanlı iktisadi ve sosyal yapısını anlamaya ve açıklamaya en elverişli bir model olamaz. Bu modelin eksik kalan yanları Karl Polanyi'nin “yeniden dağıtımçı/haraççı düzen” yaklaşımı tamamlamaktadır (Çakmak, 2011:39-40). Ancak Osmanlı iktisadi ve toplumsal yapısı hangi kuramsal metot ile incelenirse incelensin, bunların her biri tek başına bu yapıyı açıklamaya yeterli olmamaktadır. Bu yapının kapitalistleşme sürecine girmeden taşıdığı temel nitelik, merkezîyetçilik ve sınıfsal farklılaşmanın olmayışı, artı ürüne devletin el koyması, el koyma biçiminin zaman içinde değişmesi ve engellenmesi gibi noktalarda toplanmaktadır (Mardin, 2014d: 80-81; Ortaylı, 1978).

1.8.3. Immanuel Wallerstein: Dünya Sistemleri Analizi

Immanuel Wallerstein'in ortaya koyduğu “Dünya Sistemleri Analizi”, ekonomik bir temele dayanmaktadır. Fakat bu sistemi oluşturan siyasi ve kültürel altyapıyı da içine alan bir yöntem kullanır. Böylece politik, sosyolojik ve tarihsel bir bütünlük içeren bir kuramı ortaya koyar. Wallerstein'in öne sürdüğü düşünceler, her ne kadar birbirinden farklı ve kopuk gibi görünse de ekonomik, siyasi ve kültürel olayları ve ilişkileri bütünsellik içinde birbirine bağlayarak sistematik bir yöntem oluşturur. Wallerstein'in “Modern Dünya Sistemi”, merkez-çevre ilişkilerini ve bağımlılık ilkesini yansıtır niteliktedir. Wallerstein'e göre devletler, hiçbir zaman tam anlamı ile bağımsız varlıklar olamamış, daha çok modern dünya sisteminin kurumsal temellerini teşkil etmişlerdir. Ancak tarihsel süreç içinde bazı devletler diğerlerinden daha güçlü konuma gelmişlerdir (Wallerstein, 2001:20).

Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve toplumsal yapısını çözümlemede hem kültürel kurumlar ile ekonomik kurumlar arasındaki ilişki hem de siyasi kurumlar ile ekonomik kurumlar arasındaki ilişki belirleyicidir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılın ikinci yarısından kapitalist Batı ülkeleri ile ticari ilişkilerinin yoğunlaşması ve sömürge devlet durumuna doğru ilerlemesi, yalnızca içeride yaşanan toplumsal ve mali buhranlar ile açıklanamaz. Diğer bir deyiş ile Batı kapitalizminin gelişiminin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini açıklamak için Wallerstein'in modern dünya sistemi analizi

kullanılabilir. Osmanlı kapitalist dünya ekonomisine eklenirken küçük ölçekli topraklarda üretim yapan köylünün dünya ekonomik sistemi için gerekli olan temel gıda mallarını üretmesi ve hatta bu üretim için zorlanması, Osmanlı'nın uluslararası işbölümünde hem bir hammadde üreticisi hem de açık bir pazar haline gelmesi, çevrenin merkeze servet aktarması şeklindeki eşitsiz bir ilişkinin Osmanlı gibi bir örnek üzerinde gerçekleştiğini göstermektedir (Wallerstein, Decdeli ve Kasaba, 1983). Wallerstein, mini sistemler ve dünya sistemleri olmak üzere iki tür sosyal sistemin varlığına dikkat çekmiştir. Dünya sistemlerini de dünya imparatorluğu ve dünya ekonomisi olarak ayırmıştır. Dünya imparatorluğu, Wallerstein'in açıklaması ile "tahkim edilmiş siyasi bir yapı ile birlikte tek bir işbölümü", dünya ekonomisi ise "birkaç devlet yapısını içinde barındıran tek bir işbölümü" olarak tanımlanmıştır (Çakmak, 2011:41). Ancak her ikisi de hem farklı üretim hem de farklı dağıtım biçimlerine sahiptir. "Dünya imparatorluğu" ise kapitalizmin dışında kalan bir dünya sistemine işaret eder. Bunda sermaye birikimi yoktur ve yeniden dağıtım siyasi kararlar sonucunda gerçekleşmekte, vergi usulü bir üretim şekli kullanılmaktadır. Wallerstein topraklar ve ticaret genişledikçe dünya sistemlerinin karşı karşıya geldiklerini ortaya koymuş, dünya imparatorluğu ile dünya ekonomisinin yan yana gelmesi halinde birinin diğerini ortadan kaldırma eğilimi içinde olacağını savunmuştur. XVI. yüzyılda Batı Avrupa'da ortaya çıkan ve daha sonraları giderek güçlenen kapitalist dünya ekonomik sisteminin bir dünya imparatorluğu olan Osmanlı ile karşılaşması sonucunda Osmanlı'nın dünya sistemine eklenmesi sonucunu ortaya çıkarmış ve kapitalist dünya sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nu egemenliği altına alma eğilimine girmiştir (İslamoğlu, 1983).

Geniş topraklara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nu kapitalist dünya sistemi ile bütünleşmesi, farklı bölgelerde farklı zamanlarda gerçekleşmiştir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun kendine has bir yapı göstermesinden kaynaklanan ve kapitalizme ters düşen bir "devletçi" ideoloji taşıması da dikkate alınması gereken önemli bir noktadır (Keyder, 1979:18). Bunun dışında farklı etnik gruplar ve bunlara ait sektörler ya da iş kolları, ekonomik bütünleşmeyi çok daha önce sağlamıştır. 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşmesinin yoğunlaştığı bir tarih olarak görülebilir. Çünkü bu tarihten sonra Batı'nın Osmanlı üzerindeki ticaret hacmi iyice artmış ve XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı sermaye ile altyapı çalışmaları hızlanmış, demiryolu ve haberleşme imkânları artmış ve bunun sonucunda da Osmanlı'nın Avrupa'ya eklenmesi hız kazanmıştır. Bu anlaşmadan sonra Osmanlı'nın dış ticareti Avrupa'nın çıkarlarına göre yeniden

düzenlendiği için yerli üretici zor durumda kalmış ve çözülmeye başlamıştır. Yabancıların ve Osmanlı toprakları içindeki azınlıkların ticaret üzerindeki etkinlikleri artmış, sistem ile daha erken bütünleşen bölgelerde “komprador” (işbirlikçi) bir burjuva kesimi oluşmuştur. Bu anlaşmanın Osmanlı’ya tek yararı, yeni sektörlerin ve iş kollarının ortaya çıkması ve modern tekniklerin tanınması olmuştur (Pamuk, 1984:24).

Wallerstein’e göre kapitalizmin başarısındaki en önemli etken, “merkez” ile “çevre” arasındaki işbölümünün doğru yapılanması ve bunun sürdürülebilmesinde etkin araçların kullanılmasıdır. Ucuz hammadde arayışı, gelişmiş kapitalist güçler arasındaki rekabet ve yeni pazar arayışları, kapitalist dünya sistemini yeni bölgeler aramaya zorlamış ve bunlara eklenen devletlerde var olan toplumsal yapı çözülerek “yarı-çevre” veya “çevre” olarak merkeze tabi kılınmıştır. Bu da eklenen devletlerde yeni toplumsal yapı ve örgütlenme biçimleri oluşturmuştur. Sonuç olarak Batı kapitalizmine eklenme sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, önce “yarı-çevre” sonrasında ise “çevre” durumuna gelmiştir. Başka bir deyiş ile, Avrupa etken, Osmanlı ise edilgen bir ilişki biçimi yaşamıştır. Bu durum da Osmanlı Devleti’nin tarih sahnesinden silinerek yok olmasına uzanan bir zorunluluğun önemli nedeni olmuştur (Keyder, Özveren and Quataert, 1993).

Osmanlı’nın kapitalistleşme süreci merkezdeki devletlerden çok daha farklı bir yol izlemiştir. Örneğin merkez ülkelerindeki kapitalist anlayış, lonca sistemini ortadan kaldırmıştır. Ayrıca küçük üretici sanayi sermayesinin birikimini sağlamak için ortadan kalkmıştır. Oysa Osmanlı lonca sisteminden hiçbir şekilde vazgeçmemiş, küçük üreticilik sanayi sermayesi için değil devletin ihtiyaçlarını karşılama zorunluluğu ile ortadan kalkmıştır. Hâlbuki Japonya ve Almanya gibi ülkeler kapitalistleşme sürecinde kendi iç pazarlarını kapitalist merkez ülkelerinden korumuş, böylece sermaye birikimi sağlamış, bu da bu ülkelerin “yarı-çevre” durumunda varlıklarını sürdürebilmelerine imkân tanımış; zaman içinde bu ülkeler “merkez ülke” durumuna geçmiştir (Şahinkaya, 1999).

1.9. Değerlendirme

Osmanlı Devleti’nin iktisadi ve toplumsal yapısını açıklamada yalnızca Polanyi’nin ekonominin iki tanımı ve “yeniden dağıtımçı/haraççı devlet düzeni”ni kullanmak, tek başına yeterli değildir. Osmanlı Devleti’nin kendine özgü sosyal, siyasal ve iktisadi yapısını tek bir kurama dayandırarak açıklamak olanaksızdır. Karl Polanyi’nin kuramsal

temeli ile birlikte Max Weber'in "Patrimonyal Egemenlik", Karl Marx'ın "Asya Tipi Üretim Tarzı" ve Immanuel Wallerstein'in "Modern Dünya Sistemi" yaklaşımları da değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın kapsamı, ağırlıklı olarak Karl Polanyi üzerinedir. Ancak yine de tüm bu kuramlar, Osmanlı'nın iktisadi ve toplumsal yapısını analiz etmede kendi içerisinde yetersiz ve eksik kalmaktadır.

Osmanlı klasik iktisadi ve toplumsal düzeni, ekonominin toplumsal ilişkiler bütünü içerisinde "gömülü" ve ondan ayrılmayacak bir biçimde örgütlenmiştir (Çakmak, 2011:35). Dolayısıyla klasik Osmanlı iktisadi ve toplumsal düzeni, iktisadın "biçimselci" tanımı ile açıklanamaz, "özselci" tanımı kullanmayı zorunlu kılmaktadır¹⁶. Bu da göstermektedir ki, Osmanlı iktisadi yapısının temeli, "yeniden dağıtımcı/haraççı düzen"e dayanmaktadır. Yeniden dağıtım düzeninin işlerlik kazanması, merkezi bir devlet yapısını gerektirir (Polanyi, 1989). Osmanlı'da da sağlam bir merkezi devlet yapılanması bulunmaktadır. Ancak yeniden dağıtım düzeninin işlediği Osmanlı toplumunda piyasanın olmadığı söylenemez, bu piyasa "kapitalist üretim ilişkileri"ne dayalı bir piyasa değildir. Yeniden dağıtımcı/haraççı düzende, topraktan elde edilen ürün, merkezi devletin tekelinde toplanır, bunlar kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra emekçi üreticilere kalan malları yeniden dağıtırlar. Bu düzende kazanç amacı yoktur ve ücret karşılığı çalışma söz konusu değildir. Yeniden dağıtım ilkesini Osmanlı toplumunda şöyle açıklayabiliriz: Topraktan emek ile elde edilen ürünler, merkezi devlet tarafından toplanır, depolanır, devlet, kendi tüketim ve ihtiyaçlarını ayırdıktan sonra kalanı dağıtır. Devletin elindeki ürünler askeri ve kamu harcamaları için kullanılır (Çakmak, 2011:36). Polanyi, yeniden dağıtım ilkesinin bir çeşit "sömürü" olduğunu, ama sömürüyü gizleyen bir nitelik taşıdığını belirtmiştir. Böyle bir iktisadi ve sosyal sistemi olan klasik dönem Osmanlı Devleti'nde yöneten ile yönetilen arasında güç eşitsizliği bulunmaktadır ve özgürlük kavramı yerine serbestlik kavramı kullanılmakta, bu da bireyin bir hakkı olmaktan çok sultanın bireye bahsettiği ihsan olarak yorumlanmaktadır. Bu güç eşitsizliği, var olan düzenin devamı için son derece önemlidir (Polanyi, 1989). Toplumsal örgütlenme, "ekonomi dışı" amaçlara ağırlık vererek gelenek ve görenekler çerçevesinde özümsemiş olup kendi doğrultusunda işleyişini sürdürmekte, bireysel teşebbüs söz konusu olmamakta, iktisadi düşünce yapısında bireysel bir çabanın ortaya konması gereksiz görülmektedir. "Yeniden dağıtımcı/haraççı" düzen içerisinde

---

¹⁶ Özveren (2017:24-25), iktisadın "özselci" tanımının, "gündelik iktisadi işleyişi ve farklı toplumsal yapılarda önümüze çıkan farklı geçimlik sağlama pratiklerini öne çıkaran niteliği yüzünden önümüzü açacağını ve çok daha geniş bir iktisadi düşünce yelpazesini anlamlandırmamızı sağlayacağını" ifade etmektedir.

yönetici kesim ile yönetilen arasındaki ilişkinin politik gücün şekline göre değişebileceği söylenebilir (Çakmak, 2011:37; Polanyi, 1989).

Tarihsel gelişimine bakıldığında Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik düzenin belirleyici ilkesi temel olarak ikili bir yapı sergilemektedir. Osmanlı ekonomik düzeninin belirleyici temellerinden biri, “yeniden dağıtım ilkesine dayalı olması ile birlikte bu düzen içerisinde piyasa ilkesine dayalı örgütlenme biçimidir” (Çakmak, 2011:98-9). Osmanlı iktisat düşünürlerinin başta Yakın Çağ olmak üzere geliştirdikleri ekonomi politikaları, Batılı iktisat düşünürlerinden farklı bir nitelik taşımaktadır. Bu durum, “Osmanlı iktisat düşünürlerinin pek çoğunu dönemin Batılı iktisat düşünürlerinden ayıran önemli bir farklılık” olarak algılanmaktadır (Çakmak, 2011:99). Bunu şu şekilde açıklayabiliriz: Osmanlı iktisat düşünürlerinin iktisadi olaylara bakışı, teorik ve soyut olmaktan ziyade, somut ve güncel sorunlara çözüm önerileri getiren “zanaatçı” bir nitelik taşımaktadır. Bu durum, Osmanlı iktisat düşünürlerinin iktisadi “yalnız bir bilim değil, aynı zamanda bir zanaat olarak gördüklerini, hatta iktisadi soyut ve evrensel yasalara sahip bir bilim olmaktan çok, güncel sorunlara çözüm getirecek bir mekanizma olarak” algıladıklarını söyleyebiliriz (Çakmak, 2011:102).

Osmanlı Devleti'nde iktisadın nasıl algılandığını ve yorumlandığını anlattığımız bu bölümde, Karl Polanyi'nin ele aldığı analizler temel alınmıştır. Polanyi'nin geliştirmiş olduğu kuramsal çerçeveye göre ekonominin “biçimselci” ve “özselselci” olmak üzere iki farklı tanımı bulunmaktadır. Ekonominin biçimselci ve özselselci olarak iki ayrı biçimde incelenmesi, Osmanlı iktisadi dünya görüşünün daha iyi anlaşılabilmesi için önem taşımaktadır. Nitekim, ekonominin iki farklı tanımı kabul edilmediği takdirde Osmanlı iktisat düşünürlerini sadece “liberal kapitalizm”i savunan kategorisinde değerlendirmek zorunluluğu ortaya çıkar. Oysa müdahaleci kapitalizmin veya Milli İktisat anlayışını savunan iktisat düşünürleri de Osmanlı toplumunda önemli bir yer teşkil etmektedir. Şu halde Osmanlı'da iktisat biliminin varlığının ve iki farklı iktisat anlayışının (liberal kapitalizm ve Milli İktisat) bulunduğunu iddia edebilmek için Polanyi'nin ekonominin iki tanımı olduğu savını kabul etmek gerekmektedir (Çakmak, 2011:95).

Polanyi'nin ekonominin iki tanımının mevcut olduğuna yönelik ortaya koyduğu metodolojik yaklaşım, insanlık tarihi boyunca tüm toplumların ekonomik faaliyetlerinin açıklanmasında önemli bir temel oluşturmaktadır. Polanyi'nin ekonominin özselselci tanımı,

Alman Tarihçi Okul'a temel teşkil eden ekonomik milliyetçilik (Milli İktisat) düşüncesinin ortaya çıkması yönündeki görüş ve düşüncelere ilham kaynağı olduğu söylenebilir.

Polanyi'nin özselci tanımı, Osmanlı iktisat düşünürlerinin sınıflandırılmasında şöyle bir etki yaratmıştır:

“Alman Tarihçi Okulu mensuplarının, ekonomik olguların sosyal gerçekliğin bütününden ayrılamayacağını savunmaları; onların, klasik iktisatçıların, kültürün ve kurumların, siyasetin ve ahlakın etkisinden bağımsız bir ekonomik gerçeklikten söz edilebileceği savlarına şiddetle karşı çıkmaları; genellemelerden kaçınmanın imkânsız olduğunu kabul etmekle birlikte, iktisadın, tarihi, bir laboratuvar gibi kullanması gerektiğini vurgulamaları; Almanya'daki sosyal reform çalışmalarına katılarak aktif olarak iktisat politikası üretmeleri; klasik iktisatçıların üretim ve dağıtım üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmalarının karşısında, ulusal ekonomilerin büyümesi ve gelişmesi üzerine çalışmalar yapmayı öne çıkarmaları, özellikle İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrasında, Osmanlı iktisat düşünürlerini etkilemiş, Fransızca kaynaklardan okudukları klasik iktisat düşüncesini sorgulamaya itmiştir” (

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İKTİSAT DÜZENİNİN EVRİMİ

Türkler, çok sayıda devlet kuran bir toplumdur. Kurdukları devletler, genel olarak geniş sınırları olan devletler olup uzun süre tarih sahnesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hâkimiyet alanlarını sürekli genişleten Türk devletleri, birçok toplum, din, uygarlık, gelenek ve görenek ile karşılaşmış ve bunlar ile etkileşim içine girmiş ve büyük tecrübeler edinmişlerdir. Türklerin siyasi, kültürel, toplumsal ve iktisadi yapısında bu tecrübelerin büyük bir yeri ve önemi vardır. Başlangıçtan günümüze tarihten on altı Türk devleti geçmiştir. Türk devletlerinin başlıcalarının tarihsel-kronolojik sıralaması şöyledir: Büyük Hun Devleti (M.Ö. 250-M.S.216); Göktürk Devleti (552-744); Uygur Devleti (744-840); Karahanlılar (840-1212); Gazneliler (963-1187); Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157); Anadolu Selçuklu Devleti (1075-1308); Osmanlı Devleti (1299-1922) ve Türkiye Cumhuriyeti. Bu Türk devletleri, Osmanlı Devleti'nin mali, siyasi ve sosyal temelini oluşturmada esin kaynakları olmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin iktisadi tarihi ve düzeninin iyi anlaşılabilmesi için devletin gelir-gider dengelerini yansıtan “maliye” kavramı ile esas olarak toplumsal bir alan olan “ekonomi” kavramının birbiri ile karıştırılmaması gerekir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yükselişine hızlı bir gelişme göstermesine imkân sağlayan maddi koşullar ancak toplumsal-iktisadi ve demografik etkenlerin iyi incelenmesi ile mümkündür. Bu maddi koşullar ise üç temel sürecin bir arada yorumlanması ile anlaşılabilir:

a) On birinci yüzyılın sonlarından itibaren sayıları milyonları bulan Türkmen boylarının Anadolu'ya göç etmesi ve Anadolu'ya yerleşmeleri ile başlayan toplumsal, iktisadi ve siyasi yapılanmalar;

b) Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöküşünden sonraki dönemde Türk beyliklerinin, özellikle de Osmanlı Beyliği'nin (Osmanoğulları'nın) Bizans toplumu ile karşılıklı etkileşimde bulunması ve bu etkileşimin yarattığı iktisadi ve toplumsal sonuçlar;

c) Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'a yayılması, bu topraklara yönelik izlediği politikalar ve bunun sonucunda ortaya çıkan iktisadi, toplumsal, demografik yapılarıdır (Pamuk, 2005a:17-8).

2.1. Anadolu'ya Yerleşmeden Önceki Türk Medeniyeti ve İktisadi Yapı

Türklerin ana yurdu Orta Asya'dır. Asya kıtasını coğrafya ve üretim imkânları bakımından iki bölüme ayırabiliriz: Bunlar sulanabilir ovalar ile bozkır ve çöllerdir. Türklerin ana yurdunu oluşturan Orta Asya'nın en büyük bölümünü bozkırlar, çöller ve dağlarda en önemli üretim biçimi "göçebe hayvancılık"tır. Ancak Orta Asya'daki iktisadi faaliyetleri sadece göçebe Türklerin otlaklar adına verdiği mücadelelerden ve küçük boyların yaşamlarının gereklerinden ibaret değildir. Irmak havzalarındaki sulak ovalarda yapılan tarım ve Uzak Doğu-Ön Asya yolları üzerindeki ticaret de güçlü bir iktisadi sistem oluşturmaktadır (Tabakoğlu, 1994:49).

Türklerin Orta Asya'da dört bin yıl öncesine kadar uzanan "ilkel" diyebileceğimiz ekonomik hayatı avcılık, savaşçılık, yabancı hayvanları ehlileştirme, çobanlık, silah ve araç-gereç yapma sanatı ile başlamaktadır. M.Ö. 3.000 yıllarında gelişmiş Maden Devri'ni yaşayan Türklerin M.Ö. 2.000 yıllarında Tunç Devri'ni yaşadığı bilinmekte ve aynı dönemde dünya altın işçiliğini ve ticaretini ellerinde bulundurduklarına dair çeşitli örnekler bulunmaktadır. Türkler at terbiyeciliği, binicilik, merkezi yönetim sistemi ve madencilik vasıfları sayesinde başından beri Asya ticaretini ellerinde bulundurmuşlardır (Evliyaoğlu, 1972:41-2).

M.Ö. 48 yılında Türk birliğini kuran Hunlar, siyasi devlet yapısını mükemmel hale getirerek ekonomik alanda kurumsal bir bütünlük sağlamıştır. Anadolu'dan Uzak Doğu'ya uzanan "İpek Yolu" tamamen Türklerin kontrolüne geçmiş ve bu transit ticaret yolu Türklere büyük iktisadi güç kazandırmıştır. Hunların ve ondan sonra ortaya çıkan Türk devletlerinin temel amacı yalnızca siyasi birlik kurmak değil, Avrupa ile Asya arasında uluslararası bir ticaret ve değişim ekonomisi örgütlenmesini de geliştirmektir. Türkler, Moğolistan'dan Karadeniz'e kadar geniş bir alanda siyasi ve iktisadi kontrol sağlayarak Orta Asya'da çeşitli ticaret merkezleri kurmuş ve bunları geliştirmiştir (Evliyaoğlu, 1972:43).

İlkel ekonomik ve sanayi yapısı; göçebelik, avcılık ve hayvancılığın temel ekonomiyi oluşturması, Türk ekonomik sisteminin temelini oluşturmakla birlikte, Türklerin çok eskiden beri Orta Asya’da tarım ile uğraştıkları Seyhun ve Ceyhun nehrinin geçtiği vadilerde yerleşik bir tarım ekonomisi oluşturdukları da bilinmektedir. Demir madenine ve sanayiye sahip olmaları, tarım ekonomisini geliştirmiştir. Bunun dışında kuyumculuk ve silah sanayi ilkel de olsa Türklerin ekonomik yapısında yer almakta, Çinliler ile etkileşim sonucunda ipekçilik, çinicilik, kâğıtçılık ve cam sanatları da ekonomik yapıya katkıda bulunan unsurlar olmuştur. Göktürkler döneminde yerleşik medeniyet şeklinin gelişmesi, büyük sulama kanallarının inşa edilmesi, tarım faaliyetlerini arttırmış ve tarımın ekonomik yapıdaki yerini genişletmiştir (Evliyaoğlu, 1972:44).

Çin kaynakları, Türklerin ekonomik ve toplumsal yapılarına ait çeşitli bilgiler vermekte, Göktürklerin devlet teşkilatında önemli bir rütbe taşıyan memurlarından birinin de maliye işlerine bakan ‘Tudun’ olduğunu belirtmektedir. Tudun, vergi, ticaret, sanayi ve tarım gibi ekonomik kurumların tanzimi ve denetiminde etkili bir rol oynamaktadır. Hukuki temellere dayanan bu sistem, mali ve ekonomik yönden kurumsal bir kimlik oluşturmuştur (Evliyaoğlu, 1972:49).

Bu da gösteriyor ki, Eski Türklerin ekonomik yapısını göçebe kültürü ile birleştirerek ifade edenler, göçebelik ile bozkır kültürü ayrımını yapamamıştır. “Yaylak-kışlak” hayatı, kışı büyük şehirlerde yerleşik geçiren, yazın yaylalarda yarı-göçebe hayat süren Türkleri yalnız göçebe bir hayat geçirmiş, tarım ve madencilikten sürekli uzak kalmış bir ulus olarak gösteren göçebe kültürüne dâhil etmek doğru değildir (Sevim, 1978:36). Oysa göçebe kültürü ile Türklerin ekonomik temellerini açıklamak mümkün değildir. Bozkır kültüründen gelen Türklerde sistemli bir besicilik, inançta tek Tanrıçılık, hukukta evrensellik, ailede adalet bulunurken göçebe kültüründe daha çok “asalak” ekonomi¹⁷, çok Tanrıçılık ve aile çevresini aşamayan bir hâkimiyet anlayışı (aşiret devleti) mevcuttur (Kafesoğlu,1999:47-8).

O. Menghin, gelişmiş Orta Asya Türk kültürünün dünya üzerinde iki önemli etkisine dikkat çekmiştir: Bunlardan birincisi, hayvan besiciliğini geliştirip yayarak

¹⁷ Asalak ekonomi ile ilgili Childe (1956), “yiyecek toplayıcılarının asalak olduklarını, dış çevreye bağımlı ve nüfuslarının kesinlik ile doğal yiyecek kaynaklarının sunduğu imkanlar ile sınırlı olduğunu” belirtmiştir. Genel anlamda “araç yapmaya yeni başlamış olan bir toplumun geçim kaynağı toplayıcılıktır, üretici olmayan bu ekonomiye ‘asalak ekonomi’” adı verilmektedir (Şenel, 2001:54).

ekonomik altyapıyı sağlam temellere oturtmaktır. Zira bu, avcılık ve devşiricilik gibi yalnız olarak karşılığında bir şey vermeyen asalak ekonomi yerine insanları üretici durumuna sokmak suretiyle çok yararlı bir ekonomik atılımın işaretidir. İkincisi ise gelişmiş örgütlenme ve kurumlar yolu ile toplumsal temeli oluşturmaktır. Bu da insan topluluklarını basit yığınlar olmaktan kurtarıp toplumsal kurallara bağlamak gibi ekonomik faaliyetin devamını sağlayan insani bir değer yaratmıştır (Kafesoğlu, 1999:51).

Özetlersek; Türklerin hayvancılık ile başlayan ekonomik altyapısı, atın ehlileştirilmesi ile hareket kabiliyetlerini arttırmış; bu sayede geniş bir coğrafyaya yayılmalarını sağlamış ve diğer toplumlar ile etkileşime girmelerine zemin hazırlamıştır. Diğer yandan atlı kültür, savaş kabiliyetlerini arttırarak geniş bir coğrafya içinde merkezi bir devletin oluşmasında önemli bir adım olmuştur. Geniş topraklara sahip olmak, yerleşik hayatı ve tarım ekonomisini geliştirmiştir. Gelişmiş bir madenciliğin sonucunda tarım ekonomisi toplumun ekonomik yapısında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca demir, bakır ve bronz gibi madenleri kullanan Türkler, başta kılıç olmak üzere çeşitli silah aletleri üreterek bunların satışından önemli gelirler elde etmiş, bu da Türklerin ekonomisine önemli bir katkı sağlamıştır.

İpek Yolu'nu ellerinde bulundurmaları, Türklerin ticaret hayatında önemli bir rol oynamış, bunların dünya ticaretine girmelerini sağlamıştır. Özellikle Çinliler ile girdikleri ilişkiler sayesinde Türklerin iktisadi faaliyet alanları genişlemiş ve Türkler, ipek, kâğıt ve cam gibi metalleri de ticari hayatlarına eklemişlerdir. Özellikle Uygurlar döneminde altın, gümüş, bakır ve eşya işçiliği gelişmiş; tarım, bahçıvanlık ve sulama tesisleri ile kumaş imalatı ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Doğu Türkistan'da yapılan arkeolojik araştırmalarda ticari vesikalar, senetler vs. bulunmuştur. Yine Uygurlar düzenli şehirlerde oturuyor, kâğıt üretebiliyor, silah ve çeşitli tarım aletlerini imal ederek satabiliyordu. Kâğıdın Semerkant'tan İslâm dünyasına yayıldığı, bilinen önemli ekonomik faaliyetlerden biridir (Tabakoğlu, 1994:51). Tüm bu iktisadi faaliyetler, merkezi devletin denetiminde hukuki kurallar çerçevesinde, devletin tayin ettiği bir maliye memuru tarafından düzenli ve adaletli bir biçimde yürütülmüştür.

Bir yandan ilkel yaşam içinde toplum içine "gömülü" halde bulunan iktisadi işleyiş, diğer yandan merkezi devletin düzenlediği ekonominin kurumsal yapı, bozkır kültürünü taşıyan Orta Asya Türklerinin görünen en belirgin özelliğidir

2.2. Büyük Selçuklu Devleti ve Sosyo-Ekonomik Yapısı

Nüfus, bir toplumdaki en önemli sosyo-ekonomik değişkenlerin başında gelir. Nüfus patlamalarının veya büyük kitlelerin yer değiştirmelerinden sonra iktisadi gelişme farklı bir boyut kazanır. Büyük Selçuklu Devleti'ni kuruluşundan¹⁸ beri uğraştıran en önemli meselelerden biri, Orta Asya'dan gelen Oğuzların göç hareketlerini düzenlemesiydi. Oğuzlar, büyük bir nüfus ve sürülerini besleyecek yeni otlaklar bulma ihtiyacı ile Batı'ya ve Güney'e doğru kitleler halinde hareket etmeye başlamıştı. Bu durum, İslâm ülkelerindeki yerleşik halk ile çatışmalarına yol açmaktaydı. Selçukluların çevrelerindeki uluslar ile girdiği mücadelelerde kazandığı başarılar, göçebe Oğuzların daha da batıya ilerlemesine imkân sağlamıştı. Bu göçler, bir yandan Selçuklu Devleti'nin dayandığı insan unsurunu genişletirken, diğer yandan da İslâm şehirleri üzerinde bir baskı oluşmasına yol açmaktaydı. Bu da hem Abbasi Devleti'ni hem de bu civarda hüküm süren mahalli beylikleri rahatsız etmekteydi. Bunun sonucu olarak Selçuklular, bu büyük kitleleri Bizans üzerine yönlendirmiş ve Anadolu'nun fetih hareketine başlamışlardı (Tabakoğlu, 1994:53). İşte Orta Asya'dan gelen bu göç hareketi, Büyük Selçuklu Devleti'nin yönlendirmesi ile Anadolu'ya yerleşip burayı yurt edinen ve önce Anadolu Selçuklu, sonra Osmanlı Devleti'ni kuran Türkmen kitlelerinin bu hareketlerindeki görünen en büyük maddi sebep, büyük nüfus artışı idi. Anadolu'ya yönelen Oğuz göçleri, İslâm ülkelerinde görülen huzursuzluğu ortadan kaldırmış ve Türklerin bu bölgeleri yurt edinmelerini sağlamıştır. Ancak Türkmenlerin Batı Anadolu'ya ulaşması, Bizans takibine takılmaları yüzünden yerleşik bir hayata geçmelerine engel olmuştur (Sahillioğlu, 1989:2; Turan, 1980:116-7).

Büyük göç hareketi Anadolu'nun etnik yapısını tamamen değiştirmiştir, çünkü bu hareket silahlı güçlerin desteğinde olup yerleşmeye yöneliktir. Bizanslıların Selçuklulara yenilmeleri sonucunda Anadolu'nun bazı yerleşim yerlerindeki Rum halkı Balkanlar'a geçmiş ve buraya Türklerin yerleşmesi kolaylaşmıştır. Göçmen kitlelerin çok sayıda sahip olduğu at, katır, deve ve koyun gibi hayvanlar sayesinde yerleşik hayatın gereklerinden

¹⁸ Oğuzların Kınık boyundan olan Türklerin Ön Asya'da kurduğu ilk ve en büyük Müslüman Türk devletlerinden biridir. Türk-Fars ve Sünni Müslümanlardan oluşan bu imparatorluk, Hindikuş Dağları'ndan Batı Anadolu'ya, Orta Asya'dan Basra Körfezi'ne kadar büyük bir alana yayılmıştır. 1040 yılında kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey'dir. Hükümdar Alparslan'ın 1071'de "Malazgirt Savaşı"nda Bizanslıları yenmesi ile Türklerin Anadolu'ya kesin bir biçimde yerleşmesi sağlandı. Devlet, 1157 tarihinde Sultan Sencer'in ölümü ile dağılma sürecine girmiştir (Sümer, 2009).

olan ticaret sağlanmış ve Anadolu Selçuklu Devleti de bu büyük göç hareketinin sonunda kurulmuştur (Tabakoğlu, 1994:75).

Bir asırdan fazla süren bu hareketin ikinci büyük kısmı, Moğollardan kaçan Türk kavimlerinin Anadolu'ya gelmeleri ile başlamıştır. Bu ikinci büyük göç dalgası, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Türklerin Orta Anadolu'dan deniz kıyılarına yayılmasını sağlamıştır.

Anadolu'ya yüzyıllarca süren Haçlı Seferleri, Türklerin Bizanslılar ile girdiği mücadeleler sonucunda Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısı büyük ölçüde bozulmuş, hem üretimde hem de vergi hâsılatında büyük ölçüde azalmalar meydana gelmiştir. Anadolu Selçuklu¹⁹ hükümdarları bu olumsuzluğu ortadan kaldırmak amacı ile bir yandan yerli halkı üretime sevk etmeye çalışmış, diğer yandan da göçebe Türkmen boylarını yoğun bir biçimde toprağa yerleştirmeye ve zirai üreticiler haline getirmeye çalışmıştır (Tabakoğlu, 1994:76).

Selçuklu merkezi devleti, Anadolu'daki iktisadi yapılanmayı sağlamak için bir yandan ziraat siyasetini olgunlaştırmış, diğer yandan ticaret siyasetini ve vasıflı işgücünü geliştirmeye çalışmış, malların nakil sorununu da ortadan kaldırmak için uğraşmıştır. Anadolu'ya yapılan bu göçler sayesinde bir yandan fetih hareketi sürdürülmüş, diğer yandan da bu insanlar zirai üreticiler haline getirilmiştir. Göçebe Türk toplulukları Anadolu'nun yerli halkından olan Hıristiyan kadınlar ile evlenmiş, böylece nüfus karışması sağlanmış ve eski kabile yapısı yerini köy topluluğuna bırakmıştır. Özellikle Moğol istilası sonunda ortaya çıkan ikinci büyük göç dalgası içinde göçebe toplulukların yanı sıra servet sahibi olan köylü halk, zengin tüccarlar, ilim ve fikir insanları, dervişler ve mutasavvıflar yer almıştır. Bunlar da Anadolu'ya yeni bir kültür, uygarlık ve iktisadi sistem getirmişlerdir (Tabakoğlu, 1994:77).

Anadolu'ya yapılan göçlerin sonunda ortaya çıkan iktisadi düzenin genel görüntüsü şöyledir: Anadolu'da, özellikle şehirlerde yaşayan ve azınlık durumunda olan Rum ve Ermenilerin sistemli olan iktisadi bir düzenin içinde sağlam bir sosyo-ekonomik yapı oluşturdukları görülmektedir. Şehirlerdeki sanayi ve ticaret, köylerdeki ziraat yöntemleri

---

¹⁹ Anadolu Selçuklu Devleti, 1075 yılında Süleyman Şah tarafından kurulan bir Türk devletidir. Devletin başkenti İznik'tir. Başlıca hükümdarları Melikşah, I. Kılıçarslan, II. Kılıçarslan, II. Keyhüsrev ve Sultan Mesud'dur. Köseadağ Savaşı'ndan (1243) sonra dağılma sürecine giren Anadolu Selçuklu Devleti, 1308 yılında tarih sahnesinden silinmiştir (Sümer, 2009).

ve mahsul çeşitleri, Türklerin bu azınlık topluluklarından çok şey öğrenmelerini sağlamıştır. Dokumacılık, maden işçiliği, madeni eşya yapımı ve inşaat sahalarında yerli Hıristiyan ustalar, Türklere rehberlik etmiştir. Ayrıca bu göç sonucunda Balkanlar'a göçen Hıristiyanların ev, dükkân ve toprakları da Türklere geçmiş ve Türkler bunları bölgenin ihtiyaçlarına ve koşullarına uygun olarak kullanmışlardır. Türklere özgü bir iktisadi işletme yöntemi olan “yayla hayvancılığı”, Anadolu'daki coğrafi şartların elverişliliği sayesinde önemli bir ekonomik kazanç kaynağı olmuştur (Akdağ, 2010:18).

Yaylak ve kışlaklarda yaşamlarını sürdüren Türkler, genellikle yiyeceklerini ve öteki ihtiyaçlarını kendileri temin etmişlerdir. Kendi geçimlerini sağlayacak kadar tarım yapmakta, buna ilaveten avcılık ve toplayıcılık ile yaşamlarını sürdürdükleri bilinmektedir. Bunlar içinde avcılık hem şahsi tüketim hem de ticaret için yapılmaktadır. Avcılık, kara ve su avcılığı olmak üzere iki bölümdür. Ormanlardan yararlanmak, katran, reçine gibi ürünler yanında doğrudan kereste imali, odundan kömür elde etme, bu geçim kaynakları arasındadır. Konar-göçerlerin bu üretim biçimi, ülke ekonomisine ve pazara katkısı yönünden önemlidir (Baykara, 2000:117-118).

Türkler, coğrafi konumları ve Büyük Selçuklu Devleti sayesinde çok eski tarihlerden beri İran ile hem sosyal hem de ticari yönden yakın ilişkilerde bulunmuşlardır. Çok eski ve köklü bir tarihe sahip olan İranlılar, İslâm dinini Türklerden çok önce kabul etmiş ve bölgesel ticareti ele geçirme noktasında Türklerden daha imtiyazlı bir konuma ulaşmışlardır. İslâm dinini kabulü ile birlikte İran'ın yeniden yapılanması Türkler üzerinde Fars kültürünün etkisini arttırmış ve kültürel anlamda iki ülke birbirine yakınlaşmıştır. Bölgenin en eski uygarlığına sahip olan İran'ın, Basra bölgesine yerleşmesi ile Sasani medeniyeti devletin sosyal ve idari geleneğini belirlemiş ve İran, Arabistan'dan koparak Mezopotamya'ya ait siyasi ve sosyal gelenekleri benimsemiştir. Sasani Devleti'nde görülen “baş vergisi”, “başvezirlik” gibi kavramlar, daha sonraki İslâm devletlerinde de varlığını sürdürmüştür (Açıkgöz, 2008:64-67).

Sonuç olarak Anadolu Türklerinin iktisadi yapısını oluşturmada şu unsurların etkili olduğu söylenebilir:

i) Etnik Unsur: Anadolu'ya göçen Türkler, Anadolu'da yerleşik biçimde yaşayan Hıristiyan topluluklarının oluşturdukları hazır bir iktisadi yapıya dâhil olmuşlardır. Bu yapı

daha çok şehirler ve toplumlar arasındaki ticareti sağlayan dönemin sanayi ve hammadde ürünlerinden oluşmaktadır.

ii)Orta Asya'dan Getirilen Unsur: Anadolu'ya büyük hayvan sürüleri ile gelen Türkler, burada hayvanlarının beslenmesini ve çoğalmasını sağlayan geniş otlak alanları sayesinde hayvan ticaretini geliştirmişler ve hayvandan elde edilen besin maddelerini satmak yolu ile ticari hayata önemli bir canlılık kazandırmışlardır.

iii)Bizans Toplumu ile Etkileşim: Anadolu'da yer alan Türkmen boylarının önemli bir kısmı uç noktalara yerleştirilmiştir. Bunların bu bölgelerde kurdukları küçük ve orta ölçekli yerleşim birimlerinde ticaret daha çok Bizans topraklarına yapılan akınlardan elde edilen malların ticareti şeklinde gelişmiştir (Akdağ, 2010:18-9).

Gerek Büyük Selçuklu gerekse Anadolu Selçuklu döneminde Türk ekonomik hayatında genelde herkesin çalıştığı, herkesin az çok üretim ile meşgul olduğu söylenebilir.

Yerleşik hayata geçirilen ve küçük köylerde yaşayan toplulukların üretime en büyük katkısı zirai alandadır. Bir yandan hayvan besleyen diğer yandan zirai üretim yapan köylüler, Selçuklu Devleti'nin ekonomisinin temelini oluşturmaktadır. Ülkede "vilâyet" adı verilen büyük ve küçük şehirlerde hammadde üretimi yapılmaktadır. (Kereste, odun veya kömür üretimi gibi). Ayrıca maden ocaklarında elde edilen bakır, gümüş ve demir madenleri işlenmekte, kaya tuzu üretimi yapılmaktadır. Deri işlemeciliği ve insanların kullandıkları eşyaların yapımı, şehirlerde yaşayan ustalar ve zanaatkârlara dayanmaktadır. Kısaca Selçuklu Devleti'nde iktisadi hayatın, üretim faaliyeti dönemine geçmesi ile sanayi üretiminin toplumda önemli bir yeri olmaya başlamıştır (Baykara, 2000:121-2). Sistemli ve düzenli olarak kurulan büyük ve küçük pazarlarda insanlar bir yandan ürettikleri malları satmakta, diğer yandan kendi ihtiyaçlarını gidermektedir.

Anadolu Selçuklu şehirlerinde halkın en önemli bölümünü sanayi üreticileri oluşturmaktadır. Bu üreticilerin şehirlerde (Konya, Ankara, Antalya, Sivas, Sinop, Erzincan gibi) toplanmasını sağlayan en önemli unsur ticaret sermayesidir. Ticaret, Ortaçağ'da Anadolu Türklerinin zenginleşmesini sağlayan en önemli kaynaktır. Avrupa ülkelerinin zengin kentleri olan İtalyan limanları, Haçlı Seferleri'nden sonra Türklerin kontrolüne geçmiş, Türklere ait olan "esnaf loncaları", Avrupa'da da kurulmaya başlanmış

ve bunun sonucunda “burjuva sınıfı” oluşarak Avrupa’da modern bir sosyal yapı oluşmaya başlamıştır²⁰. IV. Haçlı Seferi’nden sonra Cenevizliler, Ege Denizi, İstanbul, Kırım ve Kuzey Anadolu’da üsler kurarak ticari ilişkileri başlatmışlar ve Doğu’nun lüks mallarının Anadolu üzerinden Avrupa’ya akması sağlanmıştır. Selçuklular döneminde Doğu Akdeniz’e hâkim olan Venedikliler, Hint, Çin, İran ve Orta Asya’dan gelen ticari malları Anadolu üzerinden geçirmiştir ve bu malların ticari güvencesi Selçuklular tarafından sağlanmış, devlet ticari mallara “sigorta” uygulamıştır. Oysa bu dönemde Avrupa devletlerinde ticari mallar devlet güvencesi altında değildir. Selçukluların ticaret yolları üzerinde bulunması nedeni ile büyük bir “ticaret sermayesi”ne sahip olduğu söylenebilir (Sevim, 1978:63-64).

Ticaret sermayesi, iç ve dış ticarete katılan kervanların mallarını temin eder, şehrin ihtiyaç duyduğu malları iç ve dış pazarlardan sağlardı. Sanayi üreticilerini esnaf ve zanaatkârlar olarak da adlandırmak mümkündür. Bunlar ‘fütüvvet’ ilkelerine göre teşekkül etmişlerdir. Bunlar bir tarikat kuralları çerçevesinde işlemektedir. Anadolu’da kurulan “Ahi” zümrelerinin çoğunu bunlar oluşturmaktadır. Ahiler, Selçuklu Devleti içinde iktisadi olduğu kadar siyasi yönden de nüfuz sahibi olan kurumlardır. Hıristiyan esnaf ve zanaatkârları din farkından dolayı “fütüvvet” ve “ahilik” içinde yer almamıştır. Şehir halkı arasında idareci zümre de bulunmakta, bunların geçimleri devlet bütçesinden karşılanmaktadır. Şehir yönetiminin tepe noktası kadıdır (Tabakoğlu, 1994:85).

Merkezi yönetim, konar-göçerlerden, köylülerden ve şehir eşrafından topladığı vergiler ile ekonomik devamlılığını sürdürmektedir. Anadolu Selçuklularında devlet gelir ve giderlerinde kayıt sistemine, bütçenin açık vermemesine, mali işlerde çalışan memurların güvenilirliğine önem verilmiştir. Devletin zarara uğratılmaması, Sultanların vergi toplamada adaleti gözetmesi, en önemli ilkelerdendir. Kayıt sistemi, denk bütçe, vergide adalet, özel mülkiyete riayet edilmesi, devlet düzeninin işlemesini sağlayan memurların zamanında maaş alması, örf ve törelerden uzaklaşılması, merkezi yönetimin iktisadi anlayışının temel özellikleridir (Açıkgöz, 2008:112).

²⁰ Modern bir sosyal ve iktisadi yapı oluşturan Avrupa’nın “tecimsel odak” haline gelmesini değerlendiren Attali (2008:55), şöyle söylemektedir: “O kavşak yıllarında İslâm, Doğu’da zafer kazanır, ama Batı’da üstünlük sağlayabileceği imkanları kaybeder. Bilime kapılarını kapatmak suretiyle Tecimsel düzenin yönetimini muhafaza etme şansını da yitirir ve inişe geçer. Bu tarihlerde Çin’in yaptığı da budur (...) On ikinci yüzyılın ortalarına rastlayan bu olayların (...) [sonucunda], Dünyanın iktidar merkezi, oluşmakta bulunan büyük krallıkların birine yerleşmeksizin Hıristiyan Avrupa’ya kayar”

2.3. Erken Dönem Osmanlı İktisadi Düzeni

2.3.1. Osmanlı'nın Kuruluş Dönemindeki İktisadi ve Toplumsal Yapı

Osmanlı Devleti, parçalanmış Batı Anadolu'nun siyasi ve kültürel yapısı içinde yer alan beyliklerden birinin, Osmanoğulları'nın, XIV. yüzyıldan itibaren Boğazlar'ın iki yönünde büyümesi ile dünyanın dikkatini çekmeye başlamıştır. Selçuklu ve Bizans topraklarının arasında kalan bu bölgenin ticari, siyasi ve kültürel yönden çok sayıda milletin oluşturduğu “dünya ekonomisi”nin birleştiği noktada yer alması Osmanlı'ya büyük imkânlar sunmuştur. Bu imkânlar sayesinde devlet otoritesinin kurulması, ticaret hayatının ele geçirilmesi, toplumsal düzenin sağlanması kolaylaşmıştır. Osmanlılar, 1326'da Bursa, 1331'de İznik, 1430'da Selanik, 1453'te İstanbul ve 1461'de Trabzon'u ele geçirerek bu bölgedeki tüm ticari yapıyı denetleme konumunu elde etmiştir (Bayart, 2015:72). Osmanlı Devleti'ndeki siyasi yapının kurulmasında ve devletin topraklarının genişlemesinde “Bizans İmparatorluğu'nun içindeki hizip mücadelelerinin” de etkili olduğu da söylenebilir (Kafadar, 2019:257).

Osmanlı Devleti, genel yapısı itibarı ile tarıma dayalı bir imparatorluktur. Osmanlı Beyliği'nin kuruluşundan XV. yüzyılın son çeyreğine kadar süren birinci dönemin temel özelliği, iki ayrı toplumsal eğilim veya yapı arasındaki egemenlik mücadelesidir. Bu mücadelede büyük toprak sahiplerinin temsil ettiği “feodal” eğilimler²¹ bir yanda, devşirme devlet memurlarının temsil ettiği merkeziyetçi eğilim diğer yandadır. Bu iki

²¹ Osmanlı üretim tarzının eğiliminin “feodaliteye doğru” olduğu söylenebilir. Ancak bu feodalite, Batı feodalitesinden farklıdır. Batı feodalitesi, Roma mirasının etkisinde olup Roma'nın yayılması ile Batı Avrupa'daki işlenebilir tüm alanlar tarıma açılmış, emek kıtlığı sorunu da köle arzını doğurmuş, köle arzı da savaşlar sayesinde sağlanmıştır. Roma yayılmasının bir yan sonucu da, köle-toprak ilişkisinde bir zorunlu süreç yaratmış, Roma'nın sahip olduğu savaş ve ulaşım teknolojisinin sınırları bu ilişkiyi belirlemiştir. Sonuçta Roma tarımının ulaşabileceği son nokta bu olmuştur ve Roma ekonomisi kendi içine kapanma devresine girmiştir. Ancak bu gerileme sürecinde toprak, ulaştığı son noktada dururken emek faktörü sürekli azalmıştır. Emeğin toprağa göre azalması, Roma merkezi devletinin çöküşünü hazırlamış, parçalanmış devlette toprak mülkiyetini ellerine geçiren soylular ekonomik artışı azalan faktör olan emekten sağlamaya çalışmışlardır. Feodalite, bu noktada bir “üretim şekli” olarak kendini göstermiştir. Osmanlı Devleti ise temelde feodalleşmiş topraklar üzerinde kurulmuştur. Fakat büyük göçler, zafer ile sonuçlanan savaşların yarattığı ortam, güçlü bir merkezi otoritenin kurulmasını sağlamıştır. Osmanlı'nın Roma'ya göre bir diğer farkı da, sahip olduğu büyük coğrafyanın tamamında tarımın bilinmesidir. Diğer bir deyiş ile, Osmanlı, tarıma ilk kez açılan topraklar üzerinde kurulmamış, tam tersine tarım yapan toprakların üzerinde yayılmıştır. Ayrıca Osmanlı'da işlenebilir topraklara oranla nüfusun yeterli düzeyde olması, eksikliklerin göçler sayesinde iskân politikası ile giderilmesi, emek açığının oluşmasını engellemiştir. Böylece “miri toprak” rejimi oluşmuş ve toprakların çıplak mülkiyeti devlete ait olmuştur. Osmanlı'da oluşan artışa vergi aracılığı ile el konulabilmiş, verginin toprak ve ürün ile sınırlı olması nedeni ile bu artışın tümü ele geçirilememiştir. Sonuç olarak Osmanlı üretim tarzında feodaliteyi mümkün kılan şartların oluşması sağlanamamıştır (Kılıçbay, 2010:325-326).

eğilim arasındaki mücadeleler, XV. yüzyılın sonlarına kadar yoğun bir biçimde devam etmiştir. II. Mehmed'in aldığı önlemler ve izlediği merkeziyetçi politikalar sayesinde bu iki eğilim arasında başlangıçta belirli bir denge kurulmuş, ancak bu denge bir süre sonra hem devletin yönetim mekanizmasında hem de ekonomik işleyişte merkeziyetçi eğilimden yana dönmeye başlamıştır (Pamuk, 2005a:27).

XV. yüzyılın sonlarına kadar taşrada yaşayıp toprağa bağlı olan Türk kökenli aristokrasi ile merkezde yaşayan ve çoğunluğu da devşirmelerden oluşan bürokratik güç arasında yoğun bir iktidar mücadelesi yaşanmıştır. Ancak XV. yüzyılın ikinci yarısında II. Mehmed'in merkezileşme girişimi ile dengeler merkezden yana değişmiş, özel mülkiyet olan topraklara devlet el koymuş ve otorite tam anlamıyla merkezi yönetimin elinde toplanmıştır. Bu temel dönüşümden sonra devletin iktisadi politikaları ve kurumları, merkezi yönetimin önceliklerine göre biçimlenmiş ve bunu yansıtmıştır. Buna karşın başta toprak sahipleri olmak üzere sarrafların ve tüccarların iktisat politikaları üzerindeki etkileri yetersiz kalmıştır (Pamuk, 2014:51-2). Bu gelişmelerin ardından XV. yüzyıldan başlayarak Osmanlı ekonomisinde artığın üreticilerden alınmasının en temel şekli, devlet mülkiyeti olan topraklarda üretim yapan köylülerin üretim artığına, yönetici sınıfın merkezi devlet adına vergilendirme biçiminde el koymasındır²². Devlete ait küçük topraklarda üretim yapan bir köylü hanesi, tarım ve ekonominin en küçük birimini meydana getiriyordu. Osmanlı iktisadi düzeninin en temel birimi de bu küçük çiftliklerdi. Bu düzende tarımsal üreticiler arasında gözle görülür bir farklılaşma yoktur. Toprakta devlet mülkiyeti sürdüğü müddetçe, köylü toprağını işlemeye devam ettikçe, buradan atılmaları ve mülksüz kalmaları söz konusu değildir. Böylece devlet, toprağa bağlı bir aristokrasinin devam etmesini de engellemiştir (Pamuk, 2005a:94).

Bu aristokrasinin kökleşmemesi ve imparatorluk sürecinde varlık gösterememesinde önemli bir neden de, Bizans sınırlarında ortaya çıkan Osmanlı Beyliği'nin tarihi gelişiminde en önemli noktayı Balkanlar'a geçiş ve burada kalıcı bir şekilde yerleşme siyaseti oluşturur. Osmanlı yönetiminin Türk kökenli yönetici sınıfından uzaklaşması ve Selçuklu-İran geleneğine dayalı iktisadi ve toplumsal anlayışa bazı yeni unsurlar eklemesi veya bunu farklı yönetici sınıfına (devşirme sistemine) ve iktisat

²² Ancak Osmanlı ekonomisinde önemli rolü olan tarımsal üretimin devlete dönüş şeklini sadece vergiler bağlamında düşünmek, doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerin işesi, ordunun ihtiyacının (gerek insan gücü gerekse savaşlarda çok önemli rol oynayan hayvan gücü) karşılanmasında tarımsal üretimin yapıldığı merkezler hayati bir rol oynamaktadır. (Tabakoğlu, 2000).

anlayışına taşınması, Rumeli'ye ve dolayısıyla Balkanlar'a geçiş ile başlamıştır²³. Osmanlı Beyliği'nin özellikle Rumeli kesiminde ilk tutunma çabaları 1350'li yıllara rastlar. Gelibolu Yarımadası'na kalıcı bir biçimde yerleşmelerinde tecrübeli Karesi denizci beylerinin katkısının yanı sıra, Bizans İmparatorluğu'nun bu dönemde yaşadığı iç karışıklıkların önemli bir payı vardır. 1351-55 yıllarında Venedik ve Cenevizlilerin savaş halinde olmaları Osmanlıların bu topraklarda rahat hareket etmelerine ortam sağlamıştır (Emecen, 2015:55-7). Trakya'daki fetihler ile birlikte Osmanlılar ele geçirilen yerlere Anadolu'daki Türkmenleri yerleştirmeye başlamıştır. Bu yerleşimi çok sistemli bir biçimde gerçekleştiren Osmanlılar, bir yandan da yerli Bizans halkına karşı ayrımcı davranmamış, Osmanlı hizmetine giren herkesi aynı devletin bir ferdi olarak görmüş ve aralarında ayırım gözetmemiştir. Balkanlar'daki fetihler ilerledikçe, kalabalık şehirler, kasabalar, köyler oluşmuş, sahipsiz ve ıssız topraklar işlenmeye başlamıştır. Bu, Osmanlı askeri ve mali idaresi için çok önemli ve gerekli bir gelişmedir. İleride de belirtileceği olan ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısının temelini oluşturan“Tımar sistemi”²⁴, her şeyden önce üretim yapacak insan gücüne gereksinim duymuş, Rumeli toprakları için göçlerin teşvik edilmesi ile insan gücü açığı kapatılmıştır. Rumeli topraklarına yerleşen Türk göçmenler genellikle kendilerine müstakil köyler kurmuş, oranın yerli ahalisi Hıristiyanlar ile pek karışmamıştır. Bir şehir ele geçirildiğinde oranın halkı yerinde kalmış, bunlar kale içinde dahi olsa eski mahallelerinde oturabilmiş, sonradan buraya yerleşen Türkler ise onlara karışmaksızın genellikle yeni mahalleler kurmuştur. Böylece Balkanlar'da yer alan birçok harap ve geri kalmış şehir Osmanlı idaresi döneminde yeniden imar edilerek gelişmiştir. Ayrıca buralara yerleşen göçmen Türkler, verimli boş toprakları ekmiş, geniş çaplı bir zirai ekonomi gelişmeye başlamıştır. Özellikle o dönemin en önemli ürünleri olan pamuk ve pirinç yetiştirme, Türkler aracılığı ile Balkanlar'a yayılmıştır. Yine Türkler sayesinde Balkanlar'daki madenler yeniden işletilmeye başlanmış ve önemli oranda gümüş, bakır, kurşun ve altın elde edilmiştir. Tüm bunların sonucunda siyasi çatışmalar ile ve büyük

²³ Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'a geçişi sonrasında yaşanan idari ve iktisadi dönüşüm hakkında şunlar söylenebilir: “Balkan uluslarının Osmanlı egemen sınıfı üzerinde pek büyük bir etkisi oldu. En önemli kanallardan biri, erkek çocukların toplanması demek olan *devşirme* idi ki, bu yolla sayısız Balkan Hıristiyan'ı imparatorluğun siyasi ve askeri *elit*'ine girdi. Hatta toprak sahibi Hıristiyan egemen sınıf zannedildiği gibi tamamen yıkılmamış, fakat bir dereceye kadar kendi topraklarında yaşamaya devam ederek Osmanlı sistemi içine alınmıştı” (Lewis, 2007:4).

²⁴ Tımar Sistemi: Osmanlı tımar sistemi, “tarımsal ekonomik yapıdaki, yani geleneksel düzendeki bir toplumun ve devletin sistemidir. Sasaniler, Bizans, Araplar ve Selçukiler ve XV. yüzyıl İran göçebe devletlerinde görülen toprak sistemi ile büyük benzerlikleri olduğu kadar, temelde üreten ve kontrol eden iki toplumsal grubun ilişkiler sistemi olarak da düşünülebilir” (Ortaylı, 2017:124).

savaşlar ile sarsılan Balkanlar'ın ekonomisi yeniden canlanmaya başlamıştır (Emecen, 2015:61-3).

Anadolu ve Balkanlar'da yürüttüğü önemli iktisadi ve siyasi faaliyetler ile Osmanlı Beyliği'ni bir devlet haline getiren I. Murad döneminde yeni ihtiyaçlar, askeri sistemin düzenlenmesine ve devlet teşkilatında önemli değişiklikler yapılmasına yol açmış, bu dönemde merkezi bir yapının temelleri atılmıştır (Emecen, 2015:65).

Anadolu'da başlayan Osmanlı Devleti yapılanmasında, Selçuklulardan miras alınan ahilerin siyasal-dini etkisi büyük olmuş, ayrıca Bizanslılardan yeni alınan şehirlerde iktisadi faaliyetlerin denetim altına alınmasında ahilerin önemli katkıları olmuştur (Yerasimos, 2000:192). Trakya'nın büyük bir bölümüne sahip olan Osmanlılar, Anadolu'dan Balkan topraklarına Türklerin göç etmelerini sağlamış ve sistemli bir şekilde bunları Balkanlar'a yerleştirerek Balkanlar'ın tam anlamıyla denetim altına alınmasını sağlamış ve merkezi devlet yapısını güçlendirmiştir. Toprakların genişlemesi ile birlikte, kendine tımar, sahibine de sipahi adı verilen "ikta sistemi"²⁵ yeniden örgütlenmiştir. Getirilen hükümler ile devletin üstün mülkiyet hakkı saklı tutularak sipahinin, topraktan aldığı vergiden genellikle ömür boyu kullanma hakkı sağlanmıştır. Tek istisnai durum, devletin gazilerin en güçlülerine fethettikleri toprak üzerinden tam mülkiyet hakkı vermesidir²⁶. Osmanlı Devleti, genişleme dönemine girdiğinde fethedilen her toprağın savaşçılara dağıtılmasının merkezi otoritenin gücünü sarsacağını düşünmüş, toprakların büyük kısmının hükümdar ve devlet adına elde tutmanın gerekliliğine inanmıştır (Ortaylı, 2017:125). Bunun sonucunda tımar sistemi ile devlet mülkiyetinde tutulan toprakların ekonomik hayata kazandırılması sağlanmıştır.

Bu da devletin en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştirecek bir işletme tipi yaratmasını gerekli kılmış, bu işletme de orta büyüklükteki aile işletmeleri olmuştur. Toprağın verimine göre altmış ile yüz elli dönüm arasında bir arazi tahsis edilen bu aile

²⁵ İkta: "Sözlükte 'kesmek, ayırmak' anlamındaki kat' kökünden türetilen iktâ' kelimesi, terim olarak, devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci tarafından özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet (temlik), işletme (irfâk) yahut faydalanma (intifâ, istiğlâl) hak veya imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun gördüğü kimselere tahsisini" ifade etmektedir (Demirci, 2000). Selçuklularda kullanılan bu sistem, daha çok "askeri ikta"larda kendini gösterir. Kimi Selçuklu tarihçileri ikta kelimesini "bağış arazi türleri" için de ifade etmektedir (Kucur, 2000).

²⁶ Tımar sistemi, Ortaçağ ekonomisinin ve teknolojisinin yarattığı bir sonuçtur. Devlete hizmet etmesi için sipahiye verilen tımarlardan sadece Müslüman değil, Hıristiyan askerler de yararlanmıştır. Hıristiyan ve Müslüman tımarlılar arasında tasarruf biçimi ve kurallar yönünden hiçbir fark yoktur. Tımar kişinin dinine bakmaksızın verilir, verilmesinde hükümdara sadakat ile hizmet etmesi yeterli sayılırdı (Ortaylı, 2017:127).

işletmelerinin yaygınlaştırılması ve korunması devlet güvencesindedir. Aile işletmelerinin parçalanarak küçülmemesi ve büyük çiftliklere dönüşmemesi için devlet toprakların mülkiyet hakkını kişilere vermemiş, kendi elinde tutmuştur. “Miri²⁷” adı verilen bu mülkiyet rejiminde toprak, çiftçilere, babadan oğula geçecek şekilde kiralanmış sayılmış, bunların alımı, satımı ve üçüncü kişilere devredilmesine izin verilmemiştir. Miri arazi, yalnızca hububat üretimi için kullanılmış, bağ ve bahçeler Miri arazinin dışında kalmıştır. Çünkü kalabalık nüfusların geçimi, ordunun ve şehirlerin yaşesi, buğday ve arpa ekimine dayanmaktadır. Ülkedeki ekonomik sıkıntının ve açlığın hububat eksikliğinden kaynaklanacağı düşünülmekte, bu yüzden de devlet hububat ekimini kontrol altında tutmak istemektedir. Osmanlı’da kesin olan kural, bir tarlanın bağ ve bahçe haline getirilemeyeceğidir. Tarlaların devamlı işletilmesi, kanuni düzenlemeler ile kontrol altına alınmıştır (İnalçık, 1990). Bununla birlikte devlet, zirai üretimin düşmemesi için bu toprakların işlenmeden tutulmasına yahut toprağın tahsis edildiği kişilerin buraları terk edip başka bölgelere veya şehirlere göç etmelerine izin vermemiştir. Böylece devlet, ekonomide genel olarak verimlilik ve süreklilik sağlamaya çalışmıştır. Bu tedbir ve düzenlemeler ile yapılan zirai üretimin başlıca tüketim kaynağı ‘kaza²⁸’ olmuştur. Zirai üretim, her şeyden önce bu alanın ihtiyaçlarını gidermek zorundadır. Bu ihtiyaç karşılanmadıkça üretimin kaza dışına aktarılmasına izin verilmemiştir. Zirai üretimden gelen gıda maddeleri ile hammaddeleri kaza merkezinde satın almak, işlemek ve tüketiciye satmak kasaba esnafının tekelindedir (Genç, 2003:46-7). Bunu şu şekilde ifade etmek mümkündür:

“Üretim ile tüketim arasındaki dengeyi korumak üzere devlet, her mal ve hizmeti üretmek üzere ayrı *loncalar* halinde örgütlediği bu esnafı, ziraatta çiftçi işletmelerinde olduğu gibi *belli ortalama* büyüklükleri aşmayacak kapasitedeki *işyerlerine* veya dükkanlara sahip ustalardan oluşan, eşitlikçi bir cemaat halinde faaliyet göstermelerini sağlayacak şekilde bir düzenlemeye tabi tutardı” (Genç, 2003:47).

Sonuç olarak Osmanlı’nın Avrupa kıtasında 330 yıl süren zorlu, kararlı, karşı konulmaz ilerlemesi ve genişlemesi sonucunda Avrupa, kendi ana kıtasında rakip bir devletin kendi dini ve bayrağı ile gelip yerleşerek kıtaya hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bunu Fransız tarihçi Fernand Braudel kısaca şöyle ifade eder: “Osmanlılar,

²⁷ Miri: “Sözlükte ‘devlete-hazineye ait, hükümet malı’ anlamına gelen miri kelimesi, Osmanlı döneminde devlet hazinesi yanında devlete ait toprakları ve bu topraklardan alınan vergileri ifade eden bir kavram haline gelmiştir” (Kenanoğlu, 2005).

²⁸ Kaza, “merkezinde 3.000 ile 20.000 arasında bir nüfus barındıran şehir veya kasaba ile etrafındaki köylerden oluşmuş 40-60 km. çapında bir alanı” kapsar (Genç, 2003 :46).

Rumeli'ye sosyal bir devrim getirdiler ve kitleler bu yeni düzeni bir kurtarıcı gibi benimseyerek eski ve rakip Avrupalı-Balkanlı düzenlere tereddüt etmeden tercih ettiler” (Aktaran: Genç, 2003:79). Bunun en önemli kanıtı, sığınma ve nüfus hareketlerinin doğudan batıya değil, aksine batıdan Osmanlı ülkesine doğru gerçekleşmesidir. Osmanlı düzeninin bu kadar sağlam ve cazibeli olmasında temel unsurların neler olduğunu şöyle sıralayabiliriz: miri toprak rejimi, millet sistemi, esnaf örgütlenme tipi, vakıflardan oluşan iktisadi bir yapılanma ve bu yapıyı bir orkestra gibi yöneten devlet sistemidir; “meritokratik”²⁹ bir seçkinler kadrosu Osmanlı düzeninin en belirgin yapı unsurudur.

2.3.2. Osmanlı Devleti'nin İkinci Genişleme Dönemi

Osmanoğulları, Yıldırım Beyazıt döneminde devlet temellerini sağlamlaştırmayı denerken, Ankara Savaşı'nda (1402) Timur'a yenilmeleri üzerine parçalanıp dağılma tehlikesi ile yüz yüze gelmiştir (Kunt, 2000a:78). Osmanlılar ilk defa 1354 yılında ayak bastıkları Avrupa kıtasındaki sınırlarını elli yıl içinde Tuna'ya kadar genişletmiş ve kıtaya tam olarak yerleşmişken, Timur'a karşı yenilgiye uğradıkları 1402'den sonra Rumeli'deki hâkimiyetlerini tamamen kaybedip adeta bu kıtadan kovuldular (Genç, 2003:77). Ancak XV. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar, bu büyük sarsıntıyı atlatarak devleti yeniden sağlam bir biçimde ortaya çıkarmayı başardılar (Kunt, 2000a:78). Hızla toparlanan Osmanlılar, Avrupa'daki sınırlarına yeniden kavuştuktan sonra iki yüz elli yıl boyunca önce hızla, sonra giderek yavaşlayan bir tempo içinde genişlemeye devam ettiler.

1451'de babası Sultan II. Murad'ın ölümü üzerine tahta çıkan Sultan Mehmed döneminde Osmanlı toprakları değişik yönlere doğru büyüdü. Devlet de toplum da yeni bir görünüm kazandı. İstanbul'u fetheden ve 'Fatih' unvanını kazanan Sultan Mehmed, devletin gerçekten hem Asya hem Avrupa kıtasının egemen gücü olmasını hem de iki denize hâkim olmasını sağladı. Saltanatının geri kalan otuz yılında hem fetih siyasetinde hem de devlette yaptığı iç düzenlemeler ile devleti büyük ve köklü bir imparatorluk durumuna getirdi. Donanmayı güçlendirerek Karadeniz ve Ege sahillerini ve buralardaki adaları mutlak egemenliğine aldı. Osmanlı topraklarında güçlü bir merkezîyetçi devlet geleneğinin yerleşmesini sağladı. İstanbul alınana kadar Osmanoğulları'nın belirli bir merkezi, başkenti yoktu. Orta Asya siyasi geleneğinde 'Hakan nerede ise merkez orasıdır'

²⁹ Meritokrasi, “toplum içindeki bireylerin kendi yetenekleri ölçüsünde rol alma durumlarını” ifade etmek için kullanılmıştır (Young, 1958).

düşüncesi, Osmanlılarda da sürdürüldü. Her ne kadar Orhan Bey zamanında Bursa, Rumeli'nin fethinden sonra Edirne başkent olarak gösterilse de bu şehirler sultanların en çok oturdukları yerler olmasından dolayı böyle anılmıştır. Ancak İstanbul'un fethi ile bu şehir, bundan sonraki tüm dönemlerin başkenti olarak kabul edildi ve İstanbul'un bir Müslüman-Türk şehri olarak gelişmesine önem verildi (Kunt, 2000a:80-81).

I.Süleyman (Kanuni) döneminde Osmanlı Devleti'nin genişlemesi, son sınırlarına ulaşmıştır. Denizlerde Kuzey Afrika ve Korfu'ya kadar uzanan Osmanlı, Rodos'u ve Oniki Adanın fethi ve ileride Kıbrıs ve Girit'in alınması ile Doğu Akdeniz, Osmanlı egemenliğine girmiştir. Osmanlılar böylece Avrupa devletleri arasındaki mücadeleye yön veren bir hâkimiyet kazanmıştır. Doğu'da 1548-1555 tarihleri arasında Bağdat ve tüm Mezopotamya'nın kontrolünü ellerine almışlardır. Böylece Doğu yoluna hâkim olmuş ve İran'ın Batı ile ilişkilerini kesmiştir. I.Süleyman dönemi Osmanlı Devleti'nin bir dünya imparatorluğu olarak son aşamaya ulaştığı dönemdir. Uluslararası bir güç haline gelen Osmanlı Devleti, dış otoritesini arttırmış, bu otorite XVII. yüzyılın sonlarına kadar kendisini kesin bir biçimde hissettirmiştir (Ortaylı, 2017:123).

İstanbul'un fethi ile birlikte, Osmanlı devleti, merkezi otoritesini iyice pekiştirmiş ve bu bağlamda gerek Avrupa gerek Asya kıtasının en önemli ve en güçlü imparatorluğu haline gelmiştir. Devletin iktisadi yapısını ve faaliyetlerini daha iyi anlayabilmek için ülkenin nüfusunu, etnik yapılanmasını ve toplumsal görünümünü incelemenin yanında merkezi otoriteyi oluşturan siyasi yapıya ve kurumlara bir göz atmak gerekir.

Gerek dini gerekse etnik yönden çok çeşitli ulusları ve toplulukları bünyesinde tutması gerekse hem Asya hem Avrupa kıtasında geniş bir coğrafyaya yayılması, Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve siyasi yapısını inceleme yönünden güçleştirir. Karmaşık bir yapıya sahip olan imparatorluğu ancak belli bir bakış açısından inceleyebiliriz. Bu inceleme, üç ana bölümden oluşacaktır: i)Devletin toplumsal görünümü; ii)Siyasi yapı ve iii)İktisadi durum.

2.4. Devletin Toplumsal Yapısı

2.4.1. Sosyal Tabakalaşma

Sosyal tabakalaşma, genel anlamda belirli bir nüfus kitlesinin toplumsal olarak üst üste gelen sınıflar halinde farklılaşmasıdır. Çoğunlukla ilkel toplumlarda ortaya çıkan yaygın köleliğin doğurduğu tabakalaşma, Ortaçağ Avrupa'sında geniş toprak mülkiyetine dayanan feodal sistem, kast sistemi ve statülere göre derecelendirme şeklinde görülmektedir. Marx, sosyal tabakalaşmayı iktisadi farklılaşmanın bir yansıması olarak görürken, Weber ekonomik durumun, sosyal prestij ve siyasi iktidarın toplum tabakalaşmasında önemli bir rol oynadığını ifade etmiştir (Nişancı, 2002:52).

Osmanlı Devleti'nde yukarıda belirlediğimiz anlamda bir sosyal tabakalaşma ve toplumsal sınıflar oluşmamıştır. Toprak mülkiyetinin devletin elinde olması, Batı tarzı bir sınıflaşma eğilimini engellemiştir. Osmanlı'daki mevcut toplumsal yapı, ne bir sınıf sistemi ne bir kast sistemi ne de feodal bir sistemdir (Nişancı, 2002:53).

Osmanlı Devleti'nde yönetim şekli ve dini yapı dikkate alındığında, toplumun iki büyük sınıfa ayrıldığı söylenebilir. Birincisi, saltanat beraatı ile padişahın kendilerine dini, idari, askeri yetkileri tanıdığı kişilerden oluşan yönetim sınıfı; diğeri ise idari yapının içinde hiçbir şekilde yer almayan değişik din ve etnik kökenlere sahip kitlelerden oluşan yönetilenler (reaya) sınıfıdır (İnalçık, 2000:52; Nişancı, 2002:54).

Osmanlı sosyal düzeninde sultanın temsilcileri olarak kamu görevlerini yerine getiren askeriler, her türlü vergiden resmi olarak muaf tutulmaktadır. Genel olarak reaya diye adlandırılan ikinci gruptaki tüccar, zanaatkâr ve köylüler ise üretim faaliyetlerinde buldukları için vergi ödemekle yükümlü sayılmaktadır. Ayrıca dağ geçitlerini, hisarları korumak ya da sarayın veya ordunun özel ikmal ihtiyaçlarını karşılamak gibi belirli hizmetleri yerine getiren reayaya mensup bazı kişiler, savaş zamanına özgü olan "avarız" vergilerinden muaf tutulmuştur. Özel statüleri olan bu kimseler askerilerin altında, reayanın üstünde yer alan bir çeşit ara sınıfı oluşturmaktadır. Bunlara genel olarak "muaf ve müselle" adı verilmektedir. Bu gruplar arasında belirli bir (dikey) hareketliliğin varlığı, Osmanlı düzenini katı bir kast sınıflaşmasına göre daha esnek kılmaktadır, çünkü gerek Hıristiyan gerekse de Müslüman reayanın askeri sınıfa katılması mümkündür.

Hıristiyan ailelerin çocuklarının “devşirme” usulü ile toplanması, Hıristiyanların askeri sınıfa katılmaları için bir yoldur. Müslüman reayanın ise gönüllü olarak uçlarda görev yaparken büyük bir özveri ve başarı gösterdikleri takdirde sultanın özel beratı ile askeri sınıfa alınmaları her zaman mümkündür (İnalçık, 2000:52).

Ekonomik üretimi gerçekleştiren fakat bağımlı bir sınıf olan (Hıristiyan ve Müslüman) reaya, askeri sınıfın yönetimine boyun eğmek ve vergi ödemekle yükümlüdür. Osmanlı’da hükümdarın reayayı her türlü zulüm ve haksızlığa karşı nihai koruyucu olarak görmesi çok eski bir gelenektir. Sultan, reayanın içinde bulunduğu koşullar ile yakından ilgilendiğini göstermek amacı ile bir dizi koruyucu önlem alır (İnalçık, 2000:53). Bu durum, Osmanlı’ya Türk-İslam devlet geleneğinin bir yansımasıdır (Öz, 2015:56).

Sonuç olarak Osmanlı toplum yapısı ve devlet anlayışı, temelde toplumsal düzenin devamı için padişahın gerekliliği ve padişahın ülkeyi adalet ile yönetmesi fikrine dayanır. Yine düzenin devamı için toplum tabakalarının kendi işleri ile meşgul olması ve tabakalar arasında kanun ve kurallara aykırı geçişlerin olmaması çok önemlidir. Teorik olarak bir yasa niteliği taşıyan bu anlayışın uygulamaya tam olarak yansıtılıp yansıtılmaması ayrı bir tartışma konusudur. Nitekim, XVI. yüzyılda Lütü Paşa’nın *Asafnâme* adlı eserinde “nizam-ı âlemin bozulması” toplum yapısında birtakım değişikliklerin ortaya çıktığını ve yukarıda sözü edilen toplumsal düzen anlayışının bozulduğunu ifade etmektedir (Öz, 2015:59-60).

Osmanlı’daki askeri ve reaya sınıfında kimlerin bulunduğunu ve bu sınıfların neyi kapsadıklarına ilişkin tablolar³⁰ aşağıda gösterilmiştir:

Çizelge 2.1. Askeriler Sınıfı

Seyfiye	Sadrazam, vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri, kapıkulu zabıtları ve neferleri ile tımarlı sipahiler ve deniz askerleri
İlmiye	Kazaskerler, şeyhülislam, müderrisler ve kadılar gibi medrese tahsili yapmış olanlar
Kalemiye	Devlet kalemlerinde çalışan her düzeydeki idari memurların ve devletin yazışma, maliye ve dışişlerine bakan kişilerin oluşturduğu nişancılar, reisülküttaplar ve divan kâtipleri

Kaynak: Kütükoğlu, Mübahat S. (2018). *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, ss.34.

³⁰ Bu tablonun oluşturulmasında Kütükoğlu (2018:33-69)’dan yer alan bilgiler esas alınmaktadır.

Çizelge 2.2. Reaya Sınıfı

	Seyfiye, İlmiye ve Kalemiye ricali dışında kalanlar; yani köylü, esnaf ve tüccar için kullanılan bir tabirdir.
Reaya	Başlangıçta hem Müslüman hem de Gayrimüslimler için kullanılan reaya tabiri, daha sonraları sadece Gayrimüslimler için kullanılmış, Müslümanlar için <i>beraya</i> tabiri kullanılmıştır.

Kaynak: Kütükoğlu, Mübahat S. (2018). *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, s.36.

2.4.2. Osmanlı Toplumundaki Sosyo-Ekonomik Kurumlar

2.4.2.1. Yönetim Sistemi

2.4.2.1.1. Devlet Merkezi ve Merkezi Yönetimin Örgütlenmesi

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı Devleti, güçlü bir merkezi hükümet ve otorite kurarak, bir dünya devleti olarak kabul görmeye başlamıştır. Fatih, kuruluş dönemi geleneklerini simgeleyen, hükümdarların feodal ve aristokrat Türk beyleri ile iktidarı paylaştığını gösteren duruma son vererek Sadrazam Çandarlı Halil Paşa'yı azledip yerine devşirme kökenli Zaganos Paşa'yı getirmiş, bu yenilik çok uluslu bir dünya devleti olma yolunda önemli bir adım olarak kabul edilmiştir (Yalçın, 1979:30-31).

Hükümdarın sarayı, imparatorluğun ruhudur. Devletin gücünü tek elde toplayan mutlak otoritedir. Hükümdar, devleti vezir-i azam yardımı ile yönetir. Vezir-i azam, padişahın mutlak vekili olarak kabul edilir ve Divan-ı Hümayun'a başkanlık eder, ancak divanın asli üyeleri olan defterdarların, nişancıların ve kazaskerlerin işine karışamaz (Kunt, 2000a:87). Vezir-i azama bağlı üç vezir bulunmaktadır. Hükümet kurumu rolünü "divan" yerine getirmektedir, aynı zamanda bu divanda bulunan defterdar, nişancı (imparatorluğun mühürdarı) ve Kadıasker (Kazasker) divanın birer üyesi kabul edilmektedir. Daha sonra bu divan genişlemiş, Anadolu ve Rumeli beylerbeyi, vezirlik rütbesi olan yeniçeri ağası da divana kabul edilmiştir (Beldiceanu, 2016).

2.4.2.1.2. Divanın Yetkileri

Üç vezirin yardım ettiği veziriazam, hükümdarın belirlediği siyasi, sosyal ve askeri politikaların uygulanmasını denetleyip yönetim üzerinde söz sahibidir. Sefer halinde

ordunun kumandanlığını ele alabilir. Kadiasker, ordu yargıcı olup adaletin başıdır. İmparatorluk bünyesindeki tüm kadıların sorumluluğu ondadır. Rumeli ve Anadolu kazaskeri olmak üzere iki kazasker divanda bulunur. Şeriatın Osmanlı ülkesinde en iyi şekilde uygulanmasını ve Divan-ı Hümayun'a gelebilecek davaların sonuçlanmasını sağlarlar. Baş defterdar, devletin mali yönetimini denetleyen en yüksek mercidir (Beldiceanu, 2016). Hükümdarın havas-ı hümayununda toplanıp merkezi hazineye nakit olarak gönderilen gelirlerin ve padişahın özel hazinesi dışında kalan beytül mal gelirlerinin defterlerini tutmak ve hesaplarını yapmak da defterdarın işidir (Kunt, 2000a:86-7). İmparatorluk mühürdarının başı olan nişancı, yönetimin tüm belgelerini elden geçiren ve ilgili dairelere dağıtan, bunları denetleyen makamdır (Beldiceanu, 2016). Nişancı, padişah adına padişah tuğrası ile çıkarılacak fermanların, kanunnamelerin devlet kanunlarına, örfi hukuka uygunluğunu sağlayan bir kanun uzmanıdır (Kunt, 2000a:86). Has, zeamet ve tımar idaresi ile beraber toprak ve arazi işlerine de nişancı bakar, tapu defterleri de nişancı tarafından kayıt altına alınıp saklanır. Aynı zamanda nişancı, katiplerin başı olan 'Reisülküttap'ın da amiri sayılır (Yalçın, 1979:73). Böylece divan kurulunun üyelerinin hepsi bir çeşit bakanlık görevi üstlenmiş, devletin en uzak köşelerine değin yönetimin uygulamalarını yönlendirmiş ve denetlemiştir (Beldiceanu, 2016).

Devlet livalara (sancak) bölünmüş, bunların başına sancakbeyi tayin edilmiştir. Sancakbeyi, aynı zamanda şehrin iktisadi etkinliğini ve yönetimini de denetlemiştir. Kısaca "iktisadi adalet" in sağlanması³¹ yolunda merkezi sisteme hesap vermek ile yükümlüdür. Devletin gelirlerinin en iyi biçimde yönetmek amacı ile baş defterdarın denetimi ile belli zamanlarda sayımlar yapılır, imparatorluğun en uzak sınırının dahi iktisadi gelişimi hükümdara aktarılırdı. Baş defterdarın günü gününe tuttuğu defterlerin içinde en önemlileri, Tahrir defterleri ve Tımar beratlarının³² kaydedildiği defterlerdir. Ancak hükümdar mali konulara doğrudan müdahalede bulunma yetkisine sahiptir (Beldiceanu, 2016).

³¹ Sancakbeyleri, Osmanlı Devleti'nin idari birimi olan "sancak"ları idari ve askeri yönden yönetmek ile görevlendirilmiş, görev alanları merkezi otorite tarafından belli kurallar çerçevesinde sınırlanmıştır. Devletin kanunlarını uygulamak, güvenliği sağlamak, boşalan tımar ve zeametlere uygun kişilerin atanmasını sağlamak için Divan-ı Hümayun'a teklif sunmak, halkın şikâyetlerini dinleyerek bunlara çözüm üretmek, sancakbeylerinin temel görevleridir.

³² Tımar sahiplerinin gelirleri üzerinde merkezi yönetimin sık sık müdahalede bulunduğu gözlenmiştir.

XV. yüzyılın ortalarına kadar divan, haftada dört gün toplanırdı. Divan toplantılarında şikâyeti olan herkes dinlenirdi. Bu hak yalnızca Müslümanlar için değil, Gayrimüslimler için de geçerliydi (Yalçın, 1979:74).

2.4.2.2. Osmanlı Devleti'nin Gelir Kaynakları

Teşkilâtlanmış bir devlet olarak Osmanlı, devlet adına yapacağı harcamaları ve bu harcamaları karşılayacak gelir kaynaklarını tespit ederken temelde zirai toprakları esas almaktaydı. Osmanlı ekonomisi temelde ziraata dayalı bir ekonomidir. Başka gelir kaynakları olsa da devletin gelir ve gider tablosundaki en büyük kalem buydu. Toprağa dayalı gelir kaynaklarının yanında şehirlerdeki faaliyetler ile ilgili olanların başlıcaları mumhane, boyahane, bozahane, darphane, damga resmi, geçiş (ubûr), pazar (satış), gümrük vergileri yer alır (Tabakoğlu, 2016a:295).

Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyası içinde en uzak köy ve kasabalara kadar uzanması, toplanan gelirlerin önce merkezi hazineye aktarılması ve buradan tekrar masraflar için dağıtılması, o dönemin koşullarında ulaşım güçlüğü bulunduğu (ulaşım at ve deve gibi hayvanlar ile yapılmaktadır), ulaşımın çok uzun sürelerle yayılması ve yollarda soyguna uğraması gibi koşullar yüzünden son derece zordu ve hatta kimi yerlerde imkânsızdı. Bu yüzden bazı gelirler maaş karşılığı görevlilere bırakılırken bazıları da “iltizam”a verilir, yani ihale edilirdi (Kütükoğlu, 2018:297). Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin gelir kaynaklarını iki ana başlığa ayırarak incelemek mümkündür: Bunlar, gelirler ve vergilerdir.

2.4.2.2.1. Gelirler

Tımar

Tımar sistemi, zirai ekonominin ve zirai ekonomiyi esas alan Osmanlı ekonomisinin temelini oluşturmaktadır. Tımar, Selçuklu-İran ikta sisteminin bir devamı olup XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde uygulanan bir sistem olmuştur. Devlet mülkiyeti (denetimi) altındaki toprakların yine devlet memuru olan ve maaşlarını “tımar gelirleri”nden alan sipahilerin (eyalet askerlerinin), intifa (kullanım) hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesi ile oluşan

sistemin adıdır (Tabakoğlu, 2016a:416-7). Daha genel anlamı ile, “geçimlerini sağlamak ya da hizmetlerinin gerektirdiği harcamaları karşılamak üzere bazı asker ve memurlara belirlenmiş bölgelerden kendi adlarına ve hesaplarına tahsil etme yetkisi ile birlikte verilmiş, çoğunluğu toprak olan vergi kaynaklarını” ifade etmektedir (Barkan, 1979). Bir kısım asker ya da memurun devlete yaptıkları hizmet karşılığında, devlete ait belli arazilerde vergi toplama hakkının tamamına ya da bir bölümüne maaş karşılığı sahip olmasıdır.

Mülkiyeti devlete ait olan ve “miri” denilen topraklarda kurulmuş olan tımarlar, bir veya birden fazla köyden oluşurdu. Tımar toprakları sipahiye “hassa” adı verilen küçük bir çiftlik bırakıldıktan sonra aile çiftliklerine bölünürdü. Tarım üretiminin gerçekleştirilip arttırılması ve buna bağlı olarak belli vergilerin toplanması, ayrıca bir sipahi ordusunun meydana getirilmesi Osmanlı Devleti’nin yaratmaya çalıştığı toplumsal düzenin en temel yapısını oluşturuyordu. Devlet, reaya çiftliklerini mali düzeninin temeli olarak görüyor, yalnızca tarımın değil, Osmanlı ekonomisinin de vazgeçilmez unsuru olarak kabul ediyordu.

Tımar sisteminin uygulandığı topraklarda devlet, “Tahrir Defteri” kullanır, bu defterde yalnızca tarımsal topraklar değil, vergi geliri sağlayabilecek tüm mal ve insan kaynakları bulunurdu. Bu kaynaklar, sağlayacakları yıllık gelirin miktarına göre “dirlik” adı verilen büyüklü küçüklü parçalara ayrılırdı. En çok gelir sağlayan dirliklere “Has”, orta düzeyde gelir sağlayan dirliklere “Zeamet”, sayıca en büyük çoğunluğu oluşturan küçük dirliklere de “Tımar” adı verilirdi³³. Has ve zeametlere ait gelirler padişaha veya yüksek devlet memurlarına ayrılırken tımarlar devletin verdiği bir berat ile birlikte sipahilere dağıtırdı. Sipahilerden beklenen, dirliklerindeki tımarların üretime yönelik veya ticari faaliyetlerinin düzenli olarak yapılmasını sağlamak ve Tahrir Defterleri’ne işlenen vergi gelirlerini toplamaktı. Büyük dirlik sahipleri veya tımar sahipleri bu gelirlerin bir bölümünü kendi geçimleri için ayırdıktan sonra dirliğin büyüklüğüne göre belirlenmiş sayıda silahlı ve zırhlı askerin orduya katılmasını sağlamak ve savaş sırasında orduya sipahi olarak katılmak ile yükümlüydüler. XVI. yüzyıl itibarıyla Osmanlı Devleti’nde

---

³³ Bu tanımdan da anlaşılacağı gibi tımar, yıllık geliri 20.000 akçeye kadar olan topraklarda askeri görev karşılığı vergi toplama hakkıdır. 20.000 ile 100.000 akçe arasında yıllık geliri olan topraklara ‘Zeamet’, 100.000 akçenin üzerindeki ise ‘Has’ adı verilmektedir. Yani tımar, zeamet ve has, azdan çoğa doğru üç dirlik dilimini ifade eder. Dirlik sahibi olan herkes, dirliği ile orantılı olarak asker beslemek ile yükümlüdür (Özyüksel, 2007:180-181).

büyük küçüklü 40.000 civarında tımar bulunmaktaydı. Bu da savaş sırasında 70-80 bin kişilik tımarlı sipahi ve zırhlı asker gücünü oluşturuyordu. Bu rakamlar tımar düzeninin klasik dönem Osmanlı ordusu için ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir (Pamuk, 2005a:42).

Tımar sistemi, kapitalizm öncesi Osmanlı'da para kullanımının dar bir alanda kalması yüzünden toprak kirası ya da vergi biçimindeki artığın tarımsal üreticilerden nakit biçiminde alınması sorununa çözüm getirmiştir. Hem devletin askeri gücünün önemli bir kısmını sağlaması hem toprak mülkiyetinin devlete ait olması nedeniyle merkezi otoritenin meşruiyetini sağlaması hem de birtakım devlet memurlarının maaşlarını karşılaması ve reayanın kendi geçimini sağlaması, tımar sisteminin ne kadar işlevsel ve verimli olduğunu göstermektedir (Pamuk, 2005a:41).

Mukataa

Mukataaları günümüz yaklaşımı ile çoğunlukla özel teşebbüs tarafından çeşitli bedeller karşılığında işletilen 'Kamu İktisadi Teşebbüsleri' olarak adlandırabiliriz (Tabakoğlu, 1994:177). "Belirli bir miktar üzerinde" karşılıklı anlaşma anlamına gelen mukataa, Osmanlı'da mülkiyeti devlete veya vakıflara ait arazilerin ve arsaların parsellere ayrılarak özel kişilere veya kurumlara kiralanmasıdır. Kiralanan yerin hacmine göre alınması gereken öşür, haraç vb. vergilerin sabit bir meblağ olarak belirlenmiş olması anlamında da kullanılır. Esas itibarıyla Müslüman ve Gayrimüslimler de dâhil olmak üzere ekonominin bütün sektörlerindeki üretim ve mübadeleden alınan her türlü vergi ve bunun içindeki çok çeşitli gelir unsurları mukataa vergisinin kapsamına girer (Genç, 2006). Mukataa gelirleri genellikle devlete aittir, ancak vakıflara tahsis edilen, "ulufe" karşılığı veya "ocaklık" olarak verilebilen, hatta "has" olarak tahsis edilebilen mukataalar da bulunmaktadır. Devlet, uygun gördüğü her türlü zirai, ticari ve sanayi işletmesini mukataa haline getirebilir ve bunlardan kendi payına düşen geliri çoğunlukla özel teşebbüs üzerinden toplatabilirdi. Mukataalar üç yöntem ile işletilirdi: "iltizam", "emanet", "malikâne" (Malikâne, XVII. yüzyıl sonlarından itibaren ortaya çıkmıştır). İltizam, mukataaların açık arttırma yöntemi ile bir bedel karşılığında özel teşebbüse verilmesidir. İltizam, genellikle üç yıllık süreler için özel teşebbüslere verilir, ancak bu süre dolmadan mukataa gelirlerinde olağan dışı bir artış oluşursa, daha yüksek bir bedel teklif eden

(öncelikli hakkı ilk sahibinin olmak üzere) özel teşebbüse verilebilirdi³⁴. Emanet, mukataaların “Emin” adı verilen memurlar tarafından işletilmesidir. Kazancın düşüklüğü veya başka nedenler ile iltizam sahiplerine (mültezimlere) çekici gelmeyen veya padişah hasları, madenler ve gümrükler gibi devlet tarafından işletilmesi gereken mukataalar, emanetin alanına girerdi. Malikâne, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkmış, ömür boyu verilen iltizamların adıdır. Maliyenin artan nakit ihtiyacını karşılamak üzere iltizam ile işletilen çeşitli mukataalar, malikâne haline getirilmeye başlanmıştır. Malikâne sisteminde mukataa gelirleri, biri peşin ve her yıl ödenecek taksitler halinde özel teşebbüse satılmaya başlanmıştır. 1695 yılından başlayarak uzun bir süre Osmanlı mali ve iktisadi tarihinin bir kurumu olarak yaşayacak malikâne düzeni, öncelikle Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde uygulamaya konup zaman ile yaygınlaşmıştır (Tabakoğlu, 1994: 177-8).

Osmanlı İmparatorluğu’nda biri İstanbul’da diğeri Suriye’de merkezlenmiş iki mukataa bulunmaktadır. Sayısı binleri aşan vergi çeşitliliğini yansıtan mukataa, bir uça köy ve mezra gibi çok dar alanları kapsarken diğeri uça bir veya birkaç eyaleti kapsayacak genişlikte vergi çeşitliliğini yansıtır. Mukataanın kapsadığı alanın genişliği veya içerdiği vergi unsurlarının sayısı arttıkça, sağladığı gelirin yıllık istikrarı da garanti altına alınırdı (Genç, 2006). Ayrıca her eyaletin, hatta şehrin mukataası bulunmaktadır. Mısır, kısmi bir özerkliğe sahiptir (Tabakoğlu, 2016a:384).

Geniş bir çerçeveden ele alınırsa mukataa, devletin iktisadi hayattaki hakkının, sadece vergi toplamaktan, vergi haklarından oluşmadığını ortaya koymaktadır. Devletin miri toprak rejimi ile bağlantılı fakat onunla sınırlı olmayan iktisadi faaliyetleri de vardı. Üretim faktörleri olan toprak, emek ve sermaye üzerinde de bir kontrol çerçevesi yaratan devlet, madencilik, ziraat, esnafılık ve ticaret alanlarında var olan birçok kuruluşun ve işletmenin de doğrudan sahibiydi. Altın ve gümüş madenlerinin tamamı, bakır ve gümüş madenlerinin en büyük bölümü, şapın ve tuzun tamamı, ziraattaki pirinç ekimine gerekli olan altyapı tesisleri devlete aitti. Kumaş, boya ve basma atölyeleri, mum imalathaneleri,

³⁴ İltizamın devlet bütçesi yönünden yarattığı sakıncalar zaman içinde görülmüş ve şu önleme başvurulmuştur: “Tanzimat mukataa sisteminin esasını oluşturan iltizam yöntemini kaldırmayı denemişti. Fakat bunda başarılı olamadı. Sadece iltizam yoluyla zenginleşip taşrada devlet otoritesine baş kaldıran güçlü yöneticilerin varlığına son verildi. Ayrıca iltizam konularını sınırlayarak mültezim zümresinin gücünü azalttı. Bu yeni uygulamalar mali merkezîyetçiliğe doğru adım atılması olarak yorumlanabilir” (Tabakoğlu, 1994:179). Bu durum, Tanzimat dönemi Osmanlı mali idaresinin gerçekleştirdiği en olumlu icraatlardan birisidir (Ortaylı, 2015:151).

kahve değirmenleri gibi birçok işletmenin de başlıca sahibi devletti. Bütün bu kuruluşlar birer mukataa olarak örgütlenmişti (Genç, 2006). Küçük ve büyük baş hayvanlardan alınan “ağnam gelirleri” de mukataa şeklinde olmakla birlikte, çoğu kez bütçelerde ayrı olarak gösterilmiştir (Tabakoğlu, 2016a:375).

2.4.2.2. Vergiler

Osmanlı sınırları içindeki bütün eyaletlerde devlet gelirlerinin en büyük kısmını vergiler oluşturmaktadır. Bu vergilerin önemli bir kısmı devlete nakdi olarak ödenmez. Devletin reayaya sunduğu imkânlar karşılığında devlete asker vermek, askerin savaş zamanında giyinmesini, yeme-içmesini ve hayvan ihtiyacını karşılamak da bir çeşit vergi ödeme şeklidir. Yukarıda belirtilen vergiler ve nakdi olarak ödenen vergiler, hazinede ayrı defterlerde kayıt altına alınır ve bunlara farklı isimler verilirdi. Klasik Osmanlı döneminde Müslüman ve Hıristiyan tebaadan alınan vergiler, iç ve dış gümrük vergileri, savaş durumlarında toplanan olağan dışı vergiler olmak üzere vergi çeşitliliği sınırlı olup bunların mahiyeti kesin hükümler ile belirlenmiştir. Ancak ilerleyen dönemlerde ortaya çıkan ekonomik ve mali bunalımlar, vergilerin hem çeşitliliği ve sayısını arttırmış hem de bazı vergi usulsüzlükleri ve adaletsizlikler yaratmıştır. Bu da Müslüman ve Müslüman olmayan tebaada büyük hoşnutsuzluklara yol açmış, geniş coğrafya içinde büyük isyanların çıkmasına neden olmuştur. Osmanlı hazinesine aktarılan belli başlı vergi kalemleri şunlardır:

Cizye

Cizye, Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Gayrimüslim erkek kesimden alınan bir “baş vergisi” niteliği taşımaktadır. Bu vergi, devlet ile Gayrimüslim tebaa arasında yapılan bir çeşit vatandaşlık sözleşmesine işaret eder. Bir yandan Müslümanların üstünlüklerini, Müslüman olmayanların devlete tabi olduklarını sembolize eden ideolojik yanı, diğer yandan da Gayrimüslimlerin İslâm devleti tarafından can güvenliklerinin sağlandığının göstergesidir (Tabakoğlu, 2016a:350). Devlet tarafından korunmaları ve savaşa katılmamaları karşılığında alınmaktadır. Cizye vergisi ödeyenlerin erkek, erişkin, sağlıklı ve çalışabilecek durumda olmaları gerekmektedir. Kadınlar, çocuklar, engelliler, yaşlı erkekler, köle ve dilenciler, cizye mükellefi değildirler. Kişi başına alınan cizye vergisi, kişilerin mali durumlarına göre belirlenmektedir. Her yıl cizye muhasebesi kalemi,

cizye vergilerini hazırlayıp toplayacak olanlara teslim ederek mükelleflerin mahallelerine gönderilirdi. Cizyenin toplanması, başlangıçta devlet tarafından yapılırken Fatih veya Kanuni döneminden itibaren bazı istisnalar dışında iltizama verilmiştir (Kütükoğlu, 2018:304-5). Fatih döneminde köyünü terk eden mükelleflerin ödeyeceği cizye miktarının yarısı tımar sahibinden, kalan diğer yarısı ise köylüden tahsil edilirken XVI. yüzyıl sonlarında tımar sisteminin bozulmaya başlaması ile birlikte köylerde yaşayan insanlara bu verginin tamamı ödetilmiştir (İnalçık, 1993). Bu vergi, Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıl sonlarından itibaren bütçe gelirlerinin en büyük kısmını oluşturmuştur. Cizye gelirlerinin toplam bütçe içindeki payı %23-48 arasındadır (Tabakoğlu, 2016a:350-351).

Öşür

Osmanlılar, fethettikleri yerlerdeki toprakların tamamını devlete ait kılmış, devlet bunları miri arazi haline getirmiştir. Çiftçiler ise devlet topraklarının ya süresiz ya da süreli kiracısı olmuşlar ve toprağı ekip biçerek elde ettikleri mahsulün karşılığında her sene devlete “öşür³⁵” adı ile bir pay vermişlerdir. Osmanlılar, Müslüman ya da Gayrimüslim ayrımı yapmaksızın toprağı ekip biçen bütün tebaayı öşür mükellefi kılmıştır. Öşür vergi oranı 1/10 ile 5/10 arasında değişmektedir. Öşür vergi meblağı bölgeler arasında farklılıklar göstermektedir (Kütükoğlu, 2018:301-2). Üründen alınan pay olarak adlandırılan öşürün hangi oranda alınacağı toprağın verimine, mahsulün cinsine, bölgesel örf ve geleneklere göre değişiklikler göstermektedir (Ateş, 2018:42). Ayrıca her mahsul çeşidinden aynı oranda öşür vergisi alınmaz. Klasik Osmanlı sisteminde öşürlerin toplanması, devlete yaptığı hizmetler karşılığında sipahiye verilmişti. Öşür, alındığı mahsulün cinsine göre değişik adlar almaktadır (Kütükoğlu, 2018:302).

Haraç

Arapça ‘harc’ kökünden gelen ve sözlük anlamı “topraktan çıkan şey” olan “harâc” kelimesi, Osmanlı’da toprak mülkiyeti nedeni ile kişilerden alınan vergi biçiminde kullanılmıştır (Kallek, 1997:71). Diğer bir deyiş ile haraç, ‘arazi-i harâciyye’den alınan bir vergi türüdür. Arazi-i harâciyye ise Müslümanlar tarafından fethedilen topraklarda yerli

³⁵ Öşür: “Sözlükte ‘onda bir’ anlamına gelen uşr kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olan öşür, fıkhîta toprak ürünlerinden tahsil edilen zekat” olarak tanımlanmaktadır (Erkal, 2007).

halkın yerlerinde bırakılması halinde alınırđı. Haracın³⁶ kişilerden alınanına “cizye” adı verilip bu Gayrimüslimlerden alınan bir çeşit baş vergisidir. Toprağına bağılı olarak alınan haraç ise iki kısma ayrılır: birincisi, toprağın verimliliğı ile ilgilidir ki, ancak mahsul alınırđa vergi ödenir (Harac-ı Mukasem). İkincisi ise topraktan alınan mahsule bağılı olmayıp arazinin büyüklüğüne göre dönüm başına alınan bir vergidir (Harac-ı Muvazzaf) (Kütükoğlu, 2018:303-4).

Çiftbozan Resmi

Devletin tahsis ettiğı toprağı bırakıp başka yere göçen veya toprağı bırakıp zanaata yönelen kişilerin ödediğı bir vergi türüdür. Kişi toprağını işleme için ya ait olduğı yere dönecek ya da boş bıraktığı toprağın büyüklüğüne göre vergi verecektir (Kütükoğlu, 2018:307). Bu vergi XVI. yüzyıl ortalarına kadar işlenebilir toprakların bolluğuna karşın tarımsal nüfusun sınırlı kalması gerçeğinden hareket ile ortaya çıkmıştır. Merkezi devlet reayayı toprağına bağlamak ve tarımsal üretimde süreklilik sağlamak hususunda birtakım çalışmalara gitmiştir. Reayanın toprağını bırakıp göç etmesini veya başka bir tımara geçmesini önlemek amacı ile “çift bozma” vergisini koymuştur. Bu vergiyi ödemedен toprağını terk edenler, on yıl içinde yakalanırđa tımarlarına geri yollarırdı. Ancak bu vergiyi ödedikten sonra toprağından ayrılması mümkündü (Pamuk, 2005a:43).

Avarız Vergileri

Başlangıçta öngörüleemeyen masrafların karşılanması için konulan bu vergi, hem Müslüman hem de Gayrimüslim tebaadan alınan olağan dışı vergilerdir (Yalçın, 1979:88). Başlangıçta savaş harcamalarını finanse etmek için konmuş olup XVII. yüzyılın sonlarından itibaren “olağan vergiler” haline gelmiştir. Avarız yükümlülükleri olan “nüzul, sürsat ve işтира ayni; avarız akçesi nakdi vergilerdir, fakat ayni yükümlülükler de, nüzul, sürsat ve işтира bedeli olarak zamanla nakdiye dönüştüğü” gözlenmiştir (Tabakoğlu, 2016a:364). Avarız gelirlerinin toplam bütçe gelirlerine oranı %10-20 arasındadır. Tanzimat döneminde bu vergi, “tekâlif-i örfiyye” adı ile varlığını sürdürmüştür (Tabakoğlu, 2016a:367).

³⁶ Harac, Müslüman olmayan toprak sahiplerinin ödediğı bir vergi türü iken, “cizye” Müslüman olmayan erkeklerin yılda bir defaya mahsus olmak üzere ödediğı bir vergidir.

Ticari Vergiler

Osmanlı maliyesinde iç, dış ve transit ticaretten alınan vergiler genel anlamda gümrük sistemi içerisinde incelenir. Bu vergilerin toplanmasından “Maden Kalemi” sorumludur. Dolayısıyla bu vergiler mukataa konusudur. Gümrükler, Tanzimat dönemine kadar bazen eminler bazen de iltizam şeklinde yönetilmiştir. Gümrük, resmi bir malın nakli ile ilgilidir. Bir yerde üretilip orada tüketilen maldan bu tür bir vergi alınmaz. Gümrükler, deniz ve kara gümrüklerinden oluşmuştur. Gümrükler iç ve dış gümrükler olmak üzere iki grupta incelenir. İç gümrük, pazara getirilip satışa sunulan bir maldan alınan bir vergidir. Dış gümrükler, transit veya dış ticaretten alınan vergidir. Dış gümrük vergisinin konmasında Osmanlı Devleti’nin “Ahidnâme-i Hümayun” adı ile yabancı ülkelere verdiği ticari imtiyazlar, başka bir deyiş ile “kapitülasyonlar” önemli olmuştur. Osmanlı Devleti, beylik aşamasından başlayarak en gelişmiş dönemine kadar bu “Ahidnâme” yöntemini kullanmıştır. Amaç, ticareti geliştirmek, mali, iktisadi, siyasi ve hukuki yönden kazançlı çıkmaktır. Mali kazanç, transit ve dış ticaretten alınan vergiler ile hazineyi güçlendirmek, iktisadi olarak ticareti Akdeniz’de yoğunlaştırmak, siyasi olarak çeşitli devletlere imtiyazlar vererek bu devletleri birbirlerine karşı kullanmak, hukuki olarak ise “Ahidnâme-i Hümayun” maddelerinin bir Osmanlı deniz ticaret hukukunun oluşmasına katkı sağlamaktır (Tabakoğlu, 2016a:378-381).

2.4.2.2.3. Osmanlı Devleti’nin Giderleri ve Harcamaları

Osmanlıların muhasebe sistemi, şu esasa dayanmaktadır: Önce gelirler tespit edilir, sonra bu gelirlerden giderler çıkarılarak olumlu veya olumsuz fazlaya ulaşılır. Klasik Osmanlı düzeninde denklikten çok gelir fazlası elde etme anlayışı hâkimdir, çünkü olağan dışı harcamaları bu fazla ile karşılamak istenmektedir. Bunun için de gereksiz harcamalardan mümkün olduğunca kaçınmaya yönelik bir anlayış vardır.

Bayındırlık, eğitim, sağlık, diyanet ve altyapı yatırımları ve bunların işletilmesi hazineye para çıkışı ile değil, vergi muafiyetleri ile vakıflar tarafından sağlanırdı. Cari harcamaların önemli bir kısmını oluşturan maaşların bir kısmı, bütçeden karşılanmamakta, harç olarak memura ödenmektedir. Örneğin klasik dönemde bürokratlar devletten maaş almazlar, yaptıkları işlerden aldıkları harçlar ile geçimlerini sağlarlardı. Osmanlı bütçeleri devletin tımar ve vakıf sisteminin dışında kalan harcamaları kaydetmektedir. Bütçeden

çıkan nakdi harcamalar, harcama alanlarına göre asker maaşları, bazı emînlere yapılan ödemeler vb. bölümlere ayrılırdı. Bunun dışında “umumi giderler” kalemi mevcuttu. Harcamanın en önemli bölümünü, merkezi ordu ile devlet görevlilerine yapılan ödemeler oluştururdu. Ayrıca ulufeler de önemli bir gider kalemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sarayın ve ordunun çeşitli mühimmat harcamaları da gider tablosunda önemli bir yer teşkil etmektedir. Merkezi hazinenin giderleri, gelirlere paralel olarak zaman içinde bir artış göstermiş, ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan iktisadi durgunluk bütçelere de yansımıştır. Özellikle yenilgi ile biten savaş dönemlerinde harcamalar artmış, gelirler ise yeni vergi kaynaklarına ve bunların tarifelerinin yükseltilmesine rağmen durgun bir seyir izlemiştir ve giderek artan bütçe açıkları³⁷ ortaya çıkmıştır (Tabakoğlu, 2016a: 394-409). XVI. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak Tanzimat’a kadar geçen zaman diliminde ortaya çıkan bütçe açıklarına ve mali bunalıma ileriki bölümlerde değinilecektir.

2.4.3. Esnaf Teşkilâtı

Genel olarak kırsal kesim dışında kalan sınıfların mal ve hizmet üretmek amacı ile şehirlerde ve kasabalarda belli iş kollarında uzmanlaşarak çeşitli mal ve eşyanın üretimini ve satışını yapan kesimdir. “Lonca” ise teşkilatlanmış esnaf birliklerinin ortak kullanım yerinin adıdır. Loncalar yalnız esnaf ve zanaatkârların değil, çalışan her grubun, her mesleğin içinde örgütlenen bir oluşumdur. Hocalar, öğrenciler, kâtipler, hizmetkârlar, sakalar, hatta dilenciler dahi loncalar halinde örgütlenmişlerdir. Fakat loncaların en güçlü ve en önemlileri, zanaatkârların ve esnafların oluşturduğu loncalardır. Lonca olarak adlandırılan bu mekânda hammadde depolanır, ihtiyacı olan esnafa dağıtılır, tüccarın toptan satışı gerçekleştirilir ve esnaf kendi teşkilatları ile ilgili konuları görüşmek üzere burada bir araya gelir. Loncalar, üyelerine toplum içindeki yerlerini, rollerini, statülerini gösteren; üyelerine ve başkalarına bu durumu hatırlatan sosyal kurumlardır. Toplumun diğer kesimleri ile aralarına sınır koyduğu gibi, devletin bile birçok alanda müdahalesine kapalı, “özerk” kimliği olan kurumlardır. Loncalar, üyelerine çalışma zevki, meslek disiplini, başkalarına karşı dürüstlük, elindeki ile yetinme gibi ahlâk kurallarını da aşılıyan saygın birer kurumdur. Üyeleri açısından da lonca, mesleğin saygınlığını koruyan, standartlarını ayakta tutan, haksız rekabeti önleyen ve üyelerine ekonomik yönden güvence, sosyal yönden de koruma sağlayan kurumlardır (Yalçın, 1979:208).

³⁷ XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı merkez maliyesinin gider toplamı gelir toplamından yüksek çıkmaya başlamıştır. Bunu Safevi (İran) savaşları ile başlatmak ile birlikte bu durumun milli, siyasi ve iktisadi sebepleri de vardır.

Batı Avrupa'daki lonca sistemi, genel olarak "tüccar ortaklıkları" biçiminde ortaya çıkmış, ekonomik faaliyetlerinin karakteri yönünden farklı özellikler taşısa da loncalar genel olarak ticari-endüstriyel ve mali faaliyetlerin uluslararası ve "kombine" olarak yürütüldüğü yerlerdir. Avrupa'daki loncaları "tüccar birlikleri" ve "zanaatkâr loncaları" olarak ayırmak mümkündür. Avrupa'daki loncalar hem kent pazarlarına hizmet veren meslek örgütleri hem de yerel pazarların ihtiyaçlarını karşılayan kurumlardır. Zaman içinde loncalar, yerel ve kent pazarlarından dış pazarlara doğru genişlemiş ve bunların örgütlenmeleri daha karmaşık bir hale gelmiştir. Bu loncalar içinde terziler, inşaatçılar, berberler, ayakkabıcılar ve dükkânlar, sadece yerel ihtiyaçları karşılarken tüccarlar, madeni eşya üretenler ve kumaş üreticileri hem yerli pazarın ihtiyacını karşılamakta hem de dış pazara yönelmektedir (Heaton, 2005:180-182). Lonca sisteminin Osmanlı ve Batı Avrupa toplumlarındaki karşılaştırması şöyle açıklanabilir:

"Lonca ekonomisi ortaçağın feodal düzeninde belirli bir aşamayı temsil eder. Her evin kapalı bir ekonomik birim olduğu *otarşik* ekonomiden (ev ekonomisi) sonra, *Lonca* düzeni hammaddeyi etraftan toplayan, bunları işleyecek araç ve personeli barındıran ve ürettiğini satan bir sistemi temsil eder. Yeniçağlarda *Lonca* ekonomisinin çöküşü, parça başı üretimin, üretim aracına sahip evlere ve köylere yayılması ile oldu (Domestik endüstri, götürü iş, *putting-out*, *verlag*). Bu bir tür ortaklık olup *otarşik* üretim ve *lonca* düzeninin yıkılışının başlangıcıdır. Osmanlı ülkesinde Ankara, Bursa gibi uluslararası kumaş ihraç merkezlerinde bu tür bir üretimin izlerine bir süre için rastlanıyor; fakat ardı gelmemiş ve *manifaktür* sistemine geçilememiştir. Kısacası, XVIII. yüzyıl sonuna kadar loncalar, Osmanlı üretiminin temel kurumu olarak yaşamış ve ancak Atlantik ekonomilerinin hegemonyası artınca iktisadi-sosyal hayatımızdaki yerlerini kaybetmeye başlamışlardır" (Ortaylı, 2017:295).

Loncaların tek olumsuz yanı, bireysel girişimi ve özgür hareket olanaklarını sınırlaması, hızlı davranma ve öne geçme imkânlarını yavaşlatmasıdır. Çünkü her lonca teşkilatının da kendine özgü kurallar ve davranış biçimi belirlenmiş, örgüt içi disiplin sağlanmıştır. Bu kurallara aykırı davranmak, disipline uymamak veya bireysel hareketlerde bulunmak, daha çok kazanmak için yapılan işi çeşitli yönlerden niteliksizleştirmek, ciddi cezalara yol açmakta, teşkilattan atılma riski taşımaktadır. Loncalar, devlet ile meslek sahibi esnaf arasındaki iktisadi ve mali ilişkilerin düzgün bir şekilde yürütülmesine imkân sağlamaktadır³⁸ (Yalçın, 1979:208-9). Loncalar, Osmanlı şehirlerinde iktisadi etkisi ile

³⁸ Geleneksel Osmanlı yönetim sisteminde sıkça kullanılan otoriter yönetimden kasıt, aslında tam bir devlet kontrolüdür. Özellikle Klasik dönem incelendiğinde, devletin üretim faktörleri üzerinde tam bir kontrolü görülmektedir. Devlet üretim faktörlerini kontrolü altında tuttuğu gibi, mevcut üretimin toplumsal tabakalar arasındaki bölüşümü ile ilgili tüm kararları da alandır. Üretim kararlarına gelince, hâkim düşünce, kendine yeter bir üretimin, diğer bir deyişle, geçimlik üretimin gerçekleştirilmesidir (Öztürk, 2007:10). Bu durum da

birlikte idari yapıda da rol oynarlar. Klasik Osmanlı loncası, çok işlevlidir: üretimin kontrolü, fiyatların belirlenmesi³⁹, hammaddenin sağlanması ve yönetim kademeleri ile ilişki (Karpas, 2008:50). Lonca teşkilatının kökleri, Selçuklu ve ondan önceki İslâm ‘fütüvvet’ örgütlenmesidir. Ahilik, XIII. yüzyılda Anadolu’da ortaya çıkan, daha sonra da Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda önemli bir rol oynayan dini-içtimai bir teşkilattır (Özçelik, 2013:154). Osmanlı şehirlerinde ahilik, lonca biçimine dönüşmek ile birlikte ahilikte fütüvve kurallarına bağlılık devam etmiştir. Loncaya üye olan ustalar, kendi aralarından dini bilgileri ‘fütüvve’ kuralları hakkındaki düşünceleri en gelişmiş olanını “Lonca Temsilcisi” olarak görevlendirmişlerdir. Bu lonca temsilcilerine Türkler “kethüda” demektedirler (Yalçın, 1979:209).

2.4.4. Vakıflar

Vakıf, bir kimsenin Allah için menkul (taşınır) veya gayr-i menkul (taşınmaz) mal veya mülkünü dini yahut sosyal bir amaca tahsis etmesidir. Vakıflar bu kurumu oluşturan kişilerin özgür iradeleri ile kurdukları ve kendilerinin belirlediği esaslara göre idare edilen kurumlar olup, bunların var olduğu sürece korunması hukukun teminatı altındadır. Osmanlı Devleti’nde dini (camii, mescit), eğitim-öğretim (medrese, mektep, muallimhane) ve halkın su ihtiyaçları (çeşme, sebil, su yolu, köprü), fakirlerin yiyecek ve tedavi (imaret, dârüşşifâ, bimarhane) ihtiyaçlarını karşılamak gibi konularda çok çeşitli vakıflar kurulmuştur. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen yüzyıllarda sosyal tesis ve kurumların çoğu, vakıf sistemi aracılığı ile işletilir⁴⁰ (Duran ve Çamlı, 2019:152). Bunların devamı için gerekli nakdin sağlanması adına bunlara çeşitli gelir kaynakları devlet tarafından tahsis edilmiştir (Kütükoğlu, 2018:60). İslâm coğrafyasında şehirleri oluşturan mimari ve içtimai manzara vakıf kurumunun eseridir (Ortaylı, 2017:311). Günümüz toplumlarında sosyal kurumların yerine getirdiği işlevlerin çoğunu Osmanlı toplumunda vakıflar yerine getirmektedir. Bunlar içinden eğitim, sağlık, sosyal

---

Polanyi’nin piyasa öncesi toplumlarda ekonominin toplum içerisindeki ilişkiler bütününe gömülü bulunduğuna dair tezini desteklemektedir.

³⁹ Adil fiyat, iktisadi düşünce tarihi içinde en çok tartışılan kavramlardan biridir. Kısaca açıklamak gerekirse “bir mübadele işleminde değişilen şeylerin değerlerinin eşit olması gerektiğini” ifade etmektedir (Küçükcalay, 2016: 13). Buradan hareket ile “adil fiyat” kavramının ve uygulanmasının lonca sisteminin etik işleyişini zorunlu kıldığı söylenebilir.

⁴⁰ Bunlar mescit, camii, tekke, türbe, medrese, sübyan mektebi, dergâh, köprü, yol, sulama kanalı, çeşme, deniz feneri, kale, spor tesisleri, dul ve yetim evi, çocuk bakım evi, barınak, sığınak, hastane, kervansaray, imaret, kütüphane, hamam gibi yapılar vakıf sistemi içinde yapılan ve toplumun yararına sunulan yapılardır (İnalçık, 2006:51).

yardımlaşma, belediye hizmetleri, dini ve askeri görevler en önemlileridir (Akgündüz, 1989:121-2).

Osmanlı'da hayır kurumları olarak varlığını sürdüren vakıflar, servetin toplum içinde yeniden bölüşümünde çok önemli bir rol oynar. Osmanlı kent ve kasabalarında yaşayan yoksullar ve işsizler bu tür hayır kurumlarından yararlanır. Seçkinler, ellerinde bulunan servetin bir kısmını nakdi ya da gayr-i menkul biçiminde hayır amaçlı kurulan bu vakıflara aktarır. Bu kurumlar Osmanlı toplumunda önemli bir rol oynar⁴¹. Bu açıdan bakıldığında vakıflar, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısını önemli ölçüde etkilemiş kurumlardır. Bunlar aracılığı ile gelirin daha adaletli dağıtılması sağlanmış, ticaret insanların mal güvenliği, finansman gibi ihtiyaçları karşılanmış ve ticari hayata istikrar kazandırılmıştır. Diğer yandan zenginlerin mal ve paralarından muhtaçlara yardım etmesi teşvik edilmiş, insanlarda paylaşma duygusu özendirilmiştir. Böylece işsizlik ve yoksulluk azaltılarak yıkıcı sosyal olayların ortaya çıkması engellenmiştir (Duran ve Çamlı, 2019:153). Vakıf sistemi sayesinde ülke içindeki servetin yüksek zümre kesimlerinden topluma indirgenmesi sağlanmış, hizmet ve gelirin bireyler arasında dağılımı gerçekleşmiştir (Çizakça, 2006; Ertem, 2011). Vakıfların toplumsal işlevi ve Polanyi'nin yeniden dağıtım ilkesi arasındaki ilişki şu şekilde ifade edilebilir:

“Karl Polanyi, piyasa ekonomilerinden farklı olarak ‘arkaik’ veya geleneksel olarak adlandırılan toplumlardaki ekonomik bütünleşmenin, akrabalık çevresi, hane(halkı), tapınak ya da devlet gibi kurumlaşmalar aracılığıyla düzenlendiğine işaret eder. Gerçekten de piyasa ekonomilerinin ücret, maaş ve kâr gibi kategorileri, Osmanlı toplumunda daha çok törensel bir karaktere bürünür. Yeniden bölüşüm ‘bir tahsis merkezi’nin varlığını gerektirdiğinden, bu toplumda sultan çok temel bir rol oynar. İslâm devletinde dinî vakıfların, çok önemli bir toplumsal ve ekonomik bütünleyicilik işlevini üstlenen, temel bir yeniden-bölüşüm kurumunu temsil ettiği açıktır” (İnalçık, 2000:84-5).

Osmanlı bünyesindeki vakıf çeşitliliği içinde dikkati çekenlerden biri de para vakıflarıdır⁴². Para vakıfları tüketime yanarda üretimin finansmanını sağlayan kredi

⁴¹ Osmanlı ekonomik yapısı ve sistemi içinde özselci tanımın her zaman ve kurumsal örgütlenme için geçerli olduğunu belirten Bulut (2012), söz konusu geçerliliği şu şekilde ifade etmektedir: “Özellikle Osmanlı vakıf sisteminin Polanyi'nin işaret ettiği yeniden dağıtım ilkesi çerçevesinde ekonomide oynadığı rol dikkate değer niteliktedir. Tımar sisteminin de reaya (üretici) ile askeri-sipahi (yönetici) sınıfı arasında bir çeşit karşılıklılık ilkesi içinde yürütüldüğü düşünülebilir.”

⁴² Para vakıflarının mahiyetine ilişkin şu gözlemlerde bulunulabilir: “Para vakıflarının (...) toplumun her kesimine ve çok küçük miktarlara varıncaya kadar borç para vermesi, bugünkü finans kurumlarının kabul etmeyeceği birçok eşyayı rehin olarak kabul etmesi, hatta bazen rehinsiz sadece kefil ile veya – çok az da olsa – rehin ve kefil almadan sadece borçlananın senedi ile borç para dağıtmaları, günümüz bankalarının ve finans kurumlarının yapmayacakları uygulamalardır ve bu uygulamaların toplumun gelir bakımından alt

kurumları olarak da düşünülebilir. Para ekonomisinin, ticaretin, maliyenin gelişmesine paralel olarak para vakıfları da sayıca artmıştır.

2.5. Klasik Dönem Osmanlı Sosyo-Ekonomik Düzeninin Değerlendirilmesi

XV. yüzyılın ikinci yarısında II. Mehmed'in merkezi yapıyı kurması ile birlikte devletin iktisadi ve mali uygulamaları çok net ve kesin biçimlerini almıştır. Merkezi otorite kendisini en tepeye koyup toplumsal düzeni kurmaya yönelik bir bürokratik sistem yaratmıştır. Buna karşın tüccarların, sarrafların ve toprak sahiplerinin devletin iktisat politikalarına etkide bulunmaları oldukça "sınırlı" bir çerçevede kalmıştır. Bu dönemin Osmanlı politikalarında iktisadi alan, hiçbir zaman tek başına ifade edilmemiş, iktisadi konular daha çok dini, askeri, idari ve mali konulardaki uygulamaların içerisinde yer almıştır. Bu da Polanyi'nin "özselci" tanımına uygun olarak iktisadi olay ve olguların toplumsal ilişkiler içine "gömülü" olduğu tezini yansıtır bir nitelik taşımaktadır. İktisadi konularda Osmanlı Devleti öncelikle ordu, saray ve bürokrasi başta olmak üzere şehir ekonomisinin yaşasına önem vermiştir. Uzak ülkelere yapılan deniz ve kara ticareti ve ithalat, bu toplumsal düzenin istikrarını sağlamıştır. Tüccarların, loncaların faaliyetleri yaratılmış bu düzenin yeniden üretilmesine katkı sunduğu sürece devlet onlara toleranslı davranmış ve onları olabildiğince desteklemiştir. Hatta XVII. ve XVIII. yüzyıllarda merkezi yapı zayıfladığı halde tüccar ve üreticiler devletin bu politikalarını değiştirmesi için merkez üzerinde baskı yaratacak kadar güçlü değildiler. Yalnızca taşradaki yerel tüccar kesimleri, ancak yerel yöneticiler üzerinde baskı kurabildiler. Osmanlı'nın ikinci önceliği de merkezi devlete mali gelir sağlamaktır. Devlet, vergi toplamak amacı ile iktisadi faaliyetlere müdahale etmiş, uzun dönemde mali açıdan güçlü olabilmek için ekonominin canlı ve güçlü olmasına önem vermiştir. Zaman zaman kısa dönemli ekonomik sıkıntılar ortaya çıktığında devlet, üreticileri zorlamakta ve ek vergiler toplamakta sakınca görmemiştir. Osmanlı Devleti'nin üçüncü önceliği ise ilk ikisi ile yakından ilgili olan geleneksel düzenin korunması ve bu düzenin yeniden üretilmesidir. Osmanlı hükümdarı ve yönetici sınıfı için korunması gereken "ideal bir toplumsal düzen" ve bu düzen içerisinde insanların, köylülerin, loncaların, esnafın ve tüccarların belirli yerleri ve bu kesimler arasında belirli dengeleri vardır. Bu dengeler Müslüman ve Gayrimüslim kesim arasında da oluşturulmuştur (Pamuk, 2005a:88-89).

---

gruplarının borçlanma ihtiyaçlarını günümüz uygulamalarına göre daha iyi karşıladıkları rahatlıkla söylenebilir. Buna, tüketim kredileri bakımından günümüzden daha yaygın bir uygulama da diyebiliriz" (Koyunoğlu'ndan aktaran: Duran ve Çamlı, 2019:155-6).

İleriki bölümlerde de değinileceği gibi, Osmanlı ekonomisi bir komuta ekonomisi değil, bürokrasinin niyetini ve önceliklerini yansıtan iktisat politikalarından oluşmuş bir ekonomiydi. Klasik dönem öncesinde devletin ekonomi üzerindeki müdahaleciliği daha sınırlı ve esnek iken, XV. ve XVI. yüzyıllarda müdahaleciliğin niteliği değişmiştir. Ancak Osmanlı ekonomisine devlet müdahaleciliği biçiminde yaklaşmak da doğru bir yöntem olmaz. Doğru yaklaşım, Osmanlı iktisadi düzeninin zihni temellerinde aranmasıdır.

2.6. Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nin Ekonomik Geleneğinin Temelleri ve İktisadi Zihniyeti

Osmanlı devlet geleneğinin, iktisadi düşüncesinin ve bunların hayata geçirilerek iktisadi yapısını oluşturan üç ana kaynağının olduğu söylenebilir: Bozkır geleneği, İslâm geleneği ve mahalli gelenekler (Doğu Roma/Bizans ve fethedilen topraklarda yer alan gelenekler) (Öz, 2015:170). Ayrıca Sasani (İran) yönetim sistemi, yönetim geleneği ve kültürü ve siyasi ideoloji yönünden Abbasi, Bizans ve Selçuklu sistemleri üzerinden Osmanlıda da etkisini göstermiştir (Ortaylı, 2017:29).

2.6.1. İktisat Zihniyetinin Toplumsal Yapıya Uygulanması

Osmanlı devlet anlayışı temelde toplum düzeninin devamı için bir padişahın gerekliliği, bu padişahın devleti, İslâm dininin esaslarına uygun olarak örfi kanunlara bağlı, adaletli bir biçimde yönetmesi anlayışına dayanır. Osmanlı anlayışına göre ekonomi, yalnızca devlet maliyesini ve buna bağlı olarak padişahın iktidarını güçlendirmenin bir aracı olarak görülmüştür (İnalçık, 2000:81). Toplumsal düzenin korunması ve sürdürülebilir olması için toplum tabakalarının her birinin kendi işleri ile uğraşması, tabakalar arasında kanun ve kurallara aykırı geçişlerin olmaması gerekmektedir⁴³ (Öz, 2015:186). Osmanlı'da iktisadi düzenin korunması ve sürekliliğinin sağlanması için taşra

⁴³ Osmanlı'nın devlet anlayışı, özünde toplumsal düzenin devamı için bir padişahın gerekliliğini ve padişahın ülkeyi İslâm dininin esaslarına ve bu yapıya uygun olarak ortaya çıkan örfi kanunlara göre adalet içinde yönetmesi düşüncesine dayanmaktadır (İnalçık, 2005:7). Aynı şekilde toplumsal düzenin devamı için "toplum tabakalarının kendi işleriyle meşgul olması ve tabakalar arasında kanun ve kurallara aykırı geçişlerin olmaması" söz konusudur (Öz, 2015:187). Sanayi Devrimi öncesi İngiltere'de "bazı mesleklerin belirli toplumsal sınıflar tarafından yapılacağını öngören" yasal düzenlemelerin mevcut olduğu görülmektedir (Marshall ve Bottomore, 2000:24). Toplumsal geçişlilik, İngiltere ile karşılaştırıldığında İngiltere'de, Sanayi Devrimi ile birlikte "hiyerarşik toplum, biçimsel eşitlik temelleri üzerinde yeniden kurulmuştur. Sadece onu geçmişte katlanılabılır kılan şeyi: insanların görevleri ve hakları olduğu, paranın erdemin yerini tutmadığı ve aşağı da olsa alt tabakanın Tanrı onları yanına çağırıcaya kadar makul bir yaşam sürmeye hakları olduğu gibi genel bir toplumsal inancı arkasında bıraktığı" görülmektedir (Hobsbawm, 2008:218).

kırsalında tımar sistemi uygulanmakta, şehirlerde ve başkentlerde (Bursa, Edirne, İstanbul) lonca sistemi ile kamu iktisadi düzeni sağlanmaktadır (Çakmak, 2011:65).

Klasik Osmanlı dönemine ait iktisat politikalarının oluşturulmasındaki ana düşünce, insanların ihtiyacını karşılamaktır. Üretilen mal ve hizmetlerin olabildiğince çok, kaliteli ve ucuz olması; piyasada mal arzının en yüksek düzeyde tutulmasını sağlamaktır. Bu iktisat politikasını hayata geçirebilmek için var olan olumsuzlukları (genel verimliliğin düşüklüğü, mevcut durumu değiştirmeye yönelik yapılacak müdahalelerin yıkıcı etkileri, ulaştırmadaki güçlükler ve yüksek maliyet) ortadan kaldırabilmek için geliştirilen düşüncelerin sonunda birtakım somut iktisat politikaları doğmuştur. Toplumun huzur içinde yaşaması, toplumsal düzenin korunması, devletin faaliyetlerini yürütebilmesi için “iaşe” ilkesi ortaya çıkmıştır. Bu ilkeyi geçerli kılabilmek için de merkezi otorite, üretim ve ticaret üzerinde sıkı şekilde uygulanan “müdahaleci” anlayışı benimsemiştir. Malların ilk üreticiden nihai tüketiciye ulaşana kadar geçirdiği tüm aşamalar sıkı bir kontrol sistemi altında gerçekleşmiştir (Genç, 2003:45-46). “İaşe” sistemi, iktisadi hayata yön veren temel ilke olup bu düşünme sistemi yüzyıllar boyunca ekonominin temellerini oluşturmuş, yeni iktisadi düşüncelerin ortaya çıkmasında da asli unsur olarak varlık göstermiştir (Genç, 2003:48).

Osmanlı İmparatorluğu 1300-1600 yılları arasında dünyadaki diğer devletlerde olduğu gibi temel üretim faaliyetlerini tarım ve şehir zanaatları üzerinden yürütmekteydi⁴⁴. Bu faaliyetlerden elde edilen “artı ürün”ün büyük bir bölümüne vergi sistemleri ile el koymakta, bu mekanizma ile artı ürünün yeniden dağıtıldığı siyasi merkeze bir akış sağlanmaktaydı. Bunu da sıkı bir denetim mekanizması kurarak gerçekleştiriyor, bu mekanizma devletin tam kontrol gücünü ortaya koyuyordu. Belirtilen bu dönemde Osmanlı ekonomik yönden tam bağımsız bir imparatorluk görüntüsündeydi (Nişancı, 2002:66-67).

⁴⁴ Osmanlı düşünürlerinden Kınalızade Ali, devleti yönetenlere şu tavsiyelerde bulunuyordu: “Bazı otoriteler, servet kazanmaya yönelik faaliyeti üç sektörle sınırlamışlardır: ticaret, zanaat ve tarım. Buna karşılık hukukçuların bir bölümü askeri gücü de ekleyerek dört sektörden söz ederler. Dini ve ahlaki açıdan bunlardan hangisinin en iyi olduğu konusunda bir görüş birliği yoktur (...) Ticareti en üst mertebeye yerleştirenlerin yanında tarımı en üst mertebeye yerleştirenler de vardır. Kimi otoriteler, ticarete kıyas ile tarıma öncelik verilmesinin doğru olduğu görüşündedirler. Servet edinmede kişi ilkin zulüm ve teaddiden; ikinci olarak hayâsız faaliyetten; üçüncü olarak da kirli veya aşağılık mesleklerden uzak durmalıdır (...) Nizam-ı Alem hayrına bütün meslekler gereklidir ve her grubun mutlaka kendi faaliyet alanı içinde kalması şarttır (...) Tarım, yaşamak için gerekli olan orta düzeyli bir meslek iken kuyumculuk hayati olmayan yine orta düzeyli bir meslektir. Ulema, devlet görevlileri ve askerler asil meslekleri oluşturur. Tefecilik ve eğlence sanatları ise düşük düzeyli mesleklerdir” (Kınalızade’den aktaran: İnalçık, 2000:81-82).

Tüm bunların sonucunda klasik dönem Osmanlı iktisadi düşüncesinin özünde toprak ve tarımsal üretim düzenine önem vermek bulunuyordu. İmparatorluk iç piyasadaki ekonomik düzenin gelişmesini tarımın vazgeçilmez olduğu düşüncesine yaslamıştır. Bu anlayış da Osmanlı'yı "tarım temelli toplum" kategorisine sokmuştur. Bunu şöyle açıklayabiliriz: iktisadi düşünceyi ve yapıyı oluşturan ana unsurun tarıma dayanması fakat nüfus ve iktisadi değer üretme yönünden önemli bir çoğunluk oluşturmayan şehirlerin siyasi hayata egemen olması (Nişancı, 2002:68).

Bu da gösteriyor ki feodal Batı devletlerinin tersine, devlet ekonomisinin yükünü kaldıran köyler şehirlere değil, ekonomiye katkısı düşük olan şehirler köye egemendi⁴⁵. Başka bir deyiş ile, iktisadi yapıyı ve iktisadi düşünceyi yaratan, ekonomiyi oluşturan ve sürekli kılan büyük çoğunluk değildi. Şehirlerin egemenliğini sağlayan başlıca etkenler, "lonca teşkilatı"nın şehirlerde kurulması, iç ve dış pazarların büyük oranlarda şehirlerde kurulması, devlet gücünü temsil eden idarenin şehirlerde örgütlenmesi, ithalat ve ihracatın liman şehirlerinden yapılması, büyük ve küçük ölçekli sanayinin şehirlerde yer almasıdır (Faroqhi, 2011:55-56). Ancak tüm şehirlerin aynı oranda gelişmiş olduğu söylenemez. Örneğin İstanbul, İzmir ve Selanik gibi şehirler çok yönlü bir biçimde diğerlerinden daha "gelişmiş" bir yapıya sahipti (İnalçık ve Arı, 2005). Osmanlı Devleti'nin birçok ülkenin birleşiminden meydana getirdiği toplumsal-iktisadi ve kültürel yapı, modern çağın imparatorluklarından çok ilk ve orta çağlarda Ortadoğu'ya ve Akdeniz'e hükmeden Roma, Bizans ve Abbasi imparatorluklarından da büyük izler taşımaktadır (Ortaylı, 2017:113). Nitekim yukarıda sözü edilen şehir-köy karşılaştırması ve "tarım temelli toplum" yapısına ilişkin benzer bir durumu yaşayan Roma İmparatorluğu'na dair şu gözlemleri aktarmak mümkündür:

"İmparatorluk daha istikrarlı olabilirdi ama başlıca sorunlar çözümsüz kalmıştı. Yönetici sınıf ve onun uygarlığı şehirlerde toplanmış olduğu halde, ekonomi çok büyük ölçüde kırsaldı: 'Ekonomide ticaret ve imalat çok sınırlı bir yere sahipti (...) Temel çalışma alanı tarımdı, imparatorluğun sakinlerinin büyük çoğunluğu köylülerdi ve üst sınıfların serveti, esas itibarıyla rantlardan kaynaklanıyordu.' Tarımın çıktısı, ticaret ve endüstrinin çıktısından 20 kat daha fazla gelir üretiyordu (...) Şehirler verimliliği arttıracak bir yenilik kaynağı olmak yerine, kırsal ekonomi üzerinde birer asalaktılar. Şehirlerde yaşayan büyük toprak sahipleri yeni aletlere ve toprağı iyileştirmeye yatırım

⁴⁵ Osmanlı şehirlerinin yapısı ve kurumlaşması ile ilgili: "Şehir denen yerleşmeyi herhangi bir diğer yerleşmeden ayıran başlıca özellik, kendi kendine yetmeyen bir iktisadi birim olmasıdır. Şehir; çevre yerleşmelerinin iktisadi faaliyetlerini denetleyen, ona göre ihtisaslaşan, üretimde bulunan ve bunun sonucunda toplumsal ve idari yönden de çevresi üzerinde denetimci bir görev yüklenen yerleşme merkezidir" gözlemleri ifade edilebilir (Ortaylı, 2017:279-280).

yapmak yerine, köylüleri daha da sıkıştırarak gelirlerini arttırmaya bakıyordu” (Harman, 2009:90).

“Gelenekçilik” düşüncesi toplumsal ve iktisadi ilişkilerde meydana gelen dengeleri muhafaza etme, değişmeye/değiştirmeye yönelik hareketleri engelleme veya ortaya bir değişim çıktığı durumda, eski dengeye dönmek üzere bu değişmeyi ortadan kaldırma iradesini gösterme biçiminde tezahür ediyordu. Dengelerin bozulması demek, imparatorluk içinde toplumsal ve iktisadi hayatta buhranların yaşanması demektir. Bu nedenle tüketimi arttıracak nitelikteki değişimler, “men-i israfat” adı ile bilinen yasaklama ile kontrol altında tutulmaktaydı. Tüketimin kontrolüne paralel olarak üretimin de kontrol altında tutulması düşüncesi de önemli görülmekteydi, çünkü üretimin artması bir yandan tüketimi körükleyecek, diğer yandan da emek ve sermayeyi, diğer alanlardan çekip üretimi artırılan mala veya hizmet sektörüne kaydıracak, emek ve sermayenin kaydırıldığı alanlarda üretim azalacak ve kıtlık baş gösterecektir. Bu nedenle uzun deneyimlere dayalı, geleneksel yapının temelinde uyarlamalar ile oluşmuş üretim ve istihdam yapısının değiştirilmeden korunması düşüncesi, iç piyasada hâkim düşünce olmuştur (Genç, 2003:48-49). Osmanlı iktisat anlayışındaki ana kaygı, daima devletin “fiskal” (gelirci) çıkarlarını gözetmek ve iç pazardaki tüketicileri korumaktır. Bu da merkantilist ekonomilerde “rekabete dayalı bir uluslararası piyasanın gerekleri, ekonomik düzenlemeleri belirler” anlayışına ters düşmektedir.

2.6.2. Merkantilizm ve Osmanlı’nın Dış Ticaret Politikalarındaki İktisadi Düşünceler

Osmanlı Devleti yalnızca XV. ve XVI. yüzyıllarda değil, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da merkantilizmin tam tersi bir iktisadi düşüncenin eseri olan politikalar izlemiştir. Avrupa, parayı zenginliğin ölçüsü olarak kabul ederek onu çoğaltmak için iktisadi düşünceler üretirken, Osmanlı XVI. yüzyıl ve sonrasında paraya ve toprağa bağlı olmayan, üretileni ve kazanılanı çevresi ile birlikte yiyip bitiren bir toplum olmuştur. Böylece sermaye birikimi de oluşmamış, onu çoğaltma ve koruma hedefine yönelik bir iktisadi zihniyet de meydana gelmemiştir.

Bu anlayış dış ticarete de kendini göstermiş, Osmanlı, dış ticarete, sarayın, ordunun ve donanmanın, şehirlerin ve bir ölçüde de loncaların sorunlarını çözmek ve maddi gelir sağlamak gözü ile bakmıştır. Kısaca dış ticareti devletin, ordunun ve şehirli insanların ihtiyaçlarını karşılamak, yoklukları ve darlıkları önlemek için bir araç olarak

görmüştür (Pamuk, 2005a:72). Bu da Osmanlı Devleti'nde yönettiği toplumun refahını koruma kaygısının ağır bastığını göstermektedir. Bu bağlamda“üretim ve kâr, amaç değil, araçtır” zihniyeti vardır (İnalçık, 2000:83).

Bu nedenle merkantilistlerin yaptığı ithalatı sınırlayıp ihracatı arttırmak yerine, bunun tam tersini düşünmüş ve uygulamışlardır. İthalatı desteklemek, ihracatı ise gerekli gördüklerinde ya da kıtlıklar ortaya çıktığında sınırlamak veya yasaklamak anlayışı ile hareket etmişlerdir. Batı Avrupa, Osmanlıların ekonomiye yönelik bu anlayışından azami oranda yararlanmış, merkantilist politikalarını geliştirip kendi kapitalist çıkarlarına avantaj sağlamışlardır (İnalçık, 2000:86). Oysa Osmanlılar bu politikayı anlayamamış, ithalatı desteklerken yabancı tüccarlardan alınan gümrük vergisini arttırmayı amaçlamıştır. Osmanlı devlet adamlarının en önemli düşüncesi ülke içindeki üretimi, dış rekabetten korumak, istihdam yaratmak, yerli üretimi desteklemektir. Ancak merkezi devlet, şehirlerdeki loncaları ithal malların rekabetinden koruyamamış, loncaları desteklemek amacı ile ithalata sınırlama getirmemiştir. Bu durum da iktisadi düşünce ile uygulama arasındaki önemli bir çelişkiye işaret etmektedir (Pamuk, 2005a:73). Osmanlı Devleti'nin uyguladığı bu politik,a XIX. yüzyıla kadar loncalar üzerinde ciddi etki yaratmasa da daha sonraki aşamalarda büyük sorunlara yol açacak, yeni düşüncelerin ortaya atılmasını ve yeni politikaların yaratılmasını zorunlu kılacaktır.

Osmanlı'nın dış ticarete benimsediği yaklaşımlardan biri de uluslararası düzeyde “dost kazanma” düşüncesidir. Hükümdarlar dış ticareti, dış politikalarının bir aracı olarak görmüşlerdir. Fransızlara yönelik ayrıcalıklar içeren ticari politikalar bu anlayışın bir sonucudur. Ayrıca bu anlayışa yönelmelerindeki etkenlerden biri de Venediklilerin Doğu Akdeniz ticaretindeki gücünü azaltmaktır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa ülkeleri ile imzalanan ticari anlaşmaların temelinde hep bu düşünce yapısı bulunmaktadır (Pamuk, 2005a:74). Bu politikalar, Osmanlı-Türk iktisat anlayışının modern iktisat düşüncesinin gelişimine karşı umursamaz bir tavır sergilediği yönünde tartışmalı yorumlara ve eksik/yanlış değerlendirmelere yol açacaktır (Sayar, 2009:34). Bu yolda yapılan değerlendirmelerde şu nokta gözden kaçırılmamalıdır: Osmanlı Devleti'nin kendine özgü bir devlet anlayışı (kaynağı gelenek, din ve alınan topraklardaki kültürel etkileşimdir), toplum yapısı ve insan tipolojisi vardır. Zaman içinde geliştirip ördüğü kültür ve kurum ağı ile çok değişik bir insan ve insan-madde anlayışı yaratmıştır. Bu özelliklerin tümünü

değerlendirmeden Osmanlı Devleti'ni çağın koşullarına uymayan bir iktisadi düşünce yapısına sahip olmamak ile eleştirmek çok yetersiz kalacak ve doğru olmayacaktır.

Osmanlılar, dış ticaret politikalarını oluştururken, liberal Selçuklu geleneğine bağlı kaldılar ve bu geleneği geliştirdiler. Başlangıçta Selçuklu yolundan gidip Ceneviz ve Venedikliler ile sıkı ilişki kurdular. İstanbul'un fethinden sonra uluslararası ticaretin ve ekonomik faaliyetlerinin devlet için çok önemli olduğu fark ettiler ve Bizans'ın Ceneviz ve Venediklilere verdiği kapitülasyonları yenilemekte bir sakınca görmediler. Ancak Papa ve Hıristiyan dünyasının kışkırtması ile bozulan ilişkiler, Osmanlıların bunlar ile uzun süreli çatışmaya girmesine neden oldu. Daha sonraları Fransa, İngiltere, Rusya, Lehistan gibi devletler ile önemli ticari anlaşmalar yapıldı. Başta Fransa olmak üzere bazı Avrupa ülkelerine tanınan ticari ayrıcalıklar (kapitülasyonlar) kimi anlayışlara göre iktisadi hayatı etkilemiş, işsizliği arttırmış, üretimi düşürmüştür. Ancak Osmanlı iktisadi yapısının bozulmasında en önemli etkenin yabancı tüccarların Osmanlı piyasasından çekilmeleri olduğunu düşünenler de bulunmaktadır. Osmanlı sınırları içindeki bölgelerden yapılan uluslararası ticaret yol değiştirmiş, güneyde Ümit Burnu, kuzeyde Rusya yolu açılınca imparatorluk içindeki iktisadi faaliyetler duraklama evresine girmiştir (Yalçın, 1979:276-291).

2.6.3. Osmanlı İktisat Zihniyetinde Dinin Rolü

Osmanlı Devleti'nde iktisadi hayatı düzenleyen kuralların ana kaynağı 'şeriat' idi. Ancak şeriatın açık şekilde ortaya koymadığı veya içine almadığı, bir konuda herhangi bir çözüm yolu göstermediği, çağın koşullarına göre yeni ortaya çıkan bir soruna cevap veremediği durumlar da vardı. Böyle durumlarda padişahların 'mutlak güç'ü devreye girer, çıkardıkları kanunnameler ile başka kurallar da uygulamaya konurdu. Bunların dışında mahalli örf ve adetlere uygun düzenlemeler de mevcuttu. Ancak hem kanunnameler hem de örf ve adetlere göre yapılan düzenlemeler, şeriata aykırı yapılmadığı için uyulması zorunlu kurallardı. Hukukun kaynağı olan şeriat, iktisadi alandaki her türlü çatışmanın ve ihtilafların çözümünde verilen kararların ana dayanak noktasını oluşturmaktaydı (Genç, 2003:49).

İktisadi hayatın gündelik akışı içinde ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümünde başvurulan ilke olarak gelenekçiliğe dayalı İslam hukuku (İslam hukuku şer'i kuralları

temel olarak oluşturulmuştur) yalnızca problemlerin çözümünde değil, başka iktisadi alanlarda da “kural belirleyici” olarak karşımıza çıkar (Psaidopoulos and Theodorakis, 2011). Örneğin vakıfların kurulması ve yönetilmesi, devletin vakıfların yönetimine müdahale etmemesi İslâm hukukunun kuralları ile belirlenmiştir. Ancak uygulamada vakıflar, İslâm hukuku ile devlet arasında veya özel mülkiyet düşüncesi ile devlet mülkiyeti düşüncesi arasında bir çelişkiyi de yaratmaktaydı. Yine şeriatı göre “faiz” haram, İslâm hukukuna göre de “yasak” olmasına karşın vakıflar sık sık faiz ile borç verme eğilimine girmişler, değişik bir çelişki daha yaratmışlardır (Duran ve Çamlı, 2019:156).

Bir yandan değişen koşulların “şeriat” kuralları çerçevesinde tam oturtulamaması diğer yandan merkezi otoritenin her şeyi kontrol altında tutmak düşüncesi köklü İslâm hukukunda da bazı değişimleri ve gelişmeleri beraberinde getirmiştir (Genç, 2003:49). Gelibolulu Mustafa Ali, *Nushatü's Selâtin* adlı eserinde hükümdarı ve yöneticileri şöyle değerlendirmiştir: “Dünya saltanatı ve hilafeti Allah’ın bir emanetidir, bu makamda oturanların en üstünü ve en adili de Hz. Muhammed’dir. Vezirlik dört halife makamına benzer, bu makamlara gelenlerin para ve mala düşkünlük göstermemesi, yoksullar ile ilgilenmesi ve hazine gelirlerini arttırmaya çalışması (...)” (Aktaran: Öz, 2015:66).

Şeriatı, İslâm hukukunu ve geleneksel işleyişi temel alan Osmanlı toplumunda “kanun-i kadim”e ters düşen hükümler ve işleyişler toplum içinde sert eleştirilere maruz kalırdı. Ancak ehliyetini ve liyakatini ispatlamış kişilerin (örneğin veziriazam, şeyhülislam) kanuna aykırı da olsa hüküm verdiği, kural koyduğu, üst makamlara getirildiği görülmüştür, bu da devletin çıkarları için kanun-i kadimin zaman zaman kişiler lehine esnetildiğinin esnetildiğinin bir göstergesidir. Özellik ile şer’i kuralların yanında padişahlar tarafından çıkarılan “kanunnameler” bu yorumun açık örneğidir (Genç, 2003:49-50).

İslâm dininin dünya görüşü, Osmanlı Müslüman halkının ahlâk ve zihniyetini oluşturan en önemli faktördür. İslâm dininin insanlara ‘lütuf ve ihsan’da bulunmayı öneren önemli bir yanı vardır. Osmanlı’daki dayanışmacı yaşam biçimi, servet biriktirmeye değil, harcamaya yönelik tutumu bu esasa bağlı olarak yapılmaktadır. Zekât, sadaka ve diğer hayır amaçlı harcamalar (sebil, aşhane, bimarhane gibi) Osmanlı toplumunda paranın ve imkânların sadece zenginlerin ve devlet ricalinin elinde birikmesini değil, harcanmasını sağlamıştır. Biriken servet, çeşitli yollar ile hep topluma dönmüştür. Bu anlayışa göre mal,

toplumun hayrına harcanmalıdır. Mutasavvıflar ve ahlakçılar da Osmanlı'ya yüzyıllar boyunca bu anlayış doğrultusunda telkinde bulunmuşlardır. Ancak son dönemlerde, özellikle yönetim kademesini oluşturan devlet görevlileri ve saray halkı lüks tüketime ve israfa yönelmiş, bu da devlet maliyesine büyük yükler getirmiştir:

“(...) Gücümüz yettiğince bol ve gösterişli tüketim bugün de üretim çabamızın önünde ve ilersinde! (...) En ziyade iktisadi-teknik karakter taşıması beklenen konuları (kuruluş yerinden maliyet hesaplarına kadar) bir nevi el yordamı veya göz kararı ile geçiştirmeye alışık bir ölçü gevşekliği! Her şeyi – nasıl olsa bir yolu yordamı bulunur havası içinde – oluruna bırakma alışkanlığı. Çoğunun altında ve gerisinde - biraz kurcalansa – çözümlenme devri insanımızın her şeyi kendi üstünde ve dışındaki kuvvetlerle (ister göktekinin ‘rahmet’i, ister yerdekinin himmeti ile) düzenlenmiş görme alışkanlığından gelen *rehâvet*, *yavaşlık* ve **ağırlık** gözden kaçmayacak. Yavaşlık ve ağırlık: Kapitalizmin baş döndürücü hızı karşısında kapitalizm-öncesinin nüfus kütüğünde en belirgin sıfatı!” (Ülgener, 2015:6).

Osmanlıların temel olarak aldığı bu geleneksel-dini anlayış, en üst düzey yöneticilerden aşağıya doğru her kesimin kabul ettiği ve uyguladığı bir zihniyet meydana getirmişti. Padişahın muhtaç olanlara dağıtılmak üzere her ay para vakfettiği bilinmektedir. Dayanışmanın tabana yayılmasında bilinen örneklerden biri de “avarız sandıkları”dır. Halkın bağışları ile oluşan bu sandıklardan parasal sıkıntıları olanlar para alırdı. “Vakıflar” toplumsal dayanışmanın kurumsallaşmış şeklidir (Nişancı, 2002:111).

2.6.4. Osmanlı İktisat Zihniyetinin Özgünlüğü ve Batı'dan Ayrıldığı Unsurlar

Osmanlı Devleti özellikle İran, Selçuklu ve Bizans gibi İslâm devletlerinin bir mirasçısıdır. İktâ-tımar, mukataa, fütüvvet-ahilik-esnaf gibi kurumlar bu mirası gösteren en açık öğelerdir. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin İslâmi kurumlar ile bağlantıları vardır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ni İran, Selçuklu ve Bizans'ın bir “sentezi” olarak görmek ve bu çerçevede değerlendirmek doğru bir yaklaşım olur. Osmanlı ekonomisinin yaklaşık XVIII. yüzyılın ortalarına kadar süren klasik dönemi, Batı'da modern kapitalizmin gelişme dönemine denk gelmektedir. Bu dönemi bir yerde kapitalizm ile mücadele dönemi olarak da düşünebiliriz. Osmanlı toprakları Doğu ve Batı ticaretini birbirine bağlayan İpek ve Baharat yollarının üzerinde bulunuyordu. Karadeniz, Marmara, Akdeniz, Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hint Denizi gibi sularda hâkimiyet sağlanmıştı. Özellikle XVI. yüzyılda büyük bir donanma sayesinde Akdeniz'in güvenli bir deniz yolu olmasını sağlamış, hem iç hem de dış ticarete büyük bir gelişme göstermiştir. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti dünya sistemine hâkim olma özelliğini kaybetmeye başlamıştır. Bu nedenle

“Nizam-ı Cedit” (yeni düzen) adı ile başlayan Yenileşme ve Batılılaşma dönemi temelini kapitalizmin oluşturduğu Batı modelinden almıştır. Sınâî kapitalizmin başlangıcı olan XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti, modern kapitalizm karşısında gücünü kaybetmiş ve tamamen onun etki alanına girmiştir. Batılılaşma tarihi, bir anlamda bu etkinin yoğunlaştığı tarihtir (Tabakoğlu, 2016b:180-182).

Zihniyet unsuru klasik Osmanlı sistemini Batı’dan ayıran en önemli noktadır. Bu ayrımda “ahilik”in önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Ahiliğin önemi yalnızca esnaf ile sınırlı olmayıp bunlar özgün bir iktisat düşüncesinin oluşumuna katkıda bulunmuşlardır. Kapitalizmi ve Batı uygarlığını yaratan en önemli faktör, burjuva zihniyeti iken Osmanlı toplum ve ekonomisinin zihniyetini büyük ölçüde ahilik yönlendirmiştir. Bu nedendir ki Batı kapitalizmini oluşturan sınıf mücadeleleri ve sömürgecilik, Osmanlılarda görülmemiştir (Tabakoğlu, 2016b:185). Buna karşılık Yavuz Sultan Selim’in 1516 ve 1517’de Suriye ve Mısır seferlerinden sonra Osmanlı Devleti hemen hemen bütün Arap coğrafyasına hâkim olmuş ve Müslümanların “Halifelik” unvanı Osmanlı’ya geçmiştir⁴⁶. Halifelik nedeni ile Umman ve Fas gibi bölgeler de Osmanlı’ya bağlılıklarını sunmuştur. Böylece Basra Körfezi’nden Kızıldeniz ve Kuzey Afrika’ya yayılan bir Osmanlı hâkimiyetinden söz edilebilir. Suriye, Mısır, Hicaz, Basra Körfezi, Trablusgarp, Cezayir, Tunus ve Yemen Osmanlı hâkimiyetine girer. Osmanlı burada her bölgenin özelliğine, geleneklerine ve âdetlerine göre bir yönetim yapısı kurmaya çaba göstermiştir (Akyıldız ve Kurşun, 2015:3). Geniş petrol yataklarına sahip olması, Akdeniz ticaretinde önemli bir rol oynayan yollar üzerinde bulunması, zengin ve gelişmiş şehirlere sahip olması, Arap Yarımada’sında Osmanlı’nın bir “sömürge” yarattığını düşündürebilir. Ancak “din kardeşliği”, Osmanlı’nın siyasi, ahlâki ve geleneksel yapısı Batılı kapitalist sistemdeki gibi bir “sömürgecilik” anlayışı taşımadığının göstergesidir.

Kapitalizmin oluşturduğu veya idealize ettiği temel güdü, “kişisel çıkar”dır ve bunun somut biçimi burjuvadır. Osmanlı ekonomisinin kapitalist sistemin dışında olduğunu gösteren bir başka faktör de yerli bir burjuva sınıfının olmayışı ve özel servetlerin büyümesinin engellenmesidir. Oysa Osmanlı’da toplum çıkarlarını kendi çıkarlarından üstün tutan, yardımsever, kanaatkâr bir insan tipi idealize edilmiştir. Anadolu iktisadını örgütleyen ahiler bu tipin en somut örnekleridir. Klasik dönem Osmanlı

⁴⁶ Pitcher (2013:155), “Halifelik kurumunun sahipliğinden öte Mekke ve Medine’nin koruyuculuğunu üstlenmenin Osmanlı’ya Arap coğrafyasında çok daha büyük bir saygı uyandırdığını” aktarmaktadır.

zihniyetini belirleyen unsurların başında gelenekçilik gelir. Gelenekçilik, geçmişin deneyimlerini bilme anlamındadır. Bu yaklaşım, Osmanlı'ya yeni şartlara karşı uyum ve esneklik gösterme özelliği kazandırmıştır. Bu yüzdendir ki Osmanlı sistemi çok dinli, çok kavimli bir sosyal teşkilatı asırlarca ayakta tutabilmiştir. Merkezi otorite geleneğe ve İslâm'a uymayan eğilimleri esnek bir yaklaşım ile eritebilmeyi başarmıştır (Tabakoğlu, 2016b:186; Çizakça, 2011:4-5).

Devraldığı mirası en iyi düzeyde kullanan, fethettiği topraklardaki var olan düzeni en iyi şekilde değerlendiren ve bunun olumlu ve iyi yanlarını alma esnekliği gösteren, askeri gücünü hem kara hem de denizlerde üst düzeye çıkaran Osmanlı Devleti, merkezi otoritesini sağlamlaştırılmış ve klasik iktisadi düzenini kurmuştur. Bu düzenin en iyi ve en ideal düzen olduğuna kanaat getirmiştir. Ortaçağ feodalizmi ile karşılaştırıldığında gerçekten de Osmanlı'nın bu klasik düzeni çok ileri ve çağdaş bir nitelik taşır. Ancak Batı'daki tüm sosyoekonomik gelişme ve ilerleme karşısında hala bu sistemin üstünlüğünü düşünmesi ve uygulamalarda değişmelere/gelişmelere kapalı olması, bunları görmezden gelmesi ya da küçümsemesi, Osmanlı Devleti'nin Batı medeniyeti karşısında zayıf düşmesinin en temel nedenidir.

Batı toplumları ile yapılan bu karşılaştırmalar ışığında Osmanlı iktisat sistemini iki döneme ayırabiliriz: Birinci dönem, 'klasik' (Nizam-ı Kadim), ikinci dönem de 'yenileşme' (Nizam-ı Cedit) dönemidir. Klasik dönem oluşma (1075-1453), olgunlaşma (1453-1683) ve esnekliğini kaybetme (XVIII. yüzyıl) olmak üzere üç döneme ayrılır. Yenileşme dönemi ise Nizam-ı Cedit döneminin başladığı 1790 yılından Osmanlı siyasi varlığının sona erdiği 1923 yılına kadar devam eder.

2.6.5. Klasik Osmanlı İktisat Zihniyetinin Polanyi Gözüyle Yorumu

Osmanlı Devleti, XIV. yüzyıldan başlayarak XVI. yüzyıla kadar aşamalı olarak ortaya çıkan "klasik" iktisat düşüncesinin (zihniyetinin) temel özelliklerini XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar büyük bir değişikliğe uğratmadan sürdürmüştür. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren giderek hızlanan iktisadi değişmeler, bu klasik zihniyetin birçok unsurunu ortadan kaldırmış, buna karşılık birçok yeni unsurlar ile desteklenen değişik bir iktisat zihniyeti ortaya çıkmaya başlamıştır. İleriki bölümlerde bu değişimin hangi yönde olduğu ve hangi iktisadi zihniyetleri temel alarak geliştiği anlatılacaktır.

XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar süren ve “klasik” olarak nitelendirilen Osmanlı iktisat zihniyetini göz önünde tutarak bu zihniyetin Polanyi’nin yaklaşımı ile değerlendirmesi yapılacaktır. Daha önce de belirtildiği gibi, klasik Osmanlı sisteminde, bugünkü anlamı ile bağımsız bir iktisat politikasından söz etmek mümkün değildir. Çünkü devlet, birçok iktisadi işleyişleri bir arada değerlendirmekte, bu değerlendirmeyi genel olarak siyasi, dini, askeri, idari veya mali hedef ve düşünceler ile iç içe, birbirinden ayrılamaz bir karmaşık yapı bütününde gerçekleştirmektedir. Bunun en açık göstergesi iktisadi bağlamda karar alan ve bu kararları uygulayan organların bürokratik yapı içerisindeki işlevleri yönü ile tamamen iktisat dışı alanlarda görevli olan organlar olmasıdır. Kazasker, kadı, defterdar, gümrük emini, darphane nazırı gibi görevlilerin farklı görev ve işlevleri arasına yerleştirilmiş olan iktisadi kararlar, bir “tali durum” niteliğindedir.

Klasik Osmanlı bürokrasisinde her makamın adı konmuş ve görevleri net bir biçimde belirlenmişken, iktisadi durum, bu kesinliği göstermemekte, her bir kurumun içerisinde farklı bir biçimde yer almaktadır. Buradaki temel özellik, Osmanlı’nın güçlü bir merkezi otorite etrafında kurduğu bürokrasinin yürüttüğü vergi toplama ve vergi gelirlerini kullanma işi, ekonomik faaliyetin en önemli yönünü oluşturmaktadır (Ermış, 2014:6-8). Dolayısıyla ekonomik olan ile siyasi olan iç içe girmiştir. Zaten hem “yeniden dağıtım” hem de “karşılıklılık” ilkelerinin geçerli olduğu durumları ortaya koyan en temel özellik, ‘ekonomik’ olanın diğer unsurların içine girmesi ve bunlar ile iç içe bulunmasıdır. Buradan yola çıkarak klasik Osmanlı düzeninde ekonomi dışı kurumların içine ekonomik unsurların karıştığı söylenebilir (Özveren, 2002; Buğra, 2013:52-53). Kaldı ki toplum içinde de iktisadi olaylar sosyal ilişkiler içinde “gömülü” halde bulunmakta ve bunu ayıklayıp çıkarmak “çayda erimiş şekeri bulup çıkarmak kadar zor” olmaktadır (Genç, 2003:44). Diğer bir deyiş ile, din, siyaset, ahlak, aile, cemaat ve tarikat ilişkilerinin karmaşık yapısı içerisinde iktisadi ilişkileri ayırıp ortaya çıkarmak oldukça zordur. Osmanlı’nın bu durumu, Polanyi’nin iktisadın “özelci” tanımına son derece uygundur:

“Son zamanlarda yapılan tarih ve antropoloji çalışmalarının göze çarpan sonucu, insan ekonomisinin, kural olarak, insanın sosyal ilişkilerini içine yerleşmiş olduğu[dur]. İnsan, maddi zenginlik edinmekteki bireysel çıkarlarını korumak gayesiyle hareket etmez; toplumsal konumunu, sosyal haklarını, sosyal değerlerini korumak üzere hareket eder. Maddi zenginliğe ancak bu amaçlara hizmet ettiği için değer verir. Ne üretim ne de dağıtım süreci, mal sahipliğiyle ilgili özel ekonomik çıkarlara bağlıdır; bu süreç içinde her aşama, gerekli işlemlerin yapılmasını sağlayan bir dizi sosyal çıkara göre

ayarlanmıştır (...) [Kısaca] ekonomik sistem ekonomi dışı amaçlara göre işleyecektir” (Polanyi, 2008:88-89).

Bu çerçevede iktisadi diğer sosyal ve bilimsel alanların içeriğinden ayırmak, bağımsız bir politika konusu haline getirmek ancak “modern” toplumlar için konuşulabilecek yeni bir olgudur. Modern zamanlarda parasal ilişkilerin ve pazar ilişkilerinin sürekli gelişmesi ve derinleşmesi sonucunda iktisadi olaylar diğer toplumsal olaylardan bağımsız bir biçimde ele alınma ve değerlendirilme niteliği kazanmıştır. Bunda iktisadın kurucusu Adam Smith’in önemli bir rolü ve payı olduğunu söyleyebiliriz, çünkü Smith, kendisinden önce sistematik bir bütünlüğü olmayan, kopuk parçalar halinde toplumun çeşitli kurumlarına dağılmış olan iktisadi unsurları bir araya getirerek sistemli bir model oluşturmuştur (Sayar, 2009:37). Böylece, Polanyi’nin vurguladığı gibi, modern zamanlarda “kendi kurallarına göre işleyen” bağımsız bir “piyasa ekonomisi” ortaya çıkmıştır⁴⁷.

Klasik Osmanlı sisteminde iktisadi olay ve işleyişler ve bu işleyişleri yönetmek ile görevli uzmanlaşmış yapılar henüz ortaya çıkmamak ile birlikte toplumun bir iktisadi hayatı mevcuttu ve devlet yönetimi, bu hayatı az veya çok çeşitli yönleri ile etkilemekteydi. Toplumun “gömülü” iktisadi yapısını çeşitli yönlerden etkilemiş olan bu devlet müdahalelerinde uzun zaman boyunca değişmeden kalan belli unsurlar var mıydı veya “klasik” olarak adlandırılan Osmanlı kurumlarında iktisadi yaşamı büyük ya da küçük oranda etkileyen belirli ilkeleri tespit etmek mümkün müydü? Bunları ortaya çıkarmak, klasik Osmanlı iktisat zihniyetinin değişen ve değişmeden kalan kısımları arasında belli ilişkilerin kurulmasını sağlayacaktır. Ayrıca bu tespitin yapılması, gündelik yaşamın karmaşıklığı ve bütünlüğü içerisinde ekonominin nasıl bir seyir izlediğini de gösterecektir. Bunun belirlenmesinin sağlayacağı yararı yerçekimi kanununa benzeterek daha kolay ifade etmek mümkündür:

“(...)Yerçekimi kanununu bilmediğimiz müddetçe, havaya atılan her cismin kendine özgü biçimde değişik hızlarda düştüğünü hatta bazı cisimlerin (balon, uçurtma gibi) düşmelerini gerektiren herhangi bir etken bulunmadığını zanneder, düşme olayında belirli bir düzen olmadığını düşünürüz. Ama çekim kanununu keşfettikten sonra bütün

⁴⁷ Osmanlı’da “piyasa ekonomisi”nin ortaya çıkmaması, şu şekilde açıklanabilir: “Batı dönüşümü modelinde olan, bir evrim-devrim gelişmesi ve aynı zamanda kapitalist sistemin emperyalizm aşamasında duraklamış bozuk düzenleri etkilemesi sürecidir. Osmanlı tarihinde olan ise, bir bozulma ve durma süreci; ve bu Batı gelişiminin etkileri altında çarpılma ve yıkılma sürecidir. Birinci modelde düzenler değişir (...) Bu, en geniş çizgisiyle feodal sistemden kapitalist sisteme geçiştir. İkinci modelde ise iç çatışmaların sonuçları bozulmaya, durgunlaşmaya, çürümeye ve dağılmaya yönelir” (Berkes, 2013:319).

bu karmaşanın son bulduğunu görür, düzensiz zannettiğimiz düşme olayının çok kesin bir düzen içinde cereyan ettiğini anlarız” (Genç, 2003:44).

Osmanlı iktisat düzeninin işleyişinde de devletin ekonomi üzerinde etkisi olan, çoğu zaman birbirine benzemeyen, hatta birbiri ile çelişen uygulamaların aslında bir düzenlilik içinde yapıldığını ortaya çıkarmak anlamsız, hatta çelişkili gibi görünen birçok uygulamanın anlaşılması ve yorumlanmasını mümkün kılar. Burada da Polanyi'nin iktisadın toplum içerisinde “gömülü” olduğu yaklaşımından hareketle belli bir iktisadi ve toplumsal işleyişin olduğunu çıkarmak mümkündür. Örneğin Osmanlı'nın farklı coğrafyalarda farklı ekonomik uygulamalara gitmesi, dışarıdan bakıldığında, bir çelişki gibi görünse de özünde o bölgenin toplumun içine gömülmüş olan ekonomik işleyişini bozmama çabasının bir göstergesidir. Bu bağlamdan hareketle klasik Osmanlı iktisat zihniyetinin Polanyi'nin “özselci” tanımına uygun olduğu söylenebilir. Bu da gösteriyor ki devletin ekonomi üzerindeki uygulamaları, toplumun ekonomik işleyişini, üretimin sürekliliğini ve toplumsal bütünlüğü bozmama adına “sınırlı” olup değişkenlikler göstermektedir. Diğer bir deyiş ile, ekonomi, toplum içerisine dağılmış ve toplumun diğer kurumları ile bütünleşmiş olduğu için devlet ekonomiyi tümüyle değiştirecek bir güce sahip değildir. Bu yüzden ki devletin ekonomi üzerindeki etkisi, belli bir noktaya kadar gerçekleşmekte ve belli bir noktadan sonra sınırlanmaktadır. Sonuç olarak Osmanlı iktisadi dünya görüşünün temellerini Polanyi'nin “özselci” tanımına dayandırarak iase, fiskalizm ve gelenekçilik biçiminde açıklayabiliriz (Genç, 2003:45).

2.7. Osmanlı Klasik Düzeninin Bozulması ve Nedenleri

Osmanlı klasik iktisat düzeninin bozulma sürecini kesin bir tarihe bağlamak oldukça zordur. Ancak bir yandan geniş Osmanlı toprakları içerisinde yaşanan sosyal, siyasi ve ekonomik kırılmalar, diğer yandan dış dünyada, özellikle Avrupa ve Batı Avrupa'da ortaya çıkan önemli değişimler ve gelişmeler XVI. yüzyılın son çeyreğine işaret etmektedir. Bu nedenle Osmanlı klasik düzeninin bozulmasının başlangıcını başta tarihçiler olmak üzere birçok sosyal bilimci, XVI. yüzyılın sonları olarak belirlemiştir. Kimi sosyal bilimciler de XV. yüzyılın ortaları ile XVI. yüzyılın ortaları arasında Osmanlı klasik sisteminin en belirgin dönemini yaşadığını belirtmek ile birlikte bu sistem ile ilgili bazı bunalımların XVI. yüzyılın başlarından itibaren kök saldığine işaret etmişlerdir. Bu süreç yaşanırken devletin kurumsal yapısında ortaya çıkan bozulmalar, merkezi otoritenin zayıflaması, askeri düzenin bozulması, dağılma sürecini hızlandırmış, zaman zaman bu

alanlara yönelik yapılan ıslahat hareketleri çözümlenin önüne geçememiştir. Bu ıslahat hareketleri içinde en kapsamlısı olan Tanzimat ve sonrasında yapılan yenileşme hareketleri, iktisadi, sosyal ve siyasi alanda birtakım çağdaş arayışlar içine girmişse de aslında dağılma süreci hep devam etmiştir.

Bu bölümde XVI. yüzyılın son çeyreğinden başlanarak Tanzimat'a kadar geçen süre içinde gerileme ve dağılmanın iç ve dış nedenleri üzerinde durulacaktır. Ancak siyasi ve askeri alandaki bozulmalardan çok, Osmanlı toprak sisteminin bozulması ve buna bağlı olarak mali yapının düzensizleşmesi ve bunun toplum üzerinde yarattığı etkiler üzerinde durulacaktır.

2.7.1. İçsel Nedenler

2.7.1.1. Tımar Sisteminin Bozulması (Ekonomik Yapının Temelden Sarsılması)

Osmanlı ekonomisi, tarıma dayalı olup tımar sistemi de tarım ekonomisinin, yani Osmanlı ekonomisinin esasını oluşturur. Daha önce de belirtildiği gibi, tımar topraklarını işleme hakkına sahip olan reayanın idaresi, bunu denetleyen ve vergilerini tahsil eden dirlik sahiplerine verilmişti. Osmanlı Devleti, en önemli üretim faaliyeti olarak tarımda tımar sistemini hâkim kılmıştı. XVII. yüzyılın başlarından itibaren nakit para ilişkilerinin yaygınlaşması, fiyatlardaki hareketlenmeler, savaş teknolojisinin askerliği bir meslek haline getirmesi, kapitalizmin ticari evresinden sınaî evresine geçmesi gibi dünya ekonomisindeki köklü yapısal değişiklikler yüzünden tımar sistemi, eski önemini yitirmeye başlamıştır. Osmanlı'daki tımar sisteminin bozulması ve hızlı bir çözümlüş sürecine girmesinin görünen iki nedeni vardır: Birincisi, devletin mali yapısındaki bozulmalar sebebiyle hazinede yaşanan nakit para sıkıntısıdır. Osmanlı maliyesinin bir darboğaza girmesi ile paranın merkez maliyesine aktarılması gerekli görülmüş ve tımar toprakları iltizama verilmeye başlanmıştır. Yüksek rütbeli devlet adamlarının büyük ve verimli "has"ları ile "zeamet" ve tımarlar, "miri mukataa" şekline getirilerek iltizam veya emanet yolu ile merkez hazinesine bağlanmıştır (Tabakoğlu, 2016a:436). İkincisi, devletin tımarlı sipahilere verdiği önemin azalmasıdır. Devlet, sipahileri Avrupa'nın ateşli silahlar kullanan piyade orduları karşısında yetersiz görmektedir. Hafif ateşli silahların Avrupa'da geliştirilmesi, ordu düzeninde de önemli bir değişikliğe yol açmış, hareket kabiliyeti yüksek, etkisi güçlü, vurucu gücü üstün merkezi ve devamlı bir ordu yaratılmıştır. Nitekim

böyle bir ordunun etkisi, II. Viyana Kuşatması'nda çok net bir biçimde görülmüştür. Bu sistem karşısında sipahilerin geri kaldığı düşünülmüş ve devlet, teknolojik yönden gelişmiş silahlar ile donatılmış merkezi ordunun çoğaltılmasına önem vermiştir. Bunun sonucunda tımar düzeni çerçevesinde oluşturulan dirliklerin geliri, sipahilere değil, merkezi hazineden sürekli maaş alan merkez ordusuna verilmek üzere ellerinden alınarak bunlar hazineye aktarılmıştır. Sonuç olarak toprak sisteminin temelini oluşturan tımar düzeni, merkezi hazineye daha fazla para getirecek biçime dönüştürülmüştür. Bu da devletin tarımsal artığa sipahiler eli ile değil, doğrudan para biçiminde el koyduğunu göstermektedir (Pamuk, 2005a:120).

Bunun yanında sipahileri besleyemez duruma düşen küçük tımarların birleştirilmesi yoluna gidilmiştir. Böylece küçük dirliklerden büyük dirliklere, küçük tımarlardan büyük haslara doğru gelişen bir mukataalaşma⁴⁸ süreci yaşanmıştır. Tımarların iltizama verilip mukataaya dönüştürülmesi, vergi yükümlüsü olan ziraat işletmelerini verimsizleştirmiştir. Bunu verimli hale getirmek için de 1695'te "Malikâne Sistemi" ne geçilmiştir⁴⁹ (Tabakoğlu, 2016a:436). Malikâne uygulaması ile birlikte devlet, köy ve mezraların satışına başladı (Özvar, 2003:34). Bu geçişte şöyle bir zincir oluştu: Tımandan iltizama, iltizamdan malikâneye. Özellikle XVIII. yüzyılda büyük hasların mukataalaşması ve malikâneleşmesi ile işin boyutları büyümüş ve Osmanlı'nın askeri-idari yapısında hızlı değişimler başlamıştır. Oysa büyük umutlar ile uygulanan malikâne sistemi zaman geçtikçe vergi gelirlerinin devletin elinden çıkıp özel teşebbüse geçmesi sonucunu vermiştir. Bu olumsuz gelişmelere rağmen devlet yönetimi, malikâne sisteminden vazgeçmeyi düşünmemiştir (Tabakoğlu, 2016a:442).

⁴⁸ Mukataa: "Sözlükte 'kesmek' manasındaki Arapça kat' kökünden türeyen mukataa, 'kesişmek' demektir", Osmanlı Devleti'nde ise "vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi" anlamını taşımaktadır (Genç, 2006).

⁴⁹ Malikâne Sistemi, Batı Avrupa'da "önceleri taşrada köylüyle birlikte kırlıkta yaşayan feodaller, şatolar yaparak oralara çekiliyorlar ya da saray çevresi olan kentlerde oturuyorlar. Şatoların etrafında da sırf beye ait özel malikane toprakları belirlendi" şeklinde oluşmuştur (Berkes, 2013:29). Diğer bir anlatım ile, feodalizmin ekonomik yapısının özünü İngiltere ve Avrupa'da her yere yayılmış çok sayıda "malikâneler" oluşturmaktadır. Bunlar çoğunluk ile küçük, çevrelerinden bağımsı, ekonomik ve siyasi yönden bölgesel ve "kendi kendine yeten" birimlerdir (Clough, 1968:53-54). Osmanlı'da ise malikâne sistemi, "Osmanlı maliyesinde vergi iltizam sisteminin 1695 yılından Tanzimat'a kadar uygulanan özel bir türü" şeklinde tanımlanabilir (Genç, 2003b). Bu yönü ile Batı Avrupa'da malikâne sistemi, üretim ilişkilerine vurgu yaparken, Osmanlı'da mali düzenin bir kurumsal örgütlenmesini ifade etmektedir.

2.7.1.1.1. Tımar Sistemindeki Bozulmanın Toplumsal Yansımaları

Tımar sistemi içinde yaşanan yolsuzluklar, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren artmaya başlamıştır. Bunun birinci nedeni, tımarların “berat” ile verilmesi geleneğinin terk edilmesi, ikincisi de tımarın babadan oğula geçmesi kuralının çiğnenmesidir. Bunun sonunda da yoksullaşan köylüler tefecilerin eline düşmüş⁵⁰, bunların verdiği yüksek faizli kredileri ödeyemeyince topraklarını kaybetmişlerdir. Sipahiler, tımar sistemine bağlı dirliklerinin yetersizliği sebebi ile ek gelir sağlamak için topraklarını terk etmiş, bu da tarımsal üretimin daralmasına yol açmıştır. Tımar sisteminin bozulmasında iç karışıklıkların artması da önemli bir etkidir. Ayan ve tefecilerin baskısı, reayanın sık sık ek vergi vermeye zorlanması (savaş gibi olağanüstü durumlarda merkezi devletin doğrudan topladığı ‘avarız’ ve ‘Tekâlif-i örfiyye’ gibi vergiler sıkça talep edildi ve devlet, bu vergilerin miktarını sürekli arttırdı), boş kalan tımar arazilerine ayanların el koyması ile artan özel mülkiyet eğilimi, özellikle Anadolu’da baş gösteren isyanlar, hem sipahilerin hem de reayanın topraklarını bırakarak şehirlere göç etmelerine yol açmıştır (Tabakoğlu, 2016a:438).

1530-1580 yılları arasında toprağını kaybeden köylü nüfus sayısı artarken bir taraftan da bir nüfus patlaması yaşanmıştır. Fazla nüfus ya büyük kentlere göç etmekte, ordu saflarını doldurup geçimini sağlamaya çalışmakta, ya da dilenci çetelerine katılmakta veya devlete baş kaldırmaktadır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı 1595-1610 yılları arasında yaşanan “Celali İsyancıları” ve 1550-1610 arasında süren “Suhte Ayaklanmaları”dır. Celali isyanlarında, isyanı oluşturan insanların büyük çoğunluğu küçük tımar sahipleri ve topraksız köylülerdir (Köymen, 2007:82). Celâli İsyancıları, zaman zaman isyancı başlarına çeşitli rütbelere verilerek (sancak beyliği, beylerbeyliği gibi) durdurulmuş, ancak isyan ateşi Anadolu’yu kasıp kavurmaya hep devam etmiştir. Anadolu’daki eşkıyalık hareketleri ve bunların talepleri giderek artmaya başlayınca köylüler, tarıma elverişli olan ovalardaki yerleşim birimlerini terk etmişler, eşkıyanın ulaşamayacağı ancak tarıma pek elverişli olmayan alanlara çekilerek yeni yerleşim birimleri kurmaya başlamışlardır. Osmanlı kaynaklarında “büyük kaçgun” denilen göçler yaşanmıştır (Emecen, 2015:412). Celali İsyancıları, ne siyasi ve dinsel bir zümrenin ayaklanması ne de

⁵⁰ Yaşanan bu durum, Ortaçağ feodal sisteminde “mülk sahibi aile çiftçileri” olan “yeoman”ların fakir köylülerin topraklarına el koyması, görünürde benzerlikler taşısa da sonuçları açısından farklıdır (Allen, 1992:14). Avrupa’da “kırsal işgücünün topraklarına egemen olmanın” getirdiği en önemli sonuç, kapitalist üretim ilişkilerinin yaratılmasıdır Osmanlı’da böyle bir gelişme görülmemiştir (Harman, 2009:160).

halkın saray yönetimine karşı çıkmasıdır. Celali İsyancıları, temelde XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı düzeninin değiştirmeye başladığı siyasi ve toplumsal şartlar ile paralel bir biçimde kendini hissettiren ekonomik sıkıntının bütün toplum üzerinde yarattığı ağır bunalımın sonucudur. Türkiye toprakları üzerinde büyük bir karışıklık yaratan bu isyanlarda, her sınıftan insan birbiri ile kanlı kavgalara tutuşmuştur. Bir yanda devlet otoritesini ve kuralları çiğnemek ile suçlanan “Celaliler”, diğer yanda ise devlet adına düzen sağlamaya çalışan “Celali seferi” görevlileri bulunmaktadır. Bu isyanlar öyle büyük bir karmaşa yaratmıştır ki, kimin “isyancı” kimin “isyancı bastıran görevli” olduğu dahi çoğu zaman anlaşılamamıştır (Akdağ, 2013:13-14).

2.7.1.1.2. Tımar Sisteminin Bozulmasının Ekonomiye Yansıması

Aslında klasik dönemin sonunu işaret eden en önemli olay, devletin ordusunun önemli bir kısmını oluşturan sipahilerin ve kökleşmiş tımar sisteminin çöküşüdür (Karpaz, 2008:58). Tımar sisteminin çöküşü, yukarıda sıralanan nedenlerin sonucunda üretimin kapasitesini düşürmüştür, tarımsal üretim iç piyasanın ihtiyaçlarına cevap veremediği gibi vergi kayıplarını da önemli ölçüde arttırmıştır. Diğer yandan tarımın yapıldığı kırsal kesimdeki asayiş kaybolmuş ve üretici kesim zaman zaman çıkarılan seferberlik fermanları ile orduya katılmıştır. Hem bu katılım hem de göçler nedeniyle emek girdisi üretimden kopmuştur. Ayrıca verimsiz topraklara kaçan köylülerin yaptığı üretimin miktarı da azalmıştır. Zirai üretim, iklim koşullarına bağlı olarak yapıldığı için kuraklıklar da üretimi düşüren önemli bir unsur olmuştur. Zirai üretimin ilkel koşullarda yapılması, sulama altyapısının bulunmaması, üretimi azaltmıştır. Üretimin yetersizliğinin dışında dağıtımda da büyük aksamlar meydana gelmiş, kaçakçılık, stokçuluk ciddi boyutlara ulaşarak bunalımın şiddetini arttırmıştır. Bu dönemde vurguncuların sayısı artmış, ürünü köylüden alıp stok eden vurguncular bunu yüksek fiyatlar ile yabancılara satmışlardır; bu da iç piyasada fiyatların yükselmesine yol açmış ve içeride büyük kıtlıklar oluşturmuştur. Tarımdan kopan emek, şehirlere yığılmış ve şehirlere huzursuzluk kaynağı oluşturmuştur (Tabakoğlu, 2016a: 470-471).

Toplumun geniş kesimlerinin yaşadığı bu güvensiz ortamın ortadan kaldırılması amacı ile yayımlanan fermanlar, tımar kesiminin fonksiyonunu kaybetmesinden sonra toplum içerisinde yeniden bir huzur ve işbölümü sağlamayı ve marjinal bir kesimin oluşmasını önlemeyi amaçlamıştır. Fakat toplumsal yapıda oluşan çözümler böyle bir

kesimi çoktan yaratmış ve devletin aldığı önlemler gelip geçici olmuştur. Tüm bu gelişmeler, yalnızca devlet bütçesini sarsmak ile kalmamış, aynı zamanda Osmanlı merkezi idaresi ve hanedan ailesini sarsıntıya uğratarak devlet otoritesine güvensizlik yaratmıştır. İstanbul'un iaşesinde ortaya çıkan kıtlıklar, zaman zaman baş gösteren salgın hastalıklar, başkentteki siyasi ve toplumsal bunalımları iyice arttırmıştır. Balkanlar'da ve Anadolu'da ortaya çıkan iktidar boşluğu ayaklanmalara yol açmış, taşrada Osmanlı Devleti'nin atadığı valiler bile sık sık ayaklanarak İstanbul'a karşı bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu valiler, aynı zamanda yönetimi altındaki reayaya yoğun baskılar uygulamakta, çeşitli bahaneler ile vergilerin yükünü sürekli arttırmaktadır. Bu da merkezi devletin gücünün azaldığını, merkez ile taşra arasındaki dengelerin ne kadar değiştiğini ve bozulduğunu göstermektedir.

2.7.1.1.3. Batı Feodalizminin ve Tımar Düzeninin Bozulması Arasındaki Farklılıklar

Batı dünyasındaki feodal toprak düzeninin değişmesi ile Osmanlı feodalizminin yıkılışı olarak kabul edilen tımar sisteminin bozulması arasında bir karşılaştırma yapmak gerekirse, bu feodal yapıların çöküşünü yaratan nedenler arasında bazı iktisadi ve askeri benzerliklerin olduğu söylenebilir. Bunlar, ateşli silahların savaş stratejisini değiştirmedeki etkileri, kalabalık, sürekli bir merkezi orduya ihtiyaç duyulması, tımarlı sipahilerin kendi tımarları üzerindeki haklarından vazgeçmesi, toprakların kiraya verilmesi, topraksız köylülerin artması, gelir dağılımındaki dengelerin bozulmasıdır. Ancak bu yıkılışın yarattığı sonuçlar ve ortaya çıkardığı yeni durumlar dikkate alınırsa, aralarında çok büyük farkların olduğu görülür. Batı'daki feodalizmin bitmesinin hemen ardından Roma hukukundaki mülkiyet kurumunu temel alan özel toprak mülkiyeti ortaya çıkmıştır. Oysa Osmanlı'da böyle bir hukuksal temel olmadığı için özel mülkiyete geçiş, çok daha uzun erimli ve sancılı bir süreç yaşamıştır. Tımar sisteminin ortadan kalkmasından sonra eski tımar toprakları büyük bir kargaşaya yol açmış ve hukuksal bir güvence altına alınamamıştır. Adam Smith, Osmanlı'daki hukuki güvensizlik nedeni ile devletin ellerinden alacak korkusu ile insanların tasarruf yapmadığına, yatırıma yönelmediğine, kazancı ve üretimi arttırmayı düşünmediğine dikkat çekmiştir. Bu nedenle de boş toprakların arttığı, yeni iş alanlarının açılmadığı ve birikimin meydana gelmediği bir durumu ortaya koymuştur. Bu da Avrupa'daki sermaye birikimi eğiliminin tam karşısında yer alan bir sonuçtur (Yalçın, 1979:227-229).

Sonuç olarak tımar sisteminin çöküşü, klasik düzenin de çökmesi olarak yorumlanabilir. Çünkü tımarın çökmesi Osmanlı Devleti bünyesinde domino etkisi yaratmış, yalnızca Osmanlı maliyesini ve iktisadi kurumlarını etkilemek ile kalmamış, aynı zamanda sosyal, ahlak, gelenek ve hukuk sistemi üzerinde de büyük kırılmalara ve değişimlere yol açmıştır.

2.7.1.2. Uzun Süren Savaşların Yıpratıcı Etkisi

XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti, daha önce hiç yaşanmayan çok büyük boyutlu iç ve dış gerilimlere sahne olmuştur. 1578’de Safeviler ile başlayan uzun ve yıpratıcı savaş, 1590’da yapılan anlaşma ile Doğu’daki sorunları geçici bir biçimde durdurmuştur. Ancak 1591’de Batı’da başlayan hareketlenmeler bir-iki yıl içinde Habsburglar ile uzun bir savaşa dönüşmüştür. Bu savaş devam ederken Doğu’da Safeviler ile yeniden savaş başlamış, Habsburglar ile zorlu bir savaşın içerisinde devlet bir yandan da Celali İsyanları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kısaca bu dönemde üç cepheli bir savaşa girilmiştir (Emecen, 2015:344).

Osmanlı Devleti de bütün askeri gücü ile Avusturya üzerine yüklenememiş, Osmanlı ordularının Habsburglar ile başa baş savaşmasından cesaret alan Erdel, Eflak ve Boğdan beyleri de Osmanlı ordusuna karşı saldırıya geçmiştir. Böylece Balkanlar’daki durum iyice bozulmuştur. Osmanlı Devleti bir yandan kaynayan Balkan toprakları üzerinde Habsburg savaşını sürdürürken diğer yandan da devletin içindeki iç karışıklıkları ortadan kaldırmaya çalışmıştır (Kunt, 2000b:21). Bu üç yönlü savaş yüzyıllardan beri hedefini Balkanlar’a ve Orta Avrupa’ya yöneltmiş olan Osmanlı’nın bundan sonraki Balkanlar’a bakış açısını da belirlemiştir. “On Beş Yıl Savaşları” adı verilen bu yıpratıcı mücadele, kanlı çarpışmalar ve kuşatmalar Batı devletleri arasında Osmanlı gücünün niteliği hakkında da belli bir fikir oluşturmuştur (Emecen, 2015:344-345).

Bu savaşlar döneminde ciddi boyutlara ulaşan mali bunalımın aşılmasında ilk ek gelir kaynağı, padişaha ait olduğu kabul edilen “iç hazine”den merkezi hazineye altın, gümüş gibi değerli madenler veya nakit para aktarma yöntemidir. Ancak XVIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde iç hazine kaynakları da bütünüyle tükenmiştir. Devlet, ikinci yöntem olarak zengin askeri sınıf mensuplarının ve ara sıra da sarrafların ve tüccarların mallarına el koymuştur. Ancak büyük savaş giderlerinin karşılanmasında bunlar çok yetersiz

kalacaktır. Devletin başvurduğu bir başka yöntem de “iç borçlanma”dır. Bunu malikâne sisteminin, devletin mukataaları kullanarak bir tür uzun dönemli iç borçlanması olarak da açıklayabiliriz. Devletin askeri ve mali zayıflığını gösteren 1768-1774 savaşının bitiminden sonra mali bürokrasi “esham” adı ile yeni bir iç borçlanma düzeni başlatmıştır. Bunun yöntemi şöyledir: Devlet, elindeki mukataaları çok sayıda paya bölmüş ve her payın yıllık vergi gelirini ömür boyu olmak koşulu ile ve peşin olarak ödenen bir bedel karşılığında özel kişilere satmıştır. Eshamı satın alan kişi, vefat edince payı devlete geri dönmüş ve yeniden satışa çıkarılmıştır. Esham düzeninin amacı, iç borçlanmayı az sayıda büyük sermayedarın elinden kurtarmak, orta ve küçük ölçekli tasarruf sahiplerine yaymaktır. Ancak devlet, kişiler arasında eshamın alış satışını engelleyemediği gibi, ilk alıcıların vefatlarından sonra da mirasçıların da devletten gelir sağlamaya devam etmelerinin önüne geçememiştir. Giderlerin gelirleri çok aştığı bu savaş dönemlerinde başvurulan diğer bir yöntem de “Tağşiş”tir. “Bir şeyin içine başka bir madde karıştırma, katıştırma” anlamına gelen tağşiş, devletin tedavüldeki sikkeleri toplayarak bunların içindeki değerli madenleri azaltıp tekrar piyasaya sürmesidir (Pamuk, 2005a:168-170).

2.7.1.3. Tağşiş (Mali Bunalımın Somut Göstergesi)

Ortaçağ Avrupa’sındaki tağşiş uygulamaları üzerine iktisat tarihçisi Carlo M. Cipolla, tağşişlerin en önemli nedenlerini şöyle sıralamaktadır:

“a)Bütçe açıklarına yol açan mali nedenler yüzünden devletin ek gelire ihtiyaç duyması; b)Ekonominin para talebinde ortaya çıkan artış; tedavüldeki para miktarını artırma gereği; c)Kimi toplumsal sınıfların talebi ile gelen kâr amaçlı enflasyon talepleri; d) Darphanelerin verimsiz işletilmesi; e) Tedavüldeki sikkelerin eskimesi, kullanım nedeniyle hacimlerinin küçülmeleri [veya incelmeleri]; sikkelerin kenarlarının kırılması” (Cipolla, 1963).

Cipolla’nın yukarıda açıkladığı nedenler, Osmanlı Devleti’nde de tağşiş yapılmasının gerekçeleri ile doğrudan örtüşmektedir. II. Mehmed (Fatih) döneminden başlayarak XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar devlet darphaneleri sıkı bir biçimde denetlemiş, tağşiş; sikkelerin eskimesi ya da küçülmesi gibi nedenlerle uzun vadeli ve yavaş işleyen bir süreç olarak varlık göstermiştir. II. Mehmed’in otuz yıllık saltanatı döneminde uyguladığı tağşiş politikasının ana nedeni, merkezi hazineye ek gelir

sağlamaktır⁵¹(Pamuk, 2012:55). Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyıla kadar kendi altın sikkelerinin içeriğini değiştirmemiş, gümüş içerikli akçeler (akçalar) üzerinde tağşiş işlemi yapmıştır. Osmanlı para sisteminin temel birimi olan akçe XVI. yüzyılın sonlarına kadar istikrarını korumuştur. Ancak bu dönem 1585'te yapılan tağşiş işlemi ile sona ermiş, bu durum yalnızca para yönünden değil, Osmanlı ekonomisi yönünden de önemli bir dönüm noktası olmuştur (Pamuk, 2005a:115). Bu dönemden sonra yapılan tağşişlerin arkasında Osmanlı Devleti'ndeki gümüş darlıkları ve parasal sıkıntılar yatmaktadır. Merkezi devletin gelirleri ile harcamaları arasında büyük açıkların oluşması yüzünden sürüp giden mali sıkıntıları azaltmanın yollarından biri de tağşiş uygulamasıydı. 1585 Tağşişi, o döneme kadar hiç görülmemiş bir boyutta olup devletin mali yönden büyük bir darboğaza girdiğinin en önemli göstergesiydi. Bu bunalımın ardında birçok neden bulunmak ile birlikte iktisadi, demografik, askeri ve teknolojik nedenler en öne çıkanlardı (Pamuk, 2005a:119). Osmanlı toplumunu meydana getiren her kesim tağşişten etkilenmiş ve bu uygulamaya karşı değişik biçimlerde tavır almıştır (Pamuk, 2012:58-59).

1760'lara gelindiğinde çeşitli yönlerden patlak veren savaşlar, büyüyen orduların masraflarının artması, gelir vergilerinin azalması, mali bunalımı iyice körüklüyordu. Devlet, bütçe açıklarını kapatmak ve masrafları karşılamak için bir yandan tedavüldeki sikkelerin sık sık tağşişini yapıyor ve ek gelir sağlamaya çalışıyor, diğer yandan da "Galata Bankerleri" olarak bilinen büyük sarraflardan faiz ile borç para alıyordu. Bunun sonucunda 1780-1860 yılları arasında Osmanlı tarihinin en hızlı enflasyonu yaşanmıştı. Ancak ilerleyen zaman içinde madeni para tağşişinin maliyetinin yüksek olduğu görülmüş, ayrıca tağşişin yarattığı enflasyon dalgalanmalarının toplumsal ve siyasal yönden yarattığı bunalımlar çok net bir biçimde fark edilmiştir. Para birimindeki dalgalanmalar ekonomik belirsizlikleri arttırmış, zaten yetersiz olan vergi gelirlerinin daha da düşmesine yol açmıştır. Ayrıca kur dalgalanmaları yüzünden dış ticarete olumsuz etkilenmeler yaşanmıştır. Tüm bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak için "çift metalli para düzeni"ne geçilmiş ve yeni sikkeler piyasaya sürülmüştür. Ancak bu önlemler de devletin mali

⁵¹ II. Mehmed'in tağşiş politikası ile ilgili şu değerlendirmeler yapılmıştır: "(...) harap bir İstanbul'da altyapı inşaatı (cami külliyeleeri, bedesten, han, ve kapanlar) dolayısıyla paraya ihtiyacın son derece arttığı Fatih döneminde, piyasadan gümüş parayı çekip yeni akça kesilmesi sık sık uygulanmıştır. Fatih'in 1462, 1470, 1475 ve 1477 tarihlerinde dört kez bu yönteme başvurduğunu ve 1450'de 100 dirhem gümüşten 278 akça basılırken 1475'te 355-457 akça kesildiğini tespit ediyoruz (...) Fatih, halkın darphaneye getirmek zorunda olduğu her 12 akça için 10 akça vererek toplanan gümüşün ticari değerini esas tutuyor, hazine için yüzde 17 civarında bir vergi alıyordu. Yeni akça çıktığında eski akça yasaklanıyor, halkın elindeki akça darphanede yalnız ticari değer üzerinden hesaplanıyordu. Bu operasyonun hazineye her defasında 800 bin altın duka gelir sağladığını çağdaş bir kaynak (...) tahmin etmiştir" (İnalçık, 2001).

güçlüklerini aşmasında yeterli olmamıştır. Osmanlı ek mali gelir sağlamak için 1840'tan sonra "kaime" adı verilen kâğıt para basmış, başlangıçta faiz de getiren bu yöntem, İstanbul ve yöresinde kullanılmıştır. Galata Bankerleri'nden senet karşılığında alınan devlet borçları birikince faiz geliri sağlayan kâğıt paranın basımına geçilmiştir. Fakat artan askeri harcamalar mali bütçenin bütün kaynaklarını kurutmuş ve devlet "sergi" adı verilen borç senetleri kullanmaya başlamıştır. Kaimenin belli bir süre başarılı olduğu görülse de, Kırım Savaşı sırasında çok fazla basılması, hızlı bir enflasyon yaratmış, yaygın protestolara neden olmuş ve devlet, 1862 yılında kısa vadeli borç senetlerini ve kaimeleri piyasadan kaldırmıştır (Pamuk, 2014:112-115).

2.7.1.4. İç ve Dış Borçlanma (Bütçe Açıklarını Kapatma Girişimi)

Osmanlı maliyesinin borçlanmaya gitmesinde iki temel neden vardır: Uzun süreli savaşların giderlerini karşılamak ve piyasadaki devlet tahvili niteliği taşıyan kâğıt parayı piyasadan kaldırmaktır.

Osmanlı maliyesi, malikâne düzenine geçerek aslında iç borçlanmayı da başlatmış oldu. Çünkü mukataadan malikâneye geçerken hem bütçeye nakit para akışını sağlamış hem de önceden borçlanma yolu ile bu akışın sürekliliğini sağlamaya çalışmıştır. Devletin iç borçlanmada başvurduğu kimseler, başlangıçta açık arttırma yolu ile toprağa sahip olan zengin tüccarlar ve sarraflardı. Daha sonra Galata Bankerleri olarak anılan ve çoğunluğunu zengin tüccarların, Gayrimüslimlerin ve dış ülkeler ile bağlantılı kişilerin oluşturduğu bir gruba yönelmiştir. Ancak borçlanma ile gelen para devlet harcamalarında yetersiz kalmıştır. Osmanlı mali idaresindeki zafiyet ve kısa vadeli düşünceler ile üretilen sıcak para ile borçlanma gereği, temelde mali sistemi çökerten en önemli kırılma noktasını oluşturmuştur. Osmanlı, başlangıçta dış ülkelere özellikle de Müslüman olmayan Avrupa devletlerinden borç almanın doğru olmayacağına kanaat getirerek Müslüman bir ülke olduğu için Fas'a yönelmiş, ancak bundan eli boş dönmüştür. Artan mali krizler karşısında taşışılara başvurulmuş, faiz geliri getiren kaimeler basılmış, padişahların özel hazinelerindeki altın, gümüş ve değerli madenler darphanelerde para olarak basılmış, ancak hiçbir gelir-gider arasındaki uçurumu ortadan kaldıramamıştır. Sık sık vergileri arttırmak ve sistem dışı vergiler (imdad-ı seferiye gibi) koymak da bütçe açıklarının kapatılmasında etkili olamamıştır.

Para piyasası ile ilgili sorunları çözmek ve yaşanan ekonomik sıkıntıları atlatmak için “Bank-ı Osmanî” (1856) kurulmuştur. Bankanın amacı piyasada dolaşımda olan katkılı sikkeleri tedavülden kaldırıp yerine altın ve gümüş mecdiyeleri kullanıma sokmaktır. Ayrıca beş yıllık süre içinde kaimeleri piyasadan çekmektir. Osmanlı Devleti, bu hizmete karşılık bankaya her yıl 60 bin Kесе verecek, bu imtiyaz süresinin bitiminde bu tutar banka tarafından geri ödenecekti. Devletin amacı hem bütçe açıklarını kapatmak hem de piyasalarda istikrar sağlayarak paranın değerini korumaktı. Ancak bu banka İngiliz ve Fransız sermayesinin katkısı ile kurulmuş, İngiliz ve Fransızlar bankaya ortak olmuştur. Böylece Osmanlı dolaylı yoldan da olsa dış borçlanma yönünde ilk adımını atmıştır (Açıkğöz, 2008:390).

II. Mahmud askeri ve teknoloji alanında yenilikler yapmış, 1820’lerde bunun ürününü almaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren taşra dışındaki muhalefetin mali ve iktisadi gücü önemli ölçüde kırılmış, vergi toplama yetkileri ayanlardan alınarak başkalarına verilmiştir. Özellikle de Tanzimat sonrasında devletin iltizam düzeni daha etkin işlemiş ve toplanan vergi miktarı artmıştır. Bu da Osmanlı maliyesini bir ölçüde de olsa rahatlatmıştır. Ancak mali sorunları bütünü ile ortadan kaldıramamıştır. Ekonomik darboğaz, XIX. yüzyıl boyunca da merkezi devleti zorlayan en önemli sorunlardan biri olmuştur.

1840’lardan başlayarak Avrupa devletlerinin temsilcileri ve Avrupa’nın büyük sermaye sahipleri, mali sorunları çözmesi amacı ile Osmanlı Devleti’ni dış borçlanmaya girişilmesi konusunda yönlendirmişlerdir. İlk dış borç bu yönlendirme ve baskılar ile 1840’larda Galata Bankerleri aracılığı ile Fransız bankalarından alınmıştır. Bunlar kısa vadeli borçlanmalar olarak görülür. Artan iç ve dış baskılara karşın Osmanlı merkez bürokrasisi, uzun vadeli dış borçlanmaya pek sıcak bakmamıştır. Ancak 1856’da başlayan Kırım Savaşı’nın büyük harcamalara yol açması, gelir-gider dengesindeki açık, Osmanlı Devleti’ni Avrupa piyasalarında borçlanmaya yöneltmiş ve devletin uzun vadeli borç tahvilleri Viyana, Paris, Londra ve Frankfurt borsalarında satışa çıkarılmıştır (Pamuk, 2005a:230). 1854-55’te alınan ilk borçlar, Kırım Savaşı’nda harcanmıştır. Savaşın yarattığı koşullar ülke içerisindeki ticareti etkilemiş ve vergi tahsilâtlarında ciddi aksamalar meydana getirmiştir. Devlet hazinesi, ağır savaş koşullarının masraflarını karşılayamaz duruma gelmiştir. Devlet, Kırım Savaşı’nda ilk dış borçlanmayı yaptıktan sonra ne zaman ekonomik sıkıntıya düşse Avrupa bankalarından borç almaya devam etmiştir. Osmanlı

borçlanması da Avrupa genelinde bir yatırım, kazanç, komisyon ve rüşvet alanı oluşturmuştur (Tabakoğlu, 2016a: 727).

Osmanlı dış borçlanmasını iki döneme ayırarak incelemek mümkündür: Birincisi, 1854'ten başlayarak borçlarını ödeyemez duruma geldiğini açıkladığı 1876 yılına kadar olan süredir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, faizi sürekli artan büyük miktarlarda borç para almaya yönelmiş, bu paralar da mali gelirleri arttıracak yatırımlar yerine cari harcamalarda, maaşların ödenmesinde, büyük bir donanma kurulmasında ve sarayların yapımında harcanmıştır. Böylece devlet aldığı paraların faizlerini ödeyebilmek için yeniden borç almak zorunda bırakılmıştır. Ayrıca 1873'te başlayan borsa krizleri dünyada yeni bir ekonomik bunalımın habercisi olmuş ve para piyasalarında ciddi dalgalanmalar yaratmıştır. Bu da Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarından borç almasını zorlaştırmıştır. Nitekim 1875'te borç ödemelerini yarı yarıya düşürdüğünü açıklayan Osmanlı Devleti, 1876'da tüm borç ödemelerini durdurmuştur. 1875'e kısaca bakarsak; Osmanlı Devleti'nin dış borçları 200 milyon Sterlin, faiz ödemeleri ise 11 milyon Sterlin civarındadır. Oysa Osmanlı bütçesinin tüm gelirleri 18 milyon Sterline yakındır (Pamuk, 2005a:230-231).

1876'da Osmanlı Devleti'nin dış borç ödemelerini durdurması, Osmanlı Devleti ile alacaklı devletler arasında uzun sürecek ve zaman zaman kesintiye uğrayacak görüşmeler başlatmış, 1881'de "Düyun-ı Umumiye" (Genel Borçlar İdaresi) kurularak Osmanlı borçları yabancı alacaklılar tarafından yönetilecek bu kuruluşa havale edilmiştir (Pamuk, 2005a:232).

2.7.1.5. Ticaret Yollarının Yön Değiştirilmesi

Osmanlı Devleti'nde gerek ülke içinde üretilen gerekse yurt dışından getirilen çeşitli mal ve mahsullerin üretildikleri yerler veya gittikleri limanlardan ilgili yerleşim yerlerine ulaştırılması işini 'toptancı tüccarlar' yürütmekteydi. Kendi ürettiği malı şehirde alıp satanlar ise 'esnaf' olarak adlandırılmaktaydı. Her türlü mal, o malın dağıtımının yapıldığı yer olan "kapan" veya "han"a getirilir, burada da 'perakendeci' tüccara satılmaktaydı. Malın üreticiden tüketiciye ulaşmasında daima perakendeci aracı olarak kullanılmaktaydı. Ülke içinde üretilen malların tüketiciye ulaşmasında pazarlar önemli ticaret yerleriydi. Toptancı ve perakendeci, tüccar ve esnafların mallarını pazarladıkları yerlerden biri de panayırlar idi. Panayırlarda hem yerli hem ithal malların satışı yapılırdı.

Panayırlarda yalnızca mal değil, hayvan satışları da gerçekleştirilirdi. Fransız, Avusturyalı ve Rus tüccarların panayırlarda doğrudan satış yaptığı da görülürdü. Başkent İstanbul'un her türlü hububat, eşya, mamul ve mal ihtiyacı da hem kara hem deniz yolu ile karşılanırdı (Kütükoğlu, 2018:349-353).

XVI. yüzyıldan sonra savaş ve isyanların yarattığı olumsuz durum yüzünden köylü toprağı terk etmiş, bu da hem üretimi hem de pazar faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca baş gösteren salgın hastalıklar özellikle XIX. yüzyılda pazar sayısında ciddi düşüşlere yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin ticaret hayatına genel olarak bakıldığında, iç ticarete Müslüman kesimin dış ticarete de Gayrimüslimlerin baskın rol oynadıkları görülür.

Osmanlı Devleti, iç ticareti gerek üretilen tahıl ürünleri gerekse küçük sanayinin ürettiği mamulleri ülke toprakları içinde kullanmaya önem vermiş, büyük şehirlerin ihtiyacı karşılandıktan sonra bunların başka ülkelere gönderilmesine, yani ihraç edilmesine izin vermiştir. Buna karşın ithalatta büyük bir serbestlik ve vergi muafiyetleri sağlanmıştır. Bu yüzden ticaretin devlet maliyesine olan katkısı diğer gelirler ile kıyaslandığında daha düşük kalmıştır. Devlet, en büyük vergi gelirini transit ticaretten aldığı vergiler ile elde etmektedir.

Devletin XVI. yüzyıldan başlayarak İran'a karşı yürüttüğü savaşların özünde Hint ticareti ile İran ipeğı odağında yoğunlaşan ticaret yolları mücadelesi yatmaktadır. Osmanlı'nın girdiğı bu yıpratıcı savaşların en önemli nedeni de budur. Osmanlılar, Akdeniz'e hâkim olmak ile transit ticaretin de yöneticisi konumundaydı. Hatta baharatın kaynağına ulaşmak isteyen Portekizlilere karşı Hint Okyanusu'nda uzun süreli mücadeleler vererek bu ticaret yolu üzerinde bulunan Kızıldeniz ve Hürmüz Boğazı'nı almak amacı ile önce Memluklar ile, sonra da Portekizliler ile kanlı savaşlara girmişlerdir. Burada Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'de ticari bir hâkimiyet kurmak gibi iktisadi politikası vardır. Osmanlıların Kızıldeniz'de kurdukları hâkimiyet, Akdeniz ticaretinde de önemli bir hareketlilik ve canlanma yaratmıştır. Böylece devletin bu ticaretten sağladığı kazanç arttığı gibi Akdeniz'e kıyısı olan kentlerde de sosyal ve iktisadi hayat, ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Osmanlı Devleti, II. Selim (Yavuz) döneminden başlayarak deniz ticaretine büyük önem vermiş ve Akdeniz ticaret yollarını elinde tutmak için büyük ve zorlu mücadelelere girmiştir:

“Dünya ticaret yollarının Akdeniz’den Atlantik kıyılarına kayması ile başlayan ve bölgede sermaye ve teşebbüs adına ne varsa hepsini Batı limanlarına yığan o fatal değişiklik uzun dönemde Akdeniz ve Yakın-Doğu ile beraber Osmanlı Devletinin alın yazısını da tayin emiş olacaktı. Genel görünüm, tarihçi için ilk yaklaşımda gerçekten paradoksal ve şaşırtıcıdır: Osmanlı Devletinin parlak yükseliş devri bütün bir bölgenin azar azar, fakat kararlı çözülme dönemi ile bir zamana rastlıyordu. Aslına bakılırsa, uyanık ve ileri görüşlü Osmanlı padişah ve ricâli bu fatal gidişin farkına varmamış değillerdi. Yavuz Selim’in, yangına yetişir gibi, acele tarafından Mısır seferini basit bir istilâ hırısından çok adım adım gerilemekte olan Akdeniz’in ve dolayısıyla imparatorluğun o dönüşü olmayan o kader çizgisini göğüslemek üzere stratejik bir geçit elde tutma çabasına bağlamak yanlış olmazdı. Osmanlı ricâlinin (başta Sokullu) Akdeniz’i tekrar canlandırmak için çırpınmaları ise hiçbir yoruma ihtiyaç göstermeyecek kadar açıktır. Fakat hiç birinin kader çizgisini, tâbiri tekrarlayalım, dönüşü olmayan gidişi durdurma ve değiştirmeye gücü yetmemiştir” (Ülgener, 2006:18-19).

Ancak XVII. yüzyıla gelindiğinde Hollandalılar ve İngilizler, Kızıldeniz ve Hint denizlerindeki hâkimiyeti Osmanlı’nın elinden almışlardır. Bunun dışında İran, 1587’den sonra Avrupalı devletler ile ittifaka girerek Osmanlı Devleti’ni, önemli bir gelir kaynağı olan ipek ticaretinden mahrum etmeyi denemiştir. İran ipeğinin büyük bir kısmını Hint Okyanusu yolu ile İngiltere’ye aktarmış, bu da Osmanlı’nın transit ticaret gelirini önemli ölçüde azaltmıştır (Öz, 2015:39-40).

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan Coğrafi Keşifler sonucu, Ümit Burnu’nun keşfedilmesi ile Avrupalılar Afrika kıyılarından dolaşarak Hindistan’a ulaşmış, baharat, ipek, kahve gibi Doğu’nun lüks tüketim mallarının ticaretinde Akdeniz’in önemini azaltmıştır. Böylece Osmanlı ikinci kez transit ticaretten aldığı gümrük gelirlerini kaybetmiştir. Ayrıca Akdeniz kıyısında yer alan kentlerdeki ticari faaliyetler de canlılığını yitirmiş, bu da Osmanlı ekonomisi üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Coğrafi Keşiflerin bir sonucu da Amerika’dan Avrupa’ya çok miktarda gümüşün akmasıdır. Bu da gümüşün altına göre nispi değerini düşürmüştür. Osmanlı topraklarına yığılan gümüş de enflasyonist bir baskıya yol açmıştır. Avrupa’da gelişmeye başlayan yerli sanayi, pamuk, yün, ipek gibi hammaddelere talebi arttırmış, diğer yandan sanayileşme ile başlayan nüfus artışı tahıl ürünlerindeki ihtiyacı arttırmıştır. Sonuç olarak Avrupa’da bu tür malların fiyatı yükselirken Osmanlı denetimi altındaki ticaret hayatında bunların fiyatları oldukça düşük kalmış ve özellikle devletin Batı eyaletlerinden bu malların ihracatı büyük oranda artmıştır. Bu da büyük Osmanlı kentlerinde kıtlıklara neden olmuştur. Devlet, tahıl ürünlerinin ihracatını yasaklama yoluna gitmiş, ancak kaçak ticareti önleyememiştir. Sonuçta iç piyasada tarım ürünlerinin fiyatı yükselmiştir. Coğrafi Keşifler sonunda ortaya çıkan yeni

fiyat hareketleri Osmanlı Devleti'ndeki lonca sisteminin bozulmasına yol açmıştır. Osmanlı zanaatkârları bir yandan ihraç edilebilir hammaddelerin yüksek fiyatlarından etkilenmiş, bir yandan da ithal edilen işlenmiş malların düşük fiyatlarından zarar görmüştür. Coğrafi Keşifler ve bunun ardından başlayan Rönesans ve Reform hareketlerinin etkisi ile Avrupa'da başlayan sanayileşme, yalnızca Osmanlı'nın küçük ölçekli sanayisini çökertmek ile kalmamış, askeri tekniklerin ve ateşli silahların gelişmesi de Osmanlı'yı Avrupa'ya karşı güçsüz kılmıştır. Osmanlı'nın askeri alandaki üstünlüğünün ortadan kalkması, mali yapısındaki bunalımı şiddetlendirmiştir. Ayrıca devlet bünyesindeki göç olayları ve nüfus artışı, tahıl ürünlerinin üretimini bir yandan azaltırken diğer yandan bu ürünlere olan talebi arttırmış, bu da ürünlerin nispi fiyatlarında ek baskı yaratmıştır. Avrupa ticaretinin denizlerde güç kazanması, Osmanlı ekonomisinde nakit para eğilimini arttırmış, merkezi yönetimin sikkeleri taşıyarak ederek bu durumu ortadan kaldırmaya çalışması da sürekli artan bir enflasyona neden olmuştur. Osmanlı'nın çoğu yenilgi ile biten savaşları finanse etmek için olağan dışı vergilere de yönelmesi ve bu vergileri nakit olarak tahsil etmesi ise yerel güçlerin iktisadi artığa el koymasına yol açmış ve ayanlaşmaya zemin hazırlamıştır. Güçlenen ayanlar, faiz ile köylüye borç vermeye yönelmiş, hasat döneminde de verdiği parayı çok daha yüksek miktarda geri almıştır. Bu da köylünün yoksullaşmasına ve üretimdeki emeğin azalmasına yol açmıştır (Çakmak, 2011:68-71).

2.8. Bozulma Sürecinde Kurumların Durumu

Kurumlar, toplum içindeki kişiler, farklı gruplar veya tabakalar arasındaki ilişkileri biçimlendiren, yönlendiren yazılı veya yazılı olmayan kurallar, örgütlenmeler ve bunların yaşamdaki uygulamaları olarak tanımlanabilir (Pamuk, 2014:38). Pek çok kurum, temelinde aşağıdan yukarıya doğru ya da yazılı kurallara bağlı olmadan oluşmuşsa da, zaman içerisinde toplum karmaşıklaştıkça, bu kurumlar toplumun değişik kesimlerinin çıkarlarının doğrultusunda, devletin de içinde yer aldığı pazarlıklar ve anlaşmalar ile belirlenmeye veya değişmeye başlar. Siyasi kurumlar; devlet, hukuk, yasalar, mülkiyet hakları, emek, sermaye ve devlet arasındaki düzenlemeler ve diğerleri, siyasi süreçler içerisinde belirlenir. Bu kurumlar yukarıdan aşağıya doğru kurumlar olarak değerlendirilebilir (Pamuk, 2014:39).

Osmanlı tarihinin büyük bir bölümünde siyasi kurumlar, hukuk ve iktisadi kurallar, toplumun farklı kesimlerinin eşit katılımı ile değil, daha etkin siyasi ve daha fazla iktisadi gücü olan kesimler tarafından belirlenmiştir. Kurumlar bir kez biçimlendikten sonra süreklilik kazanıp değişime karşı direnç gösterir. Toplum, özellikle de güçlü kesimler reform sonrası oluşan kurumların geçerlilik kazanmasına tepki gösterir. Yazılı olmayan kuralların değişimi ise çok daha uzun süreli olur (Pamuk, 2014:40).

Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı bünyesinde oluşmuş kurumlarda yazılı ya da yazılı olmayan kuralların klasikleşmiş bir şekli mevcuttur. Toplum içerisinde kökleşerek varlığını sürdüren bu kurumların değişen dış ya da iç dinamiklere rağmen değişmediği, değişime ve yenileşmeye karşı direnç gösterdiği söylenebilir.

Kurumlar, üretim ve verimlilik artışını, bu amaca yönelik yapılan yatırımları destekledikleri, bu faaliyeti yapan girişimcilerin öngördükleri getiriye sağlamalarına yardımcı oldukları; kısaca üretim ve yatırım ile ilgili kararları teşvik ettikleri sürece yatırım ve verimlilik artışı yükselir. Ancak iktisadi büyüme sürecinin en önemli belirleyicisi, yatırımlar ve verimlilik artışı, onları destekleyen ve özendiren toplumsal ve siyasi ortamdır (Pamuk, 2014:41). Osmanlı'nın iktisadi gelişim sürecine bakıldığında, kurumsal değişikliklerin büyük bölümünün iktisadi gelişmeyi destekleyici nitelik taşımadığı veya kurumların üretim, yatırım ve teknolojik gelişme çalışmalarının geniş kitlelere açılmadığı, dar bir kesimin tercihlerinin ve çıkarlarının doğrultusunda yön kazandığı görülmektedir. Ayrıca iktisadi gelişmenin sınırlı kalmasında kurumların iktisadi gelişmeyi destekleyen bir tavır içinde olmamaları da rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan I. Dünya Savaşı'nın sonundaki yıkılışına kadar "mutlakiyetçi" kalmıştır. En basit yeniliklere (örneğin matbaa makinesi) ve bu yeniliklerin sonucunda ortaya çıkabilecek "yaratıcı bir yıkım"a engel çıkarmış ve karşı koymuştur. Batı Avrupa'da, özellikle İngiltere'de ortaya çıkan ekonomik ilerlemenin Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkmayışının nedeni, "sömürüye dayalı", "mutlakiyetçi" siyasal kurumlar ile yine "sömürüye dayalı" ekonomik kurumlar arasındaki paralel bir seyir izleyen ilişkidir (Acemoğlu ve Robinson, 2019:202). Oysa devlet yöneticilerinin ve kurumların tutumları ile iktisadi büyüme ve gelişmenin önündeki engelleri kaldıracak çağdaş bir bakış açısı yaratılabilse idi, geniş kesimler günün koşullarına uygun olarak

yaratılmış üretim faaliyetlerine yönlendirilebilseydi iktisadi büyüme, sınırlı da olsa devam edebilecekti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kurumların biçimlenmesinde (temelde değişmesinde) toplumsal yapı içinde çeşitli kesimlerin çıkar çatışmaları, önemli bir rol oynamıştır. Bu çatışmalar genel olarak siyasi gücü elinde tutanlar veya siyasi olarak daha güçlü kesimler lehinde sonuçlanmış, eşit olmayan bir kurumsal yapı ve dağılım ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak toplumun aşağı yukarı bütün kesimleri, özellikle üreticiler ve tüccarlar, ayrıcalık peşinden koşmaya, bunu elde edince de kaybetmemek için siyasi yapının içinde güçlü olan tarafa yandaş olma eğilimine girmişlerdir.

Kurumların büyük oranda güçlü kesimlerin deneyimlerini ve çıkarlarını yansıtması, kurumların değişmesini de engellemiştir. İktisadi ve siyasi gücü ellerinde tutanlar, kurumsal değişimlerin çıkarlarını yok edeceğini düşünerek kurumsal değişimlerin önüne set çekmişlerdir (Pamuk, 2014:46). Oysa Sanayi Devrimi ile birlikte gelişen Batı Avrupa'da durum bunun tam tersini göstermektedir:

“Sanayi Devrimi, neredeyse her ülkeyi etkileyen bir kritik dönemeç yarattı. İngiltere gibi bazı ülkeler ticarete, sanayileşmeye ve girişimciliğe yalnızca izin vermekle kalmadılar, ayrıca bunları etkin bir biçimde teşvik ettiler ve hızla büyüdüler. Osmanlı İmparatorluğu, Çin ve diğer pek çok mutlakiyetçi rejim ise sanayileşmenin yaygınlaşmasını engelledikleri ya da en azından teşvik etmedikleri için geri kaldılar. Siyasal ve ekonomik kurumlar, bir kez daha mevcut kurumlar ile (kurumlar ve ekonomik sonuçlardaki farklılaşmaya yol açan) kritik dönemeçler arasındaki bildik etkileşim kalıbını üreterek teknolojik yeniliklere verilen karşılığı belirlediler” (Acemoğlu ve Robinson, 2019:202).

Osmanlı Devleti'nde de büyük toprak sahipleri ve loncalar, kurumsal yapının günün koşullarına uyması ve sanayileşmenin daha geniş kesimleri kapsamaması yönündeki düşüncelere bütünü ile karşı çıkmaktaydı. Ayrıca kurumların değişmesinde ve iktisadi gelişmenin hızlı ya da yavaş olarak süreklilik kazanmasında bunların geniş tabanlı bir katılıma yönelmesi önemlidir. Bu anlayışın sağlanması siyasi kurumların desteğine bağlıdır. Kısaca ya siyasi gücün değişmesi veya zihniyet değiştirmesi gerekmektedir. Oysa Osmanlı siyasi gücü ne değişmiş, ne de zihniyet değiştirmiştir. Siyasi gücü ellerinde tutanlar, kurumların değişmesinde engelleyici bir tutum izlemişlerdir. Ancak çok uzun bir süreçten sonra oluşan baskı ve talepler sonucunda daha geniş katılımı sağlayan siyasi

kurumlar ortaya çıkacak, bunlar da kurumsal dönüşüm/değişimi sağlayıp hızlandıracaktır. Bu durumu devletteki “siyasi reformlar” olarak da değerlendirebiliriz. Devlette meydana gelen siyasi reformların gerekliliği de, içsel koşullardan yarattığı bir ihtiyaç değil, genellikle dış etkenlerin yönlendirmesi ile ortaya çıkmıştır.

2.9. Avrupa'nın Osmanlı Karşısındaki Farklılığının Belirginleşmesi: Dışsal Nedenler

2.9.1. Kapitalist Zihniyet ile Klasik Osmanlı Zihniyetinin Bir Mukayesesi

XVI. yüzyıl, Osmanlı Devleti adına önemli kırılmaların ve bozulmaların başladığı bir dönem olduğu kadar, bu yüzyıl, Batı dünyası için tersine olumlu gelişmelerin ve değişmelerin yaşandığı bir dönüm noktası olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi, bu yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti, gerek askeri gerek sosyal ve siyasi gerekse mali ve iktisadi yönden birtakım bunalımları yaşarken, buna karşın Batı dünyasında Coğrafi Keşiflerin, Rönesans ve Reform hareketlerinin etkisi ile feodal yapı ortadan kalkmış, onun yerine ulusçu ve kapitalizmi önceleyen demokratik devlet yapılanmalarına geçilmiştir. Ayrıca Avrupa, mali ve iktisadi yönden yeni kaynaklar yaratarak gelişme evresine girmiştir.

Osmanlılar Batı dünyasında yeni bir çağ başlatan Rönesans ve Reform hareketlerini fark edememişler, bunu anlayıp öğrenerek buna paralel bir yol izlemek için herhangi bir sosyal, siyasi ve iktisadi anlayış yaratamamışlardır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin kapitalizme geçme çabaları kendi iç dinamiklerinden kaynaklanmamış, Batı dünyasına eklemlenme biçiminde gerçekleşmiştir. Ancak bu süreç de Osmanlı'nın dini, iktisadi, siyasi ve sosyal yapısı içinde oldukça uzun ve yanlışlar ile dolu, sancılı bir süreç olmuştur. Bunları kısaca açıklamak gerekirse feodalizmden kapitalizme geçiş arasındaki “emtia ekonomisi”ne⁵² çeşitli yönlerden benzeyen “tımar” sisteminin bozulmasından sonra bunun yerine yeni bir toprak düzeni konulamamıştır⁵³. Bu nedenle toplumda büyük çalkantılar ortaya çıkmış ve Celali İsyanları başlamıştır. Her ne kadar emtia üretiminin bazı özelliklerini taşısa da Osmanlı, kapitalist ekonomi özelliklerine hiç de uygun değildir.

⁵² Emtia, “Metanın çoğul anlamı olarak kullanılan ve piyasa için üretilen malları” ifade etmektedir (Sweezy, 2007:28). Bu anlamda üretim ilişkilerinden ziyade, ticari ilişkileri ön planda tutan bir “emtia ekonomisi”nden söz edilebilir.

⁵³ Tımar sisteminin tasfiye süreci ile ilgili gözlemler ve Osmanlı'nın iktisadi bağımlılığı hakkında şu gözlemlere yer vermek mümkündür: “Tımar sisteminin hukuken tasfiyesi ve toprakta öze mülkiyet hakkının kabulü, ancak 1856 Arazi Kanunnamesi ile mümkün olacaktı ki o tarihte Osmanlı ülkesi Avrupa devletlerinin ekonomik ve siyasi denetimine çöktür girmişti”(Somçağ, 2008:43).

Kapitalizmin Avrupa tarımında ortaya çıkmasını soyluların toprak üzerindeki özel mülkiyet hakkı sağlamıştır. Büyük toprak sahibi senyörler, topraklarını kiralayıp satma hakkına sahiptiler. Osmanlı’da ise toprağın mülkiyeti devlete aitti ve devlet, toprakta “çift-hane sistemi”ni⁵⁴ işletmekten başka bir yöntem ortaya koymamaktaydı (Somçağ, 2008:43). Osmanlı rejiminde tarımın gelişip olgunlaşmaması, kapitalizme geçememesinin önündeki engellerden biridir. Tarım, başına buyruk değil, tersine sıkı bir devlet kontrolü altındadır. Oysa kapitalizme geçiş sürecinde Avrupa’da özel mülkiyete dayalı toprak düzeni yerleşmiştir. Osmanlı’da ise toprağın özel mülkiyete dâhil edilmesinde önemli sorunlar yaşanmış, bunun sonucunda devlet hem mali yönden sarsılmış hem de ortaya çıkan sosyal ve iktisadi sorunları çözmekte yetersiz kalmıştır.

Avrupa’da kapitalizmin ortaya çıkışı kendi doğal süreci içerisinde ve kendi iç dinamikleri ile başlamış ve merkeziyetçi devlet yapısı, kapitalizmin ön koşullarını hazırlamada en önemli rolü üstlenmiştir. Ayrıca Avrupa’nın sosyal ve kültürel yapısı, kapitalizme geçiş sürecinde uygun koşulları yaratmıştır (Tabakoğlu, 2016b:234). Osmanlı’daki merkeziyetçi devlet ise kapitalizme yönelişin önündeki en büyük engeli oluşturmuştur. Bu nedenle Osmanlı’nın iktisadi ve toplumsal düzeninin bozulmasını kapitalizme geçiş sürecinin yarattığı sorunlar olarak değerlendirmek doğru değildir. Osmanlı Devleti, yaşadığı iktisadi, mali ve askeri sıkıntılara çözüm bulmak amacı ile Batı’ya yöneldiğinde, kapitalizm ile tanışmıştır. Osmanlılarda rasyonel düşünce, deneysel bilimlere karşı zaman zaman bireysel çabalar ile bir ilgi ortaya çıkmış, Batı dünyasındaki gelişmeleri anlamaya yönelik küçük çabalar oluşmuş, ancak bu eğilimler hem geniş bir kesim içinde kabul görmemiş hem de geçici olmuştur (Yalçın, 1979:403). Osmanlılar dış dünyadaki önemli gelişmeleri iktisadi ve askeri yönlerine karşılık birtakım önlemler almaya çalışmışlardır. Ancak kapitalizm tüm dünyaya hâkim bir sistem olma yolunda ilerlerken Osmanlı’nın kendi içindeki yenilik girişimleri son derece yüzeysel olup geniş alanlarda etki yaratamamıştır. Bu başarısızlıkta dış iktisadi koşulların önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir (Tabakoğlu, 2016a:488).

Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı toplumunun ekonomik hayatı ve ticari faaliyetleri bir bütün olarak anti-merkantilist bir zihniyete dayanmaktaydı. Kurumsal

⁵⁴ Çift-Hane Sistemi: “Bu sisteme göre devlet, kırsal toplumu ve ekonomiyi, tahıl üretilen topraklara el koyup bunları tapu sistemi çerçevesinde köylü ailelerine (hane) dağıtarak örgütliyordu. Teorik olarak bir çift öküze sahip olan her haneye, hanenin geçimini ve vergi yükümlülüklerini yerine getirmesini sağlayacak büyüklükte bir arazi (çiftlik) veriliyordu” (İnalçık, 2000:450-451).

faktörler geniş bir zaman dilimi içinde bu zihniyet çerçevesinde oluşmuş ve pekişmişti. Bu nedenle bu yapının ve zihniyetin kırılması; geleneksel biçimlerin ve ölçülerin dışında yeni bir yol aranması söz konusu değildi. Oysa iktisadi olguları bilimsel bir yaklaşım ile değerlendirmek, rasyonel bir iktisadi düşünce yapısı oluşturmak, titiz bir çalışmayı gerektirir. Oysa Osmanlı'nın klasik dönem iktisat zihniyeti böyle bir çalışmayı öngörmekten oldukça uzaktır. Osmanlı'nın iktisadi hayatını yöneten düşünce yapısı, geleneksel yapının genişletilmesi ile ortaya çıkan kanunlar, fethedilen topraklardaki yerli halkın iktisadi deneyimleri ve mensup oldukları İslâm dininin temel kurallarından oluşmaktadır (Açıkgöz, 2008:112). Bu düşünce yapısı, toplumsal sınıflara bölünmeyi, servet olarak bireyler arasında büyük farklılaşmayı engellemiş, “eşitlik” ilkesi temel değer olarak görülmüştür. Kapitalist düzende var olan “rekabet” ve “çatışma”, Osmanlı'da iktisadi ve sosyal düzeni bozan unsurlar olarak kabul edilmiştir. Bunun yerine ‘işbirliği’ne ve ‘dayanışma’ya önem verilmiştir (Açıkgöz, 2008:113). Osmanlı düzeninin iç piyasadaki üretime önem vermesi, talebin üzerinde yapılan arzı “israf” olarak görmesi, piyasa işleyişine girmeyen malları stokçuluk olarak değerlendirmesi, piyasadaki aracılara maliyetleri arttırıcı unsur sayması, bireysel hırsları ve teşebbüsleri törpülemesi ‘kapitalist’ düzene geçişin önünü tıkayan önemli başlıklardandır. Devletin iktisadi hayatı düzenlemede, elinde tuttuğu güç ve belirlediği kurallar çerçevesinde ekonomik hayatın canlılığı ve istikrarı sağlanmıştır. Bu da kapitalist düzene pek de uygun olmayan bir duruma işaret etmiştir. Zaman içinde bu iktisat düşüncesi ve felsefesi, Avrupa kıtasındaki Aydınlanma ve Reform sürecinin etkisi ile zaman içinde dünya işleri ile ilgili değerleri ön plana çıkarmış, Osmanlı Devleti’ni, toplumunu ve bireylerini değişime zorlamaya başlamıştır. Kapitalizmin kısıkacına giren bireyin, toplumun ve devletin yaşadığı büyük gerilim orta ve uzun vadede büyük sosyal ve iktisadi bedellerin ödenmesine zemin hazırlamıştır.

Osmanlı üretim ve tüketim piyasasındaki devlet gücü, etkinliğin bireylerde değil, devletin otoritesinde toplanmasını sağlamış, bu da bireyleri pasif ve edilgen kılarak Batılı anlamda girişimci bir ruha sahip bir kimlik oluşturamamıştır. Var olan girişimciler de bağımsız hareket alanına sahip olmayıp devletin korumacı gücüne ihtiyaç duymuştur. Oluşan servet ve sermayenin devletin kontrolünde iç içe bulunması, devlet içerisinde bozulmaya ve yolsuzluğa yol açmış, kuralları belirlemede en yetkili organ olan devlet, gerileme ve çözülme sürecinde despot bir kimliğe bürünmüştür. Bu kurumsal kimliği ile de kişinin bütün bireysel hak ve hürriyetlerine set çekmiş; yetenekli, özgür ve irade sahibi

girişimcilerin çoğalmasını engellemiştir. İktisadi durgunluğun ve çözülmenin başladığı dönemde de devlet ile bireyler (buna bazı kurumlar da dâhildir) arasında kaçınılmaz bir güç çatışması yaşanmıştır. Bu da gösteriyor ki, Osmanlı bünyesinde ‘kapitalist bir düzen’in filizlenmesi dahi mümkün olmamıştır (Açıkgöz, 2008:115-116). Bunun sonucunda devlet yönetiminde ve sosyal yaşamda çeşitli bölünmeler ortaya çıkmış, devlet uzun bir süre yeni eğilimleri ve merkezi otoritenin sarsılmaya başladığını kimi zaman görmezden gelmiş, kimi zaman da aldığı önlemler ile bu çatışmayı daha belirgin hale getirmiştir (Bilgin, 2002). Bu da devlet bünyesinde sosyal ve iktisadi yönden büyük zorlukların yaşanmasına yol açmış, kapitalist düzenin kurallarına göre oynayan Batı’nın Osmanlı’yı “yarı-sömürge” haline getirmesinde önemli bir ayrıntı yaratmıştır.

Osmanlı Devleti’nde “yeni” olarak adlandırılan modern dönemin başlangıcında merkezi bürokrasi, çeşitli değişiklikler ile devleti canlandırmaya yönelik adımlar atarak Avrupa kapitalizminin baskılarına direnmiş⁵⁵, ancak bir süre sonra zorunlu olarak Avrupa’daki iktisadi modelleri örnek alarak çeşitli uyarlamalar ile değişmeye yönelmiştir. Bu dönemi Osmanlı iktisadi geleneği ile Avrupa kökenli yeni iktisadi anlayışın çatıştığı/çeliştiği bir dönem olarak da görebiliriz. Bu dönemde üretim altyapısı temelden sarsılmış, kurumlar arasındaki yetki çatışması ve çekişmeler yüzünden sosyo-ekonomik dengeler bozulmuştur. Sonuçta devlet, Avrupa kapitalizminin sömürüsüne dayanan bir “açık pazar” olma yoluna girmiştir (Açıkgöz, 2008:118-119).

Osmanlı ve İslâm âleminin Hıristiyan dünyasına tepeden bakma tutumu, Osmanlıların kendilerine olan aşırı güveni, İslâm ve Hıristiyan dünyası arasında devamlı yaşanan bir çatışma şeklinde süregelmiştir. Kadim dönem Osmanlı anlayışı, Müslümanların kendilerini Gayrimüslimlerden üstün görmesi üzerine kurulmuştur. Osmanlı iktidarı, makro ve mikro bağlamda kendisini bu üstünlük çerçevesine yerleştirmiş, bu durum günlük yaşamın düzeninde de kendisini göstermiştir (Şirin, 2009:67). Bu nedenle gerek düşünce gerekse teknolojik alandaki alışverişin geniş bir çerçevede ve devamlılık göstermesi mümkün olmamıştır. Osmanlı aydınları, devletin devamlılığı için “din ve devlet bütünlüğü” fikrine hep bağlı kalmış, dini devletin devleti de dinin güvencesi olarak görme anlayışını sürdürmüşlerdir. Hatta zaman zaman ağırlığını arttıran dini baskı özgür düşüncenin gelişmesine imkân vermemiştir. Bilim tarihinde de dini baskı özgür

⁵⁵ Tarihçi A.J. Toynbee’nin bakış açısı ile bu direnmeyi “meydan okuma ve tepki” biçiminde yorumlayarak “değişmezlik ve bundan dolayı önceden tahmin edilebilir neden-sonuç ilişkilerinin bağlantısına uygunluk göstermeyeceği” şeklinde ifade etmek mümkündür (Toynbee, 1966:7).

düşünceyi, öğrenmeyi ve genel olarak bütün eğitim, bilim ve kültür faaliyetlerini baskı altına almıştır. Bunu bir örnek ile açıklamak gerekirse, 1577’de İstanbul Galata’da kurulan Rasathane, “softa kışkırtması” ile Yeniçeriler tarafından 1580’de yıkılmıştır⁵⁶. Hatta ulema arasında dahi mantık, matematik, astronomi gibi bilimlerin dine aykırı olduğunu öne süren softalar çoğunluktadır (Yalçın, 1979:403-404). Bu anlayış, modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti ve toplumu için önemli bir ayak bağı olmuştur. Bundan başka, Osmanlı ordusunda “dini yaymak” ve bütünlük yaratmak için devletin “cihat”a sürekli vurgu yapması, ordu içerisinde tasavvuf, tarikat ve farklı dinsel eğilimlerin meydana gelmesi; ilerleyen zaman içinde orduda ayrışmalara ve iç çekişmelere zemin hazırlamıştır (Açıkgöz, 2008:152).

Yönetimde kendilerine yer bulma kaygısı taşıyan bilim, ordu ve bürokrasi tabakası “padişaha sadakat” anlayışına aşırı bağlı kalmış, bu görgü içinde yetişen genç kuşakların eksikleri gösterme, yanlışlara ve adaletsizliklere direnme cesareti ‘itaatsizlik’ korkusu ile kırılmıştır. Bu durum ilerleyen zamanlarda dini algılama biçiminde önemli yanlışlar yaratmış, dinin siyasi emellerin gerçekleşmesine alet olmasına yol açmış, dini kurumların güvenilirliğini ortadan kaldırmıştır. Yüzyıllarca devletin birliğini, dirliğini, canlılığını ve heyecanını ayakta tutan bu bütünsel yapı, modernleşme sürecine girildiğinde iç bunalıma yol açmış ve çözülme sürecini hızlandırmıştır (Açıkgöz, 2008:152). Sonuç olarak modern bilimin temelleri olan özgür ve rasyonalist düşünme, her türlü değişmeyi ve yeniliği yaratan anlayış, Osmanlı toplumunda yer almıyor, “Batı uygarlığı, modern bilime dayanır.” yargısı Batı kültürüne has bir özellik gösteriyordu (Yalçın, 1979:405).

Modernleşme sürecine giren Osmanlı’da cemaatlerin, şeyhlerin ve dervişlerin devlet üzerindeki imtiyazlı durumu azalmış, imtiyaz alanları daraldıkça da bunların devlete başkaldırıları artmıştır. Toplumun geleneksel din kültürüne saygısı ve cemaat biçimindeki yapısı bu tür isyanları meşru görmesine yol açmıştır. Devletin çözülme sürecinde çıkarılan isyanların önemli bir kısmında isyan liderinin tekke ve tarikat şeyhi olduğu görülmüştür. Ayrıca modernleşme sürecinde öngörülen her türlü yeniliğe karşı bu kesim direnç göstermiştir.

⁵⁶ Osmanlı Devleti’nde bilimsel gelişmelere ve yeniliklere karşı takınılan olumsuz tavır, yalnızca modernleşme döneminde değil, eskiden de vardı: “II. Bayezid zamanında matematikçi Molla Lütü’nin, mollaların iftira ve tahrikleri ile dine aykırı sözler sarf ettiği, Allah’ın birliğini inkâr edici düşüncelere sahip olduğu iddiası ile başının vurulması, durumun ciddiyetini gösteren olaylar arasındadır” (Yalçın, 1979:404).

Avrupa’da yaşanan modernleşme ve yerleşen kapitalizm ile birlikte siyasal güç hem devletten hem de kiliseden adım adım uzaklaşarak sermaye sahiplerinin ve tüccarların eline geçmeye başlamıştır. Devlet çıkarları adına zaman zaman kilise, siyasal güç ve sermaye odakları birleşip bütünleşirken Osmanlı kendi içinde üç kıtaya yayılan topraklarda hiçbir bütünleşme sağlayamamıştır (Kazgan, 2009:15). Osmanlı’da gelişme, değişme ve modernleşme amacı ile yapılacak güç birliği, devletin Avrupalı devletler ile boy ölçüşebilmek amacı ile değil, merkezi yönetimi eski gücüne kavuşturmak amacı taşımıştır. Bu da gösteriyor ki bu süreç Osmanlı’da Avrupa’nın tersine işlemiş, ıslahatların sağladığı ayrıcalıklar sayesinde siyasal güç, merkezi devlet adına bürokrasinin eline geçmiştir. Merkezi bürokrasi de bu gücü devlet ekonomisinin iç dinamiklerini oluşturan esnaf, tüccar ve zanaatkârların sahip olduğu alanları kısıtlama amacı ile kullanılmıştır (Açıkgöz, 2008:156-157).

Avrupa kapitalizmi aşama aşama Osmanlı’dan tavizler kopararak hareket alanını genişletirken Osmanlı, piyasasına hâkim olma rekabetine giren Avrupa sermayelerinin kendi içlerinde yaşadıkları çekişmelerden yararlanmaya çalışmıştır. Bu da kısa süreli kendi lehine çıkarlar elde etmesini sağlamıştır (Kazgan, 2009:13).

XVIII. yüzyılda Avrupa’da Sanayi Devrimi gerçekleşirken, Osmanlı merkezi devleti, küçük toprak üreticilerini korumak amacı ile kurduğu kurumlar sayesinde büyük toprak mülkiyetlerinin oluşmasını engellemiş ve yatırıma yönelik büyük sermayedarları kısıtlama yoluna gitmiştir. Oysa Avrupa’da geniş toprakların özel mülkiyeti ve büyük sermayedarlar çoktan kökleşmiştir. Bu da gösteriyor ki Osmanlı, kendi bünyesindeki kurumların kendisine karşı güç oluşturmasını engelleyecek kadar güçlü, fakat vergileri toplayamayacak kadar güçsüz bir devlet durumuna düşmüştür. Ancak şunu da göz ardı etmemek gerekir: devlet, üç kıtaya yayılan büyük imparatorluğu XIX. yüzyıla kadar bir arada tutmayı başarabilmiştir. Ancak bütünlük içerisinde bir modernleşmenin yaratılmasında başarılı olamamıştır. Devletin uzun ömürlülüğü, esnek, pragmatist ve müzakereye yönelik bir yaklaşım sahibi olması ile de açıklanabilir. Ancak bu yaklaşım geleneksel yapıyı ve kurumları korumaya yöneliktir. Kurumsal ve teknolojik değişimler ve gelişmeler, her alanda aynı hız ile benimsenip uygulanmamıştır. Devlet, var olan düzenin daha iyi çalışması için gerekli değişiklikleri ve yenilikleri gerçekleştirmeye hevesli iken, kendi egemenliğini sınırlayıcı nitelikte olan değişiklikleri reddetmiştir. Ayrıca tüccarların, toprak sahiplerinin, sarrafların ve diğer toplumsal kesimlerin iktisadi konulardaki değişim

ve gelişmelerini daima sınırlamıştır (Pamuk, 2012:59-61). Belirttiğimiz gibi Osmanlı'nın esnek ve müzakereci tutumu, Avrupa'daki gelişmeler karşısında pek işlek olmamış, devlet kendi erkine müdahaleyi hiçbir şekilde kabul etmemiş, bireysel teşebbüse ve sermaye birikiminin belirli kişilerde ve kurumlarda toplanmasına engel olmaya çalışmıştır.

2.9.2. Coğrafi Keşifler (Ticaret Yollarının El Değiştirmesi)

XV. yüzyılın ortalarına doğru başlayıp XVI. yüzyılın başlarında önemli bir bölümü tamamlanan Coğrafi Keşiflerin başlamasında iktisadi, siyasi, dini ve stratejik faktörler etkili olmuştur. Merak duygusunu tatmin etmek, görünen basit neden olmak ile birlikte ticaretin peşinden gitmek, Hıristiyanlığı yaymak, toplumsal güvenliği sağlamak ve siyasi güç kazanmak istekleri sıralanabilir. Ancak coğrafi keşiflerin temelinde yatan en büyük etken ekonomiktir. Asya'nın baharatına ve diğer lüks mallarına sahip olmak Batı'nın keşif isteğini büyük ölçüde arttırmaktadır (Küçükkalay, 2001:144-145). Baharatın dışında Batı Afrika'nın sahip olduğu altın potansiyeli (Gine altını) Avrupalıların para hırsını körüklemiştir. Ancak altın ve baharat, dönemin en kıymetli metalleri olmalarına karşın Avrupalılar temel bir madde olan hububat için de ticaret ve zenginlik arayışlarına girmişlerdir (Arnold, 1995:27).

Dönemin Avrupa'sı, kendi yağı ile kavrulan kapalı bir ekonomik sistemi ile yaşayamazdı. İhtiyaçlarını karşılayabilmek için uluslararası ticarete girmek zorundaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun hububatı boldu, kumaş üretiminde kullanılan şap madenleri zengindi. Ayrıca Asya ve Afrika'daki baharat, ipek, inci, fildişi porselen ve itriyat, Avrupa'nın ihtiyaçlarını karşılayacak bollukta idi. Ancak hububat Osmanlı'nın, diğer mallar da Mısır ve Venediklilerin elindeydi. Bu devletler deniz ticaret yollarını ellerinde tutuyorlar, başka ulusları engelliyorlardı. Bu durum, ekonomik zenginlik kaynakları arayan yeni imparatorlukları bu değerli madenlerin ve eşyaların üretildiği ülkelere ulaşmak için başka yollar aramaya yöneltti (İnalçık, 2011:129).

XVI. yüzyılda ulusal devletlerin doğması ile ortaya çıkan sermaye birikimi teknolojik ilerlemeleri desteklemiştir. Pusulanın bulunması, okyanuslara dayanıklı gemilerin yapılması, teknolojiye dayalı ilerlemenin bir göstergesi olup okyanus denizciliğini olanaklı hale getirmiştir. Bunların sayesinde Avrupalı denizciler Ümit Burnu'nu keşfederek Afrika'nın güneyinden Hindistan'a ulaşmayı başarmışlardır. Böylece Osmanlı,

Mısır ve Venedik tekelinde olan Asya zenginliklerine doğrudan ulaşmışlardır. Bu keşifler ile altın ve baharat ticaretine ek olarak şeker, gümüş, pamuklu dokuma, kahve, çay ve köle gibi yeni ticaret kolları da katılmış ve bunlar altın ve baharat ticareti ile boy ölçüşecek konuma gelmiştir. Özellikle köle ticareti toprakta ve daha sonra başlayan sanayi faaliyetlerinde ucuz işgücü yaratmış, bu durum da Avrupa'da büyük sermaye birikimleri oluşturmuş ve sömürge imparatorluklarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca Amerika kıtası keşfedilmiş ve Amerika'dan bol miktarda altın ve gümüş Avrupa'ya nakledilmiştir (Özyüksel, 2007:231). Deniz aşırı ticaretten sağlanan bu zenginlik, Amerika'da ve Asya'da ileri imparatorlukların kurulmasına ve bunların finansmanına destek olmuştur. Ayrıca bu servet, doğrudan veya dolaylı olarak kapitalizmin ve Sanayi Devrimi'nin gelişmesini ve genişlemesini sağlamış, XIX. ve XX. yüzyıllarda Batı emperyalizminin dünya çapında bir olgu haline gelmesine temel oluşturmuştur (Arnold, 1995:96-97).

Bu durum Osmanlı aleyhine gelişen dünya ekonomik dönüşümüne işaret etmiştir. 1683 Viyana Kuşatması'nın başarısızlığı, aynı zamanda Osmanlı'nın denizlerdeki egemenliğinin gerileme süreci içine girdiğini gösteren bir tarihtir. Bu da aynı zamanda Osmanlı'daki büyük krizin başlangıcının işaretidir (Küçükcalay, 2001:203-204). Bu gelişmelerin Osmanlı üzerinde iki farklı etkisi olmuştur: Birincisi, Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde tuttuğu ticaret yollarının önemi azalmıştır, baharat ve ipek yolu yön değiştirdince Osmanlı maliyesi büyük bir kayba uğramıştır. Ayrıca bu ticaret yollarındaki yerleşim birimlerinde bulunan ticaret hayatı canlılığını yitirmiştir. Ancak Osmanlı denetimindeki ticaret yolları birdenbire önemini kaybetmemiş, asıl kayıp İngiltere, Hollanda, Fransa gemilerinin Akdeniz ticaretinde söz sahibi olması ile ortaya çıkmıştır. İkinci etki ise, Amerika'dan akıtılan altın ve gümüşün Avrupa'da fiyatların yükselmesi ve enflasyona neden olması sonucunda Osmanlı Devleti'ndeki çeşitli gıda ve hammaddelerin Avrupa bölgesine çekilmesidir. Osmanlı'nın hububatı ve hammaddelerini Avrupa'ya yönelmesi de ülke içinde çeşitli gıda ve hammadde kıtlıklarına yol açacak, ayrıca Amerika'dan Avrupa'ya akan değerli madenlerin bir bölümünün Osmanlı İmparatorluğu'na aktarılması fiyatlar üzerinde enflasyonist bir baskı yaratacaktır (Özyüksel, 2007:232).

2.9.3. Sanayileşme ve Sanayi Devrimi

Sanayi Devrimi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında önce İngiltere’de başlamış, daha sonra da tüm Avrupa devletleri ile Kuzey Amerika ve Japonya’yı içine alan bir değişim süreci olarak adlandırılmıştır. Bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerden başlayıp ekonomik ve sosyal alanları da içine alan bu değişimin sonucu, durağan tarım toplumlarından, büyümeye yönelen dinamik sanayi toplumlarına bir dönüşüm başlamıştır.

Sanayi Devrimi’nin gelişme süreci her toplumun bölgesel, sosyo-ekonomik, kültürel, siyasal ve doğal koşullarına bağlı olmuştur. Sanayi Devrimi’nin İngiltere’de başladığı, insanlık tarihinde gerçekleşen en önemli dönüşüm olduğu birçok bilim insanının kabul ettiği bir gerçekliktir. İngiltere, Sanayi Devrimi’nde bir örnek oluşturmuş ve tüm ülkeler kendi iç dinamikleri ve coğrafi yapısı çerçevesinde bunu uygulamıştır. İngiltere’de Sanayi Devrimi’nin başlaması ve gelişmesinde çok sayıda etken ve neden sayılmak ile birlikte bunlar, dört temel etken üzerinden değerlendirilebilir: Birincisi, üretim araçlarının teknik olarak yenilenmesi ve gelişmesi; bunu durgun bir ticaret ve imalat sisteminden “kendinden işbölümlü” büyük sanayiye geçiş olarak düşünebiliriz. İkincisi, ulaşım araçlarında, özellikle kanallar ve demiryollarında görülen gelişmedir. Nehirler arasında açılan kanallar ile nehir ulaşımı çok kullanışlı ve ucuz bir duruma getirilmiştir. Aynı dönemde nehirler üzerinde buharlı gemilerin işlemeye başlaması nakliyyeyi kolaylaştırmıştır. Demiryollarının gelişimi de bölgeler ve ülkeler arasındaki mal taşınmasında etkin bir rol oynamıştır. Üçüncüsü, sermaye birikimidir. Sermaye birikimi, Sanayi Devrimi’nin gerçekleştirilmesindeki en önemli etkidir. İngiltere’deki birikmiş iç sermaye, dış ticaret ve kolonilerden gelen servetlerden değil, iç ticaretten kaynaklanmıştır. Dördüncüsü, artan emek arzıdır. Emek arzının artmasını iki nedene bağlamak mümkündür: Birincisi, tarım devrimi, diğeri de nüfus artışıdır. Tarım Devrimi dendiğinde, tarıma elverişli toprakların genişletilmesinden çok toprağın verimini arttırmak ve tarımda makineleşmeyi düşünmek gerekir. Bu yöntemlerin geliştirilmesi, köylülerin toprağa olan feodal kökenli bağlılıklarını ortadan kaldırmış ve “özgür köylüler” kentlere göç ederek bir emek arzı potansiyeli oluşturmuşlardır. Bilimin gelişmesi ile ölüm yaşı gerilemiş ve nüfusta önemli bir artış meydana gelmiştir (Ateş, 2018:194-196).

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi, İngiltere’den Kıta Avrupa’sına yayıldı. Fransa, Belçika, Almanya ve diğer Batı Avrupa ülkeleri bir

yandan İngiliz mallarına karşı kendi yerli sanayilerini korumaya çalışırken diğer yandan da makineleşmeye dayalı fabrika düzenine geçmeye başladılar. Kısa bir süre içinde de İngiltere ve diğer Avrupa ülkeleri büyük üretim mallarını satacak bir pazar arayışı içine girmişler, dikkatlerini dünyanın geri kalmış bölgelerine çevirmişlerdir (Pamuk, 2005a:192). 1870 yılına kadar sanayide lider olan devlet İngiltere idi. Fakat Fransa, Almanya ve A.B.D. bu üstünlüğü ortadan kaldırmaya başladılar. Sanayileri gelişmiş olan İngiltere, A.B.D., Fransa ve Almanya dünya ticaretinin en büyük miktarını ellerine geçirmişlerdir (Quataert, 2006:896). Sanayi Devrimi'ni özünde “yaratıcı yıkıcılık⁵⁷” olarak iki uç kutupta değerlendirebiliriz. Şöyle ki: Gelişen sanayi kapitalizmi, bir yandan yeni mallar ve hizmetler, yeni üretim ilişkileri, yeni toplumsal sınıflar ve yaşama biçimleri yaratırken eski düzenleri de sarsıp ortadan kaldırmıştır (Nitekim Osmanlı bu sarsıntının ve yıkımın sancılarını uzun süre yaşamış ve ağır bedeller ödemek zorunda bırakılmıştır). Kendi topraklarında sanayileşme sürecini en üst düzeyde gerçekleştiren İngiltere, A.B.D., Fransa ve Almanya, var olan güçsüz devletleri nüfuz alanına almak ve sömürge haline getirmek için kıyasıya bir mücadeleye girdiler. Ülke dışındaki pazarlara kendi mallarını ve hizmetlerini götürerek kitlesel üretimin maliyeti düşürücü etkilerinden yararlandılar. Amaçları, sanayileşmenin dışında kalan ülkeleri sömürgeleştirip onların ucuz hammadde kaynaklarına ulaşmaktı. Daha sonra kendi sermayeleri için güvenli yatırım alanları bulmaya yöneldiler, çünkü kendi topraklarındaki sermaye getirisi düşmekte, oysa çok geniş toprakları kapsayan geri kalmış ülkelerde büyük kârlar elde etmek mümkündü. Tüm bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için kimi zaman barışçı-pragmatist bir yol izlemişler, kimi zaman da savaşmayı göze almışlardır (Kazgan, 2009:16-17).

Sanayileşme ile kurulan fabrikalarda bükme makineleri, dokuma makineleri, buhar makineleri kullanılmış ve yeni madenleri eritmede yeni yöntemler keşfedilmiştir. Ayrıca Britanya adalarında kömür ve demir madenlerinin bulunması, İngiliz ticaret filosunun

---

⁵⁷ Schumpeter, Sanayi Devrimi'nin temelindeki “yaratıcı yıkım” ile ilgili şöyle bir açıklama getirmiştir: “Kapitalizm (...) kendine özgü özelliği yüzünden ekonomik bir değişim metodu ya da tipidir ve durgun bir durum göstermez. Oysa, kapitalizmin bu gelişimci niteliği yalnızca ekonomik hayatın daima değişen bir ekonomik ve sosyal ortam içinde akmasından ve değişmelerin ekonomik aksiyonun verilerini de değiştirmesinden ileri gelmektedir (...) Kapitalist mekanizmayı çalıştıran ve çalışmasını devam ettiren; yeni tüketim maddeleri, yeni üretim metotları, yeni ulaşım metotları, yeni pazarlar, yeni endüstriyel örgütlenmelerin tipleri, çeşitleridir ve bütün bunlar kapitalist teşebbüs tarafından yaratılmışlardır (...) Yeni milli pazarların ya da dış piyasaların açılması; el sanatları atelyelerinden, yoğun ve büyük işletmelere geçiş (...) kapitalist sistemi durmadan, yorulmadan içinden bir ihtilal, yenilenme havasında tutmakta; bütün bu elemanlar, gene devamlı olarak eski faktörleri yok etmekte, yenilerini yaratmaktadır. Bu ‘yaratıcı yıkım gelişimi’ kapitalizmin esas temelidir, ister istemez her kapitalist teşebbüs er geç bu gelişime uymak zorundadır” (Schumpeter, 1968:139-141).

üstünlüğünü sağlamıştı (Blaisdell, 1979:24). XIX. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Avrupa'nın sıraladığımız bu belli başlı ülkeleri bir yandan seri fabrikasyon mallarını satacak yeni pazarlar bulmaya, diğer yandan da ucuz hammadde kaynakları, bol ve ucuz gıda maddeleri ele geçirmeye çalışıyorlardı. Bunun sonucunda Avrupa ülkeleri ile geri kalmış ülkeler arasında nihai mallar- birincil mallar ticareti büyük bir hız ile genişlemeye başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde deniz taşımacılığındaki teknolojik gelişmeler, bu ticaretin büyümesini inanılmaz bir boyuta taşımıştır (Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz, Akdeniz ve Kızıldeniz üzerindeki ticari etkinliklerine önemli ölçüde etkilemiştir). Sonuçta Sanayi Devrimi ile birlikte dünya ticareti genişlemiş, dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısı güçlenmiştir. Bu hiyerarşinin üstünde sanayileşmiş Avrupa ülkeleri ve A.B.D. yer alırken ekonomileri tarıma dayalı geri kalmış ülkeler alt basamaklarda bulunmaktadır. Osmanlı ekonomisi de tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olduğu için bu hiyerarşik sıralamanın alt basamağında yer alan bir ülke olmuştur (Pamuk, 2005a:193).

Sanayi Devrimi'nin uluslararası alanda yarattığı etki, yalnızca üretilen malların kârlı bir biçimde gelişmemiş ülkelere satılması ile sınırlı kalmamış, sermaye fazlası tahvil ve senet alma yolu ile de dışarıya yöneltilmiştir. Avrupa'dan borç isteyen devletlerin tahvillerine yatırım yapılarak büyük kârlar elde edilmiştir. Yabancı tahvil ve senet satın alma yolu ile yüksek bir faiz ile dış piyasalara borçlar verilmiştir (Osmanlı Devleti de bu yolla borçlanma sistemine girmiştir). Özellikle İngiltere'de ortaya çıkan "Joint Stock" şirketleri⁵⁸, geri kalmış ülkelerin servet kaynaklarını arama anlayışında olmayıp sermayelerini yüksek bir faiz karşılığı yabancılara borç vermek üzere kullanmışlardır (Blaisdell, 1979:25).

İngiliz Sanayi Devrimi, Batı Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki ticari ilişkilerin niteliğini değiştirdi. İngilizlerin ürettiği malların ve parasal sermayesinin Osmanlı iç piyasasına girdikten sonra Osmanlı ekonomisi, Avrupa sınai ve ticari kapitalizmi tarafından belirlenen kurallar çerçevesinde yeni uluslararası işbölümü ile kademeli olarak bütünleşmiştir (Kılınçoğlu, 2015:17). Bu süreç içerisinde Avrupa'nın içlerine kadar uzanan ve üç kıtaya yayılan Osmanlı Devleti, Ortaçağ anlayışına sahip ekonomisi ile değil sanayi

⁵⁸ Daha çok Anglo- Sakson finans dünyasında görülen ve "anonim ortaklık" biçiminde örgütlenen bu tür şirketler, hisse senetleri alım ve satımı üzerinden faaliyet göstermektedir. Yine anonim ortaklık çerçevesinde kâr ya da zarar, ortaklığı paylaşan yükleniciler tarafından üstlenilmektedir (Emiroğlu, 2009).

kapitalizmi, merkantil kapitalizmi⁵⁹ bile sermaye birikim aracına dönüştürememiş ve başına buyruk olan Celali'lerin ve ayanların yarattığı siyasal çalkantılar içinde yaşamaya mahkûm olmuştur. Sahip olduğu askeri gücün üstünlüğünü kaybederek milliyetçi akımların etkisi ile parçalanma sürecine giren Osmanlı, kapitalist devletlerin açık pazarı haline gelmiştir (Kazgan, 2009:17). Osmanlı Devleti, siyasal bağımsızlığını emperyalist ülkeler arasındaki rekabet içinde sürdüren bir ülke durumuna düşmüştür (Pamuk, 2005a:195). Önce Fransa ve İngiltere, arkasından Almanya, Osmanlı Devleti'ni parselleme yarışına girerken Rusya da bu yarışın içerisinde Osmanlı'ya karşı askeri güç kullanan bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak başta da belirtildiği gibi, Sanayi Devrimi'nin "yapıcı" etkileri Osmanlı Devleti'ne girmemiş, eski kurumların "yıkım" sürecini başlatmıştır. Artarak devam eden bu süreçte Osmanlı Devleti'nde, siyasetten ekonomiye, hukuk düzeninden toplumsal yapıya, giderek ağırlaşan kapitülasyonların etkisine kadar, bu yıkım adım adım gerçekleşmiştir (Kazgan, 2009:17).

2.9.4. Dış Ticarete Kapitülasyonlar

Daha önceki bölümlerde de çeşitli nedenler ile değinilen kapitülasyonlara derli toplu biçimde bakmak ve tanımlamak gerekirse; kapitülasyon, bir devletin, başka bir devlete/devletlere karşılıklı veya karşılıksız olarak ticari ya da siyasi alanlarda tanıdığı özel hak ve imtiyazlardır (Boratav, 2006:19-21). Görüldüğü gibi kapitülasyonlar değişik sahalarda tanınabilen ayrıcalıklar olsa da, Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerine önce siyasi, daha sonra ekonomik boyutlu birçok ayrıcalık tanımıştır (İnalcık, 2010:34).

Osmanlı Devleti'ndeki ilk kapitülasyonlar 1200-1569 yılları arasında İtalyan devletlerine verilmiştir. Bu sürecin çeşitli tarihlerinde Floransa, Napoli, Ceneviz ve Venedik devletlerine çeşitli imtiyazlar tanınmıştır. 1569-1700 yılları arasında ise kapitülasyonlar, ağırlıklı Fransa olmak üzere, İngiltere ve Hollanda'ya da bazı ayrıcalıklar verilmiştir⁶⁰. 1700-1783 yıllarında verilen kapitülasyonlar, Avrupa devletlerinin önemli bir bölümünü kapsayarak genişlemiştir. 1783'te Rusya'ya karşılıklı-zorunlu bir anlaşma ile imtiyazlar verilmiştir. 1838'de İngiltere ile yapılan ticaret anlaşması, bu ülkeye tanınan ayrıcalıkları genişletmiştir. Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki verilen ayrıcalıklar, kapitülasyonların son bölümünü oluşturmuştur (İnalcık, 2010:285).

⁵⁹ Hanoğlu (2008:19), "on dokuzuncu yüzyıl başına kadar Osmanlı ekonomisinin pre-merkantil ve tarımsal niteliğini koruduğunu" belirtmektedir.

⁶⁰ Fransa'ya ilk kapitülasyonlar 1535'te verilmiştir.

Kapitülasyon, yalnızca Osmanlılara özgü bir uygulama değildir. Osmanlı'dan önce Bizans, Selçuklu ve Akdeniz'e kıyısı olan İslâm devletlerinde ve Batılı ülkelerin kendileri arasında uygulanmıştır (Köprülü, 2014:194). Osmanlı Devleti, başlangıçta verdiği imtiyazlar ile siyasi ve ekonomik alanda bir güç elde etmeyi amaçlamıştır. Çeşitli ayrıcalıklar vererek kendilerine karşı olan ülkelerin birliğini bozmak, bunların bazıları ile dostluk kurarak onların düşmanlığından kurtulmaktır. Ayrıca verdiği bu imtiyazlar ile iç ve dış ticareti geliştirmek ve ekonomideki canlılığın sürekliliğini sağlamak istemiştir. Ayrıcalık verdiği ülkelere iç piyasada ihtiyaç duyduğu kalay, kurşun, çelik, barut, çeşitli kimyasal maddeler ve stratejik önemi olan ürünler ile lüks malları kolayca ithal etmiş ve yabancı tüccarların Osmanlı'ya olan güvenini arttırarak onları kontrolünde tutmuştur (İnalçık, 2010:34). Böylece toplumsal refahın artması ve ticarete istikrarın sürdürülmesi sağlanmıştır. Bu durum, XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar böyle devam etmiştir.

Avrupa kapitalizmi, gelişmesinin her aşamasında Osmanlı topraklarından çeşitli tavizler kopararak sermayesini arttırmıştır. Osmanlı Devleti, başlangıçta Fransa'ya çeşitli imtiyazlar verse de, ileriki dönemlerde yalnızca Fransa'ya değil, İngiltere, Almanya, Rusya, hatta Avusturya-Macaristan dâhil olmak üzere birçok ülkeye karşılıksız tavizler vermek zorunda kalmıştır. Avrupa'nın Coğrafi Keşifler ile yayılmasını sağlayan kapitalizmin ticari aşamasına Osmanlı'nın eklenmesi süreci, kapitülasyonlar ile başlamıştır. Başlangıçta transit ticaretten vergi geliri kazanmayı, siyasal bağlamda devletleri birini diğerine karşı oynamak amacı ile verilen kapitülasyonlar, Osmanlı'nın gerileme döneminde bu niteliğini koruyamamış, giderek artan tavizlere dönüşmüştür. Çünkü Osmanlı Avrupa'daki bilimsel buluşları, gelişen üretim süreçlerini, ortaya çıkan sermaye sınıfı ve sermaye birikimini izleyememiş ve bu sürece katılamamıştır. Sonuçta Osmanlı'nın durgunluk dönemini yaşadığı sırada güçlenen Avrupa, kapitülasyonları tek taraflı alınan ağır tavizlere dönüştürmüştür. Avrupa devletleri kendi tüccarları için Osmanlı Devleti'ne ihraç edilen ya da Osmanlı'dan satın alınan malların üzerindeki vergilerde indirim yapılmasını sağlamış, bu indirim ülkeler arasında da değişkenlik göstermiştir. Avrupalı tüccarın Osmanlı topraklarına yerleşme özgürlüğünün olması, bütün kişisel vergilerden muaf tutulması, kendi yasalarına tabi olması gibi ticari, hukuki, mali ve idari alanlarda verilen ayrıcalıklar en dikkat çekenleridir. Bu tavizler, çöküş döneminde yalnızca kişileri değil, yabancı şirketleri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Osmanlı "kapitülasyon tavizleri" ile de Avrupa güçleri ile bütünleşme çabası içinde olduğunu

göstermiştir. Öyle ki XVIII. yüzyılın sonunda bir Fransız elçisi, Osmanlı İmparatorluğu'nu Fransa'nın kolonisi olarak görece kadar ileri gitmiştir (Kazgan, 2009:14-15).

Kapitülasyonlar Osmanlı Devleti üzerinde yalnızca ekonomik değil, Tanzimat döneminde hız kazanacak birtakım eğilimlerin de başlatıcısı olmuştur. Gayrimüslim Osmanlı tüccarları, Avrupa devletlerinin güvencesinde güçlü bir ticaret sınıfı oluşturup topluma yabancılaşmıştır. Geleneksel el sanatları artan ithalat ile rekabet edemeyip çözülmüştür. Hammadde kıtlığı, küçük sanayi üretimine darbe vurmuştur. Bu da önemli ekonomik, toplumsal, mali ve siyasi sıkıntılara yol açmış, merkezi devletin ve yönetim kadrosunun yeni arayışlara yönelmesinin yolunu açmıştır.

2.10. Tanzimat'a Hazırlık Dönemi

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın son çeyreğinde girdiği uzun süreli savaş hali yalnızca devlet kurumlarında idare ve maliyede değil, sosyal yaşamda da önemli olumsuzlukları beraberinde getirmişti. Daha önce bu kadar çok yönlü sorunlar ile karşı karşıya gelmek yalnızca siyasi ve askeri alanı değil, toplumun genel dinamiklerini de bütünü ile etkilemiştir. Tüm bu gelişmeleri değerlendiren Osmanlı aydınları ve ilim insanları ve dönemin çağdaş yazarları, bu sorunlar karşısında yapıcı, rasyonel ve çağdaş bir yaklaşımı benimsemekten çok uzak düşmüşlerdir. Eski fetihleri ve kazanılan büyük zaferleri zihinlerinden atamamışlardır. Bunların büyük bir bölümü, son elli yılda ortaya çıkan durumu "bozulma ve fesat" devri olarak kabul etmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra tahta geçen II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed'in saraya kapanıp ataları gibi at üstünde sefere gitmediklerini, büyük ataları Kanuni'nin gölgesinde kalmayı tercih ettiklerini öne sürerek padişahların acizliği ile bozulmanın başladığını ve devam ettiğini görme eğilimine girmişlerdir. O dönemin aydınlarının genel anlayışı, padişah otoritesinin sarsıldığı, liyakat sahibi olmayan devlet adamlarının işbaşına gelip iktidar mücadelesine girdikleri, devşirme sisteminin bozulduğu, Yeniçeriliğin eski düzenlemesinin asabiyetini kaybettiği, müsrifliğin artarak hazinenin boşaldığı gibi gerekçeler öne sürmüşler, hatta bu değerlendirmeler XVII. yüzyılın ıslahat hareketini gerçekleştiren aydınları da etkilemiştir. Bunların büyük çoğunluğu bozulmanın II. Selim ile başlayan dönem olduğunu iddia etmiştir. Bu iddialar tüm Osmanlı tarihini etki altına almıştır. Hatta modern tarihçileri bile etkilemiştir (Emecen, 2015:387-388). Kaldı ki bu görüşler, çözüm üretmek yerine bir "sızlanma"nın ötesine de geçememiştir.

Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yaşadığı bunalımın sürekli devam etmesi, zaman zaman Anadolu'nun sınır boylarında görev yapan askerlerin, zaman zaman da Kapıkulu'nun zorbalık ile yönetime el koyma girişimlerinin artması sonucunda tarihçi, ulema, bürokrat olan kimi yazarlar bu durumu anlamaya, bu duruma çare bulmaya yönelik birtakım önerilerde bulunmuştur. Bu yazarlar genellikle sorunların en başında tımar sisteminin bozulmasını göstermiştir. Örneğin bu bunalımı açıklayıp çözüm önerme çabasına giren Koçi Bey'in IV. Murad'ın emri ile yazdığı risalesinde hem padişahın güçlü olması, hem de tımar düzeninin yeniden canlandırılması gerektiği vurgulanmıştır (Kunt, 2000b:30). Bu risalenin temel özelliği, eskiye yönelme ve eski ideal düzeni yeniden tesis etme anlayışından öteye gitmemektedir (Çakmak, 2011:105). Koçi Bey, Kapıkulu'nun sayıca arttırılmasını önermiş, ancak merkezi ordunun büyümesi dış ilişkilere, özellikle Avrupa'daki savaş düzeninin değişmesine karşı pratik bir çözüm getirememiştir. Tımar sisteminin yeniden canlandırılması ise kapitalist sistemin Osmanlı'ya nüfuz etmesi nedeni ile geriye dönüşü mümkün kılmamıştır. Diğer yandan Koçi Bey'in padişahın güçlü olması ve yönetimi sağlam bir biçimde elinde tutması gerektiği görüşü, Sultan Murad'ın niyetine ve görüşlerine tamamen uymuş ve padişah, otoritesini sağlamlaştırmak için birtakım baskı ve yasaklamalar ile olayları sindirmeye çalışmıştır (Kunt, 2000b:30).

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz koşullardan kurtulabilmesi için çeşitli devlet adamları ve ilim insanları, bu durumun ortadan kaldırılması için çeşitli görüşler ortaya koymuş ve önerilerde bulunmuştur. Bu çözüm önerileri, doğrudan padişaha veya devletin yüksek makamlarında bulunan kişilere sundukları raporlar, risaleler ve layihalar biçimindedir. XVII. yüzyıldan başlayarak yazılan layihalar, Osmanlı iktisat düşüncesinin temellerini oluşturmuştur. Bu dönemde yazılan layihalarda ortaya konan çözüm önerilerinin ne ölçüde hayata geçirildiği, bunların devletin sarsılmasının ve çöküşünün gerçek nedenlerini ne ölçüde tespit edebildiği bir tartışma konusudur. Yazılan layihalarda önerilen çözümleri kısaca şöyle sıralayabiliriz: Merkezi otoritenin her alanda güçlü kılınması, yeni bir baruthanenin kurulması ve barut kalitesinin arttırılması, Hint ve Avrupa mallarına talebin artması nedeni ile paranın ülke dışına çıkmasının önüne geçilmesi, yerli malların kullanımının özendirilmesi, yeni bir asker teşkilatının kurulması veya var olan askeri ocakların ıslah edilmesi. Bazı aydınların çözüm önerileri padişahların bir kısmı tarafından dikkate alınmış ve uygulanmaya çalışılmıştır. Örneğin III. Selim, baruthanelerde ıslahat hareketi başlatmış, yeni işletmeler kurmuş, askeri harcamalar ile ilgili hazineye değişikliğe gitmiştir. Merkez maliye örgütünde tek

hazine olan “Hazine-i Amire”nin yanında 1793’te “İrad-ı Cedit Hazinesi” kurulmuş ve ardından tersane ve zahire hazineleri oluşturulmuştur. Böylece Osmanlı Devleti’nde tek hazine ve defterdardan çoklu hazine ve defterdarlıklara geçilmiştir. Ayrıca III. Selim, ‘Nizam-ı Cedit’ adında yeni bir askeri birlik kurmuştur. Ancak bu yenileşme hareketi geniş alanlara yayılamamış, devletin içinde bulunduğu iç karışıklıklar ve dışarıdan yapılan baskılar ile kesintiye uğramış, Kabakçı Mustafa isyanı ile son bulmuştur (Çağman, 2010:XIV-XV). İslahat layihaları, iktisadi konular ve devletin iktisadi alanlarda alması gereken önlemlere diğer alanlar kadar geniş yer ayırmamış, bu çalışmada iktisadi boyutu da olan layihalar üçüncü bölümde incelenecektir.

Tanzimat öncesi ıslahat hareketlerinin doruk noktası, II. Mahmud dönemidir. Bu dönemde gerçekleştirilen ıslahatlar, Hıristiyan ve Müslüman (Türk olmayan) halkların ve ayanların taleplerine, merkezi yönetime karşı başkaldırılarına ve bunun sonucunda da devletin dağılma tehlikesine karşı alınmış bir dizi önlemlerdir. II. Mahmud’un yenilikleri, toplumsal çalkantıların ve yönetimdeki çözülmenin reformlar ile atlatılabileceği düşüncesi üzerine kurulmuştur. Hukuksal bağlamda yaptığı değişiklikler ile mülkiyet hakkı, din ve vicdan özgürlüğü ve Osmanlı halkı arasında eşitlik ilkesini getirmiştir. Böylece devletin hukuki ve ekonomik durumunu az da olsa düzeltmiştir⁶¹ (Tanör, 2017:69).

Rasyonel bir bakış açısını yansıtmasa dahi, neden herkes Osmanlı Devleti’nin sarsıldığını ve ciddi bir gerileme dönemine girdiğini kabul ediyordu? Gerçekte olan şeydu: Devleti siyasi ve mali yönden sarsan Gayrimüslimlerin milli ayaklanmaları, bölgesel başkaldırmalar ve özellikle Balkan uluslarını kışkırtan dış devletlerin Osmanlı’yı karıştırması. Ayrıca imparatorluk iki yüz yıl boyunca büyük çabalar gösterse de gereken tarım ve sanayi reformlarını gerçekleştirememişti. Bunun yarattığı yıkım, bu topraklar içinde yaşayan toplumların isyanına neden olmuştu. Değişen toplumsal yapı, büyük bunalımlara sebep olmuş ve devletin dayandığı temelleri sarsmıştı. Osmanlı’nın Balkanlar’da yaşayan tebaası, yönetime yüz çevirmişti. Bozulan tımar rejimi ayanların merkeze başkaldırmasına yol açmış, devletin her tabakasında ve her kurumunda büyük bir iktidar çekişmesi, bir otorite sıkıntısına sebep olmuştu. Osmanlı, imparatorluğun içine

⁶¹ II. Mahmud’un halka hitap ettiği bir konuşması, yukarıdaki açıklamayı güzel bir şekilde özetlemektedir: “1837 Mayıs’ında Şumnu’da halka yaptığı konuşmada da şöyle diyordu: Siz Rumlar, siz Ermeniler, siz Yahudiler, hepiniz Müslümanlar gibi Allah’ın kulu ve benim tebaasınız; dinleriniz başka başkadır; fakat hepiniz kanunun ve iradei şahanemin himayesindedesiniz. Size tarh edilen vergileri ödeyin; bunların kullanılacakları maksatlar sizin emniyetiniz ve sizin refahınızdır” (Aktaran: Tanör, 2017:69).

girdiği bunalım ve çöküntüye karşı çeşitli çözüm yolları aramaya girmişti. Askeri, mali ve mülki alanlarda girilen ıslahat çalışmaları, beklenen sonuçları vermedi. Sonuçta Mısır'da ayaklanan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı ordusunu yenmesi ile Osmanlı Devleti, dış devletlerin desteğine muhtaç oldu. İngiltere, Osmanlı'nın Rusya ile ilişkilerini yoğunlaştıracağı düşüncesi ile Osmanlılara yardım etmişti. Osmanlılar, bunun karşılığında bir dizi ticaret anlaşması ile Avrupa siyaseti ve ekonomisi ile bütünleşmeye çalışmıştı. 1838'de İngiltere ile yaptığı ticaret anlaşması, devleti dışarıya daha bağımlı hale getirmiş ve Tanzimat'ın bir an önce ilânını gerektiren en önemli olay olmuştur (Ortaylı, 2017:402).

2.11. Tanzimat

Sultan Abdülmecid'in tahta geçişinden beş ay sonra, 3 Kasım 1839'da Osmanlı bünyesindeki Müslüman ve Gayrimüslim toplumların ileri gelenlerinin önünde yayımladığı bildiriye "Tanzimat Fermanı" denmiştir. Bu ferman ile dönemin dışişleri bakanı Mustafa Reşid Paşa'nın Avrupa devlet adamları ile yaptığı görüşmelerden edindiği bir reform programı ilân edilmiştir (Berkes, 2002:213).

2.11.1. Tanzimat Fermanı'nın Arka Planı

Tanzimat Fermanı'nın arka planının şu şekilde oluştuğu birçok tarihçi tarafından teyit edilmiştir:

"Osmanlı İmparatorluğu 1839 yılı başlarında, bir yıl önce imzalanan Ticaret Anlaşmasına karşılık olarak, İngiltere'yle, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya karşı bir ittifak imzalamayı umar. Mustafa Reşit Paşa bunu sağlamak üzere Londra'ya gelir, ama zamanın İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston böyle bir şeyi kabule hazır görünmez. O sıralarda Osmanlı İmparatorluğu'nda felaketler birbirini kovalamaktadır: Kavalalı Mehmet Ali Paşa ordusunun Osmanlı ordusunu imha ettiği Nizip bozgunu, II. Mahmud'un ölümü ve Osmanlı donanmasının Mehmet Ali Paşa kuvvetlerine katılması. Mustafa Reşit Paşa o zaman hem ıslahat vaadinde bulunarak Palmerston'dan yardım ve lütuf koparma şansı olduğunu hem de Kavalalı Mehmet Ali Paşa heyûlasını [korkusunu] ve İngilizlerin askeri yardım imkânını kullanarak İstanbul'daki eskilere böyle bir ıslahatı kabul ettirebileceğini düşünür. 10 Ağustos günü Palmerston'la görüşür, ve herhalde tasarısından ona söz eder. Ama kafası daha çok Rusya'nın müdahale tehdidiyle meşgul olan Palmerston, özellikle bu konuya eğilmişe benzemez. En azından, o günlere ait çeşitli yazışmalarında bununla ilgili hiçbir noktaya rastlamamaktayız. Belki de Mustafa Reşit Paşa'dan bu konuyla ilgili bir muhtıra istemiş olabilir, çünkü Paşa iki gün sonra yani 12 Ağustos 1839'da, tam İstanbul'a hareket edeceği sırada kendisine böyle bir muhtıra verir. Pek açık seçik olmayan bir Fransızcayla kaleme alınmış olan bu metin, daha sonra tam yedi kere vezir-i azamlık makamını işgal edecek ıslahat

hareketlerinin babası ve ondokuzuncu yüzyıl Türk siyaset adamlarının fikir ustası sayılacak olan bir zatın, yabancı güçlere (devletlere) ülkenin iç işlerine bütün müdahale imkânlarını nasıl kendi eliyle sunduğunu gösterir. Avrupa diplomasisinin yapacağı tek şey, Mustafa Reşit Paşa'nın muhtırasında verdiği öğütleri izlemek olacaktır” (Yerasimos, 2001:40-41).

2.11.2. Tanzimat Fermanı'nın Muhtevası

Osmanlı Devleti'nin bünyesinde ve dış dünyada meydana gelen birtakım olaylar karşısında devlet, varlığını ve geleceğini devam ettirebilmek için mali, siyasi, sosyal ve idari yapılanmalarda birtakım değişikliklerin yapılmasının kaçınılmaz olduğunu görüyordu. Hatta II. Mahmud döneminden itibaren devletin üst düzey organları bu konuda çeşitli fikirler öne sürüp tartışmalar yapıyordu. Denilebilir ki, Tanzimat Fermanı, içeriği ile II. Mahmud döneminde olgunlaşmıştı, ancak Avrupa'nın Osmanlı bünyesinde yaşayan azınlıklar adına can, mal güvencesi istemeleri ve “eşitlik” talep edip Osmanlı Devleti'ni baskı altına alması, bu fermanın ilânı için çevresel koşulları yaratmış oluyordu (Açıkgöz, 2008:243).

3 Kasım 1839'da ilan edilen “Gülhane Hatt-ı Hümayunu” (Tanzimat Fermanı), devlet kurumlarındaki modernleşmenin resmi başlangıcı olarak kabul edilebilir. Fermanda, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Kuran'ın hükümlerine ve şeriatın kanunlarına göre yönetildiğine, bunlara bağlı kalındığında devletin gücünü koruduğuna ve halkın da refah içinde yaşadığına işaret edilmiştir. Ancak son yüz elli yıldan beri çeşitli nedenler yüzünden bunlara bağlı kalınmadığı ve devletin bu yüzden eski gücünü ve refahını kaybederek zayıfladığı, halkın fakirleştiği söylenmiştir. Bu itibar ile, “Allah'ın inayeti ve Peygamber'in yardımı ile” devletin iyi idare edilmesini sağlamak için bazı yeni kanunların konulacağı belirtilmiş ve bu kanunların dayandırılacağı genel ilkeler izah edilmiştir (Karal, 1999: 170-171).

Fermanda hükümdarın yetkileri ortaya konmuş ve bu yetkilere sınırlama getirilmiştir. Halkın hak ve özgürlükleri fermanda belirtilmiş, Müslüman ve Gayrimüslim tebaa arasında eşitlik sözü verilmiş, tüm tebaanın can, mal ve namus korunurluğu, devlet güvencesi altına alınmıştır. Herkesin gelirin göre vergi alınacağı belirtilmiştir. Halkın hak ve özgürlükleri, onları temsil eden kurum veya kurumların görev ve yetkilerinin sınırları çizilmiştir. Devletin yapılacak kanunlar ile yönetilmesi öngörülmüştür (Berkes, 2002:214). Askerliğe belirli bir süre konulmuş, ancak herkese askerlik yapma zorunluluğu

getirilmiştir. Eğitim sisteminde reform yapılacağı belirtilmiş, rüşvetin kaldırılacağı, adil bir vergi sisteminin yerleştirilmesi için bu alandaki yozlaşma ile mücadele edileceği, fermanla vurgulanan önemli noktalar. Ayrıca özel mülkiyetin korunması ve bağımsızlığı yasaların teminatı altında olacağı, adalette reform yapılacağı belirtilmiştir. Padişah da ilk kez “hükümdarlık buyruğunda bulunan şariat yasalarına harfiyen” uyararak uygulamada kimsenin çıkarını gözetmeyeceğini belirtmiş, yasalara uygun olmayan bir fermanı çıkarmayacağını peşinen kabul etmiştir (Bozarslan, 2015:127). Gülhane Hatt-ı Hümayunu ilanı ile Tanzimat Devri başlamıştır.

2.11.3. Fermanın Toplumsal ve İktisadi Boyutu

Tanzimat, çözülen ve bozulan Osmanlı'nın kadim yapısı yerine piyasa ekonomisine geçişin somut bir örneğidir. Tanzimat ve sonrasında ilân edilen Islahat Fermanı'nda yapılması öngörülen reformların ortak noktası, Batı ekonomilerinin pazarlarını genişletme ve yaymalarına zemin hazırlamasıdır (Sayar, 2009:227). Fermanla “millet” kavramı bütün imparatorluğun tebaasını işaret etmesi yönü ile geleneksel adaletname söyleminden ayrılmaktadır. “Eşitlik” ilkesi, imparatorluk içindeki yapısal bozulmanın yarattığı bunalımlara bir çözüm getireceği inancı ile fermana konmuştur (Ortaylı, 2015:113). XIX. yüzyılın başından beri devleti sarsan milli ayaklanmalara ve dışarıdaki kışkırtmalara engel olacak bir cevap niteliği taşımaktadır. Kısaca Tanzimat Fermanı, iktisadi yapısı, kurumları ve toplumsal ayrışmaları ile sanayi çağına ayak uyduramayan bir imparatorluğun aydın bürokratlarının temeline inmeden, yaratacağı sıkıntıları düşünmeden hazırladıkları “yüzeysel” bir bildiri olmaktan öteye geçememiştir. Bu fermanla padişahın yetkileri sınırlanırken bu yetkiler yönetim kademesindeki bürokratlara aktarılmakta, “çıkarılacak kanunlar” sözü ise bu kanunların hukuksal boyutunu belirsiz kılmaktadır. Ayrıca Tanzimat Fermanı, özünde Müslüman tebaayı dışlarken başta Hıristiyan olmak üzere diğer Gayrimüslimlere öncelik tanımıştır. Bu yüzden de Müslüman kesim tarafından hiç de hoş karşılanmamıştır (Ortaylı, 2017:402). Bu da gösteriyor ki başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa'daki liberal devletler bloğunu memnun etmek, Rusya ve Avusturya-Macaristan'a karşı onların desteğini ve sempatisini kazanmak amacı ile resmileştirilmiş bir kanunname niteliğindedir (Karal, 1999:170). Ancak Tanzimat Fermanı'nın ilânına Batılı devletlerin tepkisi de farklı yönlerde olmuştur. Örneğin İngiliz hükümeti Tanzimat'ı “âdilane ve iyi düşünülmüş” olarak nitelendirirken, Fransızlar “İngiliz politikasının bir eseri” olarak değerlendirmiştir (Siyavuşgil, 1940).

Tanzimat Fermanı'nın ilânı ile Osmanlı Devleti'ndeki "mutlak mülkiyet" anlayışı sona ermiş, özel mülkiyet yasal bir statüye kavuşmuştur. Böylece özel mülkiyeti onun gerisinde olarak da özel girişimciliği kanunlar önünde koruyan ve güvence altına alan bir iktisat anlayışı doğmuştur (Sayar, 2009:228). Böylece Tanzimat ile birlikte Türk tarihinde ilk kez iktisat yönünden bağımsız bir bireyin varlığını kabul eden bir devlet otoritesi meydana gelmiştir. Bireyi baskı altında tutan anlayış ortadan kaldırılmış, bireye, özgür iktisadi teşebbüs ortamı yaratan mülkiyet ilişkileri sağlanmıştır (Abadan, 1940). Bu da Osmanlı toplumunun iktisadi-sosyal yapısını belirleyen yeni bir atılım olmuş ve bu devletin ortadan kalkmasına kadar sürmüştür (Sayar, 2009:229). 1856 Islahat Fermanı da Tanzimat'ın "birey"e sağladığı tüm ayrıcalıkları ve serbestliği olduğu gibi kabul etmiştir.

Fermanda "müsadere" ve "angarya"nın kalktığı bildirilmekte, bunların kaldırılışı bürokrat tabakanın ve ticaret burjuvazisinin güvenliğini sağlama amacına yöneliktir. Vergi konusunda "iltizam"ın kaldırılacağı belirtilmiş, ancak bu yönetime ileriki zamanlarda geri dönüşmüştür. Ayrıca "cizye"nin kalkmaması, vergi alanında bir eşitlik getirilmediğinin göstergesidir. Askerliğin herkese uygulanacağı hususunda da Hıristiyanlar için "bedel" yöntemi kabul edilmiş, bu alanda da eşitsizlik doğmuştur. Osmanlı tebaası olan herkesin eşit kabul edilmesi ile Hıristiyanların da devlet memuru ve asker olabilmelerinin önü açılmıştır. Gayrimüslimlerin elde ettikleri imtiyazlar, sermaye ve ticarete Müslümanlardan daha ileri oldukları için toplumda ve devlette önemli ve özel bir konum edinmelerini sağlamıştır. Ayrıca Avrupa korumasına giren bu tebaa, kapitalist ekonominin şemsiyesi altında, onların kanunlarına tabi olmuşlar ve aynı toplum içinde farklı toplumsal sınıflar yaratmışlardır. Ekonomik yönden büyük bir güç kazanarak milliyetçilik duygusuna dönüşen etnik ve dini eğilimlerin içine girmişlerdir. Bunların bu durumu da Osmanlı toplumunda "Türk kimliği"ne önem veren muhalif ve milliyetçi bir akımın ortaya çıkıp gelişmesine neden olacaktır (Açıkgöz, 2008:250-251). Oysa vergiyi veren, feodalitenin zorlamasına maruz kalan, askerlik hizmeti yükünü tümü ile çeken Müslümanlar olacaktır (Ortaylı, 2017:405-406). Müslümanlar Tanzimat Fermanı'na karşı tepkili ve mesafelidirler. Cemaat yapısından gelen toplum, Gayrimüslimlerin kendileri ile aynı seviyede olmasını kabul etmemekte, şeriatın çiğnendiğini öne sürmektedir.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile otoritenin kaynağı değişmiştir. Devletin güvenliği askere, asker paraya, para da toplum için adaletli bir düzenin kurulmasına bağlı görünmüştür (İnalçık, 1964). Buradan çıkan sonuç, asker olmadan devletin, reaya olmadan

da paranın olmayacağıdır. Bu yaklaşım, Osmanlı'da tabakalar arasında paranın ve maddeciliğin ön plana çıkmasına, geleneksel yapının içerisindeki maneviyatın bozulmasına yol açmıştır. Paranın yaşamda en önemli değer haline gelmesi, Osmanlı'nın mülkiyet anlayışında köklü değişimler ortaya çıkarmıştır. Toplumun neredeyse tamamı ve devlet yöneticilerinin büyük bir çoğunluğu, bu yeni sürece uyumda büyük sıkıntı yaşamıştır. Bu ferman Osmanlı'nın Batı kapitalist düzenine entegre olma çabasını ortaya koyan bir çalışma olarak da nitelendirilebilir.

Tanzimat'ın Batılı devletlerin özellikle de İngilizlerin yönlendirmesi ile hazırlandığı düşünülse de, III. Selim'den itibaren tedrici de olsa klasik Osmanlı iktisat düzeninden kopmalar ve yeni iktisadi düşünceler ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle oda ve kalemlerde yetişmiş bürokrat kesim merkantilist anlayışa benzer bir iktisat politikasını benimsemişlerdir. Ayrıca öteden beri Gayrimüslimlerin merkantilist düşünceden çok, *laissez-faire* anlayışına bağlı oldukları görülmekteydi. Çünkü liberal ekonomi azınlıkların çıkarlarına daha uygun düşen bir iktisadi anlayışı içeriyordu. Bu kesimlerin ileriki kuşak temsilcilerinden olan Ohannes Paşa, Portakal Mikail Efendi'nin iktisadi liberalizmi savunmalarının temellerini burada aramak gerekir. Tanzimat'ın ilânı ile geniş bir liberal düşünce çerçevesinin yaratılacağı düşünülmüş, bu düzen içinde piyasa mekanizmasının uygulamada işlerlik kazanacağı öngörülmüş, ancak bu beklentiler uygulamaya geçirilememiş ve kâğıt üzerinde kalmıştır. Özel teşebbüs hangi alana yönelmişse uygulamada birçok eksiklikleri beraberinde getirmiş, çeşitli şikâyetlere neden olmuştur. Bu şikâyetler giderek artmış, Osmanlı aydınları ve yabancılar da bu uygulamalardan şikâyet etmeye başlamıştır. Çünkü böyle bir geçişi sağlayacak piyasa koşulları Osmanlı toplumunda henüz tesis edilmemişti. Bu durum, I. Dünya Savaşı'na kadar da tesis edilemeyecekti (Sayar, 2009:232-234). Nitekim Tanzimat ile birlikte her ne kadar bireyin can ve mal güvenliği teminat altına alınmış olsa da yüzyıllardan beri devletin birey ve toplum üzerindeki hükmedici baskısından sıyrılmak kolay olmamış, bireyi pasifize eden iktisat anlayışı onun ekonomik davranışını değiştirememiştir. Ayrıca Osmanlı sanayisini yaratacak idari ve teknik kadronun yokluğu da Tanzimat'ın ekonomiyi canlandırma çabasının önünde önemli bir engel oluşturmuştur. Sadık Rifat Paşa'nın ilk kez önerdiği teknik kadro yetiştirme, dışarıya öğrenci gönderme telkinleri Tanzimat ile birlikte büyük bir hız kazanmışsa da, bundan da olumlu ve somut sonuçlar alınamamıştır. Tüm bunların dışında yüzyıllarca devletin kontrol altında tuttuğu bir piyasa anlayışından vazgeçmek yönetimin bürokratik kadroları için de kolay kabul edilebilir bir durum değildir. Bu yüzden

de yeni bir iktisadi anlayışa geçmek, eski ile yeni arasında bir “ikilem”, bir “bocalama” evresi geçirerek bir “karmaşa” yaratmıştır (Sayar, 2009:239).

Söz konusu “karmaşa”, Osmanlı’nın modernleşmesi ile ekonominin nasıl ele alındığı yönünde de kendini göstermiştir. Daha önceki yüzyıllarda ekonominin, ilk önce bir “devlet yönetimi bilimi” olarak ele alındığı gözlenmiştir. Ancak, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, modernleşmenin ekonomik temeli, yeni ve daha kapsayıcı bir anlam kazanmıştır. Burada, daha “ekonomik merkezli bir toplum” inşa etmeye yönelik toptan sosyoekonomik dönüşümün amacı da dâhil edilmeye başlanmıştır. Kitlelerin ekonominin modern ilkelerine göre eğitimi, Osmanlı aydınları ve bürokratları için önemli bir endişe haline gelmiştir. Sonuç olarak, 1870’lerde, ekonominin anlamı ve önemi, bir “devlet yönetimi bilimi”nden bir “toplumsal değişim aracı”na dönüşmüştür (Kılınçoğlu, 2015:33).

2.11.4. Islahat Fermanı

Tanzimat Fermanı’nda vaat edilen reformların hayata geçirilmesi konusunda birtakım belirsizlikler ortaya çıkmıştır. Batı devletleri, hem bu reformların çok kapsamlı olmadığını hem de doğru dürüst uygulanmadığını öne sürerek yeni bir ıslahata gidilmesi yolunda Osmanlı Devleti’ne baskı yapmaları sonucu 1856 yılında “Islahat Fermanı” adı ile anılan bir belge daha yayımlanmıştır. Islahat Fermanı, 1839’daki Tanzimat Fermanı gibi anayasal bir çerçeve taşımaz. Daha çok orada vaat edilenlerin gerçekleştirilmesi için somut yapı ve kurumları sıralar. Bunlar açıklanacak olursa; en kısa sürede bir bütçenin oluşturulması, banka kurulması, ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi için Avrupa sermayesinden ve uzmanlarından destek alınması ve karma mahkemelerin kurulması. Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki vergi eşitliğini sağlamak için “cizye”nin kaldırılması, mahkemelerde Hıristiyanların tanıklığının kabul edilmesi, şahitlerin kendi kutsal kitapları üzerinden yemin etmelerine izin verilmesi, Islahat Fermanı’nın temel nitelikleridir. Bu belgede Tanzimat Fermanı’nda kapalı kalan yanlar açığa çıkarılmıştır. Fermanında şehir ve belediye meclislerinde Müslüman tebaanın yanında makul oranda Hıristiyanların da bulunacağı, adalet kurulunda Hıristiyan üyelerin de yer alacağı belirtilmiştir (Berkes, 2002:216-217). Islahat Fermanı’nın Tanzimat Fermanı’ndan ayrılan en önemli yanı ise, dini hukuka, Kuran’a, imparatorluğun geçmiş parlak dönemlerine dair herhangi bir ifadenin bulunmamasıdır. Eşitliğe yapılan vurgu, daha belirgin olup “Osmanlı yurttaşlığı”nın kapsamı daha ayrıntılı biçimde açıklanmıştır. (Davison, 2005:57).

2.12. XIX. Yüzyıl Osmanlı İktisat Politikaları

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki iktisadi politikasını dört aşamaya ayırarak inceleyebiliriz: Birinci aşamada himayeci politikalar izlenmiş, hammaddelerin yerli üretimde kullanılması bağlamında tekelci bir piyasanın hâkimiyeti oluşmuştur. İkinci aşamayı, 1826-1860 yılları olarak değerlendirebiliriz. Bu dönemde Osmanlı pazarları dışarıya açılmış ve iç pazarlar belirli bir ölçüde serbestleşmiştir. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı'da da ticaret serbestleşmiştir. Bu dönem, mevcut dünya koşullarına uyma aşaması olarak adlandırılabilir. Üçüncü aşama, 1860-1908 yılları arasında ele alınabilir. Bu aşamada yerli imalatçıların korunduğu, gümrüklerin arttırıldığı görülmüştür. 1867 ile 1874 yılları arasında Devlet Sanayi Reform Komisyonu aracılığı ile daha önceki dönemde (ikinci dönemde) ağırlıklı olarak uygulanan serbest ticaret politikalarına karşı bir biçimde loncaların tekelci konumları güçlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak serbest ticaret ile mücadele etmek amacı ile alınan tedbirler başarılı olamamış, dönem içerisinde himayecilik yanlılarının, serbest ticaret yanlıları ile mücadelesi ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda himayeciler, bir yandan devlet içindeki serbest ticaret anlayışını savunanlar ile mücadele ederken diğer yandan Avrupalılara karşı koymaya çalışmışlardır. Ancak bu dönemde Kırım Savaşı'nın yarattığı mali giderler, Osmanlı hazinesini derinden sarsmış, tüm önlemlere rağmen bu dönemde Galata Bankerleri aracı olmaksızın doğrudan dış piyasalara borçlanma yoluna gidilmiştir. Borçlanma süreci, artarak devam etmiştir. Dördüncü aşama, Jön Türklerin devlet içerisindeki siyasi gücü ele geçirmesi ile başlamış ve I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Bu dönemde iktisadi düşünceler arasında büyük ayrışmalar yaşanmış, mücadeleye devam edilmiş ve korumacı anlayışın taraftarları serbest ticaret taraftarlarına karşı galip gelmiştir (Quataert, 2006:888).

2.12.1. 1826'ya Kadar Himayeci İktisat Politikaları

Bu dönemde Osmanlı'nın siyasal ve iktisadi modelleri, XVIII. yüzyılda başlamış olan değişim ve dönüşüm süreçlerine bağlı olarak devam etmiştir. Daha önce başlayan toprak kayıpları devam ettiği için ülke küçülmüş, merkez ve taşradaki devlet adamları arasındaki çatışmalar artarak devam etmiştir. Vergi geliri üreten kaynakları elde etme sürecinde merkezi otorite ile yerel güçler arasındaki mücadele gözle görülür bir boyuta ulaşmıştır. Uluslararası ekonominin daha fazla önem kazandığı ortam, Osmanlı Devleti'nin karmaşasını arttırmıştır. Toprak kayıplarına yol açan etkenler giderek daha içinden

çıkılmaz bir hal almış, imparatorluk dışarıdaki savaşların yanında iç isyanlar ile de uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde Osmanlı topraklarında cemaatler arasındaki çatışma şiddetlenmiş, bu da ekonomik ve siyasal değişiklikler yaratma zorunluluğunu ortaya koymuştur (Quataert, 2011:95-96).

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıla taht kavgaları ile, padişah annesi ve eşlerinin yönetime müdahaleleri ile, artan lüks tüketim ile, yolsuzluk ve rüşvetler ile girmiş; Patrona Halil, Kabakçı Mustafa ayaklanmalarının yanı sıra, bu döneme girerken ayanların da yönetim üzerindeki ve taht kavgalarındaki etkileri belirgin bir biçimde artmıştır. Oysa Avrupa XIX. yüzyıla sanayi ve bilimsel gelişmeler ile hızla girmiş, liberalizmin gücünü iyiden iyiye pekiştirdiği İngiliz Sanayi Devrimi'nin etkileri yaygınlaşmıştır. Amerikan Bağımsızlık Hareketi başlamış, Fransız Devrimi gerçekleşmiş, ulusçuluk düşüncesi, anayasal devlet anlayışı ve demokrasi kültürü Avrupa'ya egemen olmaya başlamıştır. Buna karşın Osmanlı Devleti tüm bu gelişmeleri görmek ve değerlendirmekten uzak kalmıştır. Başta padişah olmak üzere ulema ve kapıkulları kendi çıkarlarını korumak için dış dünyada yaşanan bu gelişmelere kayıtsız kalmıştır (Çavdar, 2015:64).

Osmanlı Devleti, daha önce anlatılan iç ve dış nedenler, yaşanan ekonomik bunalım ve sosyal çalkantılar içerisinde XIX. yüzyıla büyük bir "kaos" içinde girmiştir. XIX. yüzyılın siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda devletin kabuk değiştirmesine yönelik büyük bir reforma hazırlanması kaçınılmaz olmuştur. Devlet, askeri, iktisadi, ticari ve sosyal anlamda somut ve rasyonel adımlar atma girişimine yönelmiştir.

Avrupa kapitalist düzenine uyum sağlamak için bir yandan ticari imtiyazlar (kapitülasyonlar) alanını genişletilmekte, diğer yandan dış müdahaleler ile sosyal yapıdaki karmaşayı çözmek için somut adımlar atılmaktadır. Rusya ile girişilen savaşlarda başarısızlığa uğraması, Osmanlı'nın Karadeniz üzerindeki ticaret hacmini daraltırken bu devlete verilen imtiyazlar Batılı devletlerin, özellikle de İngilizlerin pek işine gelmemiş, İngilizler de yeni çıkarlar elde etmek için Osmanlı Devleti ile birtakım ticari anlaşmalara yönelmişlerdir. İngilizlere verilen ticari haklar, diğer Avrupa ülkelerinin de harekete geçmesine yol açmış ve ticari imtiyazlardan Fransa, Hollanda gibi ülkeler de yararlanmak için sıraya girmişlerdir.

Dış güçler, yalnız ticareti ele geçirip Osmanlı Devleti'ni bir dış pazarları haline getirmek ile yetinmiyor, devletin içindeki farklı etnik ve dini kökenli grupları da çeşitli gerekçeler ile harekete geçiriyorlardı. İşte böyle bir sorunlar yumağının içinde bulunan devlet, çeşitli ıslahat ve reform hareketlerine girişmeyi zorunlu görüyordu. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu üzerinde, reformların gerçekleştirilmesi yönünde büyük ve istikrarlı bir baskı oluşmuştu.

Sultan III. Selim, Osmanlı toplumundaki kaosu ortadan kaldırmak için tahta çıkar çıkmaz birtakım ıslahat hareketlerine girişmiştir. Bu dönemde uzun süreli bir barış ortamının sağlanması sayesinde askeri harcama yükü azalmıştır. Buna karşın hükümdar, askeri ıslahatlara büyük bütçe ayırmıştır. Balkan ayanları ve çetelerinin ayaklanması sonucunda eyalet gelirleri azalmış, bu da devletin yaşadığı mali krizi daha vahim bir boyuta getirmiştir. III. Selim, bu darboğazı aşmak için geleneksel Osmanlı yöntemlerini kullanmıştır. Ancak ekonomik istikrarsızlık, enflasyon, açlık ve sosyal karmaşa artarak sürmüştür. III. Selim'in en somut ve başarılı ekonomik programı, devletin büyük şehirlerine hububat ve kahve teminine yönelik düzenlemeleri olmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticaretteki konumunu geliştirmek için de bazı girişimlerde bulunmuştur. Hükümdar, ticarete Osmanlı tüccarları aleyhine olan birtakım davranışları engellemek ve Gayrimüslim tüccarların yarattığı suiistimallere son vermek için 1794 yılından itibaren yabancı elçilerin ihtiyacından fazla tercüman bulunduramayacaklarını ve kapitülasyon anlaşmalarında belirtildiği şekli ile hizmet vermeyen kişilerin Osmanlı tabiyetlerinden kaynaklanan her türlü kanun ve vergiye tabi olacaklarını öngören birtakım fermanlar çıkarmıştır. Ayrıca yabancı tüccarların anlaşmalarda öngörülen ithalat ve ihracat vergilerinin en azından %3'ünü ödemelerini sağlamak ve rüşvet karşılığında yasal oranların çok altında vergi alan rüşvetçi gümrük memurlarının yolsuzluklarını önlemeye girişmiştir. Yabancı bir uyruğa veya himayeye girmek isteyen Osmanlı tebaasına sınırlama getirmiş, yerli tüccarların dış ticarete ilgisini çekmek amacı ile bazı girişimlerde bulunmuştur. III. Selim, büyük bir ticaret filosu yaratmak için zengin devlet görevlilerini gemi inşa etmeye yönlendirmiştir. Fakat bu ekonomik düzenlemeler, başarıya ulaşamamıştır. Zaman zaman yaşanan hububat ve kahve sıkıntısı, yüksek enflasyona bağlı meydana gelen fiyat artışları ve açlık, III. Selim'in ıslahatlarına karşı geniş halk kitlelerinde büyük bir tepki yaratmıştır. Hükümdarın kapitülasyonları makul bir biçime sokma girişimleri Batılı devletler tarafından bertaraf edilmiştir. Uluslararası ticaret yine yabancılar eli ile yürütülmeye devam etmiştir. Osmanlı bünyesinde ıslahatları zorunlu

gören Avrupalı temsilciler, yapılan bu değişiklikleri kendi çıkarları tehlikeye düştüğü için benimsememişler; devletin ıslahatlara karşı çıkan “tutucu” kanadının muhalefetine destek çıkmışlardır. III. Selim’in mali, iktisadi, askeri ve idari alanda gerçekleştirdiği ıslahatlar başarıya ulaşmasa da, kendisinden sonra geleceklere yeni ufuklar açmış ve onlara rehberlik etmiştir. Osmanlı toplumu Avrupa’yı yalnızca askeri ve teknik yönden tanımak ve örnek almak ile değil, onların başarılarının ardındaki siyasi, sosyal ve ekonomik görüş ve kurumların incelenmesi gerektiğini de III. Selim sayesinde fark etmiştir. Şüphesiz çok uzun süre içine kapanmış, geçmişin dini ve geleneksel yapısı ile kurumlarını oluşturmuş bir toplum için III. Selim’in yarattığı açılım çok sınırlı bir etki yaratmıştır. Ancak ileride modern Türkiye’nin temellerini atacak olan çok daha etkin ve yaygın yeniliklerin de altyapısını oluşturmuştur (Shaw, 2008:235-244).

Sonuç olarak, özellikle Osmanlı kırsal kesiminde feodalizmden kapitalizme geçiş dinamikleri XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar çok kaotik bir süreç yaşamış, hatta Tanzimat’a kadar görünür bir belirginlik kazanamamıştır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yeni bir üretim tarzına geçiş anlamında bir sonuca bağlanamayan büyük sosyal ve ekonomik çalkantılar, “Sened-i İttifak” belgesi ile yalnızca siyasi bir sonuca bağlanmış olacaktır. Bu belge, klasik Osmanlı düzeninin nihai olarak kapandığı anlamına gelmektedir. Bu dönemde merkezi gücün karşısında yer alan güçlerin hızlı bir inişe geçmeleri, güçlenen merkezi iktidar ile birlikte yüzeysel de olsa kapitalist gelişmelerin siyasi, hukuki ve kısmen ekonomik altyapısı hazırlanmaya başlayacaktır. Fakat Osmanlı toplumundaki hiçbir gelişmenin dış dinamiklerin müdahil olmadan ortaya çıkamayacağı da bütün çıplaklığı ile bu dönemde görülmüştür (Oyan, 2016:253). XIX. yüzyılın en önemli olayları, sadece Tanzimat ve Islahat Fermanları ve 1876 Anayasası değildir. III. Selim’den sonra tahta geçen II. Mahmud’un Yeniçeri Ocağı’nı ortadan kaldırması, reforma muhalefet eden önemli bir gücü (merkezi gücün karşısında yer alan güçleri) bertaraf etmesidir. Ancak Yeniçeri Ocağı’nın kapatılması, ekonomik ve sosyal yönden de birtakım sonuçlar yaratmıştır. İstanbul’da ve diğer büyük kentlerde Yeniçerilerin şehir ekonomisindeki etkinlikleri sona ermiştir. II. Mahmud’un 1826’daki bu hareketi lonca üyelerini zayıflatmış ve güçlü ve iyi örgütlenmiş reform karşıtı güçleri de saf dışı bırakmıştır (Quataert, 2006:889). XIX. yüzyıl öncesinde ordunun, sarayın ve şehirlerin iâşesini sağlamak için merkezi devletin loncalara ciddi ihtiyacı vardı. Merkezi devlet, loncaları hem destekliyor hem denetliyordu. Ancak XIX. yüzyılda nihai malların ithalatı genişleyince iâşe sağlama konusunda loncalar önemini yitirmeye başlamış ve lonca üretiminin dış rekabete karşı

desteklenmesi devlet için önemli bir öncelik olmaktan çıkmıştır (Pamuk, 2005a:202). Bu hareket, iktisadi liberalizmin rahatça yerleşmesine de temel oluşturmuştur.

2.12.2. Ticaretin Serbestleşme Dönemi, 1826-1860

III. Selim'in başarısızlıklarından ders çıkaran II. Mahmud, bürokrasi çevresinden kendine uygun bir koalisyon kurarak önündeki en büyük engel olan Yeniçeri Ocağı'nı kaldırıp merkezileşme ve Batılılaşma programına hız vermiştir. Loncaların bu tarihten itibaren erimeye başladığı ve sona erdiği görülmüştür. Kurulan yeni ordu, Osmanlı'nın toprak kaybını durduramamış, ancak loncaların, aşiretlerin ve ayanların bağımsızlık alanlarını daraltmış, şehir ve köylerden İstanbul'a akan geliri yükseltmiştir. Bu da merkezi yönetime daha çok para akmasını sağlamıştır. Bunun dışında uzun süreli bir mücadele olsa da aşiretler, devlet kontrolü altına alınmış ve ülke içerisinde bunların özerkliğine son verilerek devlet kontrolü bütünüyle arttırılmıştır. Topraklarda sağlanan can ve mal güvenliği köylülerin eski yerlerine geri dönmesini sağlamış, göçebe aşiretler devlet kontrolünün hâkim olduğu bölgelerden çöllere doğru çekilmişlerdir. Onların terk ettiği topraklara da çok sayıda yeni çiftlikler oluşturulmuş ve tarımsal üretim önemli oranda artmıştır. Askeri alanda yapılan bu ıslahatlar toprağın işlenmesini büyük oranda arttırmış ve kırsal yaşamın görünümünü tamamen değiştirmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarında özerklik kazanmış olan ayanlar, merkezi idarenin silahlı gücü karşısında yenilip büyük kayıplara uğramışlar ve XIX. yüzyılın ortalarında imparatorlukta ayanların tamamı merkezi devletin otoritesi altına girerek özerkliklerini kaybetmişlerdir. Ayanların gelirlerinin büyük bir kısmı merkezileşmekte olan hükümete aktarılmıştır. Ancak yapılan tüm bu çalışmalara rağmen merkezi hükümet, iltizam sistemini kaldırıp vergileri kendi memurlarına toplama konusunda başarılı olamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar mültezimler, "aşar" vergisini toplamışlar, bunların çoğu da ayan olduğundan önemli ekonomik kaynaklara ve çiftçilere de bunlar hâkim olmuşlardır. Bu da iktidarın gücünün ayanlara tam yansıtılmaması anlamına gelmiştir (Quataert, 2006:893-894).

1830'lardan itibaren Osmanlı Devleti'nin geçirdiği sosyal ve ekonomik değişikliklerin yönünü ve durumunu tayin eden olgu, uluslararası ticaret olmuştur. Özellikle iktisadi değişikliği etkileyen en büyük etken, dışarıdan gelmiştir. Fransız İhtilâli'ne kadar Osmanlı Devleti'nin dış ticaretle ilişki kurduğu en önemli devlet Fransa idi. Ancak İhtilâl'den sonra yaşanan iç karışıklıklar ve Napoléon'un Mısır'ı işgal etme

girişiminden sonra Fransa bu konumunu yitirmiş, onun yerini İngiltere almıştır ve İngilizler Osmanlı üzerindeki etkilerini sürekli büyütmüşlerdir. Hatta 1850'lerden sonra Osmanlı'daki ithalatın neredeyse yarısı İngiltere'den yapılır hale gelmiştir⁶². Bunun en önemli nedeni 1838 yılında İngilizler ile imzalanan “Balta Limanı Ticaret Anlaşması”dır. Rusya ile 1833 yılında yapılan “Hünkar İskelesi Anlaşması” halen yürürlükte olduğu halde (ki bu anlaşma Mehmet Ali Paşa'nın Rusya'dan yardım istemesi talebi ile yapılmıştır), Mehmet Ali Paşa'nın tekrar bağımsızlığını ilân edeceği söylentileri ortaya çıkmıştır. Bu durumda Osmanlı Devleti, yalnız kendi askeri gücü ile mücadele edemeyeceğini bildiği için İngiliz yardımına ihtiyaç duyuyordu. Diğer yandan İngilizler, Mısır'daki çıkarlarını korumak⁶³ için Osmanlı Devleti'nin tarafını tutmak durumundaydılar (Kütükoğlu, 2013:128-129).

İngilizlerin 1833'te Osmanlı İmparatorluğu'na İngiliz ticaretini engelleyen tekel (Yed-i Vahid) uygulamasının kaldırılması gerektiği konusunda verdiği talimat, 1838 anlaşmasına giden yolu da açmıştır. Bu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti'nin İngiliz tüccarlara ve gemilerine o anda verdiği mevcut olan bütün kapitülasyonların sonsuza dek teyit edilmesi, ayrıca Osmanlı Devleti'nin bu anlaşmadan sonra başka bir devlete vereceği bütün imtiyazlardan İngiliz gemilerinin ve ticaret adamlarının yararlanacağı hükümleri yer almıştır. Osmanlı ülkesinde yetiştirilen her türlü malı satın alma hakkı kazanan İngiltere, tarımsal ürünler ve diğer mallar üzerine konan “Yed-i Vahid” ihraç yasaklarını kaldırmıştır. İngiliz tüccarları Osmanlı tebaası içinde en büyük izne sahip olan tüccarlar ile aynı statüde bulunacak, yerli tüccarlar ile aynı haklara sahip olacaklardır. İhraç ve ithal resimleri eskiden olduğu gibi %3 kalacaktır. Boğazlardan alınan geçiş izni, Mısır dâhil tüm Osmanlı topraklarında uygulanacaktır. Bu anlaşma ile Osmanlı ülkesinde ticaret yapan İngiliz gemileri ve tüccarları büyük kolaylıklar elde ederken Osmanlı hazinesi bazı gelirlerinden yoksun kalmıştır. Ayrıca bu anlaşma yürürlüğe girdiğinde ticaret izninin

⁶² Osmanlı'nın son dönem dış ticaretindeki Avrupa ülkelerinin ağırlığı şöyle ifade edilebilir: “Osmanlı dış ticaretindeki en büyük yeri, I. Dünya Savaşı'na kadar İngiltere işgal etmiştir. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu da bir ara (1850'lerde) İngiltere'nin toplam dış ticaretinde üçüncü sırayı işgal etti. Fransa ve Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı dış ticaretindeki payları da önemliydi. XIX. yüzyıl sonlarına doğru ise Almanya ve İtalya ön sıralara geçmeye başladı” (Tezel, 1994:67).

⁶³ İngiltere'nin Osmanlı-Mısır sorununda Osmanlı'nın tarafını tutmasının nedeni, Mısır'daki sanayileşme girişimlerinin İngiltere'nin çıkarlarına uymamasıydı. Bu durum, şu şekilde belirtilebilir: “Mehmet Ali'nin başarısı, Mısırlı köylülerden oluşturulan daimi bir ordu sayesinde gerçekleşti. Ordunun erzakı, karşılığında hükümdarın ticaret tekelinden hammadde alan devlete ait fabrikalardan sağlanıyordu. Silah, cephane ve dokuma fabrikaları, ordu sürekli bir müşteri olmaya devam ettikçe zarar etmiyordu. 1830 ve 1840 arasında, sanki Mısır'da devlet kapitalizmi yöntemleriyle, sanayileşmenin temellerinin atıldığı görüldü (...) Mısır'ın sanayileşmesi, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa piyasaları ve hammadde kaynakları için bir tehdit oluşturuyordu” (Faroqhi, 2012:92).

yalnızca toptan ticareti kapsamadığı, perakende ticareti için de yapıldığı ortaya çıksa da Osmanlı Devleti buna engel olamamıştır. 1861’de esnafılıkta tekelin kaldırılmasından sonra yabancı esnaf (özellikle İngiliz esnafı) Osmanlı ülkesinde yasalara uymak kaydı ile istedikleri her alanda serbestçe faaliyet göstermeye başlamıştır. İngiltere’nin elde ettiği bu ticari imtiyazlardan sonra Fransa, Sardunya, İsveç-Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, Alman Gümrük Birliği (Hanse Birliği), Rusya, Portekiz, “1838 Sistemi” denilebilecek anlaşmalar yapmışlar ve Avrupa’dan ithal edilen mallar için iç gümrükler kaldırılmıştır. Hatta bu devletlerin bir kısmı ileriki dönemlerde eski anlaşmaların çağın koşullarına uymadığı gerekçesi ile Osmanlı ile yeni ticaret anlaşmaları yapmışlardır. Böylece Osmanlı pazarları ve hammaddelerinin Avrupa ticaret ve sanayi sermayesine bütünü ile açılması sağlanmış oldu. Devlet giderek tarımsal mal üreten ve ihraç eden ve bunun dışındaki her türlü mamulü ithal eden bir ülke konumuna geldi. Böylece Gayrimüslim tüccarlar, Avrupa devletlerinin korumasına girerek onların vatandaşlığını elde ederken Müslüman tüccarların etkinlik alanı giderek daraldı. Bu tüccarlar, iç bölgelerdeki Müslüman kesim ile ticaret yapmaya yöneldi (Baskıcı, 2005:46-49). Bu durum ile ilgili dönemin aydınlarından birinin yaptığı çarpıcı gözlem şöyledir:

“Bir Müslüman’ın kazancıyla bir gayrimüslimin, hele bir Avrupalının kazancı arasında çok büyük farklar vardır. Gayrimüslim halklar ile, ülkemize yerleşen Avrupalılarla ekonomide kesinlikle rekabet edemiyoruz. Hele sanayi ve ticaret işlerimizin hepsinde onlara mağlup ve esir oluyoruz. Niçin? Ekonomi eğitimimizin çok eksik oluşu, eskilerden miras alınanların devam edişi, varolan sanayi ile ticaretimizin ilkel oluşu, düşünce faaliyetlerinin ve girişimcilerin fikirlerinin sönük, hırsın ve rekabet duygusunun kaybolması bizi daima onların aşağısında bulunduruyor” (Tüccarzade İbrahim Hilmi, 1997:107).

Yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğu’na hızlı girişi, iç ekonomik koşullar yönünden şöyle analiz edilebilir: Osmanlı ekonomisi bazı tarımsal ürünlerde uzmanlaşmış ve dünya kapitalist pazarları ile bütünleşmeye başlamıştır. Yarı feodal nitelik taşıyan çiftliklerin büyük bir kısmının kapitalist çiftliklere dönüşmesi sonucunda bir “kırsal burjuvazi” ortaya çıkmıştır⁶⁴. Yabancı sermaye tarıma girmiş, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu sermaye sahipleri büyük çiftlikler kurmaya yönelmiştir. Ekonomi giderek daha fazla parasallaşmış, kırsal alanlar ile kentler arasındaki ticaret, yeni iletişim (telgraf) ve ulaşım (demiryolu) imkânlarının katkısı ile önemli oranda gelişmiştir (Oyan, 2016:271).

⁶⁴ Oyan’ın “kırsal burjuvazi” ifadesi ile “ayanların toprak ağasına dönüşüm” sürecini kastettiği anlaşılmaktadır (Oyan, 2016:271).

Yeni üretim ilişkilerinin ortaya çıkması, devletin hızlı bir biçimde Batı'ya bağımlı hale gelmesi, merkezi bürokrasinin yeniden yapılandırılması ihtiyacını ortaya koymuş, dış güçlerin de teşviki ile 1839'da "Tanzimat Fermanı" ilan edilmiştir. Bu ferman merkezi iktidar lehine değişen yeni bir dengeyi işaret etmekte, tımar sisteminin hukuken bitişini göstermekte ve imparatorluğu yalnızca ekonomik yönden değil, bürokratik yönden de Batılılaşma çabasında olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim bu dönemden sonra Osmanlı Devleti, Avrupalılaşma-Batılılaşma ve sömürgeleşme çerçevesinde Batı tarzı reform uygulamalarına sahne olacaktır. 1856'da yeni bir Batılı reform hamlesi olarak yorumlanabilecek "Islahat Fermanı"nın ilânı da aslında Tanzimat'ın getirdiği güvenceleri sağlamlaştırmak ve aynı zamanda genişletmek için gerekli görülmüştür. Osmanlı toplum yapısını değiştirmek isteği ile yapılan bu ıslahatlar, Avrupa güçleri tarafından açıkça desteklenecek yabancı sermayenin ve onun yerli güçlerinin ekonomiye bütünü ile hâkim olmasına yol açacaktır⁶⁵. Böylece devletin "yarı-sömürgeleşme" süreci hızlanacaktır. Bunu izleyen dönemlerdeki yeni ticaret anlaşmaları ile ve Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdikleri reform düzenlemeleri ile 1856'dan itibaren demiryolları yapımına başlanacak, 1858'de "Arazi Kanunnamesi" çıkarılacak, 1867'de yabancılara mülkiyet hakkı tanınacak, 1854'te başlayan dış borçlanma giderek artacak ve nihayet 1875'te "moratoryum" ilan edilecektir. Bu durum, 1881'de "Düyun-ı Umumiye İdaresi"nin kurulmasına yol açacaktır (Oyan, 2016:273-274).

XVII. yüzyılda tımar sisteminin malikâneye dönüşme sürecinin sonunda XIX. yüzyıl ortalarında tımar sisteminin varlığına hukuki olarak son verilmiştir. 1858'de çıkarılan "Arazi Kanunnamesi" ile XVII. yüzyıldan beri ayanlar, beyler ve büyük çiftçiler tarafından gasp edilen topraklar üzerindeki mülkiyet hakkı güvence altına alınmıştır. Miri toprakların özel mülke dönüştürülme süreci kolaylaşmıştır (Çavdar, 1982:19). Bu uygulamada dış baskının, ülke topraklarını daha kolay elde etmek için liberal bir toprak sistemi getirme amacı etkili olmuştur. Çünkü Tanzimat döneminde Osmanlı topraklarını satın almak isteyen yabancı sayısında bir hayli artış gözlemlenmiştir. Bunun sonucunda 1841 ve 1847'de çıkarılan iki düzenleme ile kişilerin ellerinde bulunan topraklara tapu verilmiştir. Yine 1849 ve 1858 tarihli kanunname ve düzenleme ile miri toprakların borç karşılığı el değiştirmesi kabul edilmiştir. 1856'da yayımlanan Islahat Fermanı'nda

⁶⁵ "[Ülkemizde], ticaretin faydaları teorik düzeyde kalmaya devam ediyor, çünkü kimse teorik gelişmeleri takip etmiyor. Çağımızda, küçük sermayeli bir tüccar olmak neredeyse bir seyyar satıcı olmakla eş anlamlıdır. Bununla birlikte, küçük çapta iş sürdürmeye halen devam etmekte olduğumuzdan, zenginlik kaynaklarımız tamamen yabancılar tarafından kontrol ediliyor" (Galib Haldun, 1916).

yabancıların toprak alabileceği yönünde birtakım vaatlere yer verilmiştir. Tımar sisteminin toprak kullanımına getirdiği sınırlamalar, yukarıda bahsedilen durumların uygulanmasına engel olmaktaydı. 1858’de “Arazi Kanunnamesi” çıkarılarak zirai topraklarda özel mülkiyete geçilmesine karar verilmiş, bunun sonucunda da miri toprakların el değiştirmesi olağanüstü biçimde hızlanmıştır. Sonuç olarak, tımar sisteminin askeri, idari ve mali yönden bir önemi kalmamıştır. Arazi Kanunnamesi’nde vakıf arazisi ve miri arazi özenle seçilmişse de, özel mülkiyet temel kabul edilmiş, mülkiyet ve miras konularında “laikleşme” başlamıştır. Bu Kanunname ile birlikte miri toprakların yaklaşık %70’i “özel mülkiyet” haline gelmiş ve 1926 İsviçre Medeni Kanunu’nu başlatma sürecine girilmiştir (Tabakoğlu, 2016a:730-731).

Sonuç olarak, bu dönemde iktisadi ve siyasi yaşamı iki kümede toplamak mümkündür: Birincisi, tarıma dayalı bir ekonomi ve büyük oranda dış ticarete açılma; ikincisi ise büyük toprak kayıplarına rağmen siyasal bağımsızlığını koruyan güçlü bir merkezi devlet. Hem kırsal kesimde hem de kentlerde küçük üreticiliğin ağır bastığı bir ekonomik yapılanmanın varlığı, Osmanlı toplumunu ve ekonomisini o dönemin birçok az gelişmiş ülkesinden ayırmaktadır (Pamuk, 2014:159).

Devletin bu dönemde içinde bulunduğu durum, şu şekilde ifade edilmiştir:

“Napolyon Savaşları sonunda Amerika’dan Rusya’ya kadar Batı dünyası dediğimiz dünyada bütün gücü ve parlaklığı ile kapitalist uygarlığı doğdu. Atlantik’i ve Akdeniz’i boyly boyunca aşarak geçmeye başlayan buhar gemilerinin ilki, İttifak Senedi [Sened-i İttifak] olayının yirminci yılında, 1828’de, İstanbul limanına demir attı. Bundan 10 yıl sonra, 1838’de, İngiltere ile yapılan ticaret muahedesi [anlaşması] hükümleri gereğince, bozuk-düzen dönemini tutan, yürüten ve iç-kapitülasyonlar denilen usullerin tasfiyesi başladı. Batı Avrupa kapitalist ekonomisi hızla, ilk önce endüstri ürünleriyle, yirmi yıl içinde finans kapitali ile Osmanlı ekonomisi üzerinde üç çeyrek yüzyıl sürececek olan yarı kolonileştirme sürecini böyle başlattı” (Berkes, 2013:376).

2.12.3. Dış Borçlanma ve Mali İflasa Doğru (Düyun-ı Umumiyye), 1860-1908

Osmanlı Devleti, 1780’li yıllardan itibaren yoğun mali sorunlar ile karşılaşmaya başlamıştı (Mali sorunların nedenleri üzerinde daha önce durmuştuk). Bu durum karşısında devlet, öncelikle iç piyasalardan borçlanma yoluna gitmiş ve bu konuda “Galata Bankerleri” ön plana çıkmıştı. Diğer yandan da piyasadaki sikkelerde bulunan değerli maden içeriklerini sık sık düşürerek ek gelir elde etmeye çalışmıştı. Sürekli savaşların

bütçeye olağanüstü yükler getirdiği II. Mahmud döneminde sürekli taşışlere gidilmesi sonucunda fiyatlar hızla artarken Osmanlı parasının değeri hızla gerilemekteydi. 1840'lara gelindiğinde taşışın maliyeti yüksek olan bir ek gelir kaynağı olduğu görülmüştü. Sıkça başvuru alan taşışler ekonomiyi olumsuz etkilemekte, zaten yetersiz olan vergi gelirlerinin düşmesine yol açmaktaydı. Diğer yandan merkezi bürokrasinin harcamaları artmakta, özellikle savaş dönemlerinde bütçede büyük açıklar yaşanmaktaydı. Bu açıklar "Galata Bankerleri"nden alınan krediler ile dahi kapatılamıyordu. 1840'lardan başlayarak Avrupa devletlerinin temsilcileri ve büyük sermaye sahipleri Osmanlı'ya mali sorunlarının çözümü olarak dış borçlanmaya gidilmesi konusunda baskı yapmaya⁶⁶ çalışsa da, merkezi bürokrasi Müslüman olmayan devletlerden borç almayı bir türlü kabul edemiyordu (Pamuk, 2005b:63).

Yaşanan bu mali bunalım, Tanzimat döneminin mali yapılanmasında önemli değişiklikler yaratmasına rağmen artarak devam etmiştir. Örneğin, Tanzimat'ın ilanı ile birlikte "Nizam-ı Cedit" döneminde uygulanan "Çoklu hazine sistemi"nden "merkezi hazine"ye geçilmiş ve her türlü gelirin bu hazinede toplanması, böylece gelir ve gider karşılaştırmasının daha kolay yapılacağı düşünülmüştür. Diğer bir deyiş ile, "Tek hazine-tek bütçe" anlayışı benimsenmiştir. Bunun yanında padişahların kendileri için ayırdıkları gelir kaynakları devlet hazinesinin emrine verilerek bu kaynaklar karşılığında padişah ve hanedan ailesinin maaşa bağlanması öngörülmüştür. 1842'den itibaren mali yılbaşı Mart ayı olarak kabul edilmiş, o yıla ait mali bütçeler düzenli olarak oluşturulmuştur. Ancak ilerleyen yıllarda bütçelerin gider ağırlıklı olduğu görülmüş ve giderler öncelikli hale gelmiştir. Gider ağırlıklı bütçeye ilk adım, 1863 yılında atılmıştır. İlk modern bütçe, 1909 Bütçesi olarak kabul edilse de, Tanzimat döneminde buna benzer ilk bütçe benzeri veriler yapılmıştır. Bu veriler devletin toplam gelir ve giderleri ile ilgili bir ön tahmin niteliğinde olup bir "bütçe taslağı" olarak adlandırılabilir (Tabakoğlu, 2016a: 697-699).

Modernleşme sürecinde devletin gelir ve giderlerinde görülen artışın birden çok nedeni vardır. Ancak en önemli neden, iktisadi gelişmelerdir. Özellikle tarımsal üretimin artışı ve buna paralel olarak 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması sonrasında liberal bir dış

⁶⁶ Osmanlı'ya borç alması yönünde yapılan dış baskılara şöyle bir örnek verilebilir: "Örneğin 1878 Berlin Kongresi'nde Rusya'ya verilecek savaş tazminatının miktarı tartışılırken, Osmanlı delegesinin mali yetersizlikler dolayısıyla tazminatın düşük tutulması isteğine Rus delegesi, vergi gelirlerinin ancak üçte birinin hazineye girdiği, gerisini çeşitli araçların ve yerel unsurların eline geçtiği iddiasıyla karşılık vermiştir" (Pamuk, 2005b:63).

ticaret uygulaması altında ithalat ve ihracatta görülen artış, devlet gelirlerindeki artışın önemli bir bölümünü açıklar. Devlet giderlerindeki artışın en temel nedeni ise, devletin yeni işlevler üstlenmiş olmasıdır. Çünkü Tanzimat döneminde yeni hizmetler başlatan devlet, ekonomide daha etkin görev alarak iktisadi gelişmeyi sağlayabilmek için yatırımlara bütçeden önemli miktarlarda pay ayırmıştır. Devletin iç piyasadan bazı mal ve hizmetleri resmi fiyatlar yerine piyasa fiyatlarından alması bütçe harcamalarının artmasına neden olmuştur. Giderlerin artmasındaki en büyük kalemlerin başını savaş masrafları oluşturmaktadır. Savaşların yenilgi ile sonuçlanması ve toprak kayıpları da gelirlerin azalmasında önemli bir etkidir (Tabakoğlu, 2016a:699-700).

Devlet gelirlerini arttırma konusunda başarılı olan ve yeni bir mali yapılanma oluşturan XIX. yüzyıl Osmanlı mali yönetimi, bütün çabalarına rağmen harcamaları kontrol altına alamamıştır. Önce iç ve sonra başlayan dış borçlanma süreci, daha da önemlisi, bu borçlanmalar yolu ile elde edilen kaynaklar, üretimi arttırmaya, yani borçların geri ödenmesini sağlayacak alanlara yöneltilmediği için devlet, büyük bir mali kriz içerisine düşmüştür. Gelire öncelik veren bir mali disipline sahip olmasına rağmen devlet, kamu harcamalarındaki artışı önleyememiş, sürekli yeni gelirlere ihtiyaç duymuştur. Bunun sonucunda piyasaya sürülen ve devlet tahvili niteliği taşıyan kâğıt paralar da işe yaramamış, özel kişilerden alınan borçlar ile acil kamu harcamaları finanse edilmiştir. Görüldüğü gibi, Osmanlı maliyesinin en önemli sorunu, borç yönetimini bilmemesidir. 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı'nın getirdiği ağır mali yük, kamu harcamaları ve diğer ihtiyaçları karşılamak için Osmanlı Devleti, 1854 yılında ilk kez dış borçlanma yoluna gitmiştir (Tabakoğlu, 2016a:725-726).

Osmanlı Devleti, ilk dış borç anlaşmalarını Fransa ve İngiltere ile yapmıştır. Sultan Abdülmecid tarafından 1854'te devlet, üç milyon Sterlinlik bir borçlanma yoluna gitmiştir. Kırım Savaşı'nın 1856'da başarı ile sona ermesi, Osmanlı Devleti'ni savaş harcamalarından kurtarmış ve devlet iç maliyesini düzenlemeye yönelmiştir. Çünkü fiyatların sürekli yükselmesi, devletin her yönünde büyük bir huzursuzluk yaratmakta, fakat fiyat dalgalanmaları nedeni ile madeni paranın avarı düşürülmekte (tağış edilmekte) ve çok miktarda kâğıt para basılmaktaydı. Kâğıt paranın piyasadan çekilmesi çabaları Kırım Savaşı nedeni ile sonuçsuz kalmış, hatta devlet daha çok kâğıt para basarak piyasaya sürmek zorunda kalmıştır. Bu koşullarda hükümet, gelir-gider harcamalarını kestirememekte, sürekli artan bütçe açıklarının önüne geçememektedir. 1858'de ikinci kez

dış borçlanmaya giden hükümet, kâğıt parayı kullanımdan kaldırmayı amaçlamıştır. Bu borç anlaşmasına dış denetimi öngören bir koşul konmuştur. İstanbul’da alınan dâhili vergiler ve gümrük resimleri borcun ödenmesine teminat olarak gösterilmiştir. Alınan bu borç ile mali durum kısa süreli bir rahatlama gösterse de alınan para ile piyasadaki kâğıt paraların sadece bir kısmının piyasadan çekilmesine yetmiştir. Ayrıca dış borçların yıllık faizi de önemli miktarlarda yükselmiştir. Sultan Abdülmecid, bu durumu önlemek için 1858’de bir Ferman çıkararak sıkı bir tasarrufu ilan etmiş⁶⁷, fakat saray borçları artmaya devam etmiştir. Bununla beraber, maliyenin düzenlenmesi için 1857’de Avusturya-Macaristan maliye bakanlığından yardım istenmiş ve atanan müşavirin mali durumu incelemesi padişah tarafından emredilmiştir. Aynı zamanda İngiliz ve Fransız hükümetlerinden de birer uzman göndermeleri istenmiştir. Bunlar Osmanlı memurları ile birlikte maliye bakanlığının danışma grubunu oluşturmuştur. Ancak dışarıdan gelen bu komisyon da durumun düzeltilmesinde etkili olamamış, 1856 Fermanı’nın içerdiği amaçları gerçekleştirecek bir gayretin gösterilmediği belirtmiştir (Blaisdell, 1979:33-36).

1873’te dünyada başlayan ekonomik bunalım nedeni ile Osmanlı Devleti’ne yönelen sermaye akışı sekteye uğramış ve devletin dış borç bulması güçleşmiştir. Buna paralel olarak Osmanlı maliyesi de bu gelişmelerden olumsuz bir biçimde etkilenmiştir. Bu nedenle 1873-1878 yılları, Osmanlı’nın ekonomik hayatında büyük krizlere yol açmış ve ülkede XIX. yüzyılın en büyük kıtlığı yaşanmıştır. Balkanlar’da yaşanan siyasi sorunlar, Anadolu ve Rumeli topraklarındaki kuraklık, sorunları çok daha ağır bir hale getirmiştir. 1874’te devletin dış borçları bir yıllık bütçe gelirinin neredeyse on katına ulaşmış ve 1875’te Osmanlı Devleti dış borçlarını ödeyemeyeceğini ilân etmek zorunda kalmıştır. Dönemin sadrazamı Mahmud Nedim Paşa, 1876’da bütün borç ödemelerini durdurarak “moratoryum” ilân etmiştir. Aynı yıl, I. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Yine 1877’de başlayıp 1878’de biten “93 Harbi”nde Osmanlı ordusu büyük bir yenilgiye uğramış, önemli nüfus ve büyük toprak kayıplarına uğramıştır. Moratoryum’u izleyen yıllarda devlet ile

⁶⁷ Bu fermanın metnini şu şekilde sadeleştirmek mümkündür: “Benim yüce vezirim, Herkesin bildiği gibi mali işler hayati önem taşıyan işlerdir. Fakat bir süreden beridir israf artmış ve yapılması acilen gereken mali ıslahat yapılamamıştır. Bundan dolayı lüzumsuz harcamalar gerekli harcamaların yerini almıştır. Bir de devlet memurları sefahate dalarak devlet hazinesini bir de onlar zarara sokmuşlardır. Devletin bu durumdan kurtarılacak gelirlerin asıl yerleri olan refah ve emniyetine sarfedilmesi gerekmektedir. Bundan böyle yapılacak harcamalarda ‘bir hüsn-i tasarruf’ yoluna gidilmesi gerekmektedir. Bunun için, bu genelgenin yayınlanmasından sonra saraya ve diğer devlet erkânına eşya satan ve borç veren kimselerin alacakları ödenmeyecektir. Bu ‘tasarrufat-ı mahsûsa maddesi’ne gereğinin üzerinde dikkat edilecek ve özen gösterilecektir. Bu hususu savsaklayanlar hakkında gerekli hukukî ve cezaî yaptırımlar uygulanacaktır. Zira devletin büyüklüğü zahirindeki ihtişamında değil, şanın artmasında saklıdır” (Ahmed Cevdet’ten aktaran: Çakır, 2012:165).

alacaklılar arasında uzun görüşmeler yapılmış ve alacaklı ülkelerin temsilcileri, “Düyun-ı Umumiyye İdaresi”ni kurmuştur. Devlet, dış borçların ödenmesi amacı ile tuz, tütün ve alkollü içki tekellerinin gelirlerini, ipek ve tütün öşürlerini, Düyun-ı Umumiyye’ye bırakmıştır. Böylece devlet gelirlerinin beşte birini yönetme ve tahsil etme yetkisi bu kurula bırakılmıştır (Tabakoğlu, 2016a:729-730).

Tahta geçen II. Abdülhamid, bir yandan Osmanlı bürokrasisindeki aydınlar diğer yandan dış etkiler sonucu 1876’da I. Meşrutiyet’i ilân edip parlamenter sisteme geçse de, 1877’de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı’nı ileri sürerek Meclis’i süresiz tatile sokmuş ve Meşrutiyet’i feshetmiştir. II. Abdülhamid yönetimindeki Osmanlı idaresi, birkaç yıl içinde büyük bir sessizliğe gömülmüş ve bu sürecin sonunda idari mekanizmadaki güç ilişkileri Bab-ı Ali’nin aleyhine, sarayın lehine değişmiş ve devlet, Yıldız Sarayı’ndan yönetilmeye başlanmıştır. II. Abdülhamid döneminde kurulan maliye komisyonlarının sayısında önemli bir artış olmuş ve bu komisyonların önemli bir kısmı padişah başkanlığında kurulmuştur. Ancak mali sıkıntılar bir türlü sona ermemiştir. Bu dönemde siyasi, askeri, sosyal ve diplomatik alandaki sorunlar ekonomik bunalımı önemli ölçüde arttırmıştır. Osmanlı idari sistemindeki güç ilişkileri değişirken İstanbul’da ve çeşitli vilayetlerde bir dizi bunalım yaşanmıştır. 1894’te büyük İstanbul depremi yaşanmış, aynı yıl İstanbul’da “Ermeni Patırtısı” olarak adlandırılan önemli bir etnik ayaklanma meydana gelmiştir. Yaşanan olaylar, başkentin asayişini tehdit etmekte ve imparatorluğun mali istikrarını bozacak niteliktedir. Bunların en önemlisi, Osmanlı Bankası’nı havaya uçurma girişimidir. Devletin başkentinde yaşanan bu olaylar padişahın ülke güvenliği ile ilgili sorunlarını arttırmıştır. Çıkacak bir savaşa hazırlıksız yakalanmamak için padişah, ordunun yenileştirilmesi ve silahlandırılmasına yönelmiştir. Bu sayede Alman silah firmaları Osmanlı pazarında önemli bir yer edinmiştir. Ancak devlet hazinesi bu tür silahları alabilecek güçte olmadığı gibi, ordunun olağan masraflarını dahi karşılayacak durumda değildir (Bölükbaşı, 2005:79-83). Yine bu dönemde Suriye’de ortaya çıkan “Dürzi İsyanı”, Yunanistan ile başlayan savaş, maliyeye ek külfet getirdiği için 1896’da Osmanlı Bankası ile tahvil ihracı yapmak amacı ile bir anlaşma imzalanmıştır. Osmanlı Devleti’nin sınırlarına askeri yığınak yapma zaruryeti, mali külfeti arttırmıştır.

XX. yüzyıl başlarında II. Abdülhamid’in “İstibdat” adı verilen rejimine karşı muhalefet hareketleri büyümeye başladı. “İttihat-ı Osmanî” adı ile ortaya çıkan bu muhalefet, 1876 Anayasası’nın tekrar yürürlüğe konmasını istemekteydi. 1901 ve 1902’de

devletin mali dengesini altüst eden en büyük sorun, “Makedonya Meselesi”dir. Bulgaristan ve Yunanistan buraları topraklarına katmak amacı ile halkı sürekli isyana teşvik ediyor, bu da ardı arkası kesilmeyen ayaklanmalar yaratıyordu. 1902 ve 1903 yıllarında Rumeli vilayetlerinde ortaya çıkan bu karışıklıklar Osmanlı Devleti’ni iyiden iyiye zayıflatıyor ve yabancı devletlerin müdahalesini arttırıyordu. 1903 ve 1904 mali yılı içerisinde Ermeni ve Makedonya sorunları yüzünden bütçede önemli açıklar oluşuyordu. II. Abdülhamid’in ortalama 33 yıl süren baskıya dayalı rejiminden sonra “İttihat ve Terakki Cemiyeti”nin baskıları sonucu padişah 1908’de II. Meşrutiyet’i ilân etmek zorunda kalmıştı. Kanun-i Esasi’de yapılan değişiklikler ile padişahın yetkileri daraltılıp Meclis’in feshedilmesi zorlaştırıldı. Seçme ve seçilme hakkı getirildi, kişisel hak ve özgürlükler ile basın hürriyeti arttırıldı ve böylece İttihat ve Terakki’nin iktidarı başlamış oldu (Tabakoğlu, 2016a:739-740).

Osmanlı Devleti Meşrutiyet’e kadar devletin gelir ve giderlerini tek bir bütçede göstermeye devam etmiştir. Düyun-ı Umumiyye İdaresi’ne bırakılanların dışındaki devlet gelirleri “Maliye Nezareti” bünyesinde toplanmıştır. II. Meşrutiyet’in ilânı ile Kanun-i Esasi tekrar yürürlüğe girmiş ve 1908’e kadar olan süreçte bütçe ile ilgili politikalarda 1874’te yayımlanan Nizamname esas alınmıştır (Tabakoğlu, 2016a:745).

2.12.4. Jön Türkler ve I.Dünya Savaşı, 1908-1914

1908’de II. Meşrutiyet’in ilân edilmesinden sonra II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinin ardından İttihat ve Terakki Partisi iktidara gelmiş ve I. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar iktidarda kalmıştır. İttihat ve Terakki’nin iktidara geldiği sırada Osmanlı Devleti, Sultan, saray bürokrasisi ve yabancı devlet temsilcileri tarafından yönlendirilen “güdümlü” bir siyasi merkez durumundaydı. Bu siyasi merkez, yerli ve yabancı burjuvazi ve özellikle “kapitalistleşmiş” toprak sahibi sınıf tarafından desteklenmekteydi. Batı kapitalizmini temsil eden Osmanlı Bankası çevresinde toplanan yüksek kesim, padişah, yakın çevresi, paşalar, üst düzey yöneticiler, Şeyhülislam, kazasker, hatta mahalle imamlarına kadar bürokrasideki yönetici kadroyu içine almaktaydı. Başta padişah olmak üzere üst düzey yöneticiler, Osmanlı Bankası ile sürekli bir borç-kredi ilişkisi içinde olmuşlardır. Sarayda yabancı sermayenin sömürge ülkelerinde uyguladıkları rüşvet politikaları oldukça yaygındı (Mücek, 2019:91). İttihat ve Terakki’nin iktidara geldiği dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nun dış borçlarının büyük çoğunluğunu Fransa’dan

alınanlar oluşturmaktadır. Almanya'ya olan borçlar 1910'dan sonra artmaya başladı. Bu borçlar daha çok yatırımlar üzerinden olup "ikramiyeli istikraz" bonoları şeklindeydi. Almanlar, yatırımlarını özel teşebbüsler biçiminde Osmanlı toprakları üzerinde gerçekleştirmekteydi. Savaşın başladığı dönemde Osmanlı üzerinde Fransa, Almanya ve İngiltere sermayedarları bulunmaktaydı. Özel teşebbüs olarak görülen yabancı şirketlerin yatırımları, daha çok demiryolu, madencilik, tekel maddelerinin üretim ve dağıtımını gibi konularda yoğunlaşmıştı. Ancak Düyun-ı Umumiyye, ülke içi gelir kaynaklarının bir kısmını almaya bu dönemde de devam ediyordu (Çavdar, 1970:112). İttihat ve Terakki, Kanun-i Esasi'yi değiştirmeden yürürlükte bıraktı. Buna karşılık İttihat ve Terakki'ye karşı çıkarılarını eski sistemin devamlılığında gören tüm sınıf ve zümreler, "İtilaf ve Hürriyet" çatısı altında bir araya geldiler (Mücek, 2019:92).

1908'de hükümetin başına gelen İttihatçıların önünde iki seçenek vardı: Ya tüm eski kurumlar ve iktidar yapılanmalarını, bunların kaynaklarını ortadan kaldırıp yenilerini kuracaklar ya da kendilerinden önceki iktidarın yaptığı gibi var olan sistem ile yetinip bunları ülke çıkarlarına kullanacaklardı. İttihatçılar, ikinci seçeneği tercih ettiler. Çünkü o günün koşullarında ideolojiden çok pragmatizme önem verilmesi gerekiyordu, zaten ideolojik olarak da aralarında bir bütünlük yoktu. Bunların yaptığı hareket devlet gücüne karşı değil, onunla birlikte gerçekleşmişti. Tutarsız gibi görünen bu siyasi davranışlarında aslında geçmişten edindikleri önemli bir deneyim bulunuyordu. Bu nedenle kendilerinden önce var olan toplumsal düzenin üzerinden yenileşmeyi tercih ettiler (Mücek, 2019:93).

1908'den sonra iktidarda olan İttihat ve Terakki mensuplarının iktisat politikaları konusunda farklı görüşler taşıdığı bilinmektedir. Bazıları kalkınma için tarıma ağırlık verilmesini istemekte ve liberal iktisat politikalarını savunmakta, ancak daha çoğunlukta olan bir kesim korumacılığa ve yerli sanayiye ağırlık verilmesi gerektiğini ortaya koymaktaydı. Ancak Osmanlı Devleti'nin yaptığı uluslararası anlaşmalarda tek taraflı değişiklik yapmasına izin verilmemesi nedeni ile I. Dünya Savaşı'na kadar yapılan bu tartışmaların izlenen iktisat politikaları üzerinde bir etkisi olmamıştır. Savaşın başlaması, İngiltere ve Fransa gibi önde gelen devletler ile ilişkinin kesilmesi nedeni ile hükümet, Avrupa devletlerinin baskısı ile daha önce yapılamayan değişiklikleri hayata geçirme fırsatı elde etmiştir. Alınan bir dizi karar, Cumhuriyet dönemi iktisat politikalarına da temel oluşturacaktır. Bunların ilki, 1914'te yabancı sermayedarlara ve yabancı ülke vatandaşlarına; hukuk, yargı, ticaret ve diğer alanlarda ayrıcalıklar sağlayan

kapitülasyonlara son vermesidir. İkincisi ise, tüm mallara aynı oranda uygulanan ve esas olarak devlete mali gelir getirmeyi amaçlayan dengesiz ve adaletsiz gümrük tarifelerini ortadan kaldırmak ve yeni bir gümrük tarifesi getirmektir. Yerli sanayiye desteklemek amacı ile 1913 yılında kabul edilen yasanın kapsamı da bu dönemde genişletilmiştir. Üçüncü olarak Osmanlı Devleti'nin dış borçları ile ilgili yapılan bütün ödemeler durdurulup Düyun-ı Umumiyye'nin uygulamaları askıya alınmıştır. Bu üç önemli konuda atılan adımlar, savaş koşullarını yansıtan geçici müdahaleler değildir (Pamuk, 2014:164-165). Kapitülasyonların kaldırılması, I. Dünya Savaşı'nın koşulları içinde olanaklı hale gelmiştir. 1914'te savaş başlayınca İttihat ve Terakki hükümeti, yabancı kişilere ve şirketlere adli, idari, mali ve ticari ayrıcalıklar veren kapitülasyonları kaldırdığını, artık yabancılar ile olan ilişkilerin devlet hukuku ilkeleri çerçevesinde düzenleneceğini ilgili devletlere bildirmiştir. İttihat ve Terakki Partisi, kapitülasyonların kaldırılmasını çok önceden planlamış ve bu konuyu ilk kez 1911 kongresinde görüşmüştür. Bu kongrede kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin yargı ve yürütme yetkilerini yabancılar vererek kısıtladığı belirtilmiş, ayrıca yabancıların Osmanlı Devleti üzerinden büyük servetler kazandığı, buna karşılık vergi ödememe gibi bir haksızlık yarattığı savunulmuş ve artık devletin buna katlanamayacağı belirtilmiştir. Bunun yanında tüm vergilerde reform yapılmasını, adaletsiz, ölçsüz ve yabancılar lehine uygulanan vergilerin düzenlenmesini ve anonim şirketlerin kuruluşunun yeni bir kanuna bağlanması ilk kez bu kongrede ifade edilmiştir. Bunlar 1914 ve sonrasında gerçekleştirilecek ekonomik faaliyetlere de temel oluşturmuştur. Ortaya konan bu görüşler, aslında Osmanlı'daki az gelişmişliğin nedenlerini iyi teşhis etmiştir. Tarım merkezli ekonomi politikalarına önem vererek kalkınmanın sağlanacağını fark etmiş, vergilerin yabancılar lehine işleminin yanlışlığını anlamış, kapitülasyonların kaldırılması ile de ülke ekonomisinin kısaçtan kurtulacağını doğru teşhis etmiştir (Elmacı, 2005:46-48). Başta Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın olmak üzere tüm devletlerin itirazına karşın fiili bir durum yaratılmış, yabancı devletler Osmanlı azınlıklarına tanınan haklardan dahi yararlanamaz duruma getirilmiştir. Gümrük vergileri önce %15'e, ardından %30'a çıkarılmıştır. Sonuç olarak Türkiye Cumhuriyeti döneminin yeni ekonomisinin dış ilişkileri ilk kez I. Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki hükümeti tarafından atılmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi ve ardından imzalanan Sevr Anlaşması ile kapitülasyonlar güçlenerek geri dönmüştür. Anlaşmaya göre eski kapitülasyonlar aynen sürdürüleceği gibi, buna Patrikhane'nin imtiyazlarının artması, Müslüman milletlere azınlık hakları tanınması gibi yeni maddeler eklenmiştir (Kazgan, 2009:44-45).

İttihat ve Terakki'nin iktidara geldiği dönemde Osmanlı bütçesi oldukça kötü durumdaydı. Bir yandan büyüyen dış borçlar diğer yandan gelişemeyen sanayi ve tarımsal üretim, diğer taraftan da Düyun-ı Umumiyye'nin devlet gelirlerinin bir kısmına el koyması yüzünden hazine iyice zayıf, bütçe açıkları had safhada idi. Osmanlı Devleti, 1914 yılında topyekûn bir savaşa girdiğinde Osmanlı ekonomisi, tarım ve sanayisi, ulaşımı ve haberleşme yapısı, bu savaşın ağırlığını taşıyacak güçte değildi. Bu nedenle devlet bünyesinde gıda maddeleri, sanayi ürünleri, hammadde, tekstil gibi birçok kalemde büyük sıkıntılar ve kıtlıklar yaşandı. Devlet, bir yandan “karne sistemi” uygulayarak gıda maddelerinin tüketimini azaltmaya, diğer yandan da gıda maddeleri üretimini arttırmaya yönelik bir dizi önlem aldı. Ayrıca savaşın patlak vermesi ile ithalat durunca İstanbul'da, tarihinde ilk kez Orta Anadolu'nun tahıl üretim alanlarına yoğun bir yönelim başladı. Balkan Savaşları ile güçlenen “Türkçülük” akımı, İttihat ve Terakki yönetimini “milli tüccar” ve “Türk patron” yaratma politikaları için bir zemin oluşturdu (Pamuk, 2014:170).

İttihat ve Terakki hükümeti, savaşı finanse etmek için vergileri arttırmak zorunda kaldı. Ancak tüm çabalara rağmen vergi gelirleri artmadı. Bunun nedeni, savaş koşulları altında tarım ve sanayi üretiminin sürekli düşmesiydi. Diğer taraftan 1915'ten sonra enflasyon yükselmeye başlayınca vergi gelirleri, fiyat artışlarının çok gerisinde kaldı. Bunlara bir de hem şehirlerde hem de kırsal alanlarda vergiden kaçma eğilimi eklendi. Hükümet büyük çabalar ile harcamalardaki hızlı artışı karşılamaya çalıştı, maaş ödemelerinde kesintiler yaptı. Savaşta Osmanlı, İngiliz ve Fransızların müttefiki olmadığı için dışarıdan alınan borçlar da sınırlı kaldı. Giderek ağırlaşan mali koşullara cevap verebilmek için piyasaya kâğıt para sürülerek ek gelir sağlamak amaçlandı. Ancak dolaşımdaki kâğıt paraların miktarı arttıkça, altın lira karşısındaki kur değerleri düştü ve Osmanlı ekonomisi tarihinin en büyük enflasyonunu I. Dünya Savaşı yıllarında yaşadı (Pamuk, 2014:171-172).

1908-1913 yılları arasında Trablus ve Balkan Savaşları'nda yenilgiler alan devlet, büyük toprak kayıplarına uğramış, bunun yanında kaybedilen topraklardan gelen milyonlarca göçmenin yarattığı bir karmaşa ile karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Balkan Savaşı ve sonuçları, toplumda “Ulusçu” bir anlayışın yayılmasına neden olmuştur. Avrupalılara ve azınlıklara karşı yerli malı kullanmaya özendirme girişimleri, şirketleşerek sanayileşme sürecine katılma eğilimleri, Batı kapitalizmine karşı milli bankacılık hareketinin başlatılması, dönemin en önemli iktisadi ve mali gelişmeleri arasında yer

almaktadır. Esnafın ve çiftçilerin örgütlenerek yabancı tüccarların tekelci gücünü kırma çalışmaları, Müslüman-Milli bir burjuva sınıfı oluşturma çabaları, ulusçu hareketin ana gayesiydi. Ancak bunların bilinçli bir biçimde şekillenmesi, I. Dünya Savaşı yıllarında gerçekleşti, çünkü bu dönemde dış güçlerin baskısı görece azalmış ve bu politikaların uygulamaya konması kolaylaşmıştır (Kazgan, 2009:40).

Meşrutiyet'in "liberal dönem" olarak adlandırılan ilk beş yılında (1908-1913), kurulan bütün anonim şirketlerde yabancı ve Gayrimüslimler ile ortaklığa gidilmiş, şirketlerin çoğunda sermaye ağırlığını yabancılar oluşturmuştur. "Milli İktisat" dönemi olarak adlandırılan 1914-1918 döneminde faaliyete geçen anonim şirketlerin büyük bir bölümü Müslüman-Türk eşraf tarafından gerçekleştirilmiş, bu yıllarda yabancı sermayedar ortaklığı en aza indirgenmiştir. "Milli" şirketlerin en ilginç örneğini, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul örgütü vermiştir. Kurulan ve savaş yıllarında İstanbul'un iâşesini üstlenen "Heyet-i Mahsûsa-i Ticariyye" yaptığı ticari faaliyetler ile İttihatçıların İstanbul'da kuracağı "milli" şirketlerin sermayesini oluşturmuştur. Bu ve bunun gibi şirketler, siyasal gücü de arkalarına alarak I. Dünya Savaşı yıllarında önemli kârlar elde etmişlerdir. Ayrıca İttihat ve Terakki döneminde "milli" anonim şirketçilik, İstanbul dışına da yayılmış, savaş nedeniyle ekonomi dışı kapandığı için taşradaki şirketlerin ve örgütlenmenin çabaları ile Anadolu eşrafı kısa sürede servet birikimi edinmiştir (Toprak, 1982:58-62).

Osmanlı'nın yarı-sömürge durumundaki ekonomisinin getirdiği sıkıntılar, I. Dünya Savaşı döneminde kendisini büyük kıtlıklar ve darlıklar biçiminde göstermiştir. İttihat ve Terakki hükümetinin milli tüccar-milli ekonomi yaratma çabaları Sevr Anlaşması ile kesintiye uğramış, bu anlaşmanın getirdiği toprak kaybı ve siyasal egemenlik haklarının kısıtlanması İttihat ve Terakki hükümetinin ekonomik alandaki politikalarını yürürlüğe koymasını engellemiştir. Bütün çabalara rağmen, Sevr Anlaşması ile Osmanlı'nın sahip olduğu imkânlar, galip devletler arasında paylaştırılmış, ülke topraklarına akan milyonlarca göçmenin yerleştirilmesi Kurtuluş Savaşı'nı gerçekleştirmek için yola çıkan "kadro"ya "ulusal ekonomi"nin ne kadar önemli olduğunu bir kez daha göstermiştir. İmparatorluk dağılıp tarihe karışırken yaşanan çalkantılı dönemde bir yandan "Türk ulusu" bilinci yaratılmak istenmiş, bir yandan da Türkiye Cumhuriyeti "ulus-devlet"i inşa edilmeye çalışılmıştır. Tüm bunlar kapitalizmin küresel sisteminin ayakta olduğu bir dönemde gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti ve onun mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti, 1912'den başlayarak bir dizi büyük savaflara girmiştir. Savaflar ile dolu geçen on yılda ortaya çıkan değişikliklerin önemli bir kısmı da nüfus kayıpları ile ilgilidir. Bu on yıllık sürede Müslüman nüfus, savaflar nedeni ile 2 milyona yakın kayıp vermiş, tehcir ve sonrasında bazı azınlıkların nüfusunda önemli azalmalar yaşanmış, Yunanistan ile yapılan anlaşma sonucunda Ortodoks Rumların önemli bir kısmı Anadolu'yu terk etmiştir. Bunun dışında kıtlıklar ve salgın hastalıklar yüzünden ölen çok sayıda insan ve bebeğin olduğu bilinmektedir. Bu nedenle toplam nüfus on yıl içerisinde %20'lik azalmaya uğramıştır. 1912 yılında Gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki payı %20 iken, 1925'e geldiğinde bu pay %2'ye düşmüştür. Ayrıca bu on yıllık dönemde araç ve gereçlerde, çift hayvanları ve bitki örtüsünde oluşan tahribat, tarım, sanayi ve madenciliği durma noktasına getirmiştir. Bu ortamda İttihat ve Terakki yönetiminin savaş döneminde uyguladığı "Milli İktisat" politikalarından yararlanılmıştır. 1929'dan başlayarak yeni Türkiye Devleti'nin İktisat politikaları giderek korumacı bir anlayışa yönelmiştir (Pamuk, 2014:173-174).

Osmanlı Devleti'nin Sanayi Devrimi'ni yaşamış olan Batı Avrupa'ya göre gerilediği ve bu geri kalmışlığı devletin çöküşünün ana nedeni olduğu düşüncesi, XIX. yüzyılda kendini kabul ettirmiştir. Tanzimat'tan itibaren gerek ekonomik gerek siyasi gerekse eğitim ve toplumsal yönden Avrupa'nın nasıl yakalanabileceğine yönelik büyük tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalar, Avrupa merkezli yeni İktisadi düşüncelerin Osmanlı topraklarında ortaya çıkmasını sağlamıştır (Genç ve Özgür, 2011:XLII). "Kalkınma için tarıma mı sanayiye mi ağırlık verilmeli?", "Dış ticareti koruma altına almak uygun mudur?", "Avrupa'dan yeni teknikler nasıl getirilebilir?", "Bu farklı süreçlerde devletin rolü ne olmalıdır?" vb. konular tartışmaların ana eksenini oluşturmuştur. Tanzimat'tan itibaren liberal eğilim ve milli İktisat eğilimi baskın bir biçimde öne çıkmış ve bu eğilimler XX. yüzyılda birer düşünce akımı haline gelmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında uyguladıkları ekonomi politikaları, Atatürk'ün 1930'larda uyguladığı devletçilik ve ağır sanayiye geliştirme politikası ve 1960'larda ortaya çıkan "karma ekonomi politikası", Milli İktisat düşüncesinden etkilenmiştir. Denilebilir ki, Milli İktisat düşüncesi, XX. yüzyıl boyunca (1980'lere kadar) Türkiye'nin ekonomi politikalarına yön vermiştir (Georgeon, 2013:141).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İKTİSADİ DÜŞÜNCESİNİN EVRİMİ

3.1. XIX. Yüzyıla Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılı, Türkiye Cumhuriyeti ve Ortadoğu'da Balkanlar ile birlikte yirmiden fazla ülkenin doğuşunu hazırlayan bir dönemdir. Geçmiş yüzyıllardan birikerek gelen sorunlar, ayrıca o dönemlerden mevcut olmayan ve parçalanma sürecinde ortaya çıkan sosyal, ekonomik, siyasal, kültürel ve teknik unsurlar ile dünyada çok köklü ve değiştirici bir etki yaratan sanayileşme, kapitalizm ve iktisadi emperyalizm bu yüzyılda Osmanlı toplumunu çok önemli değişimlerin içerisine sürüklemiştir. Bu değişimler Osmanlı Devleti'ni hem çok yönlü hem de derinlemesine etkilemiştir (Karpaz, 2014:13). Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çözülme sürecinde yaşanan sorunlar “Batılılaşma” çerçevesinde yorumlanmakta, ülkenin iki yüz yıllık tarihi de bu başlık altında ele alınıp değerlendirilmektedir (Ortaylı, 1985).

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda yaşadığı en büyük sorun, idari kurumların görevlerini tam anlamı ile yerine getirememesiydi. Diğer bir deyiş ile temel sorun, bürokrasinin rasyonel, sistematik ve verimli çalışmamasıydı. Toplumsal yapı değişmiş, ordunun yeni silahlar ile donatılmasının ortaya çıkardığı mali sorunlar, idari bürokrasiyi iktisadi kaynakları arttırmak mecburiyeti ile karşı karşıya getirmiştir. Buna karşı devlet içerisinde yeni toplumsal sınıfların güç kazanarak siyasi haklar talep etmeleri, devletin hem idari hem mali hem hukuki görevleri yürütmek ile görevli olması, padişahın ve bürokrasinin halk ile olan iletişiminin giderek azalması ve bunun dışında birçok koşulun değişmesi mevcut idari sistemin yetersizliğini ortaya koymuştur.

“Çağdaşlaşma, ilerleme, Batılılaşma ve Avrupalılaşma” gibi çeşitli isimler altında, çeşitli zamanlarda devleti, düşünce adamlarını ve halkı sürekli olarak uğraştıran bu mesele kesin bir sonuca bağlanmamış, sürekli tartışılmak ile birlikte uygulamada kesin bir yön çizilememiştir. Modernleşme, temelde Avrupa'nın iktisadi, askeri ve siyasi gücüne ulaşmak ve bu sayede ülkenin siyasi özgürlüğünü, toplumsal ve kültürel benliğini koruyarak devletin devamlılığını sağlamak için kullanılan bir yoldur. Bunun için devlet, Avrupa'ya iktisadi ve askeri üstünlük sağlayan teknolojiyi ve bunun yarattığı örgütlenmeyi

kabul ederek siyasi, kültürel ve toplumsal değişimlere ikinci derecede önem vermeye başlamıştır. Bu uygulamanın zaman içerisinde olumlu sonuçlar vermediği görülmüş, bu kez devlet teknoloji ve onun bağlı olduğu maddi faktörlerin yanına Avrupa'nın siyasi teşkilatı, düşünce yapısı ve yaşam biçimini alarak modernleşme yoluna gitmiştir. Nitekim III. Selim ve II. Mahmud'un yaptığı ıslahat hareketleri temelde siyasi ve kültürel bir modernleşme içerdiği için devlet ile toplum arasında bir çelişki yaratmıştır. Çünkü İslâm esasına dayalı siyasi yapı, Avrupa devletlerinden çok farklı bir benliğe sahiptir. Bu ıslahat hareketlerini Osmanlı toplumuna uydurabilmek için Avrupa kurumlarından ve onların devlet felsefesinden farklı bir yol izlenmek zorunda kalınmıştır. Burada temel sorun, Avrupa'nın maddi gücünü örnek almak değil, bu gücü yaratan düşünceleri görmektir. Diğer bir deyiş ile Osmanlılar, kendi medeniyetlerini Avrupa medeniyetinden oldukça geri kabul etmekteydi. Kısaca hükümdar ve onun çevresindeki yenilikçi idare sınıfı dine bağlı kalarak yapacakları ıslahatların devleti kurtaracağını düşünmekteydi. Bu da gösteriyor ki bu ıslahatların hazırlayıcıları, yapacakları işin felsefi ve siyasi anlamını aslında tam olarak anlamamıştı. Kısaca yanlış bir modernleşme stratejisi çizmişlerdi. Sonuç olarak toplum içerisinde kendi kültürüne yabancılaşma tehlikesi ortaya çıkmıştı (Karpas, 2014:13-16).

Devletin gerileme sürecinin hızlandığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "niçin geriledi" sorusuna cevap olarak önce devlet yönetiminin bozulduğu öne sürülmüş, daha sonra da bu gerileme Batı'nın askeri üstünlüğüne bağlanmıştır. Bu tarihlerden itibaren Batı'nın askeri kurumlarının ve silah gücünün imparatorluğa nasıl getirileceği önemli bir devlet sorunu olmuştur. Bu düşünceler "savaşın sonucunu kaderin belirleyeceği" inancını köklü bir biçimde değiştirmiştir. Gerilemeyi, "din bütünlüğü"nü yitirilmesine bağlayan görüşler yavaş yavaş etkisini kaybetmiştir. XVIII. yüzyılda İbrahim Müteferrika, basın sanatını Osmanlı Devleti'ne getirmiştir. Batı'nın askeri eğitimi ve teknolojisi konusundaki bilgilere önem verilmeye başlanmıştır. Yine bu dönemde Yirmisekiz Mehmet Çelebi, Niş'li Mehmet Ağa gibi devlet bürokrasisinde çalışan memurları Avrupa'nın durumunu yakından tanımak ve incelemek için çeşitli ülkelere elçi olarak gönderilmişlerdir. Diğer taraftan Batı uygarlığının insan refahına yönelik değerleri Osmanlı bürokrasi sınıfını da etkilemiştir (Lâle Devri). İdareci kesimin yaşadığı lüks ve ayrıcalıklı yaşam, alt ve orta sınıfları devlete karşı birleşerek ayaklanmaya yönlendirmiştir (Patrona Halil İsyanı). Bu zamandan başlayarak Batı ile kurulan ilişkileri halkın yararlarının unutulması olarak değerlendiren bir anlayış ortaya çıkmış, bu da Cumhuriyet devrine kadar olan Batılılaşmada bir etki-tepki sürecini başlatmıştır (Kabakçı İsyanı, Kuleli Vakası, 31 Mart

Ayaklanması). Ayrıca 1839 ve 1856'da gerçekleşen ıslahat hareketlerinden sonra Avrupa'nın desteği ile güçlenen ve zenginleşen Hıristiyan cemaatlere karşı Müslümanlarda önemli bir tepki oluşmuştur.

Batı'nın askeri kurumlarını örnek alma çabası I. Mahmud, I. Abdülhamid ve özellikle III. Selim zamanında hızlanmış, fakat Osmanlı kültürünün tepkisi ve bazı çıkar gruplarının hareketi ile sekteye uğramıştır. Ancak II. Mahmud tüm bu kötü tecrübeleri gördüğü için askeri alandaki ıslahatlarda başarılı adımlar atmıştır. “Tanzimat” olarak bildiğimiz Gülhane Hatt-ı Hümayunu, özünde Batı'daki “Kameralizm” den⁶⁸ esinlenerek hazırlanmıştır. O günün koşullarında Kameralizmin Osmanlı İmparatorluğu'nun dağınkılığını ortadan kaldırıp ülkede bütünleştirici bir etki yaratacağı düşünülmüştür. Devlet adamları, yapılacak ıslahatlar ile imparatorluk çapında askeri, idari, hukuki ve iktisadi tedbirlerin devlet bünyesindeki çok sayıdaki kültür birimlerini aynı potada eriterek bir “Osmanlılık” bilinci yaratabileceklerini düşünmüşlerdir. Uzun vadede bu amaç gerçekleşmemiştir, ancak Batılı ulus-devletlerin birçok kurumu, özü değişerek Osmanlı Devleti'ne yerleşmiştir (yeni bir milli eğitim sistemi, yeni bir hukuk sistemi, yeni bir idari sistem gibi) (Mardin, 2014a:10-12). Tanzimat'ın getirdiği reform politikaları, gerçekte halkın istediği değişiklikler değildi. Yeniliklerin başını çeken bürokratlar, gerekli gördükleri ya da büyük devletlerin zorlaması ile harekete geçtikleri için bu reformlar bir yerde halka zorla kabul ettirilmiştir. Bu nedenle reformlar, geniş halk tabanı tarafından asla desteklenmemiştir. Reformlara destek olması beklenen imparatorluk bünyesindeki Hıristiyanlar da bir dereceye kadar reformları desteklemiş, ancak bu reformlar onlar arasında ayrılıkçı milliyetçiliğin yayılmasına da zemin oluşturmuştur. Bu da “Osmanlı” kimliği yaratma düşüncesini ortadan kaldırmıştır (Zürcher, 2009:107). Tanzimat döneminde Batı'ya karşı bir tepkinin oluşması, Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürdüğü ve kendi menfaatleri için kullandığı algısının yarattığı hayal kırıklığına bağlanabilir. Gerçekten de Tanzimat'ı başlatanların çok iyi anlayamadıkları bir konu, XIX. yüzyıl ilerledikçe emperyalizmin kapsayıcı politikası içinde Batılı devletlerin Osmanlı üzerinde birbiri ile ticaret alanında girdikleri amansız mücadeledir. Başlangıçta Batı'nın askeri ve idari yapısı Osmanlı Devleti'ne aktarılırken ardından Batı'nın gündelik yaşamı da imparatorluğa girmiş, giyim, ev eşyası, paranın kullanımı, insani ilişkiler,

⁶⁸ “Alman Merkantilizmi” olarak da isimlendirilen kameralizm, “gelişen ekonomilerde devlet korumacılığını savunan görüşleri paylaşan düşünürlerin, merkantilizmden farklı olarak dış ticaret ve ödemeler dengesinden ziyade, ülke içi zenginleşmeye ve toprak mülkiyeti üzerinde durarak düşüncelerini idari, siyasi ve hukuki görüşler ile bütünleştirmeyi” amaçlamaktadır (Emiroğlu, 2009).

“Avrupalı” bir tarz almıştır. Bu da Tanzimat’ın Osmanlı değerlerini yıpratdığı yönünde yüzeysel eleştirilere neden olmuştur. Tanzimat’a karşı sistematik eleştiriler ise 1860’larda başlamıştır. Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın başı çektiği bu eleştiri grubuna “Yeni Osmanlılar” adı verilmiştir⁶⁹. Yeni Osmanlılar, Tanzimatçıların sömürü olayını anlamadıklarını, bir “elit sınıf” meydana getirdiklerini, kendi kültürlerinden uzaklaştıklarını ileri sürerek onların çok yüzeysel anlamda Batı’yı anladıklarını söylemişlerdir. Bunların düşünceleri için yapılacak en iyi tanımlama “liberal değerlerin İslâmi kanıtlar ile savunulması”dır. Yani Namık Kemal ve diğerleri, hem İslâmiyet’in hem de Osmanlı’nın yükseliş dönemine özlem duyan birer Osmanlı yurtseverleridir. Bunlar, geleneksel Osmanlı ve İslâm değerlerinin hiçe sayılarak Avrupa’nın yüzeysel olarak taklit edildiğini, bunun da Avrupa çıkarlarına hizmet etmek olduğunu savunmuşlardır. Tanzimat politikalarının devletin yıkılmasına yol açacağını düşünmüşlerdir. Yeni Osmanlılara göre çözüm, imparatorluğa temsili, anayasal ve parlamenter bir yönetimin getirilmesi, Müslüman ya da Gayrimüslim bütün Osmanlı tebaasına tam bir yurttaşlık ve devlete bağlılık duygusunun aşılmasıdır (Zürcher, 2009:109). Yeni Osmanlılara göre Tanzimatçılar Batı’nın ruhunu oluşturan özgürlükçü ve parlamenter eğilimi görememişlerdir. Bu dönemde Batı hakkındaki bilgilerin kökleşmesi ve yayılması, Yeni Osmanlıların kuruluşunda önemli bir rol oynadığı Osmanlı gazeteciliği sayesinde olmuştur. 1862’de İbrahim Şinasi tarafından kurulan *Tasvir-i Efkar*, Osmanlı aydınları arasında siyasi, kültürel ve iktisadi bilincin çok yönlü olarak genişlemesinde önemli bir rol oynamıştır. 1856’da Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun ikinci bir aşaması görünümünde olan Islahat Fermanı’nın yayımlanması, Yeni Osmanlıların eleştirilerinin ortaya çıkmasındaki etkili gelişmedir. Çünkü bu ferman o zamana kadar “Millet-i hâkime” Müslümanlardan bu ayrıcalığı alıyor, din farkı gözetmeksizin bir “Osmanlı” vatandaşlığı yaratmaya çalışıyordu. Ancak mali durumun bozukluğu ve Batı’nın diplomatik desteği ile Osmanlı kavramı içinde Müslüman tebaa çok geride kalmış, Gayrimüslimlere sağlanan imkânlar öne plana geçmiştir. Bundan sonraki Türk düşünürlerinin çoğu, bu iktisadi ve hukuki ayrıcalığı Batı’ya verilmiş tavizler olarak kabul etmişlerdir. Yeni Osmanlılar, Tanzimatçıların şeriatın alanını küçülten bu uygulamalarını da eleştirmişlerdir. Bu tepki

⁶⁹ İktisat literatüründe, özellikle 1860’ların sonları ve 1870’lerin başları, Osmanlıların entelektüel ve politik yaşamlarında bir başka önemli olguya tanık oldu: Genç Osmanlıların yükselişi. Ziya Paşa (1825-80) ve Namık Kemal (1840-88) gibi Avrupa’da “gönüllü sürgün”deki Osmanlı aydınlarının önderliğinde, Genç Osmanlılar, Tanzimat döneminde şekillenen Osmanlı siyasi ve ekonomik sistemine karşı “radikal” bir muhalefet hareketi başlatmışlardır (Czygan, 2008).

geleneksel sistemi savunan kişilerde sistematik bir biçim almış, ilerlemenin tam aksi yönde gelişen bir düşünce akımı yaratmıştır (Mardin, 2014a:11-14).

II. Abdülhamid döneminde, Batılı düşüncelerin tam olarak anlaşılmaya başlandığı görülür. Bunun nedeni yeni kurulan okullarda okuyan ve yabancı dil bilen insanların Batı kültürünü çok erken yaşta tanınması ve padişahın Batı'yı kendisine bir model olarak almasıdır. II. Abdülhamid, "Batıcılığı" Batı'nın teknolojisini, idare sistemini, eğitimini ve özellikle askeri yapısını örnek alma biçiminde yorumlamış, bunun yanında Müslümanlığı da toplum içinde güçlendirmeye çalışmıştır. Bu amaç ile Harbiye, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye'nin programlarını geliştirmiş, Avrupa'daki müspet bilimleri okuyan bilgili bir kuşağın yetişmesini sağlamıştır. Böylece Batı'yı her yönü ile tanıyan, güçlü olma düşüncesi ile yetişen bir kuşak ortaya çıkmıştır. Bu düşüncenin arasına dini değerlerin milli gücü arttıracığı düşüncesi de yerleştirilmiştir. Bu anlayış, Jön Türkler arasında da kabul gördüğü için II. Meşrutiyet'in ilânından sonra da bu politika devam ettirilmiştir (Mardin, 2014a:15).

1905 yılında Japonların Rusları yenmeleri, geleneksel değerlerin çağdaş bir uygarlığın içerisinde yer alabileceği düşüncesini ortaya koymuş, bu da hem II. Abdülhamid'i haklı çıkarmış hem de Jön Türklere esin kaynağı oluşturmuştur. Bu düşünce, Yeni Osmanlılar hareketinde özellikle de Namık Kemal'in Avrupa liberalizmi ile İslâmi geleneği kaynaştırmaya yönelik olan "akıl yürütme" yöntemini temel almıştır. Nitekim bu düşünce, daha sonra "İslâmcı yenileşme" taraftarları arasında geniş bir destek görmüş ve yeni bir siyaset tarzının oluşmasına zemin hazırlamıştır. 1908'den sonra Mehmet Akif'in öncülüğünde "Batı'nın tekniği ile yetinip toplumun öz değerlerini saklı tutan" anlayışı yayılmış, bu anlayış 1908-1918 yılları arasında Batı'yı taklit etmeye karşı çıkan "İslâmcı" bir akım yaratmıştır (Mardin, 2014a:16). Yeni Osmanlılar, imparatorluğun Osmanlı aydınları sınıfı içerisindeki ilk modern ideolojik hareket olarak sayılabilir.

II. Meşrutiyet'in devlete hâkim olan siyasi kanadı İttihat ve Terakki ise "Batı eşittir güçlülük" düşüncesine devam etmiştir. Ancak bu düşüncenin karşıtı adını verebileceğimiz diğer bir eğilim de İttihat ve Terakkiciler tarafından benimsenmiştir. Bu da Ziya Gökalp'in Batı'nın sosyo-ekonomik düzenini araştıran, bu özelliklerden nasıl ve ne kadar yararlanılabileceğini gösteren tutumudur. Ziya Gökalp, Batı'yı bir "seçme" yapılarak izlemenin Osmanlı toplumu için çok daha yararlı olacağı düşüncesini ortaya atmıştır. Bu

anlayış, Atatürk Türkiye'sinde de bir anlamda karşılığını bulmuştur. Çünkü Atatürk de Batı'nın toplum biçimine ve Batı'nın yarattığı müspet bilimlere eğilim göstermiştir (Mardin, 2014a:17).

İttihat ve Terakki içerisindeki siyasi çekişmeler de reformların çok yönlü olarak uygulanması ve temelden başlatılacak olan yeniliklerin saptanması konusunda birtakım pürüzler yaratmıştır. Batı tarzı eğitimden geçmiş, Avrupa düşünce akımlarını çok iyi özümsemiş “iktisadi liberalizm” ve “milliyetçilik”i bütünü ile tanımış olan Osmanlı aydınları, Ali ve Fuat Paşalar ile bozuşup dışlandıkları için reform uygulamalarında etkin bir rol oynayamamıştır.

3.2. Osmanlı Modernleşmesinin İktisadi ve Düşünsel Temelleri

3.2.1. Düşünsel Temellerin Yayılma Kanalları

Osmanlı'da modern iktisadi düşüncelerin toplum katında yayılması ve anlaşılmasında edebiyat, basın ve eğitim en önemli kanallardır. Yukarıdan aşağıya modernleşme düşüncesinin yayılmasına aracılık eden edebiyat ve basın, “eğitim”in önemine ve bilimsel bir nitelik kazanmasına vurgu yapmış; ancak eğitimin ilerlemesi ile çağdaş Batılı bir Osmanlı toplumunun yaratılabileceğini savunmuşlardır.

3.2.1.1. Modernleşmenin Düşünsel Temellerinin Yayılmasında Edebiyatın Yeri ve İşlevi

XIX. yüzyıl, Osmanlı düşünce hayatını, kendilerini bilimsel çalışmalara, felsefeye ve düşünsel sorunlara adanmış şahsiyetler değil, daha çok edebiyatçılar sürdürmüştür. Tanzimat şair ve yazarları, Batı'daki sosyal, siyasal, iktisadi ve felsefi konulara herhangi bir nedene bağlı olarak ilgi duymuşlar, bunları yalnızca düşünce yazılarında değil, roman, hikâye, tiyatro ve şiirlerinde de kullanmışlardır (Okay, 2013:15).

XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak Osmanlı toplumu içinde Batılı düşüncelerin yayılması ve modern toplumsal ve siyasal eğilimlerin başlaması, hem biçim hem de içerik yönünden klasik Osmanlı edebiyatından farklı, yeni bir Türk edebiyatının oluşması ile büyük ölçüde hızlanmıştır. Bu edebiyat Fransız edebiyatından esinlenerek hem edebiyatta hem düşüncede hem de yaşam biçiminde modernleşmeyi temel amaç olarak görmüştür. Bu

yeni edebiyatın öncüleri İbrahim Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'dır. Şinasi, şair, tiyatro yazarı ve gazetecidir. Mustafa Reşit Paşa'nın korumacılığında rasyonalist ve çağdaş bir zihniyeti şiir ve gazete yolu ile toplum içinde yayma çabasına girmiştir. Ülkenin entelektüel hayatında büyük rol oynayan *Tercüman-ı Ahvâl Tasvir-i Efkar* gazetelerini çıkarmış ve gazete aracılığı ile Reşit Paşa'nın yerleştirmeye çalıştığı modern Batı düşüncesini tüm toplum katlarına yaymaya çalışmıştır. Şinasi'nin Tanzimat uygulamaları ile ilgili siyasal düşünceleri tamamen Tanzimat'ı yaratanlar ile aynı doğrultudadır. Bunların yarattığı düzene karşı herhangi bir eleştirisi yoktur. Sadece yapılmak istenen ıslahatları ve bunu uygulayanları, özellikle de Reşit Paşa'yı şiir ve yazıları ile övmüştür. Ziya Paşa, geleneksel Osmanlı zihniyeti içinde yetişmiş, ileri yaşlarda Batı kültürü ve edebiyatı ile tanışmış bir aydındır. Bir yandan geleneksel zihniyeti taşırken diğer yandan Batılı düşünce ve akımları izleyerek iki kültür arasında bir "ikilem" yaşamış, eserlerine de bu çelişkiyi yansıtmıştır. "Genç Osmanlılar" hareketinin oluşmasında onlara katılmış ve onlar ile birlikte Avrupa'ya kaçmıştır. Ziya Paşa, Ali ve Fuat Paşaların kurduğu düzeni ve Osmanlı'da yapmakta oldukları değişiklikleri en sert eleştiren yazarlardan biridir. Ziya Paşa'nın kararlı bir Batılılığı yoktur. Batı'yı bilmenin önemini belirtmekte, ancak Batı'yı olduğu gibi Osmanlı toplumuna uygulamayı reddetmektedir. Çünkü Ziya Paşa'ya göre her uygarlığın kendine has özelliği vardır. Ayrıca Gayrimüslimlere tanınan eşit statüyü bir türlü kabullenememiştir. Zamanın genel geçer Batılı olma anlayışına karşı kültürel ve dini muhafazakârlığı ön planda olmuştur. Meclisin temsil ettiği Meşrutî bir hükümeti savunmuştur. Böyle bir sistemin Osmanlı'yı uygar devletler düzeyine getireceğine inanmaktadır. Güçlü bir vatanseverliğin ve özgür düşüncenin en büyük savunucusu ise Namık Kemal'dir. Ancak onun bu özellikleri Osmanlı geleneğinde bulunan İslâmî eğiliminin içerisinde bulunmaktadır. Yaşamı boyunca İslâm değerlerine ve inançlarına sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Yazdığı şiir, tiyatro, tarih ve eleştiri yazılarında Tanzimat hükümetini eski İslâm geleneklerinin en iyilerini korumak ve bunların Avrupa'dan alınan yeni kurumlara ve düşüncelere yön vermesini sağlamak konusundaki ihmalleri yüzünden şiddetle eleştirmiştir. İslâm'ın başarılarını ortaya koymuş ve bunu küçümseyen Avrupalı zihniyete karşı tepki göstermiştir. Hatta modern uygarlığı Osmanlı toplumuna uyarlayarak bunu Asya ve Avrupa'ya yaymak, böylece Avrupa'ya karşı bir Doğu gücü yaratarak denge kurmak gibi "Pan-İslâmî" birlik düşüncesini öne sürmüştür. Ona göre Osmanlı'nın ve Doğu'nun geri kalmasında İslâm dininin herhangi bir eksikliği yoktur. Gerçek neden Batı'nın egemen gücünün Doğu'yu kendi kendine gelişme fırsatından yoksun bırakmasıdır (Lewis, 2007:135-144).

Yeni edebiyatın kurucularının dayandığı ortak düşünce şudur: Batı medeniyetine bilinçli bir bakış, toplumsal dayanışmayı yaratacak, dayanışma okullara yansiyarak modern bir eğitim yaratacaktır. Bu eğitimi alan gençler, tezgâhları işletecek, tezgâhlardan fabrikalara yükselecek, böylece memleket refaha ve servete kavuşacaktır. Bu aydınlar Osmanlı toplumunda hukukta birbirine eşit, çıkarlarda ortak, fakat dilde, cinsiyette ve düşüncede birbirinden farklı parçaların birleşmesinden oluşmuş bir “Osmanlı” yaratmanın özlemine yansıtılmışlardır. Kültür ve eğitimi ilerlemenin temel koşulu saymışlar, Avrupa’daki gelişmenin eğitim ile başladığını öne sürmüşlerdir (Ülken, 2014:119-126). XIX. yüzyılın Osmanlı kültüründe bu yazarların veya başka yazarların hiçbiri, Batılı düşünce akımlarından birini tam anlamı ile ve bilinçli olarak benimsememiştir. Olsa olsa bir yazısında Batı’nın bir fikir akımından bahsetmiş veya Batılı bir düşünceyi belli oranda benimsemiştir. Rastlantısal, dağınık ve seçmeci bir yapı görüntüsü veren XIX. yüzyıl Osmanlı düşünce hayatındaki Batılı eğilimlerin üç temel üzerinde yönlendiği söylenebilir: Demokrasi ve hürriyet, medeniyet, bilimsel bilgilere ve tekniğe açılma (Okay, 2013:16).

Tanzimat dönemi edebiyatı, aşağı yukarı bütün türlerinde Doğu kültüründen Batı kültürüne geçişin yarattığı sorunları, çelişkileri ve çatışmaları yansıtır. Siyasi, ekonomik ve sosyal hayatta olduğu gibi Doğu medeniyetinden Batı medeniyetine geçişte edebiyat, bir köprü görevi yapmıştır. Şiirde klasik Divan edebiyatı bütünü ile reddedilmiş, bu edebiyat çağın koşullarına uymamak ile suçlanmış, değişen yaşam koşullarını, toplumsal yapıyı ve modern anlayışı yansıtmaktan çok uzak düştüğü yönünde değerlendirilmiştir. Böyle eleştirilmesine karşın Tanzimat edebiyatçıları, Divan şiiri nazım biçimlerini, dil ve üslubunu aynen kullanmaya devam etmişlerdir. Yalnızca şiirin içeriğinde değişikliğe gitmişlerdir. Şiirde vatan, hürriyet, hak, hukuk, geri kalmışlık gibi kavramları ilk kez işlemişler ve Tanzimat’ın getirdiği yeniliklere ve modernleşmeye övgülerde bulunmuşlardır⁷⁰. Hikâye ve romanda ise Doğu-Batı çelişkisi ve çatışmaları bütünü ile edebiyata yansımıştır. Yanlış Batılılaşma, alafrangalık özentisi, Batı’nın yalnızca giyim

⁷⁰ Namık Kemal’in “Murabba” adlı şiirinde de vatan sevgisi, millet ve hürriyet kavramları çok sık bir biçimde ele alınmıştır:

“Mahv eder kendini bülbül bile hürriyet için;
Çekilir mi bu belâ âlem-i pür mihnet için?
Dîn için, devlet için, can çekişen millet için,
Azme hâil mi olurmuş bu çürük ten kafesi?”

Memleket bitti, yine bitmedi hâlâ sen, ben,
Bize bu hâl ile bizden büyük olmaz düşmen;
Dest-i a’ dâdayız Allah için ey ehl-i vatan;
Yetişir terk edelim gayrı hevâ vü hevesi!”

kuşam, yaşam biçimi gibi yollar ile yüzeysel algılanışı eleştiri konusu olmuştur. Klasik toplumsal yaşamdan, aile yapısından uzaklaşılması ve bunun yarattığı sosyal yıkımlar hikâye ve romanın temel konusu haline gelmiştir. Yanlış Batılılaşmaktan ise doğru bir Doğululuk tercih edilmiştir. Özellikle dönemin önemli hikâye ve roman yazarı Ahmed Midhat Efendi bu konuya eğilen en önemli yazar olmuştur. Ayrıca hikâye ve romanda halkı eğitmek, yenileşmeyi geniş kitlelere yaymak temel amaç olarak görülmüş ve romanın teknik yapısı bozularak, araya girilip sık sık okura bilgi verme yolu seçilmiştir. Bu da Batı'daki roman tekniğinin çok iyi anlaşılmadığını ve geleneksel hikâye tekniğinden tam anlamı ile kopulamadığına işaret etmektedir. Ayrıca bu dönem, Osmanlı'nın çöküş dönemi olduğu için roman, tiyatro ve kimi makalelerde Osmanlı Devleti'nin parlak zaferler kazandığı geçmiş dönemler ele alınarak bir çeşit "teselli" edebiyatı yaratılmıştır. Kimi tiyatrolarda günün koşullarına uymayan geleneksel yapı eleştirilerek bunların ortadan kaldırılması gerektiğine dikkat çekilmiştir.

Tanzimat edebiyatçılarının yaşadığı ikilik, dilde de kendisini göstermiştir. Bir yandan edebiyat yolu ile halkı aydınlatıp bilinçlendirmek gereği çerçevesinde halkın anlayabileceği sade bir dilin kullanılması savunulmuş, basit bir Türkçenin dile yerleştirilmesi amaçlanmıştır. Diğer yandan birkaç eser dışında klasik edebiyatın ağır ve "ağdalı" dilinin kullanımı devam etmiştir.

Makale, deneme ve eleştiri gibi türler özel gazeteciliğin başlaması ile Osmanlı yazın hayatına girmiştir. O dönemin gazetelerinde yayımlanan yazılarda Batı zihniyeti bütün yönleri ile ele alınmış, ekonomiden eğitime, siyasetten devlet kurumlarına kadar değişim ve dönüşüm, tüm ayrıntıları ile tartışılmıştır. Bunun yanında kimi makaleler, körü körüne Batı'yı taklit etmenin bir yarar sağlamayacağını, modernizmin Osmanlı kültürü ile bütünleştirilerek uygulanması gerektiğini savunmuştur. Yayımlanan kimi makaleler de yönetimin tepkisini çekerek gazetelerin sansüre uğramasına ya da kapatılmasına yol açmıştır.

3.2.1.2. Modernleşmenin Düşünsel Temellerinin Yayılmasında Basının Yeri ve İşlevi

II. Mahmud dönemi Osmanlı ordularının birçok yerde yenilgiye uğradığı bir dönemdir. Bu yenilgiler ve özellikle 1829'da imzalanan Edirne Anlaşması'ndan sonra devletin yeniden yapılandırılması ile ilgili "Islahat Meclisleri" oluşturulmuş, bu

meclislerde devletin görev ve sorumlulukları üzerine çeşitli öneriler ortaya konmuştur. İlk gazete çıkarma düşüncesi de bu öneriler arasında bulunmaktadır. Osmanlı toplumunun yurt içinde ve dışındaki olaylara yönelik haber alması ve yaşanan iktisadi gelişmeler hakkında bilgi sahibi olması yönünden bir gazetenin çıkarılması gerektiği ortaya atılmıştır⁷¹. Padişah, Islahat Meclisleri'nde ortaya konan bu öneriyi olumlu karşılamış ve gazetenin adını da bizzat kendisi koymuş ve 1831'de *Takvim-i Vakayi* yayın hayatına girmiştir. Gazeteyi çıkarma işini Esad, Sarım ve Said Efendilere bırakmıştır. *Takvim-i Vakayi*'de toplumsal olaylar ile ilgili haberler (dâhili haberler), dış dünyaya ait haberler (harici haberler), askeri olaylar, bilimsel haber ve yazılar, ulema atamaları, ticaret ve fiyatlara ilişkin haber ve bilgilere yer verilmiştir. Haftalık olarak çıkarılması kararlaştırılan bu gazete, hiçbir zaman düzenli olarak çıkarılamamıştır. 1860'tan sonra resmi gazete içeriğine dönüşmesine karşın *Takvim-i Vakayi* çeşitli baskılara ve yasaklara uğramış ve bir dizgi yanlışı yüzünden kapatılarak on iki yıl yayımlanamamıştır (Çavdar, 2007:14-16).

Tanzimat döneminin ikinci gazetesi, William Churchill adlı bir İngiliz tarafından 1840'ta çıkarılan *Ceride-i Havadis*'tir. Bu gazete, çıkmaya başladığı ilk yıllarda geniş bir okur kitlesi bulamamıştır. Churchill, İngiliz elçiliğinin de desteği ile hükümetten yardım almış, Kırım Savaşı sırasında tirajını arttırmıştır. Churchill, Kırım'a giderek buradaki olayları *Ceride-i Havadis*'e gönderdiği yazılar ile ortaya koymuş, bu da halkın gazeteye olan ilgisini arttırmıştır. Zaman içerisinde gazete, dış haberlerde ve çevirilerde önemli bir ağırlık kazanmıştır. Ebûzziya Tefvik, Ahmed Rasim, Sadrazam Said Paşa, Ahmed Zarifî, bu gazetede zaman zaman yazıları yayımlanan başlıca yazarlardır. Churchill'in yönlendirmesi ile yazılan kimi yazılarda liberal iktisadi düşüncenin savunması yapılmış ve Osmanlı toplumunda bu düşüncenin yayılmasına ve benimsenmesine çalışılmıştır. Churchill'in ölümünden sonra bu gazete uzun süre yaşayamamıştır. Tanzimat dönemi gazetelerinin toplum ve insanlar üzerinde yarattığı temel etkiler, şunlardır: iletişimin önemi anlaşılmış, Osmanlı toplumundaki ve dünyadaki olaylar en kısa sürede halka duyurulmuş, aydın kesimde çeviri yapma ve yazma alışkanlığını geliştirmiş, düşünce özgürlüğünün ve yazma hevesinin temelleri atılmıştır (Çavdar, 2007:16-17).

⁷¹ Türkçe dışındaki dillerde resmi olmayan gazete ve dergiler Tanzimat'tan çok önce var olmuş, ancak bunlar her zaman sınırlı bir kesimin erişime sahip olduğu "topluluk" gazeteleri olma niteliği taşımıştır (Hanioglu, 2008:94; Glock, 1958). Söz konusu gazete ve dergiler ise imparatorluk sınırı içindeki yabancılar ve Levantenler için bir haber alma ve bilgi sahibi olma kaynağını teşkil etmiştir (Glock, 1958).

1860'lı yıllar Osmanlı basın tarihi yönünden önemli bir “dönüm noktası”dır. Bu dönemden önce çıkan *Takvim-i Vakayi* ve *Ceride-i Havadis*, resmi ve imtiyazlı gazetelerdir. Devlet ile hiçbir maddi ilişkiye girmeden yalnızca özel sermaye ile kurulan *Tercüman-ı Ahvâl* ilk özel gazetedir. Şinasi ve Agâh Efendi tarafından çıkarılan bu gazetenin ilk sayısında Şinasi, önsöz niteliği taşıyan yazısında şu noktayı özellikle vurgulamaktadır: “Ülkede yerli ve yabancı uyruklular, her dilde gazete çıkarmaktadırlar ve hukuklarından daha fazla bir özgürlüğe sahiptirler. Buna karşın millet-i hâkimenin aynı özgürlüğe sahip gazeteleri yoktur. Parasını kendimiz ödeyerek, yani devletten yardım almadan aynı özgürlüğü kullanmak istiyoruz (...)” (Aktaran: Çavdar, 2007:22). Gazetede ilk kez ve en açık biçimde “millet-i hâkime” sözü kullanılmış, bu söz önce tüm Müslüman vatandaşları kapsarken zaman ile Türk çoğunluğu kastederek kullanılmıştır. Ayrıca gazetede yabancı ve azınlık gazetelerinin yanlış ve yanlış haber verdiklerine de dikkat çekilerek şunlar söylenmiştir:

“Avrupa gazetelerinden alınan haberler yanlıdır. Hangi ülkeden gelirse o ülkenin düşünsel yapısını, eğilimini taşır. Vatanımızın haberlerini Avrupa'dan dilenmeyelim. Bunlar millet-i hâkimeden daha serbest olarak her şeyi yazabilmektedirler. Eşitlikten yoksun olan azınlıklar değil, hâkim millettir, o sesini hiç işittirememektedir. Hindistan'da İngiliz'in, Cezayir'de Fransız'ın sesi daha çok işitilir. Bizde ise aksinedir. İstenilen millet-i hâkimenin devletin ve milletin halinden özgürce bahsedilmesi hakkıdır” (Aktaran: Çavdar, 2007:23).

Tercüman-ı Ahval'de ele alınan konular, genel olarak şöyledir: Osmanlı'nın Avrupa'dan aldığı borçlar üzerinde çıkar sağlayan kurumlar ve devletler; ekonomi politik ilminin tanımı; bankacılık, sanayi ve ticarete ülke çıkarları açısından ağırlık verilmesi gereken konular; imzalanan ticaret anlaşmalarının Osmanlı yerli sanayisi üzerindeki olumsuz etkileri; yalnızca askeri alanda değil, sanayi, ticaret ve tarımda da Avrupa'ya yetişmenin zorunluluğu; eğitim sisteminin eleştirisi; düşünceleri açıklama özgürlüğü (Çavdar, 2007:23). Namık Kemal, *İbret*'te yayımlanan bir yazısında Avrupa ve Osmanlı'yı karşılaştırarak şu saptamalarda bulunmuştur:

“Kavâid-i fûnûn değişti. Buharlar, telgraflar zuhûr etti. Bizde bin kişinin vücuda getiremeyeceği eşyayı birkaç yüz okka demir parçası imal etmeğe maktadır oldu. Hâsılı âlemin tavrı, medeniyetin hali, san'atın usulü, ticaretin yolları bütün bütün tegayyür ederek her saate bin türlü terakki, her [saate] bin türlü bedâyi' yüz göstermeğe başladı. Biz ise 'İnnâ vecednâ âbâenâ' vakfesine mihlanmış durduk. Biraz kıvımdanmak istedikçe fersah fersah geri atıldık. Bir adım ileri gitmeğe maktadır olmadık” (Namık Kemal, 1289H.).

Bu gazetenin yayımlanması, hem Osmanlı edebiyatında hem de Osmanlı dilinde yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmiştir. İlk özel gazetenin yayın hayatına girmesi değil, beş yüz yıllık Osmanlı edebiyatı bu gazete ile silinecek ve yeni bir ekol başlayacaktı. Gazetenin kurucularından olan Şinasi, o dönemin reform yanlısı aydınlarından farklı bir kişilikti. Devletin imkânları ile Paris’te eğitim görmüş ve zamanının önde gelen düşünürleri ile temas kurma fırsatı bulmuştu. Bilim alanında eğitim almış, ülkeye döndüğünde modernleşmenin gerekliliğini açık bir biçimde görmüştü. Şinasi, siyasi çatışmaları bir kenara bırakarak yeni bir dile, basit ve ortak bir ifade tarzına toplumun ihtiyaç duyduğunu düşünerek öncelikle dili iyileştirme ve modernleştirme çabasına girmiştir⁷². Ancak yoğun bir kargaşanın, birbirinden farklı büyük sorunların yaşandığı o ortamda böylesine net bir düşünce yapısına sahip fikir adamının anlaşılması kolay olmamıştır (Yalman, 2018:25). İfade özgürlüğünün kısıtlandığını öne süren Şinasi, bir süre sonra *Tercüman-ı Ahval*’den ayrılmıştır. Ziya Paşa’nın dönemin eğitim sistemini eleştiren yazısı yüzünden gazete bir süre kapatılmış ve Türkiye’de hükümetin gazete kapatmasına ilk örneği oluşturmuştur (Lewis, 2007:147).

Tercüman-ı Ahval, yayımladığı haberler, ekonomi, eğitim ve sosyal konularda hükümete yaptığı uyarılar, fikirleri açıklama özgürlüğünü savunma, Osmanlı bünyesinde dış devletlerin etkisi ile zenginleşen ve özgürlük alanlarını genişleten azınlıklara karşı millet-i hâkime duruşu ile bir tabular sistemini yıkmıştır (Koloğlu, 1985).

Şinasi’nin devletin ekonomik, kültürel ve toplumsal ilerlemesine engel olan sorunları bütün gerçekliği ile ortaya koyması ve bunlara çağdaş bir bakış açısı ile çözümler getirmeye çalışması ile ilgili yazıları gazetenin diğer ortağı Agâh Efendi’yi rahatsız ettiği için Şinasi *Tercüman-ı Ahval*’den ayrılarak 1862’de ikinci özel gazete olan *Tasvir-i Efkar* ı kurmuştur. Şinasi, gazetenin ilk sayısında Osmanlı halkının ülkenin sorunları ile ilgili söz söyleme, sorunlara çözüm getirme hakkı taşıdığını belirterek, “halk ancak gazete aracılığı ile kendisini ilgilendiren konularda düşüncelerini belirtebilir. Bunun için de gazete, her kültürlü ulus için gereklidir” demiştir (Aktaran: Çavdar, 2007:25). Bu da Osmanlı Devleti’nde o güne kadar dile getirilemeyen ulus, özgürlük, kamuoyu gibi kavramları gündeme taşımıştır. Bu gazetede tarihi, bilimsel açıdan ele alan makalelere yer verilmiştir. Gazete, yayın ve eğitim ile ilgili haberlere özellikle önem vermiştir. İlk kez okuyucu

⁷² Arap alfabesinin sadeleştirilmesi ve Latin harflerinin kullanılıp kullanılmayacağı ile ilgili ilk tartışmalar bu gazetede yer almıştır.

mektupları bu gazetede yayımlanmaya başlamıştır (Koloğlu, 1985). Şinasi'nin gazetesinde yayımladığı ilerici düşünce yazıları, bu gazeteye birçok aydını toplamayı başarmıştır. Bu gazete, Genç Osmanlıları oluşturan aydınları da bir araya getirecektir. *Tasvir-i Efkâr*'da Genç Osmanlıların politik, ekonomik ve kültürel alanlardaki düşünceleri de filizlenmiştir. Gazetede genel olarak Avrupa basınında parlamenter sistem ile ilgili değerlendirme yazılarından çeviriler, devletin uyguladığı mali reformların eksik ve yanlışları-bunlara karşı öneriler, bankerlerin ve sarrafların ülke ekonomisi üzerindeki olumsuz etkileri, gittikçe büyüyen İstanbul'un yaşadığı kentsel sorunlar, yoksul Anadolu halkının mali ve toplumsal sorunları, eğitime yönelik eleştiriler-öneriler, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde oynadığı politik oyunlar, Türkçenin sadeleştirilmesi ve yazının kolaylaştırılarak okur-yazarlığın geniş kitlelere yayılması gibi çeşitli düşünceler ve öneriler yer almaktaydı (Çavdar, 2007:26).

Şinasi'nin 1865'te Paris'e kaçmasından sonra Namık Kemal, *Tasvir-i Efkâr*'ın başına geçmiş, o da aynı sertlikte çeşitli kurumları ve politikaları eleştirmiş ve yazıları ile Osmanlı aydınlarının dikkatini çekmiş, gazetenin tirajını arttırmıştır⁷³. Ancak 1867'de "Şark Mes'elesi" adlı makalesi ile devlet yöneticilerinin tepkisini çekmiş, yazı yazması yasaklanmıştır. O da Fransa'ya kaçmıştır. Sonunda gazetenin yönetimine Recaizade Mahmut Ekrem geçmiş, ancak gazete uzun süre yaşayamamış ve kapanmıştır.

1866'da Ali Suavi, *Muhbir* gazetesini çıkarmıştır. Gazetede "Girit sorunu" ve bu sorun karşısında devletin izlediği pasif siyaseti eleştiren Ali Suavi, Girit'te göçe zorlanan Türklerin yaşadığı sıkıntıları ortaya koyarak onlara yardım kampanyası başlatmıştır. Okuyucu mektuplarını olduğu gibi yayımlayarak toplumun sesi olma özelliğini kazanmıştır. Bu iki durum da hükümetin tepkisine yol açmış ve gazete kapatılmıştır (Çavdar, 2007:29).

Namık Kemal'in 1870'te çıkardığı *İbret* gazetesi, Genç Osmanlılar hareketinin en önemli yayın organı olmuştur. Gazetede yer alan haberler ve makaleler daha ilk sayıdan itibaren hükümetin tepkisine yol açmış, gazete birkaç kez kapatılarak sekteye uğramıştır. Ancak Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* oyununun sahnelendiği ilk gece tiyatro binasından çıkan seyircinin Namık Kemal ve hürriyet üzerine yaptığı tezahürat, bu

⁷³ Yazıcı (2011), *Tasvir-i Efkâr*'ın satışının İstanbul içinde 20.000 ile 24.000 arasında olduğunu, bunun da dönemin şartları göz önünde bulundurulduğu zaman çok ciddi bir rakama tekabül ettiğini ifade etmektedir.

gazetenin süresiz kapatılmasına yol açmış ve Namık Kemal'in sürgün edilmesine neden olmuştur. Ahmed Midhat Efendi'nin yönetimini üstlendiği yayın organları *İbret*'in çizgisini sürdürmüş, Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in izlediği baskıcı politikalar gazeteciliğe büyük darbe vurarak Türk basın hayatının “dergi”ye yönelmesine yol açmıştır. Bu dergiler de siyasi, toplumsal ve ekonomik konulara yönelememiş, daha çok sanat ve edebiyat ağırlıklı olmuştur.

Aynı dönemde çıkan gazetelerden biri de, *Basiret*'tir. Basiretçi Ali Bey tarafından çıkarılmış olup özellikle 1870'te çıkan Alman-Fransız savaşında Almanları tutan bir politika izlemesi ile tanınmıştır. Yabancılardan maddi destek alan ilk Türk gazetesidir. *İbret* dışında bu yıllarda çıkan gazeteler, basın ve toplum hayatında fazla bir iz bırakamamıştır (Çavdar, 2007:40).

3.2.1.3. Basının Gerilemesi: “İstibdat Dönemi”

1878'de Meclis'i tatile sokan II. Abdülhamid, devletteki siyasi ve düşünsel çalışmalar üzerine bir baskı kurduğu için baskıya karşı gelen aydınlar Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmış, burada çeşitli gazete ve dergiler çıkararak yayın hayatlarına devam etmişlerdir. Bunlar ancak posta yolu ile ülkeye sokulabilmiş, gelen gazete ve dergiler yakalanınca da bunları okuyan kişilere ağır cezalar verilmiştir. Bu dönemin en dikkati çeken gazetelerinin başında *Mizan* gelir. Mizancı Murad Bey'in 1886 yılında çıkardığı bu gazetede Fransız Devrimi, insanlık tarihinin özgürlük mücadeleleri üzerinde durulduğu için padişah gazeteyi kapattırıştır (Emil, 1979:82-84).

Basın ve yayın hayatı üzerinde geniş sansür uygulamalarının yapıldığı bu dönemde “sansür memurları” gazete baskıya verilmeden önce denetleme yapar, farklı bir çağrışım yaratacak en küçük kelimeyi dahi yayınlamaya izin vermezlerdi. Bu nedenle gazeteler sansür ile mücadele etmek için “fen ve bilim” konulu yazılara ağırlık vermiş, yazarlar bu konular ile ilgili polemiklere girmişlerdir. Bu polemiklerin en ünlüsü, Ahmed Midhat ile Beşir Fuad arasında yaşanmıştır. Tüm bu olumsuz koşullara rağmen 1880-1908 zaman aralığında basın hayatına giren birçok gazete yazarı bir gelenek yaratmış ve bu geleneğin etkisi 1960'lara kadar sürmüştür. Hüseyin Cahid, Ahmed Cevdet, Ahmed İhsan, Ahmed Rasim, bu dönemin akla gelen ilk yazarlarıdır. Ayrıca Ahmed Midhat'ın çıkardığı *Tercüman-ı Hakikat*, Mihran Efendi'nin çıkardığı *Sabah*, Ahmed Cevdet'in çıkardığı

İkdam gazeteleri, kullandıkları dil ve üslup, sayfa düzeni yönleri ile daha sonraki dönemlerde çıkarılacak gazetelere örnek olmuşlardır (Çavdar, 2007:43-44).

Avrupa'ya göre Osmanlı toplumunda gazetecilik, oldukça geç başlamıştır. Özellikle özel gazeteciliğin başlaması daha da geç bir tarihte olmuştur. Başlangıçta devlet eli ile başlayan gazetecilik, bir süre yalnızca İstanbul'daki elit kesime yönelmiştir. Ancak 1860'tan başlayarak yavaş yavaş geniş kitlelere yayılmış, halkın dil, bilim, teknik, eğitim ve yönetim konularında bilinçlenmesi, modern bir anlayış yaratma çabası sağlanmış veya sağlanması için çaba gösterilmiştir. Gazetecilikte çok seslilik yaratılmış, ne var ki II. Abdülhamid'in ağır sansür uygulamaları, basın hayatını uzunca bir süre sekteye uğratmıştır. Bu dönemde özel gazetenin yerini sanat ve edebiyat ağırlıklı dergiler almış, dünya klasiklerinin politik ve özgürlükçü olmayan türleri, Osmanlıcaya çevrilmiştir. "Havadan sudan" konuların işlendiği dergiler, uzunca bir süre basın hayatını işgal etmiştir. Özel gazeteciliğin yeniden uyanışı ve sansüre uğramadan yayımlanması II. Meşrutiyet'in ilanı ile sağlanabilmiştir. Ayrıca daha önce merkezi İstanbul olan basın, II. Meşrutiyet ile birlikte Anadolu'ya da kaymıştır. Ancak uzun süren istibdat rejiminden sonra gazete ve dergi sayısında yaşanan artışlar sürekli olamamış, bunların çoğu kısa süre içerisinde basın hayatından silinmiştir (Varlık, 1985).

3.2.1.4. Modernleşmesinin Düşünsel Temellerinin Yayılmasında Eğitimin Yeri ve İşlevi

Osmanlı Devleti'nin Müslüman kesimindeki modern eğitim faaliyetleri, öncelikle "askeri sınıf"ın yeniden yapılandırılmasına yönelik olarak başlamıştır. Klasik Osmanlı sisteminde askeri sınıfın geri kalmışlığı savaş alanlarında açıkça ortaya çıkınca devlet, eğitimde yeniden yapılanmayı askeri alanlara kaydırmıştır. Tanzimat'a kadar açılan tüm okullarda (Mühendishane-i Bahri Hümayun, Mühendishane-i Berr-i Hümayun, Mekteb-i Ulum-ı Harbiye gibi) askeri alanda modernleşme ve çağın gerektirdiği becerileri kazanma amaçlı eğitim yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin diğer azınlık milletlerindeki eğitim ile karşılaştırıldığında, modernleşmenin askeri sınıf üzerinde başlaması önemli bir fark oluşturmuştur. Askeri alanda başlayan eğitim faaliyeti ile değişimi yüksek öğretimden başlatan devlet, temelden başlaması gereken eğitim yeniliğini en üst kademedeki başlatmıştır. Oysa ilk ve orta öğretimin yeniden örgütlenmesi, daha sonra yüksek

öğretimdeki yapılanmaya geçilmesi, eğitimin kalitesi ve sistemin yerleşmesi açısından çok daha önemlidir (Tekeli, 1985).

Tanzimat Fermanı'nın içeriğinde eğitime yönelik hükümler yer almamasına karşın bu dönemde eğitimin örgütlenmesi önemli ölçüde değişmiştir. Tanzimat döneminde sivil bürokrasinin ortaya çıkması, pek çok teknolojik yeniliğin devreye girmesi sonucunda devletin bu işlevleri yerine getirecek eğitim kurumlarına olan ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu durum şöyle açıklanabilir: Sivil bürokrasinin daha alt kademeleri için gerekli memurların yetiştirilmesinde orta öğretimin yeniden yapılanması gerektiği ortaya çıkmış, daha önceki dönemlerde kurulan yüksek okulların içerisinde tüm eğitim sürecini kapsayan programların sorun yaratması ilk ve orta öğrenimin yeniden düzenlenmesini zorunlu kılmıştır. Islahat Fermanı'nda ise eğitim ile ilgili hükümler yer almakta ve Osmanlı toplumu içerisinde yaşayan tüm milletlere okul açma hakkı tanınmaktadır. Ayrıca devletin askeri ve mülkiyesine Gayrimüslimlerin de girebileceği belirtilmiştir. 1857'de kurulan "Maarif-i Umumiyye Nezareti" ile eğitimin işlevi yönetim içerisinde ayrı bir birim olarak yer almıştır. Diğer bir deyiş ile eğitim, artık vakıfların elinden alınmış ve eğitim merkezi devletin önemli işlevlerinden biri olarak görülmeye başlanmıştır (Tekeli, 1985). Eğitim alanındaki yenilikler, medreseler dışında laik (seküler) okullar kurularak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Tanzimat döneminde orta dereceli okullar, modern eğitim sistemine göre yapılandırılmış, İstanbul ve diğer eyaletlerde "Rüştiye Mektepleri" kurulmuştur. Bu mektepler, kız öğrenciler için de kurulmuş, ardından öğretmen yetiştirmek üzere "Dar'ul Muallimat"lar kurularak kız öğrencilerin de yüksek öğrenim görmesi sağlanmıştır. Rüştiyelerden sonra şehirlerde İdadi (Lise) okulları açılmıştır. "Mekteb-i Sultanî" (Galatasaray Lisesi) açıldıktan sonra bunlar İstanbul dışına da yayılmış ve bunların bütçeleri merkezi yönetim tarafından karşılanmıştır (Ortaylı, 2017:411).

II. Abdülhamid döneminde eğitime yönelik büyük bir çalışma yapılmıştır. Dönemin sadrazamı Sait Paşa eğitim reformunun bütün diğer gelişmelerin temelini oluşturduğunu düşünerek eğitim sistemindeki yeniliklere özel bir önem vermiştir. Bu dönemde hem okul hem öğrenci sayısında büyük artışların yaşandığı yüksek öğretim yeniden düzenlenmiş, ders programları modern konuları da kapsamak üzere genişletilmiştir. Taşradan gelen öğrencilerin de eğitim görmesi için yatılı okulların kapasiteleri artırılmıştır. 1859'da

devlet memuru yetiştirmek üzere kurulan “Mekteb-i Mülkiye”, II. Abdülhamid döneminde yüksek öğretimin yeni modern merkezi haline getirilerek tam anlamı ile sivil bir kurum olmuştur. Padişahın son yıllarındaki baskılarına rağmen yeni düşüncelerin filizlendiği, entelektüel bir merkez olmaya devam etmiştir. Genç Osmanlıların içinde bulunduğu birtakım aydınlar, burada ders vererek Avrupalı düşünce sisteminin genç nesillere aktarılmasında önemli rol oynamıştır. Mülkiye'nin dışında Harbiye ve daha önceki dönemlerden kalan Askeri ve Sivil Tıp okulları, Topçuluk, Deniz ve Kara Mühendishaneleri genişletilmiş, bunların eğitim programları da Avrupa'daki programlara uygun hale getirilmiştir. Tüm bunların dışında on beşten fazla yeni yüksek okul ve meslek okulları açılmış ve belli bir konuda uzmanlaşan insanlar yetiştirilmiştir (Maliye, hukuk, baytar, polis, güzel sanatlar, gümrük gibi). Ancak ziraat ve sanayinin geliştirilmesine yönelik kurulan yüksek okullar, işlevsel olamamıştır. Çünkü ülkedeki tarımsal ve endüstriyel gelişme modern ve ileri düzeyde değildir. II. Abdülhamid'in yaptığı en büyük yenilik, ilk büyük Türk üniversitesini kurmak olmuştur. Daha önceki dönemde bir tasarı olan bu üniversitenin hayata geçirilmesi sağlanmıştır. “İstanbul Üniversitesi” olarak bilinen “Darülfünun” 1900'de eğitime başlamış ve Müslüman dünyasında ilk yerli modern üniversite olmuştur (Lewis, 2007:179-180).

Osmanlı Devleti'nin kültür hayatında önemli bir rol oynayan medreselerde “iktisat” gibi bir dersin bulunmadığı söylenebilir. Diğer bir deyiş ile, medrese eğitiminde bulunmayan iktisadi konular ve sorunlar, diğer tedrisatlar aracılığı ile verilen “zihniyet” ile gençlere aktarılmıştır. Tanzimat, Osmanlı tarihinin bütün alanlarında olduğu gibi iktisadi bilgiler ve iktisadi düşüncenin oluşması yönünden de bir “dönüm noktası” olmuştur. I. Meşrutiyet ile başlayıp II. Meşrutiyet'e kadar uzanan bu dönemde Avrupa kökenli diyebileceğimiz bir iktisat düşüncesi yavaş yavaş toplum içerisinde varlık göstermeye başlamıştır. Bu, önce yayımlar yolu ile yayılmış, daha sonrasında da orta ve yüksek öğrenim kurumlarının programlarına girmiştir (Fındıkoğlu, 1946: 9-17).

Tanzimat ile başlayan eğitim kurumlarındaki modernleşme süreci, Osmanlı toplumunda medrese eğitimini engellememiş, böylece modern eğitim ile geleneksel eğitim bir arada yaşayarak kültürel alanda bir “çift başlılık” yaratmıştır. Eğitimdeki bu çift başlılık, Osmanlı yönetimi ve kültürel yaşamı içinde de kendisini göstermiş, yönetim anlayışında bu iki kesim arasında büyük çatışmalar yaşanmıştır. Bu çift başlılık, şu şekilde değerlendirilmiştir:

“(...) 1880’lerde uzun vadeli ekonomik kalkınma için pratik eğitime önem verilmesini savunan pragmatistler, devlet okullarını geleceğin devlet memurlarını yetiştiren kurumlar olarak gören ve Müslüman öğrenciler için Fransızca tedrisatın gereksiz olduğunu öne süren muhafazakârların direnişini kıramadığı, (...) XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında okul çocuklarının, görünüşte modern bir müfredat uygulayan devlet okulu sistemine karşın çoğu ilmiye mensubu muallimlerine dair okul izlenimleri söz konusu tutarsızlığı yansıtmaktadır. (...) Bütün bu gelişmeler, muhalif ve dünyevi meselelere odaklanmış bir Jön Türk kuşağının ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadı” (Somel, 2015:23-24).

Bunun dışında özellikle Islahat Fermanı’ndan sonra Gayrimüslimler kendi dil, din ve kültürleri çerçevesinde eğitim yapan yeni ilk ve orta dereceli okullar ve yüksek okullar kurmaya başlamış ve bunlar ülkenin her yerine yayılmıştır. Ayrıca Katolik ve Protestan mezheplerini azınlıklar arasında yaymak için her yerde İngiliz, Fransız, Alman, Amerikan, İtalyan ve Avusturyalı okullar açılmıştır. Bu okullarda dini propagandanın çok ait oldukları ülkelerin kültürünü ve ticari etkisini Osmanlı bünyesine yerleştirecek bir gençliğin yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Eğitimdeki bu çok başlılık ve karmaşa, 1925’te “Tevhid-i Tedrisat” kanununun çıkarılması ile ortadan kaldırılacaktır (Ortaylı, 2017:411-412).

3.2.2. Osmanlı İktisat Düşüncesinin Temelleri: Layihalar

Osmanlı Devleti’nde iktisadi düşüncenin gelişmesi ve yayılması, iki ana evreye ayrılarak incelenebilir: Birincisi, klasik dönem Osmanlı iktisat düşüncesi, ikincisi ise Avrupa’daki politik ekonominin gelişimine bağlı olarak XIX. yüzyılda ortaya çıkan “modern iktisadi düşünce”nin oluştuğu ve Osmanlı Devleti’nin yapısına uygun olarak dönüştüğü dönemdir. Birincisi olan klasik dönem Osmanlı iktisat düşüncesi, III. Selim öncesi ve III. Selim dönemi biçiminde incelenebilir.

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın sonundan itibaren klasik ya da “Kanun-i Kadim” adı verilen “altın çağı”nı geride bırakarak gerilemeye başlamıştır. Klasik dönem iktisat düşüncesi, genel olarak XVI. yüzyıldan itibaren devletin gerilemesini ortadan kaldırmak ve devleti eski gücüne kavuşturmak için hazırlanan ve padişaha sunulan “layihalar/nasihatnameler”de kendini göstermiştir. Bu layihalar İslâm’a dayalı siyasi kültürden bağımsız olarak ortaya çıkmamıştır. Özellikle İslâm siyasi düşünce geleneği içerisindeki devlet kavramı etrafında şekillenen ekollerden beslenmiştir. Bu dönemdeki layihalar, genellikle fıkıh, kalam, felsefe, siyasetname, tarih ve sosyoloji temelli olarak

gruplandırılabilir (Özvar, 1999). Layihaların ortak yönü dini, ahlâki ve tasavvufi bağlamda birtakım nasihatler içermesidir. Bunun yanında devlet ve yönetimde ortaya çıkan sorunları belirten ve bunlara çeşitli çözüm yolları sunan layihalar da bulunmaktadır. Başlangıçta layihaların içeriğinde daha çok dini ve ahlâki öğütler yer alırken ilerleyen zamanlarda ağırlık devletin bozulma nedenlerine, bozulmanın önlenmesi için alınması gerekli olan tedbirlere doğru kaymıştır (Pala, 2006). Layihalar, farklı edebi tarzlarda ve üsluplarda kaleme alınmışsa da, özünde yazıldıkları dönemin tahlilini sunmuşlardır. Layihalarda yer alan “İdeal dönem” saptaması, layiha yazarlarına göre farklılıklar göstermekte, doğal olarak da meselelerin değerlendirilmesinde önemli değişiklikler gözlenmektedir. Örneğin kimileri Fatih dönemini, kimileri Yavuz dönemini, kimileri de Kanuni dönemini en “İdeal dönem” olarak değerlendirmiş, meselelere yaklaşım ve çözüm de bu padişahların uygulamalarını esas almışlardır (Özvar, 1999). Ancak bu dönemdeki tüm raporların ortak amacı, devletin tekrar klasik düzene dönmesidir. Bu dönemdeki layihaların Osmanlı Devleti’nin gerileme nedenlerine ve bunların ortadan kaldırılmasına yönelik alınması gereken tedbirlere dair bir “reçete” niteliği taşıdığı görülmüştür (Genç ve Özgür, 2011:X).

Osmanlı Devleti’nde ve toplum yapısında birtakım pürüzlerin ortaya çıkması, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet hizmetinde bulunan yöneticilerin dikkatini çekmeye başlamış, ilk layihalar da bu dönemde yazılmıştır. Layihaların yazılması kimi zaman devletin bilgisine ve ufkunun genişliğine güvendiği birtakım kişilere görev verilmesi ile, kimi zaman da dönemin tanınmış aydınlarının bu işi kendine görev bilerek devlete bir rapor sunması yolu ile ortaya çıkmıştır. İlk layihalarda bozulmanın asıl nedeni olarak “has”, “tumar” ve “zeamet” sisteminin bozulması gösterilmiş, bunların ıslah edilmesi için çeşitli önerilerde bulunulmuştur. Diğer nedenler ise, kapıkulu sayısının artması, rüşvet, saray dedikoduları, zayıf idareciler, reayanın askeri zümreye etkisi, üst kademedeki yöneticilerin halk üzerindeki zulmü, tumarların bozulması gibi güncel sorunlar biçiminde sıralanmıştır.

Layihaların içerik ve niteliklerinin birbirinden farklı olmasında kaleme alındıkları tarihler de etkili olmuştur. Çünkü Avrupalı devletlere karşı önemli yenilgilerin alınmadığı dönemlerde yazılan layihalar genel olarak örf, âdet, gelenek ve hukuk sisteminin bozulmasına dikkat çekerken, Karlofça Anlaşması’ndan sonra yazılan layihalarda bozulmadaki dış dinamiklerin etkileri üzerinde de ciddi bir biçimde durulmuştur (Özvar, 1999).

3.2.2.1. III. Selim Dönemi Öncesi Layihalar/Nasihatnameler

3.2.2.1.1. Koçi Bey

İlk Osmanlı layihalarından biri *Koçi Bey Risalesi*'dir. *Koçi Bey Risalesi*, Osmanlı Devleti'nde meydana gelen değişiklikleri geleneksel bir tarzda ele alan layihaların en kapsamlı olanıdır. *Koçi Bey Risalesi*, Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme konusunda yerli ve yabancı tarihçilerin başvurduğu en temel kaynaklardan biridir. Koçi Bey'in 1632'de IV. Murad'a sunduğu bu layiha, son zamanlarda devletin uğradığı askeri yenilgiler ile iç isyan ve karışıklıkların sebepleri ve devlet işlerinde alınması gerekli ıslahat tedbirleri hakkında bilgi verir (Barkan, 1980:855). Değişmenin ve başkalaşımın temel nedenini, devlet yönetiminde fitne ve karışıklıkların oluşması ve reayanın genel ahlâki yapısının bozulması olarak görür. Koçi Bey, tımar ve zeamet sistemindeki bozulmanın, eski tımar sisteminin terk edilmesi ve bunlar üzerinde yapılan düzenlemelerin etkili olduğu üzerinde durur:

“(...) Sonuçta zeamet ve tımar isteyen kimseler bir günde yüz bin akçe tımara hak kazanır oldular. Boş kalan dirliklere atamalar dahi eski Osmanlı kanununa aykırı olarak İstanbul'dan yapılmaya başlandı. Devlet adamları ve vekiller, boşalan bir dirliği kendi adamlarına ve yakınlarına verdiler. Osmanlı ülkelerinde bulunan tımar ve zeamet geliri çok olanları, şerefli din kurallarına ve yüce kanuna aykırı olarak kimi paşmaklık, kimi arpalık, kimi vakıf ve kimi de bedeni sağlam olan nice kimselere emeklilik ücreti karşılığı verilip, bütün zeamet ve tımar devlet büyüklerinin arpalığı [me'kel] oldu. Bu karışıklık ve bozulmalar devletin en cesur ve en güçlü-kuvvetli, şan ve yüceliğine sebep olan askerinin harap olmasına sebep oldu (...)” (Koçi Bey, 2011:66-67).

Tımar sisteminde meydana gelen bozulmanın nedenlerini vezirlik makamındaki idari zayıflığa bağlar. Değerli devlet adamlarının çeşitli fitneler ile makamlarından uzaklaştırıldığına, bunların yerine yeteneksiz ve liyakatsiz insanların getirildiğine işaret ederek, bozulmanın devlet kademesinde başladığını ortaya koyar:

“1574 (982) tarihine gelinceye kadar büyük vezirlerde tam bir bağımsızlık olup sadrazamlık makamında olanların işlerine hiçbir fert karışmaya güç yetiremezdi. Alıp-verme, göreve getirme-görevden alma yetkisi ellerinde olup padişah ile kendileri arasında olan işlemlere hiç kimse vâkıf değildi ve bir işe müdahale etmeye hiç kimsenin cesareti yoktu. Adı geçen tarihten beri nedimler ve diğer padişaha yakın saray adamları, padişah hazretlerinin huzurunda makam ve rütbeler bulup, padişahlık işlerine müdahale eder oldular. Başvezir olanlara nice akla uygun olmayan teklifler etmeye başladılar. Devlet adamları dahi isteklerine izin vermezler ise hepsi gönül ve fikir birliği edip padişah huzurunda fırsat buldukça haklarında nice iftiralar ettiler. Padişahın öfke

zincirini harekete geçirerek günahsız yere kimini öldürtmek, kimini sürgün ettirmek ve kiminin mal ve mülkünü elinden aldirmek gibi pek çok hakaretler ettirdiler (...)" (Koçi Bey, 2011:55).

Koçi Bey'e göre savaşta ve barışta önemli görevler üstlenen sipahilere devlet tarafından verilen dirliklerin nüfuzlu devlet adamları ile onların hizmetkârları ve şehir oğlanlarının eline geçmiştir. Tımarlı sipahilerin gücünün zayıflaması devleti idari, mali ve güvenlik yönünden büyük zaafılara uğratmıştır. Ulufeli kapıkulu sayısının artması da sipahi-ulufeli dengesini bozmuş, taşrada huzur ve güvenliğin ortadan kalkmasına ve hazinede mali sıkıntılar ortaya çıkmasına yol açmıştır. Koçi Bey, "Bu kadar kula maaş mı yetiştir? Bu kadar maaşa hazine mi kafî gelir? Bu zikr olunan topluluklar ulufe alanlardır" diyerek ulufeli kapıkulu sayısındaki artışın devlet hazinesine önemli bir mali külfet getirdiğini belirtmiştir (Koçi Bey, 2011:71). Görülüyor ki Koçi Bey, "ulufeli kul" sayısının artışının devletin hem askeri hem mali yapısında ciddi sorunlar yarattığı düşüncesine sahiptir. Tüm bu değişimlerin imparatorluğun idari kurumlarında ve toplumsal düzeninde olumsuz etkiler yarattığını düşünmekte, "devşirme" usulünün terk edilmesine bağlı olarak imparatorluğun temel taşı olan tımar sisteminin bozulması, reayanın askeri zümreye girmesi, ulufeli asker sayısının artması; temlik ve vakıf uygulamalarının miri arazi aleyhine genişlemesi olarak değerlendirmiştir. Devşirme sisteminin bozulması, Koçi Bey'e göre imparatorluğun en önemli sorunudur. Tüm kurumlara temel olan tımar sisteminin bozulması da bunun ana kaynağıdır. Tımar sisteminin XVI. yüzyılın sonlarından itibaren geçirdiği kısmi değişim konusunda dış güçlerin etkisi üzerinde hiç durmayan Koçi Bey, bütün sıkıntıları iç kaynaklı olarak değerlendirmiştir (Özvar, 1999). Koçi Bey, ele aldığı olumsuzlukları yalnızca tespit etmek ile kalmamış, bunların nedenlerini ve kökenlerini "tarihsel perspektif" yaklaşımı ile değerlendirmiştir. Ayrıca yaptığı analizlerde ve eski-yeni karşılaştırmalarında istatistikî bilgiyi ve rakamsal verileri kullanmıştır (Genç ve Özgür, 2011:XI).

Koçi Bey'in risalesinde üzerinde durduğu temel nokta, tımar sisteminde meydana gelen değişim ve bunun yol açtığı askeri-sosyal ve iktisadi sorunlar ile bunlara getirilen çözüm önerileridir. Ancak risaledeki tavsiyeler sadece belli bir kurum ya da kesim ile sınırlandırılmamış, tüm toplum hayatına yönelik düzenlemeler içermiştir⁷⁴. Rüşvetten,

⁷⁴ Akün (2002), Koçi Bey Risalesi'ne dair şu gözlemlerde bulunmaktadır: "Odaklandığı bu konular ona herhangi bir siyasetname veya nasihatname sayılmanın ötesinde başlı başına bir diplomatika kılavuzu olma mahiyet ve hüviyetini kazandırmıştır. Hepsine öğretici olma gaye ve karakteri hakim bulunan arzların her

makam tutkusundan, gösteriştten ve lükse düşkünlükten de söz eden Koçi Bey, bunlara karşı hangi tedbirlerin alınması gerektiğini de ortaya koymuştur. Sonuç olarak bu sorunların giderilmesinin tek çözümü “Kanun-i Kadim” olarak adlandırılan geçmişin o parlak döneminin usullerine ve uygulamalarına dönmektir. Osmanlı Devleti’nin eski gücüne kavuşmasının tek çözümü budur. Bunun için de tımar ve zeamet kurumlarının eski yapısına dönmesi, ulufeli kapıkulu sayısının azaltılması gerekir (Genç ve Özgür, 2011:XIII).

Koçi Bey’in tespit ettiği sorunlar ve önerdiği çözüm yollarını içeren bu raporlar, IV. Murad tarafından hemen ve büyük bir titizlik ile uygulanmaya başlanmıştır. Devlet kademesinde önemli değişiklikler yapan padişah, derhal tımarları gözden geçirip denetlemek üzere Hüseyin Paşa’yı görevlendirmiştir (Barkan, 1980:858). Koçi Bey’in çözüm önerileri içerisinde akçenin tağşiş edilmesi de yer almaktadır. IV. Murad da “ferman buyurup akça kestirmesini” istemiştir (Sayar, 2009:229).

3.2.2.1.2. Lütfi Paşa

1539-1541 yılları arasında sadrazamlık yapan Lütfi Paşa, I. Süleyman (Kanuni) döneminde de çok kısa olarak bu görevde kalmış, daha sonra sürgüne gönderilmiştir. Sürgün sırasında yazdığı *Asafnâme* adlı eserinde “Kanun-i Kadim”den birtakım sapmalar olduğunu ifade etmiştir. Lütfi Paşa'nın Osmanlı teşkilatına dair kaleme aldığı *Asafnâme*, aynı zamanda Osmanlı sahasında yazılan bir siyasetname örneğidir (İpşirli, 2003). Giriş ve dört bölümden oluşan bu eserde, devlet yöneticilerinin nitelikleri ve iyi bir yönetici olmanın koşullarından söz edilmiştir. Padişah ve sadrazam ilişkileri üzerinde de duran Lütfi Paşa, bu ilişkinin nasıl olması gerektiği konusuna da değinmiştir. Devletin coğrafi ve mali yönden gelişebilmesi için kara ve deniz seferlerinin üzerinde durmuş, bu seferlerin hazırlanışından savaş meydanlarına geçişe kadar nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini aşama aşama ele alıp anlatmıştır (Erdem ve Genç, 2011:XI). Lütfi Paşa devletin hazinesi ve hazinenin yönetimi üzerinde ısrarla durmuştur. Osmanlıların yayılma ve genişleme sürecinin yarattığı temponun II. Mehmed döneminde arttığı, bunun da maliyeti giderek arttırdığını belirtmiş, bu temponun I. Süleyman (Kanuni) döneminde de artarak sürmesi ile zirveye çıktığını, sonuçta devlet hazinesinde bir gelir-gider dengesizliğinin meydana

---

birini birer ders, bütünüyle de risalenin kendisini küçük bir diplomatika el kitabı olarak görmek mahiyetlerine çok uygun düşen bir tesbit olacaktır”.

geldiğini ifade etmiştir. Lütfi Paşa, harcamaların artmasına tepki göstermiş, giderlerin kısıtlanması gerektiğini savunmuştur (Sayar, 2009:72). Ayrıca devlet yönetiminin reyayı iyi koruması gerektiği üzerinde de durmuştur. Ekonomik yaşamda devletin vurgunculara karşı tüketiciyi koruması gerektiğini vurgulamış ve devletin ekonomik hayattaki önemli rolüne dikkat çekmiştir. Bu yaklaşımı ile “narh” müessesesinin varlığı ve gerekliliğini de desteklemiştir⁷⁵. Bu konuda Lütfi Paşa, şunları söylemektedir: “Narh durumları, dünyanın önemli işlerindedir. Onunla çok sıkı bir şekilde uğraşmak gerek[lidir]. Makam sahiplerinin bir kısmının pirinç tüccarı olması ve bir kısmının evinde atar (ıtriyat) dükkânı olmaması gerekir. Narh, fakirlerin işidir” (Lütfi Paşa, 1982:20).

3.2.2.1.3. Gelibolulu Mustafa Âli

Nushatü-s- Selâtin Gelibolulu Mustafa Ali tarafından yazılan bir siyasetname ve nasihatnamedir. Eserde devletin gerilemesine neden olan klasik görüşler tekrarlanmıştır. Öne sürülen görüşler, somut örnekler verilerek desteklenmiş, devlet düzeninde çürümenin başladığına dikkat çekilmiştir. Bu eser, bize devletteki bozulmanın eserin yazıldığı 1581’den daha önce başladığını göstermektedir. Bu eseri diğer layihalardan farklı kılan yönü, eleştirel ve keskin bir dil kullanmasıdır. Gelibolulu Mustafa Ali “Kanun-i Kadim”e aykırı yapılan uygulamaları sert bir biçimde eleştirmek ile birlikte bazı istisnalar da ortaya koymuştur. Örneğin, kanuna aykırı olsa da tecrübesini ve liyakatini ispatlamış kişilerin devletin üst makamlarına getirilebileceğini savunmuştur (Öz, 2015:61). Gelibolulu Mustafa Ali’ye göre toplumsal huzurun sağlanmasında işini layıkıyla yapan başarılı insanların hak ettikleri makamlara getirilmesi gerekir. Bu düşüncesini toplumda “adaletin sağlanacağı” temelinden hareketle şöyle söylemiştir:

“Beytü’l-mal-ı Müslimi’nin başında bulunan sultandan şu beklenir: Sultan kısa zamanda adalet ve vicdan ölçülerini dikkate alarak, onun gibilerinin makamlarını tebdil eder, gelir ve giderlerini düzene sokar ve her şahsın şanına uygun düşen ikramını, değer ve unvanına uygun düşen rağbet saygısını esirgemez” (Gelibolulu Mustafa Ali, 2015:107).

Devletin içine düştüğü birçok ekonomik ve sosyal problemin padişahın gizlendiğini de belirtmiştir. Yazara göre bir padişahın öncelikle kendisini halkına sevdirmesi, olup bitenler hakkında tüm gerçekleri bilmesi, devlet kademesinde çalışanları hoş tutması, dindar ve dürüst insanlar aracılığı ile halkın ve yöneticilerin durumlarından

⁷⁵ Lütfi Paşa, narh müessesesinin varlığını şu sözler ile savunmaktadır: “(...) Usul-u narh umur-u mühime-i âlemdir. Anınla muhkem-i mukayyed olmak gerekdir” (aktaran, Sayar, 2009:79).

haberdar olması, köy ve kasabalarda türeyen tefecileri ortadan kaldırması⁷⁶, divan kâtiplerini denetlemesi, devlet ve millet için maddi manevi büyük çabalar gösteren kişileri ödüllendirmesi, gaza ve cihad yolu ile elde edilen ganimetlerin bir kısmını imaret ve hayır eserleri yapmak için harcaması gerekir. Bunun ile birlikte eserde köylerini terk ederek İstanbul, Edirne, Bursa gibi kentlere gelen köylülerin kazançlarının vergilendirilmesi ve bunlardan “Çiftbozan resmi” alınmasını önermiş, böylece hazineye önemli miktarda bir gelir sağlanabileceğini ifade etmiştir. Hazine malının gereksiz harcanmamasını, bahşiş ve itada dengeli ve adaletli davranılması gerektiğini belirtmiştir. Müslümanların israftan kaçınması gerektiğini savunmuş ve saray masraflarını eleştirmiştir. Başka ülkelerden Osmanlı Devleti’ne gelen insanlara karşı daha adil davranılması, onların gücendirilmemesi, ayrıca devlet kademelerinde olur olmaz nedenler ile kişilerin azledilmemesi gerektiğini savunmuştur. İnsanların bulunduğu makamdan daha üst bir mevki istememesi gerektiğini öne sürmüş, bu sayede rüşvetin engelleneceğini belirtmiştir. Yazara göre yüksek makamlar iltizam ile verilmemeli ve hak etmeyen kimselerin yüksek makamlara çıkmalarına ortam hazırlanmamalıdır. Yeni topraklar fethedilmeden bir beylerbeyliğinin ya da sancağın bölünmesinin halkı yoksullaştıracağını ve dağılmaya yol açacağını öne sürmektedir. Gelibolulu Mustafa Ali, piyasanın sikke durumuna dikkat çekmiş, sikkenin hükümdarlığın en önemli sembollerinden olduğunu belirterek padişahın bu konuya eğilmesi ve para ile ilgili işlerin eski düzen çerçevesinde yürütülmesini için gerekli tedbirlerin alması gerektiğini belirtmiştir. Tımar ve zematlerin vezirlerin, beylerbeyinin ve sancak beylerinin adamlarına verilmesi engellenmeli, yazara göre böylece “Kanun-i Kadim”e aykırı bu uygulama ortadan kaldırılacaktır. Sonuç olarak toplumun her alanında “Kanun-i Kadim”e aykırı uygulamaların ortadan kaldırılmasını, düzenin yeniden sağlıklı işlenmesini ve hükümdarın ülke işleri ile doğrudan ve yakından ilgilenmesini tavsiye etmektedir (Öz, 2015:62-66).

3.2.2.1.4. Defterdar Sarı Mehmed Paşa

Osmanlı layiha geleneğini takip eden devlet adamlarından bir tanesi de Defterdar Sarı Mehmed Paşa’dır. XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlı sarayında defterdarlık yapan paşa, *Nesayi-hu’l – Vüzera* adlı bir layiha yazmıştır. Osmanlı Devleti’nin siyasi, ekonomik, sosyal ve askeri yapısı hakkında çeşitli bilgiler içeren bu layiha, dokuz bölüm ve iki

⁷⁶ Gelibolulu Mustafa Ali de diğer çağdaşları gibi narh müessesesinin titizlik ile korunmasını savunmaktadır (Sayar, 2009:79).

zeyilden (ekten) oluşmuştur (Genç ve Özgür, 2011:XIII). Devleti yönetenlere rehber olması amacı ile yazılan bu layiha, siyasetname özelliği de taşır. Eserde, Lütü Paşa'nın *Asafnâme*'sinden de alıntılar yer almaktadır. Eserde Osmanlı Devleti'nin yapısı ve kurumları ile ilgili özgün bilgiler yer almakta ve devletin XVIII. yüzyılı eleştirel bir bakış açısı ile ortaya konmaktadır. Eserde, tımar ve zeamet sisteminin meselelerinden, Yeniçeri Ocağı'nın o sıralardaki hallerinden, reayanın durumundan ve insanın iyi ve kötü huylarından bahsedilir (Özcan, 1994). Ayrıca dönemin makam sahiplerinin durumu ele alınmış, rüşvetin zararlarından, halka yapılan eziyetlerin kötü sonuçlarından söz edilmiştir. Mehmed Paşa'ya göre devlet düzeninde, üzerinde hassasiyet ile durulacak sorunların başında zeamet ve tımar gelmektedir. Zeamet ve tımarın dağıtımına, rütbe sahipleri ve ilgili makamlar eskisi gibi özen göstermedikleri için devlet sistemi bozulmuştur. Paşa bu bozulmayı eleştirirken Osmanlı Devleti'nin "ideal dönemi" olarak gördüğü I. Süleyman (Kanuni) dönemi ile kendi dönemini karşılaştırmakta, bu nedenle sistemin kendisini değil, onun işleyiş tarzını eleştirmektedir. "Kanun-i Kadim"e uymayan her türlü uygulamanın kaldırılmasını, maliyenin düzene girebilmesi için giderlerin azaltılıp gelirin artırılmasını, yönetici seçiminde liyakate dikkat ederek rüşvetin kaldırılmasını, reayadan fazla vergi alınmamasını ve halka adaletli davranılmasını tavsiye etmiştir. Ayrıca padişahın ve sadrazamın göreve getirdiği kişilere bağımsızlık vererek onların çalışmalarını azil korkusundan uzak bir biçimde yapmalarının yararlı olacağını öne sürmüştür (Genç ve Özgür, 2011:XIV).

Sarı Mehmed Paşa'nın 1714-1717 yılları arasında sürgünde kaldığı dönemde yazdığı tahmin edilen bu eser, "Vezirlere ve Emirlere Tavsiyeler" şeklinde Türkçeye çevrilebilir. Kendisi de defterdarlıktan geldiği için özellikle eserde defterdarlık makamı, reaya ve tımar sistemi ile ilgili eleştiriler ve bunların nasıl düzeltileceğine yönelik ıslahat teklifleri ortaya konmuştur (Öz, 2015:32).

3.2.2.1.5. Kâtip Çelebi

XVII. yüzyılın ilk yarısı ile XVIII. yüzyıl başlarında yaşadığı bilinen Kâtip Çelebi'nin hayatı ile ilgili bilgiler kendi otobiyografik eserlerinde yer almaktadır. Bağdat Kuşatması'na katıldığı, savaşın yarattığı bütün yıkım, kıtlık ve acıları yaşadığı, bunun da eserlerinde önemli bir biçimde yer aldığı bilinmektedir (Gökyay, 2002). Yirmiye yakın eseri olan Kâtip Çelebi'nin eserleri içerisinde en önemlilerinden biri *Mizan-ül Hak* adlı

risalesidir. Bu küçük eserde müspet bilimler ve felsefenin önemi üzerinde duran yazar, bir yandan bu bilimleri anlatırken diğer yandan da bu bilimleri İslâm dini ile uzlaştırma çabasına girmiştir. Eserin önsözünde yaşadığı dönemin taassubundan yakınırken müspet bilimlerin gerekliliğini savunmuş, İslâm âlemindeki bilim tarihinin kısa bir özetine yer vermiştir. Kitap, taassup ehlinin takıldığı sorunları serbest bir düşünce ile, akılcı bir çerçevede çözmeye çalışmaktadır (Adıvar, 1970:123-124).

Cihannüma, yazarın coğrafya konulu önemli bir eseridir. İki bölümden oluşan bu eserin birinci bölümünde yazar denizlerden, nehirlerden ve adalardan söz eder, ikinci bölümde ise karalardan, alfabetik sıra ile şehirlerden ve VII. yüzyıldan sonra keşfedilen topraklardan bahseder (Adıvar, 1970:125).

Kâtip Çelebi'nin diğer bir eseri de *Keşfüz-Zünun*'dur. Eserde "ilm-i tedbir-i menzil"e yer vermekte ve bu bilim dalı hakkında şunları söylemektedir:

"(...) Bu bilim, ameli hikmetin üç bölümünden bir bölümüdür. Bununla kişi ile eşi, çocukları ve hizmetçileri arasında ortak hallerin ahengi bilinir. Ve ahenksizliğe yol açan işlerin de çaresine bakılır (...) Bunun yararı kimse için gizli değildir. Çünkü, bundan insanın evinde düzen ve rahat içinde oturması, kendisi ile paylaşılanlar arasındaki haklara saygısı ile olur. Aralarındaki bu düzenin ahenk üzere olması bugünkü ve yarınki mutluluğu elde etmesine götürür. Bunun bir yerde ortaklaşa oturan topluluğun işlerini bilmek olduğu söylenmiştir. Yararı da bir menzilde oturanların arasında gerekli ortaklığın nasıl olacağına bilinmesidir. Menzil burada taşlardan, ağaçlardan yapılmış olan ev demek değildir. Belki karı-koca, baba-oğul, uşak-efendi, mal sahibi-mal arasında kerpiç evlerde ya da çadırlarda yaşasınlar, eşit olan bir geçimdir. Buna ihtiyaç olmasının sebebine gelince, insan yaratılışı dolayısıyla toplum halinde yaşar. Ahlak ilmi de bu bilimin kurallarını ve sorunlarını bildirmeyi üzerine almıştır" (Aktaran: Sayar, 2009:68).

Yukarıdaki "ilm-i tedbir-i menzil" ile ilgili açıklamaları "hane yönetimi, hane felsefesi, hane politikası" veya "hane siyaseti" biçiminde Türkçeleştirmek mümkündür. Bir iktisadi düşünce tarihçisi olan H.W. Spiegel, İngilizcede "iktisat bilimi" karşılığı olarak kullanılan "Economics" kelimesinin sözlük anlamı ile "hane halkı yönetimi" anlamına geldiğini ve Aristo'nun da onu *Politika* adlı eserinde "hanehalkı" veya "hane yönetimi" anlamında kullandığını söyleyebiliriz⁷⁷ (Orman, 2010:301-303). İnsan ekonomik değil, sosyal bir

⁷⁷ Bugünkü anlamı ile kullandığımız iktisat bilimi (economics) 1776 yılında Adam Smith tarafından kaleme alınan *Ulusların Zenginliği* adlı eseri ile başladığı genel olarak kabul görmektedir. Smith'ten önceki dönemlerde bu kavram, şöyle bir gelişme süreci geçirmiştir: "Glasgow Üniversitesi'nde felsefe profesörü ve Adam Smith'in de hocası olan Francis Hutcheson, 1742'de *A Short Introduction to Moral Philosophy (Ahlaki Felsefeye Giriş)* başlıklı eserini Latince olarak yayımladı. Yazar, aynı eserin beş yıl sonra yapılan İngilizce

varlıktır. Maddi mülkiyet edinme konusundaki kişisel çıkarını korumayı amaçlamaz, daha çok sosyal iyi niyet, sosyal statü, sosyal varlıklar sağlama amacındadır. Sahip olduğu varlıklara öncelikle bu amaç için bir araç olarak değer verir. İnsanın ekonomisi, bir kural olarak, onun sosyal ilişkilerine gömülü durumdadır. Bundan, ekonomik sisteme gömülü bir topluma geçiş, tamamen yeni bir gelişme olarak ortaya çıkmıştır (Polanyi, 1947).

Buradan da anlaşılacağı üzere Kâtip Çelebi'nin, "ilm-i tedbir-i menzil" ile bir taraftan kavramın daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalıştığı, diğer taraftan da kültür ve uygarlıklar arası etkileşimin bir örneğini bu kavram aracılığı ile verdiği anlaşılmaktadır. Kâtip Çelebi Osmanlı medresesinde yetişen ulemanın yalnızca narh, toprak rejimi, faiz gibi konularda düşünceler ileri sürdüğünü, ancak iktisat siyaseti konusunda görev alması gereken ulemanın tarih ve teamülden yola çıkarak birtakım düşünceler öne sürdüklerini, onun dışında dış dünyadaki değişmelere pek kulak asmadıklarını belirtmiştir. Kısaca ulemanın serbest ve özgür bir aklın öncülüğünde felsefi ve spekülâtif düşünceye yer vermemesi, iktisat bilgi üretimine engel olmuştur. Böyle bir eğilimin medreselerde karşılık göremeyişini Kâtip Çelebi şu sözler ile ifade etmiştir: "Bu dersler, felsefiyattır diye kaldırılmıştı" (Aktaran: Sayar, 2009:70). Osmanlı medreselerinde gösterilen "ilm-i tedbir-i menzil" ülkemize Tanzimat ile birlikte giren "ekonomi politik ilmi"nden uzak kalmış, ancak "ıslah-ı medâris nizamnamesi" ile 1919'da iktisat derslerine ekonomi politik girmiştir (Sayar, 2009:70).

3.2.2.1.6. Genel Değerlendirme

Batı Avrupa, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda çok hızlı bir gelişim süreci içinde büyük ekonomik kaynaklar ele geçirirken bu dönemde Osmanlı Devleti savaşlar ve siyasi dengeler ile ayakta durmaya çalışıyordu. Ancak savaşların uzaması, sonuçsuz kalması, yer yer de yenilgiler ile sonuçlanması devletin çözülmesine yönelik ilk göstergelerdi. Kendi

---

çevirisinde, ifadelerin tam karşılıklarını bulmanın mümkün olmadığını fark etti. III. Bölüm, 'Ekonominin ve Politikanın İlkeleri' (The Principles of Oeconomics and Politics) başlığını taşıyor, evlilik ve boşanma, ebeveynler ile çocukların görevleri, efendiler ve köleler konuları olmak üzere üç bölümden oluşuyordu. Ancak kitap, temelde politikadan bahsediyordu. 'Tabiat Kanunlarının Esasları' (Elements of the Law of Nature) adını taşıyan II. bölümde ise mülkiyet, veraset, mukavele, mal ve para değeri, savaş kanunları gibi konular yer alıyordu. Tabii ki bunlar esas olarak 'oeconomics'in konuları değildi.

Hutcheson, ne dikkatsizdi ne de konuyu yanlış anlamıştı. Ancak 2.000 yıldan bu yana devam edegelen geleneği sürdürmüştü. Esas itibarıyla ekonomi Hellence bir kelime olup; aile, ev halkı anlamına gelen *oikos* ile anlambilimsel olarak oldukça karışık bir kökten gelen 'tanzim etme, idare ve düzenleme' anlamlarını içeren *nem* - kelimelerinin birleşmesinden oluşmaktadır. Bu yazma geleneği için model alınan kitap, yine Hutcheson tarafından çevrilen ve M.Ö. 4.yüzyılın ortalarından önce Atinalı Xenophon [Ksenophon, Ksenofon] tarafından yazılmış olan *Oikonomikos*'tur" (Finley, 2007:1).

içinde ortaya çıkan sorunları ortadan kaldırmak ve gerilemeyi önlemek için uğraşan devlet, Batı ile ilişkilerini adım adım kaybetti ve gittikçe daha derin bir karmaşaya ve skolâstik bir yapıya gömüldü. Aslında XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren devlet ve toplum bünyesinde birtakım olguların “ters” ve “yanlış” gittiği yönünde intibalar oluşmuşsa da, bunlar, sorunların geçmişin parlak dönemlerine yeniden dönmek ile ortadan kalkacağı noktasında birleşmişlerdir. XVI. yüzyıldan başlayarak III. Selim dönemine kadar yazılan layihalarda birbirine benzer çözüm önerileri yer almış ve bu önerilerin içinde ilk etapta “Kanun-i Kadim”e yeniden dönmek için yapılacak ıslahatlara yer verilmiştir. Bu layihaların içinde farklı öneriler, keskin eleştirel üslubu olanlar da yok değildir. Fakat bunlar da çözüm önerilerini getirirken Batı’daki gelişmeleri izlemek, Osmanlı ile bir karşılaştırma yapmak ve bu çerçevede bir yeniliğe gitmek gibi bir yol izlememişlerdir. Genel olarak devlet kurumlarındaki bozulmalara, rüşvet ve yolsuzluğa, mali dengenin ve tımar sisteminin bozulmasına, reyanın huzursuzluk nedenlerine, şer’i hükümlerin bozulmasına, gelenek ve ahlâktan uzaklaşılmasına değinen layihalarda bu konular çoğunluk ile bir eleştiri olarak kalmış; sorunlara akılcı, gerçekçi ve çağın koşullarına uygun çözümler sunulamamıştır. Ayrıca layiha yazarlarının büyük bir bölümünün devlet kademelerinde görev yapan ilmiye ve askeri sınıfa mensup kişilerden oluştuğu görülmektedir. Bu da gösteriyor ki, layihacılar devletin tarihi, sosyolojisi, siyaseti ve ekonomik yapısı ile ilgili temelden başlayıp gelişen süreci bütün yönleri ile bilen kimseler değildir.

Osmanlı siyaset düşüncesinde gerek XVI. yüzyılda Lütü Paşa veya Gelibolulu Mustafa Ali, gerekse XVII. yüzyılda Koçi Bey ve Kâtip Çelebi’nin ortaya koydukları ıslahat modelleri arasında önemli bir benzerlik görülmektedir. Bu eserlerde İbn Halduncu bir çöküş teorisi⁷⁸ öngörülmekte, fakat Osmanlı’nın özel bir düzenleme ile düzelebileceği padişahlara tavsiye edilmektedir (Ortaylı, 2017:391). Diğer bir deyiş ile, “Kanun-i Kadim”in bozulan tarafları, Osmanlı’nın iç dinamikleri ile onarılabileceği düşüncesi layihalara hâkimdir. III. Selim dönemi ile birlikte yazılan layihalarda ise, Batı’nın Osmanlı üzerindeki belirleyici etkisinin ve üstünlüğünün ön plana çıkması yüzünden Batı modeli ıslahatların kaçınılmaz olduğu düşüncesi yaygınlık kazanmıştır (Ortaylı, 2017:392). Bu da,

⁷⁸ İbn Haldun’un “determinist tarih” görüşüne göre devletler ve uygarlıklar, “kapalı döngüsel” bir yaşam içerisinde yer almaktadır. Bu anlayışa göre devletler/uygarlıklar, doğar, gelişir ve çöküş aşamasına geçerek yok olurlar. Osmanlı yazar ve düşünürleri, özellikle XVII. yüzyıldan itibaren, İbn Haldun’un ortaya koyduğu bu tarih ve toplum yaklaşımından son derece etkilendikleri, “Osmanlı Devleti’nin güçten düşmeye başlamasıyla birlikte muhtemel bir ‘çöküş’e gitmekten nasıl kurtarılacağını düşünenler için temel bir başvuru kaynağı” niteliği taşıdığı görülmektedir (Okumuş, 2017:13-14).

önceki dönemde yazılan layihalara göre bu dönemde yazılan layihaların üzerinde dış dinamiklerin daha belirgin etkisinin olduğunu göstermektedir. Başka bir deyiş ile, daha önceki dönemde yazılan layihalardan hem bakış açısı hem konuyu değerlendirme şekli, hem de üslup açısından belli bir kopuş gözlenmiştir.

3.2.2.2. III. Selim'den Tanzimat'ın Sonuna Kadar Yazılan Layihalar

3.2.2.2.1. III. Selim Dönemi İslahat Layihaları

XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti, geçen dönemlerdeki ıslahat layihaları geleneğinden daha farklı bir ıslahat düşüncesi ve ıslahat hareketi ihtiyacı içindedir. Bu ihtiyacı padişah III. Selim, Avrupa ile olan münasebetleri çerçevesinde görmüş ve yapılacak ıslahatlar ile ilgili çevresindeki üst düzey bürokrasisinden konu ile ilgili raporlar hazırlamasını istemiştir. Bu dönemde devletin düzeltilmesi için tam yirmi iki layiha hazırlanmıştır (Çağman, 2010:VII; Ortaylı, 2017:393). Hazırlanan layihalarda üzerinde ısrar ile durulan ortak nokta, askeri ve mali alandaki çözümler ve bunlara karşı alınması gereken tedbirlerdir. Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin çözümlerine daha önceki dönemlerde belirtilen sorunların yanında yeni sorunlar eklenmiştir. III. Selim, kendisine sunulan layihalar içinde daha çok askeri alandaki değişikliklere yönelik olanları dikkate almış ve bunları uygulamaya çalışmıştır. Bu layihalar içinde en önemlileri şunlardır:

Tataarcık Abdullah Ağa

Anadolu ve Rumeli'de kazaskerlik yapmış olan Abdullah Ağa, layihasında genel olarak şu konular üzerinde durmuştur: Devlet harcamalarında tutumlu olunması, zorunlu ihtiyaçların dışında masraflara gidilmemesi; devletin gelirlerinin artırılması için yeni yolların bulunması, Osmanlı vilayet yöneticilerinin kırsal kesim üzerinde bilgi sahibi ve deneyimli olmaları; Avrupa ülkelerinden alınacak modeller ile yeni bir askeri düzen ve disiplinin yaratılması, askeri ocakların Avrupa'daki benzerlerine göre ıslah edilmesi; dış ticaret konusunda yeni düzenlemelerin yapılması, sikkenin tağşişi. Abdullah Ağa, sikke tağşişini eleştirmekte, para konusunda ölçülü olmak gerektiğini savunmaktadır. Lüks tüketimin sınırlandırılması gerektiğini ortaya koysa da layihaya genel olarak "anti-

merkantilist” bir görüş hâkimdir⁷⁹ (Çakmak, 2011:106). Bu görüşlerini Abdullah Ağa, şu şekilde ifade etmektedir: “(...) Yeni dünya canibinden taife-i efrencin getirdikleri elmas men olunmak vacib olunmağla (...) zira (...) Frenkler elmas istimal etmezler ve ol taşlar ile Devlet-i Aliyyenin ve ricalinin malını hazine hazine diyarlarına götürürler” (Aktaran: Sayar, 2009:178).

Ayrıca Abdullah Ağa, layihasında devletin iktisadi ve toplumsal çöküşünü önlemek amacı ile ortaya atılan geleneksel çözüm önerilerinin işe yaramadığını, bunların bozulmayı düzeltmek yerine daha büyük bir olumsuz gidişat yarattığını belirtmiştir (Genç ve Özgür, 2011:XVI). Abdullah Ağa, layihasını akılcı bir çerçevede ve edebi bir üslup ile kaleme almış, ele aldığı konular ile ilgili sunduğu öneriler büyük ölçüde benimsenmiş, kendisinden sonraki dönemlerde de düşünceleri dikkate alınmıştır (İpşirli, 1988).

Defterdar Mehmed Şerif Efendi

Abdullah Ağa'nın layihasında öne sürdüğü görüşlerin ve önerilerin bir devamı sayılabilecek layihasında Mehmed Şerif Efendi, daha çok askeri ve mali ıslahatlar üzerinde durmuştur (Çakmak, 2011:106). Ona göre düşmanı yenmenin yolu, öncelik ile seferden, seferde başarılı olmanın yolu ise gerekli askeri teçhizat ve zahireye sahip olmaktan geçmektedir. Tüm bunların gerçekleşmesi de devlet hazinesine bağlıdır. Öncelik ile hazine gelirlerinin artırılması için birtakım tedbirlerin alınmasını önermiş, bu tedbirleri en ince ayrıntısına kadar ortaya koymuştur. Bunların içinde malikâneler, mirî mukataalar ile ilgili yapılması gerekli düzenlemeler dikkat çekmiştir. Vergilerin adil bir biçimde toplanması, vergi toplanırken bölgeler arasındaki farklılıkların dikkate alınmasını önermiş, savaş masrafları için reayadan alınan verginin çok yüksek olduğunu belirtmiştir. Donanma için biriktirilmesi gereken paranın miktarından ordu için stoklanacak zahire miktarına kadar alınması gereken tedbirleri sıralamıştır. Mehmed Şerif Efendi, layihasında vakıflar ile ilgili ayrıntılı bilgi vermiş ve vakıfların ıslahı ile ilgili tavsiyelerde bulunmuştur. Ülkedeki madenlerin işletilmesi konusunda da birtakım görüşler ortaya koymuştur. Askeri ocakların nasıl ıslah edileceği ve nasıl geliştirileceği konusunda da ayrıntılı tavsiyelerde bulunmuştur. Bu layihada bahsedilen konulardan biri de, “ayanlık” hakkındaki

⁷⁹ Derin (1940:104), “Abdullah Efendi'nin tıpkı Merkantilistler gibi yaşanan hayatın pratiğini oluşturan değerlerinden yola çıkarak lüks tüketimi yasaklamak istemesi” yolunda benzerlik gösterdiğini, bunun dışında “Osmanlı Devleti'nin eski 'denge'sine dönüşü layihasında temel amacı olduğunu” ifade etmektedir (Sayar, 2009:179).

düşünceleridir. Mehmed Şerif Efendi devletin işlerini kolaylaştırdığı için ayanlığın faydalı olduğunu savunmuş, bütün vergilerin adaletli ve eksiksiz bir biçimde toplanabilmesi için her kazaya bir ayan seçilmesi gerektiğini belirtmiştir (Çağman, 2010:XXI-XXII). Bu layihanın en önemli özelliklerinden biri de, yıllık bütçe hazırlanmasını önermesidir (Çakmak, 2011:106; Sayar, 2009:179).

Koca Yusuf Paşa

Koca Yusuf Paşa, layihasında İslâm dinine bağlılığın sorunların çözümünde anahtar olduğu, dinden uzaklaştığı ve bu neden ile de toplum katlarında önemli çözümler yaşandığını belirtmiştir. Devletin zulüm ve baskıdan kaçınmasını, vergileri adil bir biçimde toplamasını tavsiye eden Koca Yusuf Paşa, devlet kademelerindeki israfın yükünü reyanın çektiğini belirtmiştir. Vezirlik makamı ile ilgili tavsiyelerde bulunan Yusuf Paşa, ülkede kapsamlı bir nüfus sayımını gerekli görmüştür. Askeri ocakların bozulduğuna dikkati çekmiş, bunların ıslahı için orduya yeni askerler alınmasını ve Batı'daki askeri teknolojiyi kullanmayı gerekli görmüştür. Rüşvet alıp vermenin yaygınlığına da işaret ederek rüşveti önlemek için caydırıcı cezaların getirilmesini önermiştir. Ayanların Anadolu ve Rumeli'de halka zulmettiğini belirtmiş, ayanların İstanbul'da rüşvet ve hediyeler ile birtakım kişileri kendilerine bağlayarak rahat hareket ettiklerini öne sürmüştür. Ayanlardan rüşvet ve hediye alan memurların tespit edilip cezalandırılmasını tavsiye etmiştir. Taşrada giderek yaygınlaşan eşkıyaların da ayanlardan destek aldığını belirtmiştir (Çağman, 2010:XXXII-XXXV).

Ebubekir Ratib Efendi

III. Selim tarafından Avrupa'ya gönderilen Ratib Efendi, Avrupa'daki gözlemlerini yansıttığı *Büyük Layiha* adlı eserini, III. Selim'e sunmuştur. Ratib Efendi'nin layihası, çok geniş ve kapsamlı bir eser olup Viyana Sefaretliği yaptığı sırada edindiği gözlemleri ve yaptığı araştırmaları da yansıtmıştır. Layiha iki bölüme ayrılır: Birinci bölümde askeri ıslahatlar konusunda görüş bildirmekte, Avrupa devletlerinin ordularının durumu hakkında ayrıntılı bilgi vererek Osmanlı ordusunda ne tür ıslahatlar yapılabileceğini anlatmaktadır. İkinci bölümde ise Avrupa refahını oluşturan ana etkenleri ortaya koymuş, bu bağlamda devlet düzeni, güvenlik, mahkemeler, hastaneler, yoksulların durumu, yollar, bankalar, madenler, ticaret, gümrükler, vergiler gibi konularda ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ratib

Efendi'nin Avrupa'daki gözlemlerine dayanarak verdiği aşağıdaki bilgiler “Nizam-ı Cedit” ve Tanzimatçılar üzerinde de etkili olmuştur: Avrupa'da kanunlara önem verildiğini, vatandaşın mülkiyet haklarına saygı gösterildiğini belirtmiştir. İnsan haklarına dikkat çekmiş, insan hak ve hürriyetine vurgu yapmıştır. Avrupa refahının oluşmasında çalışmanın ne kadar etkili olduğunu görmüş, Osmanlı Devleti'ndeki çalışma hayatı ile bir karşılaştırma yapmıştır. Avrupa'daki laik yapıya dikkat çekmiş ve ticaretin onların hayatındaki önemini belirtmiştir. Avrupa'nın merkantilist politikalar ile zenginleştiğini belirtip Avrupa devletlerinin paranın dışarıya gitmemesi için yabancı malların ülkeye girmemesine önem verdiklerini görmüştür. Avrupalı ülkelerin kendi üretim tesislerini kurup kendi ihtiyaçlarını karşıladıklarını, bunlar için insanları eğittiklerini yalnızca ülkelerinde üretilmeyen veya yetiştirilmeyen malların ülkeye girişine izin verdiklerini ortaya koymuş, III. Selim'e de böyle bir uygulama için öneride bulunmuştur. Ratib Efendi, Avrupa'nın gelişiminde teknolojik buluşların çok etkili olduğuna değinmiş, oysa Osmanlıların yeni buluş ve keşiflere değer vermemesini eleştirmiştir. Layihasında sosyo-ekonomik konulara da yer vermiş, özellikle mülkiyet edinme hakkı, bireyin mülkünü özgürce kullanma hakkı üzerinde durarak bunların maddi kalkınma için önemli olduğuna vurgu yapmıştır. (Şirin, 2009:213-221).

Genel Değerlendirme

III. Selim'in Avrupa'nın durumunu öğrenmek ve Rusya'ya karşı Avrupa ülkeleri ile ittifaklar yapmak amacı ile bazı devlet adamlarını Avrupa'ya göndermiş, ayrıca bunlardan yapacağı ıslahatlar ile ilgili Avrupa'da gözlemler yapmalarını da istemiştir. Özellikle de Avrupa'nın askeri yapısını ve ordu teşkilatını öğrenmelerini istemiştir. Padişah, ıslahatlar için devlet adamlarının görüşlerini içeren layihalar hazırlamalarını da talep etmiş, yukarıda da belirtildiği gibi ikisi yabancı yirmisi Türk olmak üzere toplam yirmi iki devlet adamı layihalar hazırlayarak padişaha sunmuştur. Sunulan bu layihalarda devlet adamlarının farklı zihniyetler taşıdıkları ve kendi aralarında bir “çatışma” içinde oldukları açık bir biçimde görülür. Bir kısım layihalar ve ileri sürülen görüşler yönünden Kanuni dönemindeki layihacıların bakış açısını ve söylemini yansıtır. Bunlar “Kanun-i Kadim” zihniyetini temsil etmekte, o dönemde kılıç ile fethedilen ülkelerin şimdi de aynı şekilde fethedilebileceğini savunmaktadır. “Nizam-ı Cedit” düşüncesine karşı çıkmaktadırlar. Bunlar Osmanlı askeri sisteminin başarılı olduğunu düşünmekte ve Yeniçeri yanlısı bir tutum izlemektedirler. Kısaca Osmanlı'nın Avrupai sistem ile ıslah edilmesinin devleti

çökerteceği görüşündedirler. Buna karşın bir kısım layihacılar, Yeniçeri ve diğer askeri ocaklara Avrupalı bir eğitim verilmesi ve bunların Avrupalı silahlar ile donatılmasını talep etmişlerdir. Ayrıca sosyal, kültürel ve ekonomik yönden de bu iki grubun değerlendirmeleri ve padişaha sundukları öneriler birbirinden tamamen farklıdır. Biri “kadim” döneme vurgu yaparken diğeri “Avrupalı” bir zihniyet ile toplumu ve devleti değerlendirmeye çalışmaktadır. Yabancı layiha yazarları ise Avrupa’dan yabancı subayların getirilerek askeri ocakların, bunların görüşleri doğrultusunda düzenlenmesini tavsiye etmişlerdir. III. Selim layihaları inceleyip askeri anlamda ikinci grubun görüşlerini kabul etmiş, yeni bir asker ocağının kurulması çabalarına başlamış ve bu amaç ile “Mühendishane-i Berriyye-i Hümayun”u kurmuştur ve askerin talimi için yurtdışından subaylar getirtmiştir (Şirin, 2009:211-212).

Görüldüğü gibi, III. Selim’in yapmak istediği ıslahatlar içinde öncelik askeri alanda olmuştur. Bu da önemli bir muhalefete yol açmış, diğer alanlarda yenilikler yapmasına fırsat vermemiştir. Fakat Avrupa’nın sosyal, siyasi ve ekonomik yönden örnek alınacak yanlarını dile getiren layihalarda Osmanlı’nın çöküşü ilk kez iktisadi bağlamda açıklanmaya çalışılmıştır. “Verimlilik” kavramı ilk kez ifade edilmiş, malların hangi ilke ve kurallara göre kim tarafından müsadere edileceği belirtilmiş ve Osmanlı iktisat düşüncesinin evrimi yönünden bu layihalar bir dönüm noktası oluşturmuştur (Çakmak, 2011:106). Bu görüşler, o günün koşulları içerisinde hayata geçirilemese de, Tanzimat düşüncesine temel yaratmış, bunlar Tanzimatçıların yapacakları yeniliklerde başvuru kaynağı olmuştur.

3.2.2.3. Tanzimat Dönemi Islahat Düşünceleri

3.2.2.3.1. Mehmet Sadık Rifat Paşa

Batı düşüncesinin etkinliği, Tanzimat’ın ilk dönemlerinin düşünce adamlarından biri olan Mehmet Sadık Rifat Paşa’nın eserlerine yansıdığı görülmektedir. Osmanlı Türkiye’si üzerine yaptığı gözlemler, isabetli saptamalar ve öneriler, yazarın önemini büyük ölçüde arttırmaktadır. Rifat Paşa yazdığı beş yapıtta da Osmanlı Devleti’ndeki asıl ve en büyük sorunun “laik bir eğitim sistemi”ne geçememek olduğuna işaret etmiştir. Batı uygarlığının düzeyine erişebilecek sosyal ve ekonomik kalkınmanın ancak laik bir eğitim sisteminin uygulanması ile mümkün olabileceğini savunmuştur (Kurdakul, 1997:40-41).

Viyana Elçiliği sırasında yaptığı araştırmalar ve gözlemlerin sonucunda yazdığı *Avrupa'nın Ahvaline Dair Risâle* adlı eserinde özellikle mali ve iktisadi konuları ele almıştır. Bu eserde Avrupa'daki gözlem ve incelemelerine dayanarak Osmanlı Devleti ve hükümdarlarının üç temel ilkeye dikkat etmesi gerektiğini belirtmiştir: Birincisi, ülkenin ve halkın huzur ve rahatının sağlanması, ikincisi devlet hazinesinin güçlü ve istikrarlı olması, üçüncüsü ise iyi bir askeri güce sahip olunmasıdır. Bu üç temel ilkenin toplum içerisinde güçlü bir geçerlilik kazanmasında, Rifat Paşa'ya göre en önemli neden, "savaş sorunu"dur. Diğer bir deyiş ile, savaş sorunu ilk iki ilkenin oluşmasındaki en büyük engeldir. Bu yüzden de içte ve dışta barışın süreklilik kazanması yönünde telkinde bulunmuş, zorunlu olmadıkça, vatan toprakları düşman tarafından tehdit edilmedikçe sırf başka ülkelerin topraklarını almak için savaşa girmenin doğru olmadığını belirtmiştir. Rifat Paşa'ya göre "para", üzerinde titizlik ile durulması gereken bir meseledir. Hangi koşullarda olursa olsun paranın ayarlarına dokunulmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Devalüasyonun hiçbir zaman iyi sonuçlar getirmeyeceğini öne sürmüştür. Paranın değerini korumak için de ihracatın ithalattan daha fazla olması gerektiğini belirtmiş, Osmanlı parasının yabancı ülkelere kaymasını önlemenin bu şekilde sağlanabileceğini vurgulamıştır. Bu nedenle de sanayinin her şekilde teşvik edilmesi gerektiğini söyleyerek buharın makineye uygulanması ile fabrikaların açılmasını, buharlı gemiler ile her türlü ulaşımın sağlanmasını tavsiye etmiştir. Demiryolları ve fabrika inşaatının devlet hazinesine getireceği yükü dikkate alarak bunların birkaç güvenilir sarrafın taahhüdü ile ortak bir şirketin kurulması ve halkın para koyarak bu şirketlere hissedar olması ile ve yine her yıl hisseleri oranında faiz almaları ile sağlanabileceği önerisini getirmiştir (Kurdakul, 1997:59-60).

1838 yılında henüz Viyana'da iken Bâbıali'ye bir rapor göndererek devletin durumu ve bu durum karşısında alınması gereken tedbirleri açıklamış, bu rapordaki açıklamalar, Rifat Paşa'nın sosyal, siyasal ve ekonomik düşüncelerinin temelini oluşturmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ilânından önce kaleme aldığı bu raporda devletin gerilemesinin ortadan kaldırılabilmesi için ekonomik ve mali alanda alınması gereken tedbirler üzerinde durmuş ve devletin tutumunu şiddetle eleştirmiştir. Hatta devlet kademesinin önemli mevkilerinde bulunan kişilerin bu sorunları gördükleri halde giderme konusunda bir önlem almadıkları yönünde gerçekçi bir eleştiri getirmiştir. Rifat Paşa, düzenin bozukluğunun ortadan kalkması ve ilerlemenin sağlanabilmesini maddeler halinde ifade etmiştir. Mülkün huzuru, devlet hazinesinin sağlam olması ve askeri yönden güçlü olmanın yanında barışın korunması gibi yukarıda sıralanan önerilere ek olarak şunları da

ifade etmiştir: gereksiz masraflardan kaçınılması, mali gücün arttırılarak büyük bina ve fabrikaların inşa edilmesi, devlet varlığının esasını oluşturan verginin halkın gelirine göre düzenlenmesi, taşrada çalışacak memur atamalarında ahlâkın ve liyakatin dikkate alınması, memurların sık sık tayin edilmemesi, haklarında şikâyet olan memurların teftiş esasına göre yargılanması, devletin halkın eğitimi ile ilgilenmesi, tarım, ticaret ve sanayinin ilerlemesi için devletin yapması gerekenler, Avrupa devletleri nezdinde elçilikler açılması, eyaletlerde “istişare meclisleri” kurularak iktisadi ihtiyaç ve sorunların bu meclislerde görüşülüp karara bağlanması, işe uygun insan yetiştirmek için okullarda din derslerinin dışında tarih, matematik, coğrafya ve yabancı dil öğreniminin yapılması, emtia ve imalata önem verilmesi, büyük şehirlerin topluca aydınlatılmasıdır (Kurdakul, 1997:62-65).

Abdülmecid 1856'daki Islahat Fermanı'nı yürürlüğe koymadan önce Rifat Paşa'nın sunmuş olduğu 43 maddelik “önlemler dizisi”ni dikkat ile okumuştur. Bu önlemlerin tamamı mali, iktisadi ve kültürel alanlardaki düzenlemelere yöneliktir. Rifat Paşa'nın Sultan Abdülmecid'e sunduğu bu layiha, bir bütün olarak ele alındığında, 1856 Islahat Fermanı'nın dayandığı ekonomik ve sosyal düşüncelerin büyük çoğunluğunun yazarın bu tavsiyelerine dayandığı görülür (Kurdakul, 1997:66).

Rifat Paşa 1843 yılında devlete bir layiha daha sunarak ekonomik sorunların sağlıklı bir biçimde incelenip doğru sonuçlara ulaşabilmek için bir “Yüksek İstişare Meclisi” kurulmasını tavsiye etmiştir. Ayrıca “Meclis-i Ahkâm-ı Adliye”yi şiddetli bir biçimde eleştirerek bu meclisin devletin kalkınmasına yarayacak önemli işlere bakma yükümlülüğünü almak istemediğini belirtmiştir. Bu layihada piyasa ekonomisi ile ilgili görüşlerini de şöyle belirtmiştir:

“Bir memleket halkının muhtaç olup hariçten mübayaa [satın alma] ve celp edegeldikleri erzak ve eşyaya müdahale ve taarruz olunmayıp yani menfaat düşüncesi ile kendi tarafından ithal edilen ihtiyaç maddelerini doğrudan piyasaya satmak üzere arz eylemek veyahud şirketleşerek ithal ettikleri malları satıştan imtina ederek ihtiyaç sahibi halka gadri mûcip [gerekli] şeyleri irtikap etmemek; yed-i vâhit tekel gibi fiyatları ihtiyaç sahiplerinin aleyhine düzenleyerek serbest rekabetten uzak kuruluşların fiyat yükseltmelerini önlemek; memleket dâhilinde üretim mahallerinden yapılacak mübayaalarda üreticiye rayicinden düşük fiyat vererek onları zarara sokmamak; her türlü ihtilafların halli ile uğraşan mahkemelerde vazife görenlerin hak sahiplerinin hukukunu korumakla mükellef olduklarından bunların hediye namı altında da olsa para vesair şeyler kabul ederek adalet mefhumunun ortadan kalkmasına engel olunması gerekeceğinden ilgili her kademedeki vazifelilere bildirilen konularda talimat

gönderilmesi münasip olur gibi hatıra gelmiş ise de ol babda...” (Aktaran: Kurdakul, 1997:69).

Bunların dışında Rifat Paşa'nın değişik tarihlerde kaleme aldığı layihalar da bulunmaktadır. Bu layihalarda da tarım, ticaret, sosyal adalet, maliye, vergi, bütçe, para, ticaret gibi kavramlar üzerinde durarak devletin alması gereken önlemleri ve yapılması zorunlu olan değişiklikleri ortaya koymuştur. Hükümdarı, seçeceği devlet adamlarının liyakatli ve yetişmiş olması konusunda dikkatli olmaya çağırmıştır. Layihalarından izlendiği kadarı ile Rifat Paşa, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlardaki görüşleri ile Osmanlı Devleti'nin ileri görüşlü bir bürokratıdır. Ancak, 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilânı ile Osmanlı Devleti'nde başlayan yenileşme hareketlerine ve bunları uygulayanlara karşı “muhalif” görüşler ortaya koyan ilk kişi de Sadık Rifat Paşa olmuştur. Onun eleştirileri aslında Tanzimat'ın ilânına zemin hazırlayan 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması'nın imzalanması ile başlamıştır. Bu anlaşmanın Osmanlı Devleti'ni büyük devletlerin bir “uydu”su haline getirebileceği yönünde uyarıda bulunmuş, devletin bir “açık pazar”a dönüşeceğini iddia ederek bu anlaşmayı şiddet ile eleştirmiştir. Başlangıçtaki layihalarında ılımlı eleştiriler yapan Rifat Paşa, ilerleyen dönemlerde kaleme aldığı layihalarda üslubunu giderek sertleştirmiştir. Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasına önemli katkılarda bulunmasına karşın, uygulama safhasında Mustafa Reşit Paşa'ya çarpıcı eleştirilerde bulunmuştur (Çakır, 2012:141-142).

3.2.2.3.2. Mustafa Fazıl Paşa

Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu olan Mustafa Fazıl Paşa, Tanzimat Dönemi ıslahat hareketlerinin en şiddetli savucularından birisidir. Yurt dışına kaçmak zorunda kaldığı 1860'lı yıllarda Sultan Abdülaziz'e hitaben bir risale yazıp göndermiştir. Öncelikle padişahın çevresinde bulunan kişileri, padişaha doğru bilgi iletmemek ile suçlamış, padişahın halkın çektiği sıkıntılardan haberdar olmadığını belirtmiştir. Mustafa Fazıl Paşa, devlet içindeki Hıristiyanların Avrupa devletleri tarafından kışkırtıldığını ve desteklendiğini belirtmiş, Müslüman halkın devlet için her türlü fedakârlığı yaptığını, daha fazla fedakârlık yapacak durumlarının kalmadığını ileri sürerek hoşnutsuzluğun giderek yükseldiğine, bunlara kulak verilmez ise devlet içinde çok kötü olayların yaşanacağına dikkat çekmiştir (Çakır, 2012a:146-147).

Ülkenin içinde bulunduğu durumu kısa bir biçimde özetleyen Paşa, padişahın mevcut idare tarzını değiştirerek devleti kurtarmasını istemiştir. Yapacağı düzenlemeler ile ve uygulamalar ile bunu yapabileceğini, padişahın bunların üstesinden gelebilecek güce sahip olduğunu söylemiştir. Yapılması gereken en önemli şeyin güçlü bir kalkınma ve gelişmeyi amaçlayan değişikliklerin gerçekleştirilmesi olduğunu öne sürmüştür. Pek çok Avrupa devletinin Osmanlı gibi bir “çözülme süreci” yaşayıp iflâsa doğru giderken gerekli değişiklikleri yaparak şimdiki gücünü kazandığını örnek olarak göstermiştir. Mustafa Fazıl Paşa, padişaha yazdığı layihanın (mektubun) son bölümünde halka güvenmesini, her eyalette üyeleri seçilmiş bir meclis kurulmasını, bu meclislerin kendi bölgeleri ile ilgili olayları ve ihtiyaçları padişaha doğrudan iletmesini, padişahın karar ve emirlerini onların uygulamasını, padişahın bu meclislerin temsilcileri ile sık sık görüşmesini tavsiye etmiştir (Çakır, 2012a:146-148).

3.2.2.3.3. Ali ve Fuad Paşalar

Sultan Abdülaziz’e hitaben yazdıkları *Vasiyetname*’ler ile tanınmış devlet adamlarıdır. Aynı zamanda Mustafa Reşit Paşa ile birlikte Tanzimat’ın getirdiği ıslahatların uygulayıcılarıdır (Akarlı, 1978:IX). Batı dünyasındaki ticaret, sanayi ve ulaşım alanlarındaki büyük gelişmeleri dikkat ile izlemişler, Fransız Devrimi ile ortaya çıkan “özgürlük” kavramı üzerinde durmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu’nun geri kalışını hem “İstibdat” düzenine hem de iktisadi alandaki zayıflığa bağlamışlardır. Devletin içinde bulunduğu felaketten kurtulabilmesi için “İngiltere kadar paraya, Fransa kadar bilgi aydınlığına ve Rusya kadar askere sahip” olunması gerektiğini ifade etmişlerdir (Çavdar, 2003:19).

Tanzimat Dönemi’nin tanınmış isimlerinden olan Ali ve Fuad Paşalar, doğrudan zikretmeseler de öne sürdükleri düşünce ve görüşler liberal niteliktedir. Devletin yaşadığı sorunlara liberal bir anlayış içerisinde çözüm bulmaya çalışmışlardır. Ali ve Fuad Paşalar, Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra mülkiyet hakkının yaygınlaşmasını sağlayarak ekonomik gelişmeyi bireyden başlatmışlar, böylece bireysel kalkınmanın toplumsal kalkınmayı sağlayabileceğini düşünmüşlerdir. “Müsadere” (el koyma) sistemini kaldırarak sermaye birikimi sağlamanın önünü de açmışlardır. Bunun sonucunda 1858’de çıkarılan Arazi Kanunnamesi ile devletin malı olan miri araziler özel mülkiyete dönüşmüştür (Seyitdanlıoğlu, 1996).

Ali ve Fuad Paşalar, sonuç olarak özel mülkiyet hakkına vurgu yapmışlar, mülkiyetin belirlilik kazanması halinde mülk sahibinin malını değerlendirmek için gerekli olan parayı daha kolay bulabileceğini savunarak özel mülkiyetin Osmanlı bünyesinde geliştirilip yaygınlaştırılması düşüncesini öne sürmüşlerdir. Devletin yerli sermaye ile kurulmuş özel kuruluşları özellikle desteklemesinin, devlet çıkarları yönünden önemli olduğunu belirtmişlerdir. Devlet eli ile kurulan fabrikaların hem devlete yüksek maliyetler getirdiğini hem de gelişmesi gereken özel sanayiye engel olduğunu öne sürmüşler, devletin sahip olduğu malzemelerin, binaların ve makinelerin hisse senedine çevrilmesi, fabrikaların özel girişimlere bırakılmasını önermişlerdir. Böylece özel şirket yolu ile devletin aynı metayı çok daha ucuza ve daha kaliteli bir biçimde alabileceğini belirtmişlerdir, gerekirse yabancı ülkelere başvurmayı önermişlerdir. Bu da göstermektedir ki, bu iki Osmanlı paşası sanayileşme ve şirketleşmeye önem vermiş, bunları da ancak “kapitalist” bir model içerisinde uygulayabileceklerini görmüşlerdir. Osmanlı Devleti’nin o dönemde “Serbesti-i Ticaret” yolunu benimsemesine ön ayak olmuşlardır (Çavdar, 2003:20).

1865 yılında mali işler konusunda yetkili kılınan Fuad Paşa, padişaha altın ve gümüş eşyaların yapımının ve satışının yasaklanmasını, gerekirse var olanların da toplanmasını önermiştir. Bu öneri dönemin İstanbul ortamında çok büyük ekonomik krizlerin yaşandığı, halkın günlük ekmek alımında bile büyük kavgaların çıktığı bir ortamda yapılmıştır (Çakır, 2012a:154).

3.2.2.3.4. Mustafa Reşit Paşa

1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması’nın hazırlanmasında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir “arabulucu” rolü üstlenen Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat Fermanı’nın içeriğinin oluşturulmasında başrolü oynamıştır. Osmanlı Devleti ile İngiltere’nin yakınlaşmasını sağlamaya çalışmış, Mısır sorununda İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne desteğini sağlamıştır. Mustafa Reşit Paşa, devletin geleceğini büyük devletler arasında bir denge politikası izleyerek sağlanabileceğini belirtmiş, Avrupa’nın her yönden “üstün” olduğuna inanmıştır. Özellikle İngiltere’nin ekonomik ve askeri yapısının örnek alınması için çaba göstermiştir. Ancak Kırım Savaşı’ndan sonra Fransa’nın Osmanlı üzerindeki etkisini kabul etmek zorunda kalmıştır (Beydilli, 2006).

Mustafa Reşit Paşa, kaleme aldığı layihasında padişah, devlet, vatan ve millet için zararlı şeyler yapanların mutlaka cezalandırılması gerektiğini belirtmiş, Kırım Savaşı'ndan sonra imzalanan barış anlaşmasının devletin geleceğini ve Osmanlı hukukunu zedelediğini öne sürmüştür. Yapılacak düzenlemelerin yavaş yavaş ve sindirilerek yapılmasını, dış müdahalelerin işe karıştırılmamasını istemiştir. Böylece Müslümanların yeniliklere karşı düşünsel bağlamda alıştıracaklarını hem de Gayrimüslim tebaaya sürekli imtiyaz vermek zorunluluğunun ortadan kalkacağını düşünmüştür. Ancak Tanzimat Fermanı, devletin kendiliğinden hazırlayıp uygulamaya koyduğu bir ıslahat olmayıp Avrupa devletleri ile yapılan istişareler sonucunda kararlaştırıldığı için uygulanması konusunda sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Reşit Paşa, layihasında bu olumsuzlukları ortadan kaldıracak bir-iki maddenin fermana eklenmesi gerektiği tavsiyesinde bulunmuştur. 1856 yılında yayımlanan Islahat Fermanı'nı eleştirmiş, bu fermanın hem Müslümanları diğer tebaadan “düşük” gösterdiğini hem de Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın “tam bir sömürgesi” olacağını iddia etmiştir (Çakır, 2012a:150-153).

3.2.2.3.5. Ahmed Cevdet Paşa

Tanzimat Dönemi içinde çok önemli bir yeri olan Ahmed Cevdet Paşa, Türk düşünce tarihinin gelişmesine önemli katkıları olan bir devlet adamıdır. Tanzimat'ın ilânı ile büyük umutlara kapılmış, ancak ilerleyen zaman içinde hayal kırıklıkları yaşamış ve Tanzimatçılara karşı en sert eleştirileri getirenlerden biri olmuştur. Özellikle *Ma'ruzat* ve *Tarih-i Cevdet* adlı eserlerinde bu eleştiriler en yüksek düzeye çıkmıştır. Bu eserlerinde Osmanlı ekonomisinin çöküş nedenlerini sorgulamış ve bu çöküşün temeline devletin sorumluluğunu oturtarak hanedanın, israfın ve lüks hayatın bu çöküşteki ana etkenler olduğunu belirtmiştir. Hatta bu eleştirilerinden dolayı sık sık görevinden alınma tehlikesi ile yüz yüze gelmiştir (Çakır, 2012b). Ahmed Cevdet Paşa, aynı zamanda devletin olumsuz yönlerini, cahil ve çıkarıcı bürokratları ve halkın batıl inanışlarını her fırsatta eleştirmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, kendisi ile İbn Haldun arasında benzerlikler kurarak yaşadıkları dönemin toplumları arasında karşılaştırmalar yapmış, İbn Haldun'un da kendisi gibi bunalımlı bir dönemde yaşadığını, devlet sorunları ile ilgili gözlemler yapıp bunlara çözümler önerdiğini belirtmiştir. Kısaca Cevdet Paşa'nın en büyük sorusu, devletin nasıl kurtarılacağı ile ilgilidir. Bu yüzden devlet içerisindeki sosyal ve ekonomik olayları belirleyerek bunlar üzerinde durmuş ve bunlara çözüm üretmeye çalışmıştır. Ahmed Cevdet Paşa, devlet yönetimindeki bozuklukların iktisadi sorunlardan bağımsız olmadığını

ve ikisinin iç içe geliştiğini iddia etmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre Tanzimat devlet adamlarının siyasi bağlamda köklü ve olumlu değişiklikler yapamamaları yüzünden maliyedeki bozukluklar da ortadan kaldırılamamış, ekonomik gelişme sağlanamamıştır (Çakır, 2012a:149).

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre iktisat ilmi devlet adamlarının varlık kaynaklarını iyi tanımaya ve o kaynakları iyi kullanmasına yardımcı olan birtakım bilgilerden ibarettir. Aynı zamanda devletler arasındaki siyasi ve ticari ilişkilerin daima devletin lehine sonuçlanması imkânlarını araştırıp ortaya koyan bilgiler sunar. Buradan hareket ile Ahmed Cevdet Paşa'ya göre iktisat ilmi ülke içinde hazinenin zenginleşmesini sağlayacak birtakım veriler ortaya koymak, tebaadan vergi alabilmeyi kolaylaştırmak, dışarıda ise siyasi ilişkilerin daima ülkenin lehine sonuçlanmasını sağlayacak pratik gayelerin hizmetindedir. Bunun sağlanabilmesi için de bilgili, otoriter ve geleceği gören bir yönetim mekanizmasının iş başında olması gerekir. Ahmed Cevdet Paşa'nın genel olarak "merkantilist" bir iktisat anlayışına sahip olduğu söylenebilir. Ancak onun merkantilizmden ayrılan yanı, iç ve dış ticaretin düzenlenmesinde "serbest ticaret yanlısı" olmasıdır (Ülgener, 1947).

I.Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin mali durumu had safhada bozulmuş, sikkenin tağşişi, kâğıt para basmak ve istikraz gibi birtakım önlemlerin alınması yoluna gidilmiştir. Ancak bunlar sonuç vermemiş, devlet maliyesi büyük bir darboğaza girmiştir. Bu durum Ahmed Cevdet Paşa'nın dikkatinden kaçmamış, yaşanan olayları bir tarihçi gözü ile değerlendirmiş ve kendine göre birtakım çözüm yolları önermiştir. Cevdet Paşa'ya göre sikke ayarını bozmak, paranın miktarını olabildiğince çoğaltmak gibi "yapay" önlemler bir çare olmayıp sadece enflasyonu körükler. Para, nihayet bir mübadele aracıdır; devlet hazinedeki açıklarına bunun ile kesin bir çözüm bulamaz. Sikke tağşişi ile kâğıt para basmak aynı şey olup her ikisi de bir yerde zorunlu borçlanmadan farksızdır. Burada Ahmed Cevdet Paşa'nın belirlediği en önemli şey, para piyasası üzerindeki keyfi uygulamaların kötü sonuçlar doğuracağı yönündeki tespitidir. Bu yüzden devletin bu tür uygulamalardan vazgeçmesini ve para ile ilgili Batı'daki uygulamaları dikkate almak gerektiğini tavsiye etmiştir. İstikraz, Ahmed Cevdet Paşa'yı çok kaygılandırmakta ve bu konu ile fazlaca ilgilenmesine yol açmaktadır. Ahmed Cevdet Paşa bir yandan döneminin mali sorunları ile yakından ilgilenirken diğer taraftan ünlü tarih kitabı *Tarih-i Cevdet*'in bazı bölümlerinde istikraz ile ilgili düşüncelerine yer vermiştir. Bu

düşünceler oldukça ileri görüşlü bir fikir ve siyaset adamının açıklamalarıdır. Bu konu ile ilgili şöyle bir saptama yapmıştır:

“Devlet her darda kaldığı zaman servet sahibi kişilere gelişigüzel başvurmakla varidat temin edemez. Bu meselelerin halli için en başta gelen şart milli kredi kuruluşlarının geliştirilmesidir. Devleti darlıktan kurtaracak ve memlekette özel servetin kuşkulananmadan birikmesine hizmet edecek olan sermaye ancak bu kabil kuruluşların yardımıyla çoğalabilir. Yoksa büyük miktarlara yükselen parayı sadece şu veya bu devlet adamının yardımından beklemek, karşılaşılan zorluklara geçici bir çare bulmaktan ileri gidemez” (Ahmed Cevdet, 1972:100).

Bu durum karşısında şöyle bir çözüm yolu önermektedir: Paranın miktarından ziyade onun devir ve tedavül hızına dikkat etmek gerekir. Bu da halkın boş durmaması, sürekli çalışması ve alışverişin artması ile mümkündür. Yapılacak şey, “yastık altında saklanan” parayı piyasaya sürerek paranın piyasa içindeki akışını kolaylaştırmak olmalıdır. Bu da zorlama ile değil, ancak serbest piyasanın gereklerini yerine getirmek koşulu ile mümkün olur. Yetenekli devlet adamı bunu sağlayarak gerçek gücünü bu konuda ispat etmelidir (Ülgener, 1947).

Servetin ve refahın kaynağı devlet içinde işletilecek ve nemalandırılacak olan milli kaynaklardır. İstikraz servetin oluşturulmasında en son kullanılacak yoldur. Ayrıca borç olarak alınan paranın verimli alanlara yatırılması halinde ödeme sıkıntısı çekilmeyeceği gibi devletin gelişmesi için yararlı olabileceğini de söyleyerek borçlanmaya bütünü ile karşı olmadığını da belirtmiş olur. O yalnızca alınan borçlar ile keyfi harcamaların yapılmasına karşıdır. Ahmed Cevdet Paşa, ticaret ile ilgili görüşlerini ve önerilerini yeri geldikçe açıklamıştır. Deniz ticareti ve nakliyesi üzerinde durmuş, Osmanlı'nın denizci bir devlet olmasına dikkat çekmiştir. Deniz ticaretinde serbesti usulüne taraftar olduğunu ortaya koymuş, fiyatlara özellikle de ticaret hayatına müdahale edilmemesi gerektiğini belirterek döneminin acil para sorununu çözmeyi amaçlamıştır. Ahmed Cevdet Paşa sık sık “serbesti-i ticaretten eslem bir şahrah-ı adalet olmayacağı” düşüncesini tekrar etmiştir (Aktaran: Ülgener, 1947). Ancak zaman içinde yaşanan olaylar bu düşüncesinin haklı olmadığını yazara gösterecek, serbest ticaret kurallarının uygulanması sonucunda devletin düştüğü açmazı yine kendisi itiraf edecektir (Ülgener, 1947).

Yaşanan dönemde Osmanlı'nın çok yabancı olduğu “anonim şirketler” konusuna Ahmed Cevdet Paşa'nın çok yakından ilgi gösterdiği ve bu konuya sık sık değindiği bilinmektedir. Fatma Aliye Hanım, babasının bu konu ile ilgili önemli çalışmalar yaptığını

ve bazı önerilerde bulunduğunu söylemektedir (Ülgener, 1947). Açıklamasında büyük servetler biriktiren anonim şirketlerin Osmanlı'ya da uygulanabileceğini, Müslümanların da anonim şirket kurmalarını önermiş, birkaç anonim şirket kurularak halka bunları tanıtip ön ayak olabileceğini tavsiye etmiştir (Halaçoğlu ve Aydın, 1993). “Şirket-i Hayriyye”, onun anonim şirket ile ilgili görüşlerinin hayata geçirilmesinin bir örneği olmuştur. Tüm bunların sonucunda Ahmed Cevdet Paşa'nın milli ve özel sermaye birikimi, iç ve dış ticaret faaliyetlerinin düzenlenmesi gibi konularda serbesti usulüne taraftar olduğu, incelediği sorunlara tutarlı bir yaklaşım ile çözümler ürettiği söylenebilir (Ülgener, 1947). Cevdet Paşa, iktisadi hayatta liberal düşünceyi benimsemiştir; ancak kapitülasyonların kaldırılmasının devlet için önemli olduğunu savunmuştur (Halaçoğlu ve Aydın, 1993).

3.2.2.3.6. Genel Değerlendirme

Tanzimat Dönemi'nde yazılan layihalar, risaleler ve mektupları, birkaç yönden değerlendirmek mümkündür. İlk değerlendirmeyi, III. Selim döneminde yazılan layihalar ile karşılaştırarak yapabiliriz. III. Selim döneminde yazılan layihalar, çoğunluk ile iki yönlüdür. Bir kısmı yalnızca devletin iç dinamiklerine bağlı kalınarak yazılmış, dışsal gelişmeleri göz ardı etmiştir. Bir kısmı da özellikle Avrupa'daki değişme ve gelişmeleri bir bütün olarak değerlendirmek yerine askeri alandaki ilerlemeleri dikkate almıştır. Tanzimat Dönemi'nde yazılan layihalar, bütünü ile Avrupa'daki gelişme ve değişmelere dikkat edilerek hazırlanmıştır. Avrupa'nın ekonomik, sosyal, siyasal, askeri, sınaî, ticari ve eğitim alanlarındaki durumu incelenmiş, Osmanlı Devleti'nin tüm yönleri ile Batı'daki örneklerine uygun olarak yenileşmesi gerektiği savunulmuştur. Örneğin yerli sanayinin korunması, ithalatın azaltılması, eğitimin modernleşmesi, özel girişimciliğe ve özel mülkiyete önem verilmesi, buharlı gemiler ve demiryollarının geliştirilerek ulaşımın kolaylaştırılması, madenlerin işletilmesi, sermaye birikimi gibi konularda Avrupa'nın “kapitalist düzeni”nin uygulanması gerektiği öngörülmüştür. Bu layihalar, Tanzimat Fermanı'nın içeriğine de temel oluşturmuştur. Devlet kurumlarının yönetim şeklinin, “meşrutî” bir anlayış kazanması, Fransız İhtilali'nin etkisi ile layiha yazarları tarafından önemsenen bir konu haline gelmiştir. Basının gelişmesi, yolların, köprülerin yapılması, kentlerin modernleşmesi ile ilgili tavsiyeler, layiha yazarlarının Osmanlı'yı Batılı bir ülke görünümüne kavuşturma isteklerini göstermektedir. Hukuki uygulamalarda yine Batı'nın geliştirdiği sistemin kullanılabileceğini öne sürmüşler, okullarda müspet bilimlerin

okutulması gerektiğine özellikle dikkat çekmişlerdir. Vergilerin toplanması konusunda mükelleflerin gelirlerinin dikkate alınarak bir uygulamaya gidilmesini tavsiye etmişlerdir.

Tüm bunlar göstermektedir ki, bu dönemde yazılan layihalar tamamen dış dinamiklere yönelik olup Batı'yı "örnek alma" ve "taklit etme" biçiminde ortaya çıkmıştır. Fakat gözden kaçırılan nokta devletin bu düzenlemeleri yaparken tam anlamı ile "özgür bir irade" ortaya koymasının mümkün olamayacağıdır. Bu layihalardaki tavsiyelere uyularak yapılan ıslahat çalışmaları sürekli dış müdahaleler ile yön değiştirmiş, aynı zamanda ülke içinde de birtakım muhalefetler yüzünden sekteye uğramıştır. Alınan her türlü mali ve iktisadi önleme rağmen Osmanlı halkı giderek fakirleşmiş, özel-yerli girişim büyük bir sermaye birikimi sağlayamamış, yerli sanayi gelişmemiştir. Bu düzenlemelerin çoğu dış güçlere ve Osmanlı içindeki Hıristiyan azınlığa yaramış, verilen özgürlükler devlet içindeki farklı etnik milletlerin bağımsızlık mücadelesine girmelerine yol açmıştır.

Tanzimat'tan itibaren Osmanlı iktisat düşüncesi ile ilgili birbirinden oldukça farklı olan görüşler ortaya atılmış, bu görüşlerin çevresinde toplanan aydınlar, devletin iktisadi yapısının belirlenmesinde kıyasıya bir tartışmaya girişmiş ve sonuç olarak iktisadi alanda liberal, korumacı (himayeci) ve milli iktisat gibi anlayışlar ortaya çıkmıştır.

3.3. İlm-i Tedbir-i Menzil'den İlm-i Servet'e Geçiş: Modern Osmanlı İktisat Düşüncesi

Osmanlı Devleti'nde III. Selim ile başlayan yenileşme ve değişim hareketleri, XIX. yüzyılda daha da hızlanmıştır. Çünkü bu yüzyıl, Osmanlı'nın yönetim, toplum, iktisadi ve askeri alanlarında büyük kırılmaların yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Osmanlı yönetiminin içinde bulunduğu buhranı aşabilmesi için Avrupa'nın "can simidi"ne sarılmaktan başka çaresi kalmamıştır. 1838'de imzalanan Balta Limanı Anlaşması, 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı, 1856'da Islahat Fermanı ve 1858'de çıkarılan Arazi Kanunnamesi yürürlüğe girmiştir. Tüm bunlar Batılılaşma ile onun ekonomik ruhunu oluşturan iktisadi hürriyetçiliğin Osmanlı dünyasında kabul edilmesidir. Devletin her alanda başlattığı Batılılaşma hareketinden etkilenen alanlardan biri de Osmanlı iktisat düşüncesi olmuştur (Sayar, 2003:153).

Avrupa’da XVIII. ve XIX. yüzyıllarda büyük aşamalar kaydeden iktisat, sosyoloji ve felsefe gibi sosyal bilimlerin Osmanlı’ya girişi, müspet bilimlerin girişinden çok daha sonra olmuştur. Sosyal bilimlerin Osmanlı Devleti’nde tanınması ve bunlar ile ilgili çeşitli kitap ve dergilerin yayımlanması ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır (Korlaelçi, 2002-143-145). Adam Smith tarafından başlatılan ve David Ricardo tarafından sürdürülen klasik iktisat teorisi, iç ve dış ticarete serbestliği önermektedir. Bu anlayışı ilk uygulayan ülke İngiltere olmuş ve sanayide büyük bir gelişim hamlesi başlatmıştır. Ancak Avrupa’daki bu liberal düşünce yapısı, Tanzimat devlet adamları tarafından bilinmemektedir. XVIII. yüzyılda Avrupa’nın teknik üstünlüğünü, XIX. yüzyılda da fikir üstünlüğünü kabul eden Osmanlı aydınları arasında sanayi hamlesini yaratan Smith’in liberal ekonomi görüşleri tam anlamı ile kavranamamıştır. Böyle bir buhranlı ortam içinde iktisadi düşüncelerin Osmanlı ülkesine girişinde iki farklı yayılma kanalı etkili olmuştur: Birincisi, Smith’in serbest ticaret teorisini anlatan yayınlardır ki, bunlar II. Mahmud döneminin son evresine rastlar. Bu tarihlerde İngiliz Büyükelçiliği’nde çalışan David Urquhart, İngiltere’nin ekonomi politikalarını Osmanlı Devleti üzerinde etkili kılma çabası içindedir. Urquhart, Osmanlı Devleti üzerinde geniş bir araştırma yapmış, serbest ticaret anlayışını Osmanlı bürokrasisi içinde etkili kılması halinde İngiltere’nin büyük kârlar elde edeceğini görmüştür. Ayrıca Mısır sorununun İngiltere’nin desteği ile çözülmesi, serbest ticaret konusunda padişahın baskı altına alınmasında etkili olmuştur. Liberalizmin Osmanlı Devleti’ne girişinde rol oynayan ikinci bir etken de, Tanzimat’ın din ve siyasete getirdiği serbestliğin ticarete de uygulanabileceği düşüncesidir. İngiliz tüccarlarının temsilcisi olan Churchill, 1840’ta çıkardığı *Ceride-i Havadis* gazetesinde Batı liberalizmini yaratan temel unsurların İslâmi kurallar ile çelişmediğini ortaya atarak serbest ticaret konusunda yönetim kademelerini ikna etmeye çalışmıştır. Bunun dışında Ermeni yazarlar vasıtası ile “himayecilik” anlayışı ile serbest ekonomi düşüncesini karşılaştırarak serbest ekonomiyi kullanması halinde Osmanlı Devleti’nin çok daha çabuk toparlanıp kalkınabileceğini ileri sürmüştür. Churchill’in buradaki gerçek niyeti, geniş ve verimli topraklara sahip olan imparatorluğun İngiltere’nin hububat ihtiyacını karşılayabilecek bir “hububat deposu” olabileceğini düşünmesidir. Ona göre Osmanlı’nın sanayileşmesi, kısa dönemde mümkün değildir, çünkü sanayileşme önemli altyapı yatırımlarını gerektirmekte ve büyük yatırımlara ihtiyaç duymaktadır. Oysa tarımdaki makineleşme kısa sürede sağlanabilir, toprağın verimliliği arttırılarak tarımsal üretim en yüksek düzeye çıkarılabilirdi. İngiliz sanayisi üretilen mal yönünden Osmanlı’nın ihtiyaçlarını rahatlıkla karşılayabilir, bunun karşısında hububat ihtiyacını Osmanlı’dan sağlayabilirdi. Böylece İngiltere, sanayi

üretimini arttırarak Osmanlı'yı bir "açık pazar" haline getirecek, Osmanlı'nın hammaddesini ve hububatını alarak önemli ölçüde kârlar elde edecekti. Bu yaklaşım, böyle bir "propagandist söylem" içerisinde liberal düşüncenin Osmanlı Devleti'ne girmesini sağlamıştır (Önsoy, 1994).

Tüm bu gelişmeler, yabancılar kanalı ile Osmanlı bünyesine yerleştirilmeye çalışılırken Tanzimat devlet adamları içinde iktisat biliminin temelleri ve gelişimi tam anlamı ile bilinmemekteydi. Klasik dönemdeki anti-merkantilist uygulamalar ve Tanzimat kuşağının "hürriyetçi" bir siyaseti benimsemiş olması ve yukarıda açıklanan "propagandist söylem"lerin etkisi ile liberal görüş, Osmanlı Devleti içinde yayılmaya başlamış ve Tanzimat sonrası Osmanlı yazınında da ele alınmış, geniş kitlelerin bu anlayıştan haberdar olmaları sağlanmıştır. Liberal iktisat düşüncesi, daha çok edebiyatta Batılılaşma hareketinin öncüleri olan Şinasi ve Namık Kemal gibi yazarların sosyal konulu edebi eserlerinin içinde yer yer işlenmiş, bu da bu görüşün hem kolay anlaşılmasında hem de benimsenmesinde etkili olmuştur. Ayrıca Osmanlı yönetim kadrosunun hürriyetçi bir fikre sahip olması, bunların liberalizm ile daha kolay ilişki kurmalarını sağlamıştır (Okay, 1980). Böylece Osmanlı aydınlarının zihninde yeni bir iktisadi düşünce ve yapı oluşmaya başlamıştır. Osmanlı klasik dönemine egemen olan insanın kendi kendine yetebilmesi, kanaatkâr olma ve her şeyden önemlisi elindeki ile yetinebilme anlayışına dayalı olan "ilm-i tedbir-i menzil"den, daha fazla biriktirmeye, servet edinmeye ve tüketmeye dayalı "ilm-i servet" düşüncesine doğru bir geçişin temelleri atılmıştır (Genç ve Özgür, 2011:XVII). Bu zihni dönüşümün Osmanlı aydınları arasında nasıl değerlendirildiği, aydınların hangi kanallardan bilgi edindikleri ve devletin iktisadi sorunlarının çözümüne yönelik "ilm-i servet" çerçevesindeki sorulara nasıl cevaplar verildiğine kısa bir biçimde bakmakta yarar vardır.

3.3.1. Osmanlı İktisat Düşüncesinin Yayılma Kanalları

Osmanlı tarihinde ilk resmi gazete olan *Takvim-i Vakayi*'den beri gazeteciliğin haber verme görevinin yanında iktisadi meselelere yer vermesi geleneği de başlamıştır. Osmanlı tarihinde iktisat düşüncesine dair ilk izler *Takvim-i Vakayi*'de çok ilkel bir biçimde görülmüştür. Daha sonra çıkan *Ceride-i Havadis*'te liberal ekonomi, biraz daha temelli olarak anlatılır, ancak burada yayımlanan yazılar da sistemli ve bilimsel bir temele dayalı değildir. Bunlar daha çok Batı'daki ekonomi ve ekonominin kurumları hakkında

haber ve bilgi vermekte ve bu ekonomiyi yaratan düşünceleri tartışmaktadır. Bu yazılarda deyim yerinde ise Osmanlı için ekonomik kalkınma düşüncesine dayalı planlama yollarının arandığı görülmüştür. Liberal ekonominin bir doktrin olarak ortaya çıkması, II. Mahmud'un ıslahatlarının mali iflasının görüldüğü zamana denk gelir. Bu ilk ekonomik fikir akımı, yani liberalizm, şiddetli bir İngiliz etkisi ile başlamıştır (Psaidopoulos and Theocarakis, 2011). Urquhart, propaganda niteliği taşıyan liberal düşünceli yazılarını Blacque Bey aracılığı ile padişaha ulaştırmıştır. *Osmanlı ve Kaynakları* adını verdiği systemsiz ve düzensiz bu yazı parçaları ile padişahın liberal ekonomi hakkında fikir edinmesi sağlanmıştır. O dönemde Osmanlı siyaset sahnesine çıkan Reşit Paşa da bu düşünceleri benimseyerek bunların Osmanlı Devleti üzerinde de uygulanmasının faydalı sonuçlar getireceğine inanmış, hatta bu düşünceler sayesinde Mısır'ın ekonomik yapısının çökertileceğine ve Mısır Sorunu'nun çözüleceğine padişahı ikna etmeye çalışmıştır. Ayrıca bu anlayış çerçevesinde devlet eli ile bir endüstrinin kurulması ve tarımın da kalkındırılmasının mümkün olabileceğini padişaha kabul ettirmiştir. Bunu izleyen yıllarda Churchill, matbaasında ekonomi konusunda ilim ve irfan sahibi olan Ermeni yazarların yazılarına yer vermiş, bu yazılarda himaye usulü ile liberal usul karşılaştırılmış, ikincisinin Osmanlı Devleti'ne daha faydalı olacağı savunulmuştur (Sayar, 2009:281). Kitap olarak çıkan ilk ekonomi yazısı da yine 1852'de bu gazete tarafından çıkarılmıştır ve "ekonomi" terimi için İslâm ve Osmanlı ahlak kitaplarında kullanılan "Tedbir-i Menzil" adı kullanılmıştır (Berkes, 1972). Ekonomi bilimine dair kitaplardan yapılan çeviriler içerisinde en önemlisi 1851'de Sahak Abru adlı tercüme kalemi memurlarından birinin Fransız iktisatçılardan J.B. Say'ın *Cathecisme d'Economie Politique* adlı eseridir. Osmanlı'da ekonomi ile ilgili yayımlanan bu ilk kitap serbest ticaret görüşünün ilkelerini ortaya koymakta ve savunmaktadır. Bu çeviride "liberal iktisat"ın serbest ticarete uygun olan ilkeleri açıklanmıştır. Bu kitapta Osmanlı'ya sunulan görüş şudur: "Tarımsal ürünlerinizi çoğaltın, endüstrisi ileri memleketlere bunları satın; karşılığında para yerine mamul madde ithal ederek refah ve huzura kavuşun" (Aktaran, Kurdakul, 1997:131). Ahmed Midhat'ın 1870'te çıkardığı *Fenn-i İdare* adlı kitapta "İlm-i Tedbir-i Menzil" terimi ortadan kaldırılmış, yerine "İlm-i Servet" ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca Ahmed Midhat Efendi "Ekonomi Politik" terimini de kullanmış, fakat II. Abdülhamid döneminde bu terimin adı "İktisat" olmuş, bu tarihten sonra da bu bilim bu ad ile yerleşmiştir (Berkes, 1972).

Yapılan çevirilerin dışında, Osmanlı toplumunda ilk yerli ekonomi yazarı olarak karşımıza çıkan kişi Mehmed Şerif'tir. 1863 yılında *İlm-i Emval-i Milliye* adı ile yayımlanan bu eser, bir ekonomi kitabı olmaktan çok tarih kitabını andırır. Değindiği başlıca konular sırası ile ilkel insanlar, çobanlık devri, işbölümünün başlangıçları, zanaatların doğuşu; trampa ve ticaretin doğuşu, bunların insan üzerindeki etkileri ve servet edinmede eski milletlerin hataları ve çöküşleri, servetin kaynağının “amel” olduğu, sermaye ve sermayenin kaynağı olarak ticaret ve sanayi, para, nakit, tağışışlerin zararları, faiz ile borçlanma, kâğıt para, poliçe, banka, vergi, istikraz, teknik ilerlemeye karşı duyarsız kalmanın zararları, İngiltere'nin demiryollarına etkisi vb. dir. Bu kitap, liberalizmi doğrudan bilmese de, onun en önemli ilkelerinden biri olan “serbesti”yi savunması açısından dikkate değer niteliktedir (Berkes, 1972).

Tanzimat döneminde ekonomi konusunu ele alan yazarların ve bürokratların bir kısmı, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik gerçeklerden tamamen uzaktırlar. Okudukları Batı eserlerinin kendilerine yaramayacağı düşüncesinde olan bu bürokratların oluşturdukları “bürokratik kapitalizm”e karşı ilk tepki gösterenler “Yeni Osmanlılar” olmuştur (Berkes, 1972).

Yeni Osmanlılar ve Jön Türk hareketlerinde odak noktası olan “özgürlük” kavramı, özlemine duydukları demokratik kurumların, kısaca bugünkü “parlamenter demokrasi” yönetim biçiminin temelini oluşturduğu için liberal ekonomiden yana tavır almışlardır (Çavdar, 1982:86). İktisadi konuların gazetelere yansımaları Tanzimat ile birlikte ayrı önem kazanmıştır. Basında iktisadi haberlerin yer almasının başlıca nedeni, siyasi ve iktisadi konjonktürde ortaya çıkan hızlı değişimler, her gün biraz daha sertleşen ekonomik sorunlar ile baş edebilmek özellikle Kırım Savaşı'nın oluşturduğu yüksek gerginlik ve onun ile gündeme gelen ‘istikraz’ sorunudur. Bunu aynı dönem içerisinde kredi kurumlarını örgütleme çabaları ile ilgili sorunlar izlemiştir. Böylece gazeteler, iktisat ile ilgili haberleri toplumsal bir duyarlılık içerisinde okurlarına aktarmaya çalışmıştır. Özellikle Şinasi, *Tercüman-ı Ahval*'de toplum meselelerini değerlendirirken, bu meselelerin içinde yer alan iktisadi olgulara da dikkat çekmiştir. Ayrıca gazetesinde Mehmed Şerif Efendi'ye bir sütun ayırması, onun iktisat kitabını tanıtan bir yazı yazması, Şinasi'nin serbest ticaret anlayışını benimsediğinin bir göstergesidir (Sayar, 2009:282). Yeni Osmanlılar, gazetecilik faaliyetleri içinde iktisadi sorunlara büyük yer vermişler, *Hürriyet*, *Ulum*, *İttihad*, *Terakki*, *İbret* ve *Basiret* gibi gazetelerde iktisadi sorunları konu edinmişlerdir. Bu gazetelerde

Namık Kemal'in iktisadi konulardaki yazıları incelendiğinde liberal kapitalizmin savunuculuğunu yaptığı görülür (Çakmak, 2011:130-131). II. Meşrutiyet'ten sonra liberal görüşün Mehmed Cavid Bey'in düşüncelerinde daha somut bir şekle kavuştuğu görülmüştür. Gazete sütunlarında rastlanan ekonomiye dair haber ve bilgilerin dışında, 1850-1908 yılları arasında çok az bilimsel dergi yayımlanmıştır. İktisadi yazıların bir dergi bünyesinde toplanarak yayımlanması *Mecmua-i Fünun* ile mümkün olmuştur. *Mecmua-i Fünun*'da Münif Paşa, Mehmed Şerif Efendi, Mehmed Said Efendi, Ohannes Paşa ve Vahan'ın yazıları yayımlanmış, bunlar Osmanlı iktisat düşünceleri dünyasındaki boşluğu ortadan kaldıran önemli çalışma örnekleri olmuştur. Ayrıca bu derginin 40 sayfalık bir ilavesi basılmış, bu ilave "İlm-i Tedbir-i Memleket" adı ile neşredilmiştir. Kim tarafından yazıldığı belli olmayan bu eser, soru-cevap biçiminde düzenlenmiş ve liberal düşünceye yönelik önemli bilgiler bu ek niteliği taşıyan eserde yer almıştır (Sayar, 2009:283-284). Başlangıçta bir bilim ve fen dergisi olan *Servet-i Fünun*, II. Abdülhamid döneminde görünüşte bir sanat ve edebiyat dergisi niteliği taşımasına karşın özünde liberal düşüncenin bir yayın organı olmuştur. 1908'den sonra yayımlanan *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası* liberal düşüncenin ideolojik temsilcisi niteliğini taşımıştır.

Ahmet İhsan *İlm-i Servet* adlı eserinde Adam Smith'in serbest ticaret ilkesini bütün çağdaş devletlerde kabul edilen bir kural olarak nitelendirerek liberalizmin önde gelen bir savunucularından biri olmuştur. Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid* adlı eserinde serbest ticaretin Osmanlı için gerekli ve önemli olduğunu belirtmiştir. Sakızlı Ohannes'in Osmanlı iktisat yazınına ilk önemli katkıları, Tercüme Bürosunda görevli iken, 1860'larda ekonomik konular hakkında yazdığı tanıtım makaleleridir. Makalelerinde, Smith'in insan toplumu görüşünün tanıtımını yapmış ve Smith'in iktisat ilkelerini açıklamıştır. Bununla birlikte, Ohannes'in makalelerinin diğer bir önemi, ekonominin imparatorluk çapında popülerleşmesine yardımcı olmasıdır (Kılınçoğlu, 2015:45). Sakızlı Ohannes Paşa'nın *İlm-i Servet-i Milel* adlı eseri Mekteb-i Mülkiye'de okutulmaya başladığı tarihten itibaren liberal görüş, yüksek öğrenim ortamına girmiştir. Mahmud Esad Bey, 1902'de *İktisad* isimli kitabını yayımlayarak serbest ticaret anlayışını bütün yönleri ile savunmuştur. Cavid Bey'in Darülfünun'da okuttuğu derslerde ve Rıza Tevfik ile birlikte çıkardığı *Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye* adlı dergide iktisadi liberalizm anlayışını sistemli bir biçimde savunmuştur (Kurdakul, 1997:131-133).

3.3.2. Liberal İktisadın Osmanlı'daki Temsilcileri

3.3.2.1. Sakızlı Ohannes Paşa

Siyasi ve idari çalışmalarının yanı sıra ilmi faaliyetleri ile de dikkati çeken bir kişidir. Mekteb-i Mülkiye'de iktisat ve usul-i idare dersleri veren Ohannes Paşa, iktisat düşüncesi üzerine yazı ve makaleler yayımlayan ilk Tanzimat aydınlarından biridir. Ohannes'in iktisat ilmi üzerine yazdığı bu makalelerinde Batı'daki yayınları yakından takip ettiği ve incelediği anlaşılır, hatta kendi yaşadığı dönemde dahi adı duyulmamış olan birtakım iktisatçıları tanıdığı görülür. *Mecmua-i Fünun* dergisinde yayımladığı "İlm-i Servet-i Milel" başlığı altındaki yazıları ile iktisat düşüncesinin Osmanlı aydınları içinde yayılmasını sağlamıştır. "İktisat" ya da Batı'da yaygın olarak kullanılan "Ekonomi Politik" yerine Smith'in *Ulusların Zenginliği* adlı eserinden esinlenerek "İlm-i Servet-i Milel" terimini kullanmıştır (Ohannes, 2005:13).

Ohannes Efendi, 1881 yılında yayımlanan *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel* adlı kitabının önsözünde, iktisadi doktrin tarihine bir giriş yaparak fizyokratlar ile Turgot'un iktisat ilminin temellerini attıklarını belirtir. Smith'in *Ulusların Zenginliği* eserinde iktisat biliminin sınırlarını çizdiğini ve genel kurallarını ortaya koyduğunu belirtmiş; ardından merkantilizm ve fizyokrasiden söz etmiş ve Smith'in yarattığı sistemin bu iki ekolden hangi noktalarda ayrıldığını açıklamıştır (Sayar, 2009:358). Ohannes *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel* adlı kitabının girişinde iktisadın siyaset ve ahlâk biliminden ayrılan yanlarını ortaya koymuştur. Ayrıca kitabın giriş kısmında servetin tanımına yer vermekte, bütün klasik iktisat kitaplarında olduğu gibi ihtiyaçların çeşitliliği ve bu çeşitliliğin uygarlığın gelişimi ile doğru orantılı olarak arttığını ifade ederek "fayda" ve "değer" kavramlarını açıklamıştır⁸⁰. Serveti, bu çerçevede içinde açıklamaya çalışmıştır. Buna fayda ve değer niteliklerini taşıyan şeylerin servet olabilmesi için tasarruf ve mübadele edilebilir olma niteliklerini de eklemiştir. Böylece klasik servet tanımını en eksiksiz hale getirmiştir. Özellikle devlet işlerinde çalışanların iktisat ilmini öğrenmelerinin çok önemli olduğuna işaret etmiştir. Çünkü bunlar ülkedeki ekonomik yaşamı idare etmeye ve düzenlemeye

⁸⁰ Sayar (2009:359-360), Ohannes Paşa'nın değer ölçüsü konusunda klasik iktisadi düşünce ile ayrıştığını ve daha çok "neoklasik" görüşe yakın görüşler beyan ettiğini söylemektedir. Buna göre emeğin, değer ölçüsü olamayacağı, bunun yerine ancak başka bir değer ile ölçülebileceğini belirtmesi bu farklılığı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Diğer yandan Ohannes'in fayda tanımının da sonrasında yapmış olduğu "faydayı değer teorisi içerisinde eritme" girişimi de bu iddianın geçerliliğini kuvvetlendirmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere Ohannes Paşa'nın modern iktisat düşüncesini tanıtmaktan çok bu iktisadi incelemeye ve değerlendirmeye ağırlık verdiği görülmektedir.

yönelik karar alan en üst mercilerdir. Bu kararların isabetli ve uygun olabilmesi için iktisat bilgisi gereklidir. Ayrıca Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* adlı eserinin önemine dikkat çekmiştir. Çünkü Smith, bu eseri ile ilk kez iktisat ilminin kendine özgü olan sınırlarını çizmiş ve genel ilkelerini ortaya koymuştur. Adam Smith'ten sonra Fransız Jean-Baptiste Say'e yer vererek Say'in Smith'in ortaya koyduğu ilkeler ile ilgili ortaya çıkan sorunların çözümüne önemli katkılarda bulunduğunu belirtmiştir (Ohannes, 2015:31-33). Ohannes Paşa, kitabını beş bölüme ayırmış ve bölümleri düzenlerken klasik iktisatçıların sistemi ile uyumlu otuz dokuz alt bölüm oluşturmuştur. Bu beş bölümü, sırası ile servetin üretimi, servetin piyasadaki dolaşımı, servetin bölüşümü, servetin tüketimi ve "bitirirken" olarak isimlendirmiştir (Çavdar, 1982:88-89).

Ohannes'e göre serbest girişim iktisadın temel ilkesidir. Bu ilkeye göre herkes mesleğini seçme özgürlüğüne, seçtiği mesleği yaparak ondan elde edeceği mal ve ürünü yurt içinde veya yurt dışında istediği fiyata satabilme serbestliğine sahiptir. Elde edilecek kâr ya da zarar, kişiye aittir. Buradan da üretimde serbestliğe ve serbest ticarete vurgu yapar (Ohannes, 2015:34). Bireysel çıkarlar ile toplumun genel çıkarları arasındaki uyumun serbest ticaret ve tam rekabet ile sağlanacağını öne sürerek toplumun genel çıkarları için bireysel çıkarların engellenmesinin ekonomik gelişmeyi olumsuz yönde etkileyeceğini savunmuştur (Çakmak, 2011:155). "İş özgürlüğü"nü kısıtlayan kural ve kurumların gelişmeyi engelleyeceğini ortaya koymuş, Osmanlı ülkesindeki esnaf ve zanaatkârlara yönelik örgütlerin ekonomik yapının ilerlemesi ve gelişimi üzerinde olumsuz etkiler yarattığını belirtmiştir.

Ohannes toplumun genel çıkarları adına devletin bazı alanlarda üretim yapabileceğini kabul eder, ancak bu ülkenin güvenliği ile ilgili alanlar ile sınırlı olmalıdır⁸¹. Hükümetçe verilen "yed-i vahid" ya da "gedik" gibi ayrıcalıkların ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerini de ortaya koyarak düşüncelerini şu şekilde sürdürmüştür: Fabrikaların serbest girişim tarafından yapılması, üretime geçmesi, özel teşebbüsün elinde olmalıdır. Çünkü devlet girişiminde oluşturulan fabrikalar çalışanların verimliliğini azaltmakta, buralarda ihtiyaçtan fazla memur ve işçinin istihdam edilmesi maliyeti arttırmakta ve bu tür fabrikaların özel teşebbüsün yarattığı fabrikalar ile rekabet edememesi söz konusu olmaktadır. Devletin madenleri işletmesinde de yukarıda belirtilen

⁸¹ Bununla beraber Ohannes, eğitim, posta teşkilatı ve para basımı gibi alanlardaki faaliyetleri devletin yüklenmesinin daha iyi olacağını ifade etmiştir (Çakmak, 2011:157).

sakıncaların geçerli olduğunu belirtmiştir. “Rekabet sanayinin hareketini sağlayan unsurdur” görüşünü ortaya koymakta ve serbest rekabet kurallarına karşı olan görüşlerin yanlış olduğunu öne sürmektedir. Buradan hareketle Ohannes, devlete ait fabrikaların ürettiği malların daha pahalı olduğunu iddia eder (Ohannes, 2015:39). Görüldüğü gibi Ohannes, devletin ekonomik müdahalesine her anlamda karşı çıkmış ve bu müdahalenin iktisat bilimine uygun olmadığını belirtmiştir (Çavdar, 1982:92).

“Sermaye” ve “tasarruf” kavramları üzerinde de duran Ohannes, sadece birikim yapmak ile sermayenin oluşmayacağını savunmuş, “sermaye sadece nakitten ibaret olmayıp servetin üretimine sarf olunacak mal ve araçların bütününe kapsamaktadır” diyerek Osmanlı toplumu içindeki sermaye anlayışının yanlışlığına dikkat çekmiştir. Sermaye konusunu işlerken özellikle iki noktaya dikkat çekmiştir: Birincisi, sermaye çoğaldıkça toplumdaki iş çeşitliliği ve işbölümünün artacağı, ikincisi ise, emek ve sermayenin kendi aralarında toplanmaya ve ortaklaşmaya eğilim içinde bulunduğu. Sermayenin birleşmesi ve ortaklığı “şirketleşme” olgusunu ortaya çıkaracaktır (Çavdar, 1982:93).

Mülkiyet hakkı Ohannes’in üzerinde önem ile durduğu bir başka konudur. Mülkiyet hakkının insan fitratından gelen bir hak olduğunu öne sürerken bu hakkın ilk çağlardan beri tüm toplumlarda az ya da çok görülmesinin bunun kanıtı olduğunu ifade eder. Ayrıca ekonominin gelişmesi ve sanayi üretiminin gerçekleşmesi açısından mülkiyet hakkının önemli olduğunu belirtir. İnsanın ürettiği mallara sahip olma, onu istediği gibi kullanma, tüketme ve idare etme hürriyeti olması gerektiğini kabul eder. Toprak mülkiyetini de bu açıdan değerlendirir ve adalet ilkesinin bir gereği olarak düşünür. Toprakta özel mülkiyete geçişin “gasp” olarak değerlendirilemeyeceğini öne sürer (Ohannes, 2015:40). Toprak ve tarıma ilişkin sorunlar ve toprağın yönetim biçimi üzerinde ayrıntılı bir şekilde duran Ohannes Paşa, tarımda büyük ve küçük üretici sorunlarını ele almış, büyük çiftliklerin her zaman istenilen verimi sağlayamayacağı olgusuna da yer vermiştir. Toprağı kim işletecek, biçiminde bir yaklaşım ile kiraya veya ortakçılığa vermekten ziyade toprağın bizzat sahibi tarafından işletilmesinin verimlilik açısından daha önemli olduğunu ortaya koymuştur (Çavdar, 1982:97).

Bu kitabında ulaşım ve iletişim ile ilgili bilgiler de veren Ohannes Paşa, bunların piyasanın yaygınlaştırılması ve büyütülmesindeki önemine değinmiştir. Ulaşım sisteminin

devlet eli ile mi özel kesim tarafından mı kurulacağı yönünde bir ayırım yapmasa da büyük şirketlerin eli ile yapılması gerektiğini sezdirmiştir. Ohannes Paşa, o günün koşullarında Osmanlı Devleti'nde ulaşım hizmetlerinin devlet eli ile geliştirilmesinin sakıncalarına değinmiş, özellikle demiryolu yapımı ve işletme faaliyetlerinin bütünü ile özel şirketlere bırakılması gerektiğini savunmuştur. Çünkü devletin elinde yeterli sayıda bilgili ve yetenekli eleman olmadığı gibi, mali bütçe de bu yükü kaldıracak güçte değildir. Ohannes'in bu görüşleri başlangıçta, Osmanlı aydınları ve siyaset adamları içinde hiç tartışılmamış, buna karşıt bir görüş öne sürülmemiştir. Bu kitap, 1881'de yayımlandığına göre İngiliz ve Almanların Osmanlı demiryollarındaki egemenliğine bilimsel bir gerekçe yaratmıştır (Çavdar, 1982:94-97).

Ohannes, serbest ticareti engelleyen her türlü uygulamaya karşı çıkmış, özellikle Osmanlı hükümetinin “yed-i vahid” ve fiyatlara “narh koyma” gibi eğilimlerini bildiği için bu tür uygulamaların devlete ne tür zararlar verdiğini örneklerle açıklamıştır. Serbest ticaretin yerini alan “himayeci” ve dış ticaret dengesini sağlamaya yönelik olan politikaların savaflara neden olduğunu savunmuş, bu iddiasını liberal düşüncenin temel mantığı içinde kanıtlaya yoluna gitmiştir⁸². Serbest ticaret yolu ile ülkeye gelmeyen dış sermayenin zor kullanılarak elde edilmesi yönteminin savaflara yol açtığını belirten Ohannes, himayeci ve dış ticaret dengesini sağlamaya yönelik olan tüm iktisat politikalarını savafların nedeni saymıştır (Çakmak, 2011:147). Serbest ticareti engelleyen yurt içi gümrüklerinin varlığını doğru bulmayarak dış ticarete serbestinin ülke çıkarlarına uygun olduğunu savunmuştur. Merkantilist ticaret dengesi kuramının yanlışlığı üzerinde durmuştur. Ohannes, sanayinin himaye edilmesine karşı çıkarak himaye edilen sanayi ürünlerinin yabancı ülkelere gelen aynı cins ürünlerden daha pahalı olacağını belirtmiş, herkesin yerli ürün tüketmeye mecbur kalacağı için yerli ürün ile yabancı ürün arasındaki fiyat farkının bireyleri zarara uğratacağını savunmuştur (Çavdar, 1982:102-103). Ayrıca dış ülkelere yapılan ithalatın artmasının sakıncalı bir durum yaratmayacağını da belirtmiştir (Çakmak, 2011:149). Fiyatın piyasada serbestçe arz ve talep yasalarına uygun olarak belirlenmesi gerektiğini ortaya koymuş ve fiyata devlet tarafından müdahale edilmesinin yanlışlığına değinmiştir.

⁸² Ohannes'in bu konudaki görüşleri, Mehmed Cavid Bey tarafından 1911 bütçesinin sunuş konuşmasında olduğu gibi tekrarlanmıştır.

Ohannes, sermaye taraftarı olan tutumunun bir sonucu olarak kâr ve faizi, sermayenin geliri olarak değerlendirmiştir. Faizin meşru olduğunu öne sürmüş, faizin olmamasının “akıl dışı” olacağını savunmuştur. Ayrıca nüfus artışı ile ekonomik gelişme arasında bir “doğru orantı” olduğuna dikkat çekmiş, nüfusun çoğalmasının milli gelirin miktarı ile orantılı olarak artacağını öne sürmüştür (Çakmak, 2011:153).

Devletin yoksullara yardım etmesi, Ohannes’e göre yanlış bir tutumdur. Çünkü bu yaklaşım yoksulluğun süreklileşmesine ve yaygınlaşmasına yol açacaktır. Bu iddiasını İngiltere’den verdiği bir örnek ile şu şekilde açıklamaktadır:

“Yoksul geleceğini düşünmek kaygısından kurtulduğu zaman atalet ve horlanmaya terk edilir. Bu nedenle, devletçe halka, ancak zorunlu durumlarda iane verilmeli, olağan durumlarda yapılacak yardımlar serbestçe kurulan derneklere bırakılmalıdır. Hatta derneklerin yardımları dahi, gerçekten yarar getirmesi için, ölçülü bir düzeyde tutulmalıdır. Yoksa resmi yardım hakkında söylenen sakıncalardan dernekler de kendilerini kurtaramazlar” (Aktaran: Çakmak, 2011:156).

Sonuç olarak Ohannes Paşa’nın iktisat bilimi ile ilgili çalışmaları, çağdaşları ile karşılaştırıldığında klasik iktisat düşüncesinin pozitif ve normatif boyutlarını ortaya koyup savunmada Namık Kemal’den daha dikkatli ve bilinçli bir çalışma yaptığı görülür. Akademik bir yaklaşım içinde klasik iktisadın temel ilkelerini olduğu gibi kabul edip benimsemez. Yer yer bu ilkelere karşı çıkarak yerine çok daha tutarlı ve uygulanabilirliği yüksek olan görüşler sunar. Bu yaklaşımı ile de Mehmed Şerif Efendi’nin iyi bir takipçisi olduğu söylenebilir. Ancak normatif dünyaya tek yönlü yaklaşması, Ohannes Paşa’nın akademik dikkati ile açıklanamaz bir durumdur. Bu noktada azınlık ideolojisinin savunucusu olarak değerlendirilebilir. Denilebilir ki Ohannes Paşa’nın iktisat bilgisi, derin bir bilgi ve kültür birikimi ile oluşmuş, soyut-somut ikilemini birçok Osmanlı aydınında olduğu gibi yaşamamıştır. Özellikle ekonomik liberalizme önem vermesi, gelecek kuşaklar içinde iktisadi hayatta dengenin ancak piyasa mekanizması ile kurulabileceğine inananların en güçlü temsilcisi olmuştur (Sayar, 2009:369).

3.3.2.2. Namık Kemal

Namık Kemal, XIX. yüzyıl Tanzimat aydınları içinde en çok edebiyat alanında tanınmış bir şahsiyettir. “Vatan şairi” olarak da anılan Namık Kemal, Türk şiirinde ilk kez “vatan, millet, hürriyet, esaret ve insan hakları” gibi kavramları kullanmıştır. Şiirlerinde

vatan sevgisini ve hürriyet özlemini coşkulu bir biçimde ifade etmiş, güçlü bir vatansever portresi çizerek vatan şairi olarak anılmayı hak etmiştir. Kısa süren yaşamına karşı oldukça üretken bir yazar olmuştur. Şiirin dışında roman, tiyatro, tarih alanlarında çok sayıda eser vermiş, ihtilalci ruh yapısı ve coşkulu söyleyişi yüzünden zaman zaman yurtdışına kaçmak veya sürgüne gönderilmek gibi zorluklar ile karşı karşıya kalmıştır.

Günümüzün edebiyat ve kültür ortamında şair, tiyatrocü ve romancı olarak tanınmasına karşın Namık Kemal'in yaşadığı dönemin koşulları içinde tarihçi ve iktisatçı kimliği daha ağırlıklı olmuş ve ön plana çıkmıştır. İktisat konusu ile ilgili düşüncelerini kimi kez siyasi ve edebi konulu yazılarında ortaya koymuş, kimi kez de doğrudan iktisadi düşüncelerini içeren yazılar yazarak bunları çeşitli gazetelerde yayımlamıştır. Bu yazılar değerlendirildiğinde, Namık Kemal'in iktisadi düşüncelerinde tam bir tutarlılık görülmez. Zaman zaman "himayeci" görüşe yakın, zaman zaman da "milli iktisat" anlayışını çağrıştıran görüşler ortaya koymuştur. Yaşadığı dönemin çalkantılı siyasi ortamı ve tartışmaları içinde yazdığı yazıların biçimlenmesinde bu durum etkili olmuş, bunları sistemleştirememiş, zaman zaman da düşünceleri arasında tutarsızlıklar oluşturmuştur. Namık Kemal'in tüm yazılarında ortak olarak şu sorulara cevap aradığı görülür: Osmanlı Devleti neden çökmüştür, bu çöküşü tersine çevirmek mümkün müdür, bunun için gerekli olan reformlar nelerdir? (Berkes, 2002:288). Bu bölümde liberal iktisadi savunan düşünceleri ortaya konacaktır.

Tanzimat'ın getirdiği serbestlik ve hürriyet ortamına büyük ümitler bağlayan Namık Kemal, bir süre sonra Tanzimat'a "muhalif" bir yaklaşım içinde olan Yeni Osmanlılar hareketine katılmıştır. Yeni Osmanlılar hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ile ilgili iki özellik ortaya koymuş ve devletin bunları dikkate alması gerektiğini savunmuştur: Birincisi, kendilerinden önce eser veren iktisatçıların "lüzum-ı sa'y ü amel" (iş ve işgücünün gerekliliği) ile ilgili devlete yapılan çağrıyla yetersiz görüyorlar, imparatorluğun iktisadi durumunun düzelebilmesi için çok yönlü bir çalışmanın yapılması gerektiğini öne sürüyorlardı. İkincisi, devletin sürekli borç alarak kalkınamayacağını belirterek en doğru çözümün yerli bir tüccar ve ticaret zümresi yaratmak, yerli bankalar kurmak ve yerli sanayiye sağlam temellere dayandırarak ülkeyi kalkındırmak olduğunu savunmuşlardır. Aydınların bu yolda milleti uyandırmaları ve onlara milli bir bilinç yaratarak enerji vermeleri gerektiği düşüncesindeydiler. Ayrıca temsili bir idarenin kurulmasını, ülkenin kalkınmasını yaratacak tek sistem olarak görüyorlardı. Bu yüzden

ki Yeni Osmanlılar dış ticarete müdahaleciliği esas olarak kabul ediyor, sanayi konusundaki anlayışlarında da Fehmi Ahmet Paşa'nın görüşlerini benimsiyorlardı. Namık Kemal'in kendi ifadesi ile:

“Devlet, hürriyet-i ticareti öyle bir zamanda ilân etti ki mülkümüzde sınaat ve marifet tamamile inkıraz halindeydi. O yolda haiz-i kemal olan Avrupa halkı vatanımıza yığıldı. Mamulâtının nefaseti ve bahaca ehveniyeti cihetiyle mülkümüzde yapılan şeyleri itibardan düşürdü. Tezgâhlar kapandı. Erbab-ı san'at harab oldu” (Aktaran: Mardin, 1985).

Yeni Osmanlılar hareketi içinde yer alan Osmanlı aydınları, ülkenin ekonomik yönden gelişmesi halinde Avrupa'nın sanayileşmiş ülkelerinin iştahını daha çok kabartacağını, bunun da devletin parçalanmasına yol açacağını ileri sürmüşlerdir. Namık Kemal ise bu düşünceye “serbest ticaret” yaklaşımının genel kuralları çerçevesinde karşı çıkmıştır (Çavdar, 1982:77). Osmanlı toplumunun Avrupa'daki gelişmiş uygarlık ile bütünleşmesi Namık Kemal'in en büyük hayali olmuştur. Bu çerçeve içerisinde bireysel ve toplumsal özgürlüklere büyük değer vermiştir. Namık Kemal'e göre devlet gerekli ıslahatları yaparsa ticaret artacak, ticaretin artması ile Avrupa ülkeleri de bundan yararlanacaktır. Bu düşüncesini açıklarken: “Altın bir vasıtaadır; servet ise ihtiyaç veya arzuyu karşılayan şeylere denir.” yaklaşımını getirerek merkantilist düşünceye karşı çıkmıştır. Daha sonraları yazdığı yazılarda serbest ticaret kuramının bu ilkesini sürekli biçimde savunmuştur. *İbret* gazetesinde 1872'de yayımladığı bir yazısında da Osmanlı ülkesindeki gerilemenin ana nedenini özel girişimciliğin ve Batı'daki gibi şirketlerin bulunmamasına bağlamıştır. O dönemin yaygın görüşüne göre servet birikiminin olmaması, fabrikaların, büyük ticaret şirketlerinin ve bankaların kurulamamasına yol açmıştır. Namık Kemal, bu anlayışı reddeder, ona göre Osmanlı Devleti'ndeki sermaye birikiminin oluşmamasının nedeni, servetin olmaması değil, sanayi, ticaret ve bankaların gelişmemesi yüzünden bir birikimin ortaya çıkamamasıdır. Eğitim, ticaret ve zanaatta gelişmek ve birikim yaratmak bu sorunu çözecektir. Namık Kemal'in *İbret* gazetesinde yayımladığı “Tekâlif” incelemesi, o güne dek Osmanlı bünyesinde ortaya konan görüşlerin en “bilimsel”, en derli toplu olanıdır. Namık Kemal, bu yazısında serbest ticaret kuramını engelleyen keyfi vergilendirmenin önüne geçmenin gerekliliğini savunmuş ve bu vergi sisteminin geniş halk yığınlarını ezip yoksullaştırdığını öne sürmüştür. On maddede topladığı vergi ile ilgili düşünceleri, çağdaş maliye kuramları ile oldukça uyumlu görünmektedir (Çavdar, 1982:78-79).

Namık Kemal'in liberalizmi savunan şu yaklaşımını da dikkate almak gerekmektedir: Devletin milli eğitim, sağlık ve yapması gereken hizmetlerin yükümlülüğünü alması yeterlidir. Devlet bu sınırları aşarak ekonomiye müdahale etmemelidir. Bu anlayışı şu sözler ile ifade eder: “Hükümet, halkın ne babasıdır, ne hocasıdır, ne vasisidir ne de lalasıdır. Hükümetin asli görevi adaletin yerine getirilmesinden ibarettir” (Aktaran: Çavdar, 1982:81). Bu yaklaşım, bir yurtsever olarak Namık Kemal'in neden liberal ekonomiyi tercih ettiğinin de bir açıklamasıdır. 1872 yılında *İbret Gazetesi*'nde yazdığı “İbret” adlı yazısında Namık Kemal, “bin şirketten servetli adamların, bir devletten kuvvetli şirketler peydah ettiklerini” söyleyerek Avrupa'nın iktisadi hayatında şirketlerin çok önemli bir rolü olduğunu belirtir (Aktaran: Şirin, 2009:328). Osmanlı Devleti'nin yüzyıllarca müdahaleci ‘peder’ rolünü oynamasına karşı çıkmaktadır. Her alanda istediği özgürlük, liberal ekonomiyi savunmasında belki de en önemli etkidir. Avrupa'nın ticaret yolu ile imparatorluğu sömürmesine karşı çıkmak ile birlikte Osmanlı yönetimini de bu konuda bilinçsiz, duyarsız ve gelişmelere karşı yetersiz kalmak ile suçlamıştır (Çavdar, 1982:82). Bu konuda Namık Kemal, şunları söylemiştir:

“Bir fabrikamız yok. Mülkümüzde sanat ne ile ileri gider? Bir şirket tesisine muvaffak olamadık. Ticaret böyle mi terakki bulur? Bir Müslüman bankası var mı? Beynimizde servet nasıl vücuda gelir? Servetimiz olmadığı için marifetten, şirketten, sanattan, ticaretten maarifimiz, ticaretimiz olmadığı için servetten ilelebet mahrum mu kalalım?” (Aktaran: Şirin, 2009:328-329).

Sorduğu sorulara karşılık Namık Kemal, şöyle cevap verir:

“Elbette hayır. Onun için çözüm, çalışmak, çalışmak, çalışmaktır. İnsanlar bir araya gelip bir fabrika olmazsa, ufacık bir tezgâh peydah edip kazandıkları para ile ufacık bir şirket, onun kârıyla da ufacık bir banka kurulabilir. Bu olduktan sonra kendilerince zenginliğin başlaması tabiidir. Önce zenginleşmek, sonra banka, sonra fabrika, sonra mektep yapmak murad olunursa bizce bu maksat için kimya ve define aramaktan başka çare yoktur” (Aktaran: Şirin, 2009:329).

Bir başka yazısında artan ithalatın ülkenin ekonomik gücünü zayıflattığı düşüncesine karşı çıkmaktadır. Bu düşüncesi Ohannes Paşa'nın görüşleri ile paralellik arz eder. Namık Kemal, bu düşüncesini kanıtlamak için şöyle der: “Dünyada her şey insanın bir ihtiyacını karşılamaktadır. Bir yerde fazla malın bulunması servet açısından nasıl zararlı görülebilir? Mal geliyor ama karşılığında altın çıkıyor gibi sözlere de itibar olunmasın, dünyada altın mal almaktan başka neye yarar?” (Aktaran: Çavdar, 1982:83-84). Her Osmanlı aydını gibi Namık Kemal de Osmanlı Devleti'ndeki çöküşün nedenleri üzerinde

durmuş ve çöküşü ekonomik büyümenin yavaşlamasına bağlamıştır. Bunu durdurmak için Batı Avrupa ülkelerindeki gelişmişlik düzeyine çıkılmalı, bunun yapılabilmesi için de eğitimin yaygınlaştırılması ve çağdaş bir nitelik kazanması gerektiğini öne sürerek “serbest ticaret” kurallarının bütünü ile uygulandığı bir ekonomik yapının kurulmasının zorunlu olduğunu belirtmiştir (Çavdar, 1982:84).

Namık Kemal’e göre Osmanlı Devleti’nin ilerlemesine engel olan şey, “İslâmiyet” değildir. Batılı ülkelerin yarattığı bu anlayış, tümü ile gerçek dışıdır. Geri kalmışlığı yaratan asıl neden Tanzimat idarecilerinin başarısızlığıdır. Devletin ilerlemesini kısıtlayan Tanzimat’ın Avrupa’nın ekonomik ve siyasal gücü karşısındaki tutumudur. Namık Kemal, Avrupa’nın ekonomik ve sanayi alanındaki üstünlüğünün Osmanlı milleti üzerinde “hükmedici” bir güç haline geldiğini görmüş, bu bağlamda Osmanlı ekonomisi, finans çevreleri, idaresi ve eğitim koşullarının olumsuz yönlerini gözlemleyerek ortaya koymuştur. Namık Kemal, Batı uygarlığının üstün ve yararlı olan her düşüncesi ve aracının kayıtsız şartsız alınması gerektiğini savunmuş, “uygarlık” sözü ile de endüstri, teknoloji, ekonomi, askeri güç, basın ve eğitimi kastettiğini anlaşılmıştır (Berkes, 2002:300).

Namık Kemal, ekonomik görüşlerini tek bir kitapta toplamamıştır. İktisadi konular ile ilgili düşüncelerini içeren yazılarından “liberal ekonomi” üzerinde olanları, belli bir tutarlılık gösterecek şekilde verilmeye çalışılmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Namık Kemal’in kapitalist düşünceye yakın durması, devletin kurumlar ve halk üzerindeki baskıları ortadan kaldırmasını istemesi ve insan hürriyetine, hak ve adalet kavramlarına aşırı düşkün olması ile açıklanabilir.

3.3.2.3. Mehmed Cavid Bey

İttihat ve Terakki döneminde Maliye Nazırlığı (Bakanlığı) görevi üstlenen Mehmed Cavid Bey, politik kimliğinin dışında “iktisatçı” kimliği ile de çalışmalar yapmış bir bilim insanıdır. Mehmed Cavid Bey’in iktisadi düşüncelerini içeren yazıları “İlm-i Servet” adlı başlık ile II. Abdülhamid döneminde *Servet-i Fünun* dergisinde tefrika edilmiştir. Daha sonra *İlm-i İktisad* kitabını yazan Cavid Bey, buradaki görüş ve düşüncelerini Paul Leroy Beaulieu ve Charles Gide’ye dayandırmıştır. Sakızlı Ohannes’ten beri Osmanlı toplumuna yerleşmiş olan “serbest ticaret” anlayışını savunmuştur. Osmanlı ekonomisinin kalkınmasını dünya ekonomisi ile bütünleşmekte gören Mehmed Cavid Bey, İttihat ve

Terakki döneminin iktisat politikalarında önemli düzenlemeler ve değişiklikler yapmış, bu yönü ile hem eleştirilmiş hem de takdir toplamıştır. Ülkedeki sermaye birikiminin dünya ekonomisi ile bütünleşecek güçte olmaması nedeni ile bir yandan özel teşebbüsü geliştirmeye, diğer yandan da yabancı sermayeyi Osmanlı Devleti'ne çekmeyi amaçlamış, yabancı sermayeye dayanan şirket ve bankaları desteklemeye çalışmıştır. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin hızla dağılması, Mehmet Cavid Bey'in uygulamalarında da önemli farklılıklar oluşturmuştur. Örneğin kapitülasyonları kaldırma teşebbüsünde bulunmuş, Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulmasına öncülük etmiş, İstihlak-ı Milli Cemiyeti'ne katılmıştır. Mehmed Cavid Bey'in iktisadi düşünceleri ile ilgili makalelerinin dışında *İlm-i İktisad – Mekteb-i İdadiye Mahsus* adlı eseri bulunmaktadır (Çakmak, 2001:VII-X).

Osmanlı politik iktisat düşüncesinde liberalizmin önemli savunucularından biri olup hem teorik hem de pratik yönden modern iktisadın Osmanlı ülkesinde gelişmesine katkıda bulunmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Darülfünun'da okutulmak üzere yazdığı *İlm-i İktisad* adını taşıyan kitabının dışında liberalizm konusundaki düşüncelerini aktardığı diğer bir kaynak ise *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'dır (Doğan ve Alkan, 2010:3-4). İktisadi konuları ele alış bakımından Osmanlı'daki ilk liberal derginin kurucusu olup dergide iktisadi liberalizm ile ilgili çok sayıda makale yazmıştır. Diğer liberal iktisatçılardan farklı olarak toplum ve siyaset üzerinde durmuş, devleti “millet” halinde varlık bulan bir toplumun ortak organı olarak tanımlamış ve devletin bazı asli görevlerini belirterek sınırlarını çizmiştir. Bu görevleri sırası ile güvenlik hizmetleri, çeşitli kanunlar çıkararak toplumsal hizmetleri yerine getirmek, bunları yaparken baskıdan ve keyfi uygulamalardan kaçınmak, ortaya çıkabilecek iç ve dış tehlikelere karşı önlemler alarak devletin varlığını korumak olarak belirtmiş, ancak devletin bireylerin şahsi girişimlerine engel olacak alanlara el atmaması yönünde bir saptama yapmıştır (Genç ve Özgür, 2011:XXXIX). Bu yönü ile Mehmed Cavid Bey, hem siyasi hem iktisadi yönleri ile liberalizmin güçlü savunucularından biri olmuştur. Liberal devlet anlayışını şöyle ifade etmiştir: “Devlet, millet halinde teşekkül etmiş cemiyetin uzv-ı müştereki olup en büyük vazifesi emniyet ve selamete müteallik olan hizmetidir ki bu da hem dâhili hem haricidir” (Aktaran: Karaman, 2001:14). Devletin sınırlarını bu şekilde çizen Cavid Bey, hürriyet kavramını çok önemsemiş ve hürriyeti iktisadi gelişmenin “olmazsa olmazı” olarak görmüştür. Ticaretin de hürriyet ile varlığını sürdürebileceğini savunmuş, hükümetin hürriyet üzerindeki müdahalelerine karşı çıkmıştır. Ülkedeki hürriyet ortamının Meşrutiyet

ile sağlanacağına inanmıştır. Cavid Bey'e göre Meşrutiyet sayesinde millet refah ve saadete ulaşacak, ancak Meşrutiyet idaresi vatanın içeride ve dışarıda korunmasını gerçekleştirecektir (Karaman, 2001:13-14).

Cavid Bey, dünyada yaşanan gerçeklik dikkate alındığında liberalizmin tam anlamı ile uygulanamayacağını bilmekte, bu nedenle de liberal teori ve uygulamaları birbirinden ayırmaktadır. İktisat teorilerine yer verirken hangi nedenler ile sapma olduğunu ya da olması gerektiğini açıklamakta, diğer ülkelerdeki durumu ve Osmanlı Devleti'ndeki gelişimi karşılaştırmalı bir biçimde ortaya koymaktadır. Ülkenin sahip olduğu kaynaklara uygun bir üretim yapılması, bu üretimin finansmanı ve elde edilen mamul-mahsulün satılması Cavid Bey'in serbest ticarete yönelik görüş ve açıklamalarının ana konusudur (Karaman, 2001:14).

Korumacı politikalara karşı çıkan Mehmed Cavid Bey, uluslararası ilişkilerdeki değişimlere bağlı olarak devletin konumunun da değişeceğini öne sürmekte, dış güçler ile savaş yolu ile mücadele etmek yerine ekonomik imtiyazlar için mücadele etmenin daha önemli olduğunu vurgulayarak uluslararası diplomasi'nin temel konusunu artık "ticaret siyaseti"nin oluşturduğuna dikkat çekmiştir. Çünkü Mehmed Cavid Bey'e göre ticari hayat, "milli" olmaktan çıkarak evrensel bir boyuta taşınmış bu neden ile ülkeler ticari konumlarını güçlendirmek için birbiri ile rekabete girmiştir (Mehmed Cavid, 1326H.). Mehmed Cavid Bey, rekabetin ana gücünü tüccarlar oluşturduğunu düşünmektedir. Bu yüzden devletler tüccarlarının ticari menfaatlerini korumalıdır. Ayrıca devlet kendi tüccarlarının serbest ticaretini engelleyecek düzenlemeler yapmamalı, başka ülkelerde de böyle düzenlemelere kendi tüccarlarını korumak adına izin vermemelidir. Uluslararası ticarete izlenecek politikaların belirlenmesinde tüccarların da görüş ve düşüncelerine başvurulmalı, tüccarların devlet bürokrasisini yönlendirmede belli bir etkilerinin olmasına izin verilmelidir (Genç ve Özgür, 2011:XL).

Mehmed Cavid'e göre siyasal özgürlük, ekonomik gelişmenin bir ön koşuludur. Bu neden ile liberal demokratik ilkeler üzerine kurulmuş siyasal bir yapı gereklidir. Osmanlı'da bu özgürlüğün 1908'den sonra kurulan Meşrutiyet yönetimi ile sağlandığını belirterek Meşrutiyet'in bir amaç değil, araç olarak görülmesi gerektiğini öne sürmüş, asıl amacın ekonomik ve siyasi gelişmeyi güvence altına alan bir özgürlük ortamı olduğunu vurgulamıştır. Ancak böyle bir ortamda bireyin can ve mal güvenliğinin sağlanacağını,

devletin eğitim, adalet, bayındırlık gibi alanlarda gerekli olan yatırımları yapabileceğini; tüm toplumsal yapının ancak böyle bir ortam içinde korunabileceğini belirtmiştir. Siyasi yapı içinde bireylerin kendi çıkarlarını koruyabilmeleri adına karşılarında hiçbir engelin bulunmaması gerektiğini öne sürmekte, toplumun her bireyinin serbest bir biçimde örgütlenmesinden yana bir tavır sergilemekte, işçi-işveren örgütlenmesine önem vermektedir (Kansu, 2004).

Mehmed Cavid Bey, *İlm-i İktisad* kitabında korumacılık politikasını şiddetli bir biçimde eleştirmiş, korumacılığa karşı son derece tutarlı tezler öne sürmüştür. Kalkınmanın içe kapanma ile değil, eğitimin, bilimin ve sermayenin yayılması ile sağlanabileceğini savunmuştur. Bir milletin her alanda (ziraat, ticaret, sanayi) kendine yeterli olmasının gerçekçi olmadığını vurgulamış, bunlardan biri ile ilgili kendine yeterli olmayan bir devletin korumacılığa kalkmasının ülke ekonomisine ve devletin maliyesine büyük zararlar verebileceğini öne sürmüştür, “mutlak üstünlük” kuralı ile değil, rekabet edilebilecek alanlarda sanayi yatırımları yapılmasının ülke ekonomisinin gelişmesinde çok daha faydalı olacağını ifade etmiştir. Devletin temel görevlerine birtakım ekonomik görevlerin eklenmesinin doğru olmayacağı düşüncesini savunmuş, buna örnek olarak da devlet eli ile kurulan sanayi kuruluşlarındaki başarısızlığı göstermiştir. Devletin doğrudan yapacağı yatırımların serbest girişimciliği engellediğini, toplumun genel çıkarlarından çok özel çıkarlara hizmet ettiğini ve toplum katında adaletin bozulduğunu öne sürerek bir grup girişimciyi koruyarak fırsat eşitliğinin ortadan kalktığını ve devletin “tarafsızlık ilkesi”ni bozulduğunu söylemiştir. Mehmed Cavid, kooperatifçiliği liberal ekonomik düzene karşı olarak görmüş ve kooperatifleşme hareketine de olumlu yaklaşmamıştır. XX. yüzyılın başında kapitalizmin ezdiği küçük esnafın korunması amacı ile gündeme gelen “özel mülkiyeti reddetmeyen, ama serbest rekabet koşullarını da kabul etmeyen” bir temele sahip kooperatifçilik anlayışını reddetmiş, üretici ile tüketici arasındaki aracılığı bütünü ile ortadan kaldırmanın mümkün olmadığını belirtmiştir (Kansu, 2004). Kooperatifleşme üzerine Cavid Bey, görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“İşçilerin durumunu refah seviyesine ulaştırmaya, özellikle kendilerini aşağı (düşük) ücretten çıkarıp doğrudan doğruya sermaye sahibi veya müteşebbis mertebesine yükseltmeye hizmet edeceği iddia edilen müesseselerden sayılan yardımlaşma kooperatifleri, önemli bir mevkiye sahiptir. Bu kooperatiflerin (...) her birinin işçinin maddi, manevi menfaatleri olduğunu inkar etmemekle ve bunların seviyesinde işçilerin hallerinde bir refah ve huzur meydana gelebileceğini kabul etmekle beraber, yardımlaşma kooperatiflerinin taraftarları ve müdafaa edenlerinin zannettikleri şekilde

işçileri ücretli durumundan kurtarmaya hizmet edeceklerini doğru bulamayız (...) Yardımlaşma kooperatifleri hakkında hükümete düşen vazife, bunların serbestliklerini temin etmek, teşekküllerine engel olmamaktır. Yoksa tahsisler, imtiyazlar vererek bu teşekkülleri teşvik etmek doğru değildir” (Mehmed Cavid, 2001:172-176).

Mehmed Cavid Bey, Osmanlı Devleti'nin tarım elverişli topraklarının ve zengin madenlerinin sayesinde çok kısa sürede önemli bir tahıl ve maden kaynağı haline gelebileceğini öne sürmüş, iktisadi yönden kalkınabilmek için tarımda uzmanlaşmanın önemine değinmiştir. Osmanlı'nın zirai üretimde gelişmesi ve Avrupa ülkeleri ile bu yönde rekabet etmesi, onun çıkarlarına olacaktır. Büyük sanayiye geçmek, sermaye ve vasıflı işgücü gerektirir. Bunu ithal etmek çok pahalı olacak, üreticiye de tüketiciye de yarar getirmeyecektir. Bununla ilgili Mehmed Cavid Bey, şu görüşleri aktarmıştır:

“(...) İşte bu sebeplerden dolayı sanayi himaye etmek için ne hükümet bütçesine tahsisatlar koymalı, ne efrad bütçesine masraflar tahmil eylemelidir. Bırakmalı ki, sermayeler kendi mecralarını kendileri tayin etsinler; müsaade etmeli ki, hükümet vergi olarak aldığı paraların bir kısmını şamil olacak hususat-ı nafiaya, tamim-i ziraate tahsis eylesin. Yine tekrar ederim ki, bizim istikbalimiz ziraat ve ticarettedir; sanayide değil. Hakikat-pezir olmayacak emellerin arkasından koşarak kuvvetimizi heder edeceğimize memleketimizin istidadını takdir ederek, ihtiyacatını ölçerek adımlarımızı atacak olursak elbette daha sağlam bir toprak üstünde yürümüş oluruz” (Aktaran: Karaman, 2001:17).

Mehmed Cavid Bey'e göre yerli sanayinin gümrük duvarları ile korunması, onu rekabetten yoksun bırakacak, Avrupa ile rekabet edemeyecek ve yerli sanayi bu nedenle gelişemeyecektir. Ayrıca pazarlara yönelik üretimin yapılabilmesi, üretilen malın pazarlara ulaşabilmesi için Osmanlı'nın ulaşım sorunlarını çözmesi gerekmektedir. Cavid Bey, tarım ürünlerinin pazarlara ulaşmasında önemli olan demiryolu ve buharlı gemi gibi ulaşım olanaklarının geliştirilmesinin önemli olduğunu savunmuş, yabancı sermayenin Osmanlı sanayisi yerine bu alanlara yönlendirilmesinin daha faydalı olacağını belirtmiştir (Genç ve Özgür, 2011:XLI- XLII).

Osmanlı'nın Avrupa uygarlığının gerektirdiği kurumları meydana getirmek için yeterli sermayesinin bulunmadığını öne süren Mehmed Cavid, bu neden ile yabancı sermayenin gerekli olduğunu öne sürerek bu sermayenin ya devletin doğrudan borçlanması ile ya da imtiyaz verilen şirketler ve onlara borçlanma ile sağlanabileceğini belirtmiştir. Ancak yabancı sermayenin ülkeye getirilebilmesi için sermaye sahiplerinin güvenini kazanmanın önemli olduğuna işaret etmiştir. Bunu bir program dahilinde sıra ile yapılmasını önermiş, birçok işe birden başlayacak büyük bir programın doğru olmadığını

belirtmiştir. Yapılacak işlerin önemine göre sıralanmasını, bunları gerçekleştirebilecek şirketlerin aranmasını ve bu şirketlerin bu işi yapmaya özendirilmesinin gerekliliğini belirtmiş, bu şirketlerin güvenini sağlamak için bütçedeki gelir kaynaklarının belirtilmesini, ülke içinde güvenliğin sağlanarak karışıklıkların önlenmesini ve sermaye sahiplerinin şirket kurma işinin kolaylaştırılmasını istemiştir. Ancak, yerli sermaye ile kurulan küçük şirketlerin yabancılara geçmesinin doğru olmadığına da inanmaktadır. Büyük bayındırlık işlerinde yabancı sermayenin gerekli olduğunu savunmaktadır (Mehmed Cavid, 1908).

Serbest ticarete dış ticaretin önemine vurgu yapan Mehmed Cavid, dış ticaretin gerekliliğini ve yararlarını beş maddede sıralamıştır. Bu maddeler, aslında korumacıların eleştirilerine karşı bir cevap niteliği de taşımaktadır: Birincisi, bir ülke kendi topraklarında yetişmeyen veya kendi toprağının altında var olmayan ürünleri ve madenleri dış ticaret ile alabilirler veya bazı ürünleri ithal etmek içeride üretmekten daha ucuza mal olabilir. Dolayısıyla dış ticaret hakkında karar verilirken ithalat ve ihracat arasındaki mutlak rakamlara bakmak sağlıklı ve yeterli olmayabilir. İkincisi, bir ülkede yetişen ürün ya da üretilen mamul, herhangi bir afet, salgın hastalık gibi nedenler ile geçici de olsa ihtiyacı karşılamaya yetmeyebilir. Uzun süreden beri kullanılan ve alışkanlık haline gelen mallar da zorunlu ihtiyaçlar içindedir. İşte bu neden ile bu eksiklik dış ticaret yolu ile giderilebilir. Böyle bir durumda dış ticaret, doğal şartlar veya başka ihtimallere karşı ülkeler arasında karşılıklı bir “sigorta” işlevi görür. Üçüncüsü, dış ticaretin işbölümünü geliştireceği ve üretim gücünü arttıracacağı yönündedir. Yani, serbest mübadele, ülkeler arasında genel bir pazar yaratacağı için işbölümünü geliştirir, her ülke bu sayede daha az emek ile daha çok mal üretir konuma gelir. Dördüncüsü, dış ticaretin rekabeti arttıracacağı görüşüdür. Bir ülkenin kalkınmasındaki temel dinamik, serbest rekabettir. Serbest mübadele rekabeti geliştirip yaygınlaştırır. Mehmed Cavid bunu şöyle açıklamıştır: “Dar bir çevrede, bazı malların üreticileri sayıca az olduğunda aralarında tüketicilerin aleyhine anlaşma yapabilirler ve fiyatları yükseltebilirler, piyasaya yeni giren üreticiler aleyhine de fiyatları birden düşürüp onları yok ettikten sonra tekrar arttırabilirler” (Mehmed Cavid, 2001:269-271). Beşincisi ise, uluslar arası rekabetin zihniyetleri de değiştireceği görüşüdür. Çok geniş de olsa bir pazar, dışa kapalı ise zaman içinde değişen ve gelişen üretim tekniklerinden haberdar olamaz. Haberdar olsa dahi bunlar yeni yatırımlar gerektireceği için bunların gerektirdiği maliyetleri üstlenmek istemez. Serbest dış ticaret tüm bu sakıncaları ortadan kaldırır. Ayrıca serbest ticaret yalnızca mal alışverişini sağlamaz, fikir

alışverişine de yol açarak ulusların birbirlerini daha iyi tanınmasına, çeşitli yönlerden etkileşime girerek değişme ve gelişmelerini sağlar. Ayrıca uluslararası sorunların azalmasına da yardımcı olur (Mehmed Cavid, 2001:271-272).

3.3.2.4. Ahmed Şuayb

Ahmet Şuayb'ın liberal anlayışı benimsemesinin temel dayanağı, liberalizmin ana kurallarından biri olan “toplumsal değişimin kaçınılmazlığı”dır (Akpolat Davud, 1994:44). Değişimi bir doğa yasası olarak kabul eden Şuayb, değişimin beraberinde gelişmeyi de sağladığına dikkat çekmiş, medeniyetin ilerlemesinin bu değişim sayesinde olduğunu ve bilimin bu ilerlemede en büyük rolü üstlendiğini belirtmiştir. Medeniyet evrenseldir, ölçütü de “bilimsel ilerleme”dir, diyen Şuayb, toplumlar arasındaki eşitsizlikleri kültürel farklılıklar ile açıklamanın mümkün olmadığını, Osmanlı Devleti ile Batı arasındaki farklılığın temelde bilimsel düzeydeki farklılık olduğunu öne sürmüştür. Bu farkın ortadan kalkması için bilimsel düşüncenin önündeki engellerin kaldırılması gerektiğini savunmuş, bu engellerin ise mutlakiyetçi yönetim ve dini kurumların toplum üzerindeki egemenliği olarak belirlemiştir. Bunları aşmak için liberal bir parlamenter düzenin kurulmasını, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılarak laik bir düzene geçilmesini savunmuştur. 1908 Meşrutiyet'in ilânı ile Osmanlı'nın artık Avrupa uygarlığına eklemlendiğini savunmuştur. Avrupa'nın XVIII. ve XIX. yüzyıl liberalizminin düşüncelerini benimseyen Ahmed Şuayb, vicdan ve inanç özgürlüğünü, düşünce özgürlüğünün bir parçası saymış ve kısıtlanmalarına karşı çıkmıştır (Kansu, 2004).

Ahmed Şuayb, parlamenter düzeni, laikliği, din ve vicdan özgürlüğünü, Avrupa toplumlarında burjuvazinin gelişmesi ve kapitalistleşme olgusu ile birlikte düşünmüştür. Tarihin evriminin manevi değerler aracılığı ile değil, ekonomi aracılığı ile olduğunu öne sürmüş, tarihi açıklamakta ekonomik yapıların önemine dikkat çekmiştir. Burjuvazi, kapitalizm ve modern toplum yapısı arasındaki sıkı bağlara işaret etmiştir. Mutlakiyetçiliğin özel girişimciliği engellediğini vurgulamıştır. Ahmed Şuayb'a göre kapitalist ilişkilerin ve kapitalist üretim tarzının yerleşmesi ile dünyada paranın egemenliği başlamıştır. Rönesans'tan itibaren gelişme ve güçlenen ticari kapitalizm ile birlikte önem kazanan ve tek başına büyük bir güç haline gelen para, artık bireylerin toplumsal konumlarını belirleyen en önemli öge durumuna geçmiştir. Liberal dünya görüşü çerçevesinde para, insanı özgürleştirmekte, parasızlık birçok toplumsal soruna yol

açmaktadır; bu sorunların ise yine ekonomik gelişme ile çözüme kavuşturulacağını belirtmektedir. Ahmed Şuayb, kapitalizmin tüketim toplumu yarattığını kabul etmiş, fakat bunu kapitalist bir gelişmenin sonucu olarak görmüştür (Kansu, 2004).

1908'den sonra Darülfünun'da hukuk dersleri vermiş ve *Hukuk-u İdare* adlı iki ciltlik bir kitap hazırlamıştır. *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'ndaki makaleleri ve *Hukuk-u İdare* kitabı bir bütün olarak değerlendirildiğinde Şuayb'ın daha çok kapitalizmin gelişme süreci ile ilgilendiği görülür. Kapitalist ekonomik düzenin ve bu düzen ile ilgili XIX. yüzyıl boyunca baskın bir biçimde kendini gösteren liberal ekonomik kuramın anlatıcısı ve savunucusu daha çok *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'nın kurucularından olan Mehmed Cavid tarafından yapılmıştır (Kansu, 2004).

3.3.2.5. Prens Sabahaddin

1879'da dünyaya gelen Prens Sabahaddin, II. Abdülhamid'in kız kardeşi Seniha Sultan'ın oğludur. 1899'da babası Mahmud Paşa ile birlikte Paris'e kaçmış, II. Abdülhamid istibdadına karşı olan Jön Türk hareketinin içinde yer almıştır. "Birinci Jön Türk Kongresi" toplantısına katılmış, bu toplantıda Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için dış müdahalenin gerekliliğini savunan Ermenilerden yana tavır alarak Ahmed Rıza'nın başını çektiği ve ileride "İttihatçılar" olarak anılacak grubun bu müdahaleye şiddet ile karşı çıkması ile Jön Türklere ayrı düşmüştür (Lewis, 2007:200). Bu ayrılıktan sonra "Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni kurmuş, diğer muhalifler "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adı altında toplanmışlardır. 1908 II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'a dönmüştür. İttihat ve Terakki yanlısı aydınlar, adem-i merkeziyet ilkesinin "anasır" anlayışını şiddet ile eleştirmiş ve nihayet Prens Sabahaddin 31 Mart destekçilerinden olmak ile suçlanarak yurt dışına kaçmış ve gıyabında idama mahkum edilmiştir. İttihat ve Terakki'ye karşı olmasına rağmen onların ülke yararına olduğunu düşündüğü bazı eylemlerini desteklemiştir. İttihat ve Terakki'nin yönetimden ayrılması üzerine tekrar yurda dönmüş ve "Osmanlılık" kavramını hala yitirmemiştir. Ancak Kurtuluş Savaşı'na büyük sempati duymuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra hanedan mensuplarının ülke dışına çıkarılmasını öngören kanun uyarınca yurt dışına çıkmış ve 1848'de İsviçre'de yaşamını yitirmiştir (Durukan, 2004).

Prens Sabahaddin'in düşünce sisteminin temelini Le Play'in kurmuş olduğu "Science Sociale" (ilm-i içtima) oluşturur. İlm-i içtimanın öğretilerine kesin bir inancı olan Sabahaddin'in bu öğretiler çerçevesinde Osmanlı Devleti'ndeki tüm sosyo-ekonomik sorunların çözüleceğine inancı tamdır (Akkaya, 2005:57). Bireyci yapılar arasındaki ayırım, ilm-i içtimanın en temel savıdır. Yani coğrafi sebeplere bağlı olarak bazı toplumlar özel girişim güdüsü olan bireyler yetiştirirken bazıları da kabile veya ailelerin normlarına bağlı üyeler yaratırlar. İskandinav Yarımadası'nda bireycilik yükselirken sıkı toplumsal bağların olduğu Orta Asya steplerinde bu söz konusu olamaz. Prens Sabahaddin bu ayırımın ışığında az gelişmişliğin coğrafyası içinde Asya, Doğu ve Güney Avrupa, Afrika ve Güney Amerika'yı "kamucu", Batı Avrupa ile Kuzey Amerika'yı "bireyci" bir biçimde tanımlayarak bir harita çizmiştir. Toplumsal yapıya dair bu analizi oldukça ilgi çekicidir. Prens Sabahaddin Osmanlı toplumu içindeki erkek ve kız çocuklarına girişimci özellikler kazandırmayı, bunların bireyci bir mantık ile eğitilmelerini önermiştir (Durukan, 2004). Ona göre eğitim sayesinde "cemaatçi" bir yaşam biçiminden "bireyci" bir yaşam biçimine geçilebilir (Kansu, 2004). Bireyci bir eğitim için gençlerin İngiltere'ye gönderilmesini önermiştir (Durukan, 2004).

Prens Sabahaddin, kimi yazılarında tersini söylese de Meşrutî bir yönetimin devletin çöküşünü önleyemeyeceğini savunmuş, Osmanlı'yı kurtaracak tek ihtimalin kamucu bir yapıdan bireyci bir yapıya geçiş ile mümkün olabileceğini ileri sürmüştür. Osmanlı toplumunun yapısı bu değişime uyum sağlamada ilk bakışta imkânsız gibi gözükse de, "ilm-i içtima" sayesinde toplumun değiştirilebileceğini düşünmektedir. İngiltere'nin ekonomik yapısını ayrıntılı bir biçimde inceleyen Prens Sabahaddin, liberal ekonominin temelini bir burjuva sınıfına dayandığını görmüş ve Osmanlı'da da bu sınıfı yaratmanın yollarını aramıştır. Prens Sabahaddin'e göre bunu yaratmanın en etkili yolu özel girişimciliğin teşvik edilmesidir. Eğitilmiş ve düşünce yapısı gelişmiş insanların devlet memuru olmalarını eleştirmiş ve Osmanlı'nın en yetenekli kadrolarının memur zihniyeti ile pasifleştirildiğini öne sürmüştür (Durukan, 2004). Prens Sabahaddin'e göre gençler devlet memuru olma idealinden vazgeçirilmeli, özel bir eğitimden geçirilerek, yani "bireyci aile" tipine uygun olarak yetiştirilerek köylünün efendisi olmak üzere Anadolu'ya gönderilmelidir (Kansu, 2004). Bu görüşü yüzünden de İttihat ve Terakki ile önemli gerilimler yaşamıştır. Ziraat, sanayi ve ticaret konularına yoğun ilgi gösteren Sabahaddin, özellikle gençlerin ilgisini sanayi ve ticaret üzerine çekmeye çalışmıştır. Durağan bir sosyal yapı yerine çok çalışan ve maddi kalkınmayı gerçekleştiren bir gençliğin yarattığı

toplumu özlemektedir. Prens Sabahaddin imparatorluk nüfusunun büyük çoğunluğunun kırsal kesimde yaşadığını bilmektedir, bu neden ile İngiltere'nin tarihsel deneyimine bağlı benzer bir gelişme modelinin Osmanlı'ya uygulanacağını öne sürerek “centilmenlerin” önderliğinde sanayileşmeye doğru yönelen “kapitalist” bir köylü sınıfı yaratmanın idealleri peşinde olmuştur. Denilebilir ki XX. yüzyılın eşliğindeki Osmanlı'yı “Tarım devrimi çağı” İngiltere'sinin normlarına göre biçimlendirmeye çalışmıştır (Durukan, 2004).

Adem-i merkeziyet ilkesi, Prens Sabahaddin'in düşünceleri içinde en çok tartışmaya neden olan kavramdır. Adem-i merkeziyetten Sabahaddin'in kastettiği şey, “idari merkeziyetsizlik” düşüncesidir. Niyazi Berkes, bu düşüncenin Prens Sabahaddin'e ait olmadığını, bunun kökeninin Namık Kemal'e kadar uzandığını öne sürmektedir. Ancak bu tartışma Prens Sabahaddin'in kariyerinde önemli bir yer tutmuş ve “Osmanlıcılık” anlayışının temelini oluşturmuştur (Berkes, 2002:312). Ayrıca adem-i merkeziyet görüşü, Prens Sabahaddin'in İttihat ve Terakki ile yaşadığı en büyük çatışma nedenidir. Prens Sabahaddin, imparatorluk içindeki azınlıkların milliyetçi ayaklanmalarının ancak adem-i merkeziyet düşüncesi içinde engellenebileceğini öne sürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarını yine Osmanlı'nın çözeceğini önem ile vurgulamıştır. Geniş Osmanlı topraklarını dikkate alarak devletin tam anlamı ile ulaşamadığı yerel yönetim, maliye, adalet gibi işlerin o bölgede yaşayan insanlar tarafından yapılması gerektiğini öne sürmüş, böyle bir işleyişin olması halinde tebaanın yönetime doğrudan katılımını ve devlet görevlilerinin kontrolünün mümkün olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca bir bölgenin sorunlarını o bölgede yaşayan halk daha iyi bildiği için sorunların çözümünde de bunların daha etkili olacağını savunmuştur (Durukan, 2004).

Sonuçta Prens Sabahaddin'in sosyoloji biliminin (ilm-i içtima) Türkiye'ye girişi ile ilgili önemli çalışmalarının olduğunu, İngiltere'ye olan aşırı hayranlığı yüzünden oranın iktisadi yapısının Osmanlı'ya da uygulanabileceğini düşünmesi açısından Türkiye'de liberalizmin öncülerinden biri kabul edilebilir.

Prens Sabahaddin de Abdullah Cevdet gibi Osmanlı toplumunda radikal değişikliklerin yapılması gerektiği yönünde görüşler öne sürmüş, bu yönü ile aralarında bir benzerlik oluşmuştur. Çünkü her ikisi de Osmanlı eğitim sisteminin tamamen Batılı bir eğitim sistemi içinde olması gerektiğine inanmışlar, Osmanlı toplumunun ancak yaratılacak yeni bir insan tipi ile kalkınabileceğine işaret etmişlerdir. Ancak bunu yaparken

Abdullah Cevdet'in düşüncelerinin temelini "toplum menfaatleri" gibi soyut bir kavram oluştururken Prens Sabahaddin'in düşüncelerinin temelini "bireyin gelişme yeteneği" üzerine kurmuş olduğu görüşler oluşturmuştur (Mardin, 2014b:300; Hanioglu, 1981:196-198).

3.3.3. Korumacı (Himayeci) Görüşlerin Osmanlı'daki Temsilcileri

3.3.3.1. Ahmed Midhat Efendi

Roman, hikâye, tarih, ekonomi, deneme, fıkra, makale alanlarında yüz elliden fazla eser verdiği bilinen Ahmed Midhat Efendi, Türk yazın ve düşün dünyasında "yazı makinesi" olarak anılmıştır. Bugünün genç kuşakları tarafından romancı ve hikâyeci kimliği ile tanınan Ahmed Midhat burada ekonomi ve "ekonomi politik" alanlarda yazdığı makaleler ve kitaplar değerlendirilecektir.

Mithat Paşa'nın himayesi ile yayıncılık ve gazetecilik hayatına başlayan Ahmed Midhat, Yeni Osmanlılar ile girdiği ilişkiler yüzünden Rodos'a sürgün edilmiş, sürgün dönüşünde Yeni Osmanlılar hareketinden uzaklaşarak II. Abdülhamid'in himayesine girmiş ve 1878'den itibaren *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin başyazarlığını üstlenmiş, 1888'de ilk kez Avrupa'ya Stockholm'deki "Doğubilimcileri Kongresi" nedeni ile gitmiştir (Georgeon, 2012:389). O zamana kadar Avrupa ile ilgili bilgileri çocukluğunda öğrendiği Fransızca sayesinde kitaplardan takip etmiştir. 1878'den 1908 II. Meşrutiyet'in ilânına kadar II. Abdülhamid'in siyasi anlayışına paralel bir anlayış içinde yaşamını sürdürmüş, II. Abdülhamid'e ters düşmemeye çalışmıştır. Devlet hizmetinden ayrıldığından dolayı ailesini geçindirmek için bir matbaa kurmuş, burada kendisinin ve diğer yazarların eserlerini basmış, gazeteciliğe de yaşamında önemli bir yer vermiştir. Bir yazısında "yazarların da sıfırdan başlayarak zengin olabileceği" görüşünü savunmuştur (Mardin, 1985). Batı dünyasını ve uygarlığını çok yalın bir dil ile Osmanlı ülkesinde tanıtmaya çalışmış, edebi eserlerinde geniş halk kitlelerine okuma zevki aşılama amacını gütmüştür. Bu tarz "popüler" eserleri yalnız roman ve hikâye ile sınırlı kalmamış, tarih, felsefe, ahlâk ve din konularını da ele almıştır.

Çağdaşlarının büyük bir bölümünün "serbest ticaret" anlayışına bağlı kaldıkları ve yönetimi liberal ekonomiyi uygulamaya davet ettikleri bir dönemde Osmanlı düşünürü

Cevdet Paşa, Osmanlı'nın ekonomik gelişimi için hiç olmazsa bir süre "himaye" politikasının izlenmesi gerektiğini savunur. Cevdet Paşa'nın himayeci ekonomi politikasının izleyicilerinden en önemlisi Ahmed Midhat Efendi'dir. Bu konuda ilk ciddi yaklaşımı ortaya koyan ve serbest ticaret yanlıları ile tartışmalara giren kişi Ahmed Midhat'tır (Çavdar, 2003:27-28). Ahmed Midhat'ın ekonomiyi ele alan dört önemli eseri vardır. 1879'da çıkan *Sevda-yı Sa'y ü Amel* adlı eserinde Osmanlı halkına çalışmanın ve üretmenin zevkini aşlamaya çalışmış, Gayrimüslimlerin kendi istekleri ile üretim faaliyetlerini gerçekleştirdiğini ve zengin olduğunu söyledikten sonra genellikle memurluğa yönelen Müslümanlar için aynı şeyi söyleyemeyeceğini belirtmiştir. Bu eseri ile bir anlamda Osmanlı bürokrasisine yönelik genel bir eleştiri yapmıştır. Başka yazılarında da bu konu üzerinde duran Ahmed Midhat, özel girişimciliğe büyük övgülerde bulunmuştur. 1889'da çoğu ekonomi ile ilgili sekiz mektubunu bir araya getirdiği *Hall ül-Ukad* adlı kitabını yayımlamıştır. Ahmed Midhat'ın himayeci bir ekonomik anlayışı şiddet ile savunduğu bu kitapta liberalizm, özellikle de Adam Smith'e yönelik büyük eleştiriler yapılmıştır. Ahmed Midhat *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde ekonomi konulu çok sayıda makale yazmış, bu makaleler Osmanlı düşün dünyasında geniş yankı uyandırmış ve yazar bu makalelerini bir araya getirerek *Ekonomi Politik* adlı bir kitapta yayımlamıştır (Georgeon, 2013:144). Ekonomi politiğe ilişkin Ahmed Midhat'ın kaleme aldığı dört eser, diğer "popüler" eserlerinden daha özenli hazırlanmış ve bu alanındaki düşüncelerini bütünsel olarak yansıtmıştır (Ülken, 2014:115).

Bu eserlerinden üçünü 1879'da yayımlamıştır. Bu tarihe dikkat edilirse 1876'da I. Meşrutiyet ilân edilmiş, 1877'de çıkan Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane eden II. Abdülhamid meclisi feshetmese de süresiz tatile sokmuş ve yavaş yavaş "istibdat" rejimini uygulamaya başlamıştır. Böyle bir siyasi gerginlik içinde Ahmed Midhat, hamisi olan Mithat Paşa'yı inkâr ederek Yeni Osmanlılardan kopmuş, padişahın yeni uygulamalarını açıkça desteklemiştir. Daha sonra ortaya çıkan Jön Türkler, meşruti bir rejim kurmak için mücadele ederken Ahmed Midhat Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi rejimden çok ekonomik yönden sorun yaşadığını öne sürmüştü, asıl geri kalmışlığın ekonomik açıdan olduğunu vurgulamış ve bunun önlenmesi için en kısa sürede ekonomik kalkınmanın yaratılması gerektiğini savunmuştur. Uygulamaları meşruti bir meclis tarafından denetlenmediği için Jön Türklere göre II. Abdülhamid bir "zorba"dır. Oysa Ahmed Midhat'a göre "zorba", ekonomi politiğin kurallarına kulak asmayandır. Görüldüğü gibi Ahmed Midhat, ekonomi politiği "uygarlığın anahtarı" olarak kabul etmiş, Osmanlı

zihniyetini düşlerden ve önyargılardan kurtularak ekonomi politiğin “bilge ve akılcı” gerçeklerini kabul etmeye davet etmiştir. Çünkü bu bilim, bütün üretim faaliyetlerini düzenlemektedir. “Ekonomi politiğin hâkim olduğu bir yerde servet ile ilişkili olan her şey onun gereklerine boyun eğer” (Georgeon, 2013:145).

Ahmed Midhat *Ekonomi Politik*'i Belçika Kraliyet Akademisi üyelerinden birinin⁸³ yapıtını temel alarak hazırladığını belirtmiş ve şu temel yaklaşımı benimseyerek konuya girmiştir:

“(…) Belçika gibi ilerlemeleri kusursuz olan yerlerin yazarları ticari alış veriş ve mübadele işinde milletler arası hiçbir tedbir ve engel olmaması yönünü gerekli görmüş ve kendi mensup oldukları millet, sanat ve ticaret işinde ilerlemenin en yüksek derecesine vardıkları için, bu gerekli görüşlerinde haklı görülmüş iseler de, İtalya gibi, henüz geride bulunan yerlerin yazarları, aksine dış ticaretin iç serveti ele geçirip yutmasını önlemek ve sanat ve iç ticareti teşvik için birtakım engelleyici ve teşvik edici sebepleri gerekli görerek, bu görüşlerinde de haklı bulunmuşlardır” (Ahmed Midhat, 2005:97-98).

Yazar, kitabının başında ekonominin tanımını, amacını ortaya koymuş, tüketim ve üretimin toplum yaşamındaki yerini açıklamaya çalışmıştır. Daha sonra Avrupalı ekonomistlerin düşüncelerini karşılaştırarak bir yol izleyeceğini ortaya koymuştur. Sermayeyi, “birikmiş emek” olarak değerlendirerek şu şekilde tanımlamıştır: “(...) Sermaye denilen şey, bu ilmin ilkelerinin temeli olup, onu üretmek için lâzım gelen emek ise, bundan önce sarf olunmuş ve herhalde emek sarf olunmaksızın, o sermaye, bir özel servet hükmünü almamıştır” (Ahmed Midhat, 2005:110). Yerli sermayenin oluşumu konusunda şöyle bir yaklaşım içinde bulunduğu söylenebilir: “Üretim sonucunda bir fazla ürün meydana geldikten sonra, bunun hepsini harcamayıp bir bölümünü yeni sermaye haline dönüştürmek” (Çavdar, 2003:28).

Serbest ticaret kuralları ile Osmanlı ekonomisini canlandırmanın ve geliştirmenin mümkün olamayacağını savunan Ahmed Midhat, emperyalist kurumların (kapitülasyonlar, dış ticarete uygulanan serbesti, vb.) Osmanlı ekonomisi üzerinde olumsuz etkiler yaratacağı anlayışı ile hareket ederek bu etkilerin neler olduğunu ortaya koyduktan sonra “ne yapılması gerektiği” sorusuna şu şekilde cevap verir:

⁸³ Ahmed Midhat, *Ekonomi Politik* adlı eserinde bu üyenin Brockere olduğunu ifade etmiştir.

“Biz düşünürüz ki, bizde mübadele hürriyeti kapısını açacak olur isek, iç sanayi ve ticaretimizi canlandırmak kesinlikle imkânsızdır. Zira şimdiye kadar yalnız halkça değil, devletçe de bir takım fabrikalar yapıldığı halde hiç birisi yaşayamamıştır. Bugün Feshâne-i Amire kendi kendisini güç hal ile koruyabilmekte olup Avusturya ve Fransa’nın bizim millete fes satmak için yapmış oldukları fabrikalara galebe edebilmek hayal ve hatırdan bile geçemez (...) Biz öncelikle iç sanayi ve ticaretimizi güzelce himaye için yabancı ithalatı üzerine çok vergiler koymalıyız (...) Böyle bir tedbir gerekli görülür ise, Feshâne-i Amire’de on sekiz kuruşa ancak satılabilen fesler gibileri dış fabrikaların yarıya yakın fiyatla satılabilmesi gibi bir nispetsizlik ortadan kalkarak, Avrupa’ya yükleyeceğimiz fazla vergiler ile iç sanayimizi teşvik eder ve genişletir[iz]” (Ahmed Midhat, 2005:159-160).

Görüldüğü gibi Ahmed Midhat, yerli sanayinin himayesini ve teşvik edilmesini önermektedir. Serbest ticaretin Osmanlı İmparatorluğu’nu bir “sömürge devlet” durumuna düşürdüğünü öne sürmüş, konuyu halkın da anlayabileceği şekilde ortaya koyabilmek için “fes” örneğini özellikle seçmiştir. Aynı zamanda bu örnek, yazarın anlatmak istediği “ithal ikamesi” modelini de açıklama açısından önemlidir. Avrupa ülkelerine öğrenci göndererek onların medeniyetini yurda getirmeyi sağlamak veya Batı ülkelerinden uzmanlar çağırarak ekonomik kalkınmanın sağlanması için Osmanlı Devleti, aşağı yukarı 70-80 yıl bu uygulamaya gitmiş, ancak birtakım yararları olmasına karşın gelişme açısından bunun belirleyici bir etkisinin olmadığını saptamıştır (Çavdar, 2003:29).

II. Abdülhamid döneminin yarattığı kapalı toplum yapısını düşüncesi ve yaşayışı ile benimseyen Ahmed Midhat, özellikle 1890’lı yıllarda *laissez-faire*’yi şiddetli bir biçimde eleştirmeye başlamıştır. Almanya’da Friedrich List’in Smith-Ricardo iktisadını eleştirmesi gibi, Ahmed Midhat da Tanzimat sonrası döneminin düşünce ortamında ekonomik liberalizmi savunanlara ve onun en önemli temsilcisi olan Ohannes Paşa’ya karşı “himayeci” iktisat görüşünü öne sürmüştür:

“(...) Servetin üretimi ve artırımının birinci nedeni olmak üzere mülk edinme ile emek ve işte hürriyetin de lazım olduğu ve mesai erbabının kendi emlakına hürriyetle sahip olmaz ve işlediği işin sonuçlarına serbestlik ile malik olarak ondan dilediği gibi faydalanmaz ise çalışıp servet artırımına da çaba sarfetmeyeceği hakkında bir düşünceye kapılır. Ekonomi politik bölümleri arasında gerçekten şu emlak mülk edilmesinde ve emeğin mahsulünü maliklikte hürriyet önermesi pek önemli bir önerme olup bunun üzerine pek çok şeyler yazılmış ise de bugün o hürriyetsizlik her tarafça mahvedilmiş hükmünde bulunup herkes emlakına ve emeğinin mahsulünü toplamaya tam bir hürriyetle tasarruf etmekte bulduklarından bu konuyu değerlendirirken şimdiki zamanın konusu değil, geçmiş bir zamanın konusu okunuyormuş gibi bir şekilde kabul edilmesi lazımdır” (Ahmed Midhat, 2005:121-122).

Ahmed Midhat'ın “iktisatta hürriyet” kavramını nasıl ele aldığını gösteren yukarıdaki alıntı, aynı zamanda yazarın *laissez-faire* iktisadını içinde bulunan zamanın konusu olmamak ile değerlendirmiş ve klasik iktisattan farklı bir iktisadi yaklaşımın doğru olacağına işaret etmiştir. Çünkü klasik iktisat, ekonominin dışarıdan bir müdahale olmaksızın kendi haline bırakılması sonucu, “görünmez el”in yardımı ile dengesini kuracağını öne sürmektedir. Ahmed Midhat'a göre piyasaya bir müdahalenin olmaması tekelleşmeyi yaratacaktır. Bu da göstermektedir ki, Ahmed Midhat, “yed-i vahit”e karşıdır; fakat yaygın ve geniş bir kullanım alanı yaratmış olan rekabete karşı değildir. Özellikle tekellerin rekabeti ortadan kaldıracığını savunmuştur (Sayar, 2009:383).

Ahmed Midhat, kimi makalelerinde serbest mübadele ve serbest ithalat ve ihracat üzerinde de durmuş, ithalat ve ihracatta kesin bir serbestliği reddetmiştir. Ayrıca “mutlak” bir iktisadi liberalizme karşı devletin “bebek sanayi”ni korumasını istemiştir. Bu konudaki sözü aslında eserin en “nirengi” noktasını oluşturur: “Bizim için ekonomi politikten en ziyade yararlanılacak bir konu, iç sanayinin himayesi ve korunması önerisidir” diyerek himayeci bir bakış açısı çerçevesinde serbest ticarete karşı gelmiştir (Aktaran: Sayar, 2009:384). Himayecilik üzerine Ahmed Midhat'ın görüşleri şöyledir:

“Bir memlekette hükümetlerin birinci vazifeleri sırasına geçen bir şey de, ziraat, sanayi ve ticaret konusunu güzelce ‘himaye’ etmektir. Zira devletin muhtaç olduğu şevket ve kudret vasıtaları, ancak ahalinin serveti ise, ziraat ve ticaret ve sanayi yüzünden husule geleceğinden, halkın bu üç yolu korunup himaye edilmeyip de, ahali zayıf düşer ise, devlet de şevketinden düşer. Oysa bizde şu önemli meseleye hiç önem verilmediğini iddia edebiliriz” (Ahmed Midhat, 2005:152-153).

Ahmed Midhat, himayecilik konusunda şu sonuca varmaktadır: “ ‘Himaye-i dahiliyenin’ aksine; (...) bize her kim ne söyler ise mutlaka bize bir kuru teselli veriyor demektir. Bu da gösteriyor ki, *laissez-faire* doktrinine karşı çıkanların yanındadır” (Aktaran: Sayar, 2009:385).

Ahmed Midhat Efendi, pratik yaşamda Gayrimüslim ve yabancı sermaye sahiplerini reddetmekte, düşünce alanında da Ohannes ve Portakal Mikail Efendilerin liberal ekonomi görüşlerine karşı kesin bir tavır almış, bunlara alternatif olmak üzere “milliyetçi-korumacı” görüşleri savunarak bunların hayata geçirilmesini istemiştir (Sayar, 2009:387).

Liberalizmin “serbest ticaret” ilkesine karşı çıkmasındaki temel düşünce, Osmanlı’nın Avrupalı ülkeler ile sanayileşme ve zenginlik yönünden eşit bir durumda olmamasıdır. Ahmed Midhat’a göre bireylerin zenginliği, devletin zenginliği demektir. Bu yüzden de uluslararası ticarete ve yabancı sermayeye karşı çıkmak gerekir, bu da ancak korumacılık ile sağlanabilir. Bu da göstermektedir ki, Ahmed Midhat serbest piyasa ve serbest rekabet koşullarına karşı değildir. Onun karşı olduğu şey, yabancı sermayenin yarattığı serbest piyasa ve serbest rekabettir. Liberal iktisadın Osmanlı sınırları içinde uygulanmasına karşı değildir. Bunun da sağlanabilmesi için yabancı emtia ve sermayeye karşı gümrük duvarlarının örülmesi gereklidir. Ahmed Midhat’ın bu görüşlerinin uygulanmaya konması o dönemin gerçeklerine pek uygun düşmez. Çünkü 1881’de kurulan “Düyun-ı Umumiye İdaresi” devletin bütün verimli ürünlerini ipotek altına almıştır. Böyle bir ortamda bireylerin servet sahibi olması, oldukça zordur; olsalar bile bu zenginliğin devletin zenginliğine dönüşmesi imkânsızdır. Ayrıca yabancı sermayedarlar devletin koyabileceği himaye usullerinin uygulanabilmesini mutlak bir biçimde engelleyecektir (Kurdakul, 1997:158).

Ahmed Midhat, temelden yetişme bir iktisatçı olmamasına karşın Osmanlı’daki ekonomik gelişmenin seyrini çok iyi değerlendirmiş ve devletin “kapitalistleşme için himaye” politikasının temellerini atmıştır. Musa Akyiğitzade, bu temellerden hareket ile bilimsel bir yaklaşım ortaya koymuştur (Çavdar, 2003:29).

3.3.3.2. Musa Akyiğitzade

Kazan’da dünyaya gelen Musa Akyiğitzade, Harp Okulu ve Harp Akademisi’nde öğretmenlik yapmış, 1910 yılına kadar bu görevde kalmıştır. İktisada ait çıkardığı iki kitabı vardır: Birincisi, *İktisad yahud İlm-i Servet: Azadeg-i Ticaret ve Usul-i Himaye*, ikincisi *İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisad* ‘dır (Çavdar, 2003:30). Osmanlı iktisat literatüründe Musa Akyiğitzade’nin önemini temel olarak üç ana nedeni bulunmaktadır: Birincisi, iktisat alanındaki yazıları ile Osmanlı’nın iktisadi yapısının gelişimine katkıda bulunması; ikincisi, Tanzimat sonrasında ortaya çıkan iktisat literatürüne konu ile ilgili yazdığı

kitaplar, tercümele ve makalele yolu ile yaptığı katkı; üçüncüsü ise Osmanlı'daki modern iktisat terminolojisine yaptığı katkıdır⁸⁴.

Akyiğitzade, kitaplarının temelinde yaşıadığı dönemin iktisadi düşünce ortamı içinde geniş yer bulan korumacılığın mı serbest ticaretin mi Osmanlı Devleti için daha yararlı olacağı meselesine odaklanmıştır. Öncelikle her iki tarafın düşüncelerini, objektif bir biçimde değerlendirmiş, ardından neden himayeci olunması gerektiği konusundaki düşüncelerini ortaya koymuştur. Genel olarak değerlendirildiğinde, Akyiğitzade'nin Batı ekonomik modeli olan liberal iktisada karşı bir tavır sergilediği görülür. Her ne kadar Ahmed Midhat da himayeci bir anlayışı savunsa da bu anlayışın bilimsel ve akademik altyapısını Akyiğitzade oluşturmuştur. Ekonomik liberalizmin Osmanlı üzerinde uygulanmasının ekonomiyi çökertici bir etki yaratacağına sistematik biçimde ilk dikkati çeken Musa Akyiğitzade olmuştur. Batı ekonomik modeline karşı bir duruş sergilemesinde Friedrich List ve onun Fransız takipçisi Paul Cauwés'in görüşleri etkili olmuştur. Ayrıca Mekteb-i Mülkiye'deki iktisat hocası Sakızlı Ohannes Paşa'nın liberal iktisadi düşüncesine karşı çıkan ilk öğrencisi Akyiğitzade olmuştur. Akyiğitzade'nin Rusça yayınlar aracılığı ile *laissez-faire* görüşünden çok farklı bir iktisat anlayışı olan "himayecilik"i tanıdığı da söylenebilir (Akyiğitzade, 2016:29-32).

Akyiğitzade'nin *İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisad* adlı eseri Osmanlı Devleti'nde yayımlanan iktisat kitaplarından birkaç özelliği ile farklılık oluşturmuştur. Şöyle ki yazar, kitaptaki konuların hangi yöntem ile ele alınacağı konusunda okurlara bilgi verir, farklı iktisat görüşlerine sahip iktisatçıların konuya nasıl yaklaştıklarını belirtir, iktisadın teorik ve tarihsel yönlerini birbirleri ile tamamlayıcılık ilişkisi çerçevesinde somut bir anlatıma kavuşturur, kitabın yazımında kullandığı kaynakları referans gösterir ve kitapta çeşitli ülkelere ait para birimlerinin "kuruş" cinsinden değerlerini belirten bir ek bölüm oluşturur (Akyiğitzade, 2016:33).

Musa Akyiğitzade, serbest ticaret ve himayecilik yaklaşımlarını "objektif" bir biçimde ele alıp karşılaştırmış, serbest ticaret anlayışını savunanların himayecileri eleştirirken hangi delilleri ortaya koyduklarını göstermiş, ardından da himayecilerin liberal

⁸⁴ Bunu örneklemek gerekirse, Akyiğitzade, ilm-i servet yerine "iktisat" sözünü kullanmış ve ikisinin de aynı kavramlar olduğunu belirtmiştir.

ekonomiyi hangi yönlerden eleştirdiğini ve hangi delilleri kullandığını ortaya koymuş ve sonuçta kişisel düşüncelerini okuyucu ile paylaşmıştır.

Akyiğitzade, iktisat bilimini “maddi ihtiyaçların tedariki amacıyla insanın çalışmalarını konu alan bir bilim” olarak tanımlamıştır. Sanayi bilimi ile iktisat bilimi arasındaki farklılıkları açıklamıştır. İktisat bilimine yönelik yapılan bazı eleştirileri reddeden yazar, iktisadın insanların hayırda bulunma ve merhamet duygularını yok ettiği yönündeki iddiaları da kabul etmemiştir. Ancak verimsiz yardım faaliyetlerini ve dilenciligi uygun görmemiş, tasarruf ve emeğin önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca iktisat biliminin sürekli ve akılcı çalışmaya önem verdiğini, sanıldığı gibi insanları zenginleştirme yollarını göstermediğini açıklamaya çalışmıştır (Karaoğlu, 2018:97-98). Buradan hareketle Akyiğitzade, servetin maddi ve manevi olmak üzere iki türlü olduğunu öne sürmüştür, insanın maddi varlıklarının yanında düşünme ve öğrenme ile ilgili manevi ihtiyaçlarına cevap veren hizmetlerin “manevi servet” sayıldığını belirterek madde dışındaki unsurların da iktisadın konusu içinde olması ve servet üretiminde yer alan unsurlardan biri sayılması gerektiğini öne sürmüştür. Bu yönü ile de klasik iktisadın servet anlayışından ayrılmıştır.

Akyiğitzade’ye göre insan davranışlarını belirleyen tek etken bireysel fayda değildir. Ulusal örf ve âdetlerin korunması, ulusal çıkarların savunulması ve bunun gibi manevi kaygılar da belirleyici etkindir. İktisadi fayda ile ulusal çıkar örtüşmediği zaman maddi servetten fedakârlık etmek gerekir. Aynı şekilde serbest pazar, bir ülkenin geleceğini tehdit ediyorsa koruyucu bir dış ticaret politikası zorunlu olmaktadır. Akyiğitzade de Osmanlı’nın gelişmesinde tek çıkar yolu sanayi olarak görmüş ve sanayileşme için koruyucu bir dış ticaret politikasının uygun olduğunu savunmuştur (Toprak, 2000). Akyiğitzade Avrupa ülkelerinin serbest ticaret kuralını benimsemelerinin gerçek nedenini, ürettikleri mamul mallar için pazar bulma amacı olduğunu belirtmiştir.

Akyiğitzade, her ulusun belli bir alanda yetenekli olduğu ve o alanda gelişmesi gerektiği düşüncesini kabul etmemiştir. Çünkü her ülke birkaç “endüstri dönemi” geçirmiştir. Avcılık, çobanlık ve çiftçilikten sonra zamanımızda fabrikacılık ile çiftçiliğin karma şekline girmiştir. Ulusların bu devirleri geçirdikten sonra birinin yalnız çiftçilikte, diğerinin fabrikacılıkta uzmanlaşması veya bir ulusun çiftçi olarak kalması, endüstriyel gelişme yasasına aykırıdır. Sanayi tarihinde geçirilen evrelere bakıldığında bir milletin sadece bir alanda uzmanlaşması ve diğerlerini terk etmesi söz konusu olamaz. Serbest

pazarın uygulanabilmesi için birkaç ülkenin üretim gücünün eşit olması gerekir. Hâlbuki yeryüzünde bu anlamda eşit iki ulus yoktur. Bu yüzden, serbest pazar sisteminde güçlü zayıfı ezer, iç pazar güçlünün eline geçer. Biri ziraata dayalı, diğeri endüstri üretimi gerçekleştiren iki ülkeden birincisi, ikinciye tabi olur. Yani birinci ülke servet elde etme yönünden bağımsız olamaz. İşte bu durum, korumacılığın temel gerekçesini oluşturur. Örneğin çiftçi İrlanda, endüstrici İngiltere'ye tabidir (Ülken, 2014:316). Bu da göstermektedir ki, rekabet sisteminin sanayi ve ticareti geliştireceği yargısı yanlıştır; çünkü rekabet sistemi güçlüyü daha güçlü ve yoksulu daha yoksul kılacaktır (Karaoğlu, 2018:105). Bu konuya ilişkin şu gözlemlere yer vermek mümkündür: “(...) Bu suale cevab tarih-i iktisaddadır. Tarih-i iktisad diyor ki biri çiftçi diğeri sanayi-i saireye malik olan iki memleketden birincisi, ikincisine tabiyyet-i iktisadiye ile tabi olur. Yani istihsal-i servet hususunda müstakil olamaz” (Akyiğitzade, 2016:188).

Bir ülkenin tarımsal üretici düzeyinde kalmayıp gelişebilmesi için eğitimin yayılması, endüstri okullarının açılması, taşıma araçlarının çoğaltılması ve geliştirilmesi, endüstri ve ticaretin himaye ve teşvik edilmesi gerekir. Hiçbir ülke başlangıçta himaye yöntemini kullanmadan büyük bir endüstri kurmayı başaramamıştır. Örneğin yüz yıl öncesinde İngiltere'de de himaye politikaları bulunmaktaydı. Himayecilik dünya işbölümüne aykırı bir anlayış taşımamaktadır. Zaten doğal nitelikleri yönünden ülkeler arasındaki zorunlu farklar bir kısım işbölümünü hazırlamıştır. Örneğin, sıcak-soğuk, engebeli-düz, kara-deniz farkları üretim yönünden zorunlu farklılıklar oluşturur. Himayeci anlayış, uluslararası işbölümünü ortadan kaldıramaz. Akyiğitzade'ye göre himayecilik, tüm yabancı malların alımını reddetmek değildir, yalnızca ülkede hammaddesi bol olan bir endüstri kolunun yaratılması için başlangıç aşamasında bu endüstriyi “güçlü yabancı rekabetine karşı korumak” demektir. Bu da ancak belirli bir zaman dilimi ile sınırlıdır. Akyiğitzade bu düşünceye “himaye-i makule” adını vermiştir. (Karaoğlu, 2018:104).

Akyiğitzade himayeciliğin bilimsel temelini şunlar üzerine kurmuştur: cemaate bağlı endüstrinin ilerletilmesi zorunludur. Genel üretimin ilerlemesi için endüstri devrinin bölümleri olan çiftçilik, ticaret ve büyük endüstriyi içine alan “üretim çevrimleri” kurulmalıdır. Dünya üzerinde sonsuz bir barış söz konusu olamaz, toplumun geleceğini korumak için zorunlu endüstri (silah üretimi vb.) korunmalıdır. Bir üretim çevrimi içinde büyük endüstriyi kuranlar tüccarlar, çiftçiler, işçiler olmak üzere birbirine bağlı üç sınıf vardır. Bu aynı zamanda kusursuz bir iktisadi bütünlüğü oluşturmaktadır. Bunların

toplamının da bir merkezi olabilir. Nitekim İngiltere’de bütün üretim çevrimlerinin merkezi Londra’dır. Akyiğitzade’ye göre yalnızca endüstride kalkınmanın birtakım sakıncaları bulunmaktadır. İktisadi yönden geri kalmış ülkeler için himayeciliği zorunlu gören Akyiğitzade, gümrük vergilerinin arttırılmasından yana bir yaklaşım sergilemektedir (Ülken, 2014:318-319).

Osmanlı ticaretinin ve sanayisinin himaye edilmesi gerektiğini savunan Akyiğitzade, himayenin halk üzerinde adaletsiz bir yük oluşturacağı görüşüne karşı çıkmış ve bir toplumun üretici ve tüketici olmak üzere iki kısma ayırmanın doğru olmadığını söylemiştir. Her üreticinin aynı zamanda tüketici olduğunu belirlemek ile bazı mallara konan vergilerin zengin sanayici-tüccar tarafından da ödenmesi gerektiğini belirtmiştir. Borç-alacak dengesi gözetilen bir ticaret anlayışını öngörmüş, ihracatın ithalattan düşük olmasını doğru bulmamıştır (Karaoğlu, 2018:113).

Akyiğitzade’nin himayeci görüşleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, korumacılığı daha çok sanayi üzerinde öngördüğü, tarımın ve ticaretin korunmasını sanayi kadar önemsemediği düşünülebilir. Bu yanlış, Akyiğitzade’nin eserlerinde sanayi üzerinde daha çok örnek vermesi ile ilgili olabilir. Gerçekte bir ülkenin ticareti ve ziraatı geri plana atarak, bütün kaynaklarını sanayi üzerinde yoğunlaştırmasının sakıncalı olduğunu ifade etmiştir. Bu sakıncaların da özellikle ekonomik bunalımların yaşandığı dönemde görüleceğini belirtmiş, ekonomisi tek sektöre dayanan bir ülkenin krizi daha şiddetli hissedeceğini ifade etmiştir. Ayrıca yaşanacak bir iktisadi krizden ticaret ve ziraattan çok sanayi kesiminin etkileneceğini de söylemiştir (Akyiğitzade, 2016:48).

3.3.4. Genel Değerlendirme

XIX. yüzyılda Osmanlı düşünce hayatını, kendilerini bilimsel çalışmalara, felsefeye ve düşünce sorunlarına adanmış aydın insanlar değil, daha çok edebiyatçılar sürdürmüştür. Tanzimat Dönemi’nin yazar ve şairleri, öğrendikleri yabancı dil sayesinde veya herhangi bir neden ile Batı’dan gelen sosyal ve felsefi konulara aşina olmuşlar, roman, hikâye, tiyatro gibi türlerde ve gazetelerde yayımladıkları düşünce yazılarında bunları kullanmışlardır. Batı’nın düşüncelerinin sosyolog ve fikir adamları tarafından bilinçli olarak ele alınması, ancak XX. yüzyıl başlarından itibaren gerçekleşmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak değişik yazarların kaleminde Avrupalılaşmak, muasırlaşmak,

modernleşmek, yenileşmek gibi birtakım adlar altında toplanabilecek bu düşünce hareketleri Batı'daki düşünce akımları ile karşılaştırıldığında çok da köklü ve bilinçli değildir. Rastlantısal, düzenli olmayan ve eklektik bir yapı oluşturan XIX. yüzyıl Osmanlı fikir hayatı, Batı'nın sistematik, köklü düşünce yapısının içinden seçilmiş çeşitli parçalar halinde olup Osmanlı aydınları arasında tartışılmıştır. Tartışılan başlıca kavramlar medeniyet, bilimsel bilgiler ve teknik, demokrasi ve hürriyettir (Okay, 2013:15-16). Tartışılan konulardan biri de Batı'daki iktisadi düşünceler ve bunların Osmanlı üzerinde yarattığı etkilerdir.

Osmanlı toplumunda Batılı anlamdaki iktisadi düşünceler, Tanzimat ile birlikte gündeme gelmeye başlamıştır. Tanzimat, iktisadi düşünce açısından önemli gelişmeleri de beraberinde getiren bir dönem olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aydınları ve bürokrasi kesiminde klasik Osmanlı iktisadi düzeninin karşısına liberal iktisat anlayışı çıkmış ve bu anlayış hem aydınlar içerisinde hem de Osmanlı yönetimi tarafından çabuk benimsenmiştir. Zaten bu düşünce 1838 Balta Limanı Anlaşması'nın neticesinde Osmanlı bünyesinde yeşermeye başlamış ve aydınlar arasında önemli tartışmaların başında yer almıştır. Ticareti engelleyen “Yed-i Vahid” ve iç gümrükler kaldırılmış, böylece ekonominin “parasallaşmasına” yönelik pazar göstergeleri gerçekleşmiştir (Toprak, 1985).

II. Abdülhamid döneminin en belirgin özelliklerinden biri, iktisat kültürünün eğitim kurumlarında ele alınmaya başlamasıdır. 1870'te Kız Sanayi Mektepleri'ne “Home Economics” karşılığı bir ders konmuş, idadiler (liseler) ekonomi kültürünün vatandaşlara aşılandığı birer merkez olmuşlardır. Yüksek okullarda iktisat dersi ilk kez 1874'te kurulan Hukuk Fakültelerinde programa alınmış, daha sonra Mekteb-i Fünun-ı Maliye okulunda iktisat dersleri verilmiştir. Bu okulda iktisat hocası olan Sakızlı Ohannes Paşa, daha sonra açılan Mekteb-i Mülkiye'de bu derslerini devam ettirmiş ve liberal ekonomiyi anlatan *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel* adlı kitabı üniversitelerde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur (Mardin, 1985). Sakızlı Ohannes Paşa ve Mikail Portakal Paşa gibi iktisadi ve mali konularda kapsamlı bilimsel bilgilere sahip kişiler aracılığı ile iktisat düşüncesi, böylelikle üniversitelere taşınmıştır. Bunlar serbest dış ticaret politikasını benimseyerek Osmanlı Devleti'ne uluslararası gümrüklerin kaldırılmasını ve bağımsız bir toprak mülkiyetini önermişlerdir. II. Meşrutiyet döneminde liberal düşüncenin kuramsal yayın organı, *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye* Mecmuası olmuştur. Derginin kurucuları arasında Mehmed Cavid Bey, Rıza Tevfik ve Ahmed Şuayb bulunmaktadır. Bu dergi, ilk sayısından

itibaren iktisadi liberalizmin sözcülüğünü üstlenmiştir (Toprak, 1982:24). Bu yazarlar arasından özellikle Mehmed Cavid Bey, iktisadi liberalizmin savunuculuğunu, Ricardo ve Bastiat'tan esinlenerek ülkelerin “karşılaştırmalı üstünlük ilkeleri” çerçevesinde devletin uzmanlaşacağı ve ödemeler bilançosunun son aşamada dengeleneceği görüşünü öne sürmüştür (Toprak, 1982:104-105). Bir iktisatçı olmamasına karşın gazete ve dergilerde iktisadi konularda yazılar yazan aydınlardan biri de Namık Kemal'dir. Gerçi Namık Kemal'in liberal görüşü benimsediğine dair çok kesin veriler olmasa da “hürriyet sevgisi” ve “özgür parlamenter sistem” Namık Kemal'in zaman zaman liberal ekonomiyi benimseyen yazılar yazmasına neden olmuştur.

Tanzimat koşulları içinde iktisadi düşünceleri yönünden önem kazanan Osmanlı aydınlarından biri de Ahmed Cevdet Paşa'dır. Ahmed Cevdet Paşa, daha önce Osmanlı Devleti'ne gelmiş olan “kameralizm”in izlerini taşıyan birtakım iktisadi düşünceler öne sürmüştür. Modern Avrupa'nın düşünürleri arasında devletin “rasyonel bir işletme birimi” olarak sayıldığı söyleyerek Avrupa ekonomisinin içinde büyük bir rasyonellik payı bulunduğuna işaret etmiştir. Bir yandan gereksiz harcamalara karşı çıkan, diğer yandan da sikkenin taşışını ve istikrazı onaylamayan Cevdet Paşa, muhafazakâr bir reformcu olup Batı düşüncesine yönelik bir iktisat anlayışını tam anlamı ile benimsememiştir. Cevdet Paşa'nın en önemli eksiklerinden biri, modern iktisatta “kalkınma” adı verilen sürecin özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalmışlığı dikkate alındığında, toplumun bütün tabakalarını harekete geçirmesinin ne kadar önemli olduğunu kavrayamamasıdır (Mardin, 1985).

Tanzimat sonrası çağdaş Osmanlı iktisadi düşünce dünyasında başlayan kavram karmaşaları ve siyasi alana yansıyan kavgaların ilk çatışmaları, ekonomik liberalizm ile himayeci/devletçi görüş arasında da kendini göstermiştir (Sayar, 2009:387).

XIX. yüzyıl serbest dış ticaret anlayışını savunan liberal iktisatçıların görüşlerine yönelik ilk eleştiriler, iktisat ile doğrudan ilgili olmayan gazeteci ve yazar kesiminden gelmiştir (Toprak, 1982:105). Bunlar bir bakıma, Yeni Osmanlıların iktisadi düşünceleridir. Yeni Osmanlılar, Osmanlı Devleti'nin iktisadi durumunu teşhis etmeye çalışmış ve iki çeşit teklifte bulunmuşlardır: Bunlara göre kendilerinden önce gelen aydınlar, “çalışmanın gerekliliği” çağrısını tüm toplum katına yayacak bir biçimde yapamamışlardır. İkincisi ise sonu gelmez istikrazlar ile devletin kalkınması mümkün

değildir. Tek çözüm, yerli bir tüccar zümresi meydana getirmek, yerli bankalar kurmak, sağlam temellere dayanan yerli bir sanayi yaratmaktır. Bu yolda aydınlara düşen görev de milletin enerjisini milli duygular çevresinde birleştirerek onları harekete geçirmektir (Mardin, 1985).

Bu bakış açısı çerçevesinde himayeci iktisat düşüncesi ortaya çıkmıştır. II. Abdülhamid'in muhafazakâr siyasi görüşü ile de örtüşen bu politikalar, Ahmed Midhat Efendi'nin *Ekonomi Politik* adını taşıyan iktisat kitabında ayrıntıları ile vücut bulmuştur. Osmanlı Devleti'nin gerilemesinden özellikle Avrupa'yı sorumlu tutan Ahmed Midhat'a göre onların uyguladıkları korumacı anlayış, özellikle de kapitülasyonlar yüzünden devletin yalnızca dış ticaretini değil, iç ticaretini dahi egemenlikleri altına almışlardır. Ahmed Midhat'a göre devlet öncelikle, kendi sanayicilerini ve tüccarlarını korumalıdır. Devlet içindeki azınlıklara ayrıcalıklar tanıyacağına, bunları kendi milletinden olanlara saklamalıdır (Georgeon, 2013:152). Ahmed Midhat Efendi'den sonra Musa Akyiğitzade, *İlm-i İktisat* isimli eserinde korumacı anlayışı liberal iktisat ile “objektif” bir biçimde karşılaştırarak himayeciliği bilimsel bir temele oturtmuş, Osmanlı toplumu için en doğru sistemin himayeci anlayış olduğunu iddia etmiştir. Osmanlı ülkesinde himayeci görüşün ortaya çıkmasında, Friedrich List'in (1789-1846) *Ulusal Sistem* adlı eserinde yer alan düşünceler, modernleşen ekonomiler için güçlü bir alternatif olarak değerlendirilmiştir. List'in modeli, ekonomik milliyetçilik ve ulusal “bebek endüstrilerinin” dış rekabetin yıkıcı etkilerinden korunmasına dayanmaktadır (Tribe, 2008). XIX. yüzyılın ikinci yarısında, küresel ekonomik büyümenin yavaşlaması, tahıl fiyatlarındaki düşüş ve finansal krizler, korumacı düşüncenin yaygınlaşmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Bu durum aynı zamanda, ekonomik krizler yolu ile, *laissez-faire* politikalarının vaatleri ile sonuçları arasında tutarsızlıklar ortaya çıkarmıştır (Bairoch, 1989:69). Bu tutarsızlıklar sonucunda, özellikle 1873–96 yıllarında yaşanan “Uzun Buhran” döneminde korumacılık, Avrupa'da hâkim konumdaki ekonomik liberalizme karşı güçlü bir alternatif olarak yükselmeye başlamıştır (Kılınçoğlu, 2015:47).

1908 II. Meşrutiyet'in ilânından sonra çeşitli dergi ve gazetelerde gerek liberal ekonomi gerekse himayeci ekonomiye dair görüş ve düşünceleri içeren birçok yazı yayımlanmıştır. Bu iki görüş de yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde varlığını sürdürmüş, ancak himayeci iktisat anlayışı bazı yönleri ile milli iktisadın oluşmasına temel hazırlamıştır. Birçok görüşe göre Ahmed Midhat ve ondan sonraki himayeci görüşü

savunan düşünürler, “milli iktisat”ın habercisi olarak kabul edilebilir mi? Özellikle Ahmed Midhat’ın *Ekonomi Politik* incelemesi, Türk düşünce tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir, bu kitap ilk Türk milliyetçilerinde, Jön Türklerde ve daha geniş bir anlamda XX. yüzyıl Türkiye’sinde bir “milli iktisat” kurma iddiasındaki bütün bilim insanlarının üstünde bu kitaptaki düşüncelerin belli oranda etkisi olduğu söylenebilir (Georgeon, 2013:155).

3.3.5. Osmanlı İmparatorluğu’nun Dağılma Süreci: I. Dünya Savaşı ve Milli İktisat

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı toplumunun gündeminde önemli bir yer tutan milli iktisat, kapitülasyonlar çerçevesinde gelişen liberal iktisadi ilişkilere bir tepki biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu iktisat düşüncesi, II. Meşrutiyet ile birlikte doğan “milliyetçilik” görüşü ile uyumlu bir anlayıştır. II. Meşrutiyet döneminde yazın hayatına başlayan *İktisadiyat Mecmuası*’nın ilk sayısında yer alan ‘Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru’ yazıda Osmanlı Devleti’nin Alman milletini örnek almaları gerektiği belirtilmiş, Almanya’nın elli yıl gibi kısa bir sürede gelişmiş bir sanayiye ve bağımsız bir ekonomik yapıya kavuştuğu savunulmuştur. Bu yazıya göre Almanya’daki gelişimin ve ilerlemenin temelinde “milliyet” ilkesi bulunmakta ve Almanlar “milli iktisat”ı yaratarak uygulamaya koymuş ve bu iktisadın baş mimarı da Friedrich List olmuştur. Böyle bir yol izlemenin Osmanlı için daha yararlı olacağını vurgulayan bu yazı, yükselmenin tek koşulunun “milliyet” ilkesi olduğunu vurgulamıştır (Toprak, 1985).

Ayrıca Tekin Alp’in *İslâm Mecmuası*’nda yer alan “Milli İktisat” başlıklı yazısı, Friedrich List’ten “iktisadi Bismarck” diye söz etmiş, List’i Almanların iktisadi gücünün yolunu çizen bir düşünce adamı olduğunu belirterek Bismarck’ın Almanya’nın siyasal birliğini ve büyüklüğünü sağladığını öne sürmüştür. II. Meşrutiyet döneminde Almanya’daki devlet modeli, İttihatçıların idealleri olmuştur ve bu siyasal model örnek alınırca Türkler kısa sürede bir ulus-devlet yaratabileceklerdir (Tekin Alp, 1330H). Ziya Gökalp de İttihatçıların bu modeli izlemeleri gerektiğini belirtmiş, Türklerin bu yol ile siyasal bir birlik kurabileceklerini söylemiştir. Milli iktisadın gündeminde yer alan konulardan biri de, Osmanlı bünyesindeki etnik gruplardır. Gökalp’e göre milli iktisat, “etnik türdeşlik” ile gerçekleşebilir. Çağdaş bir devlet, ortak duygulara sahip etnik unsurların içlerinde gerçekleştireceği işbölümünden yaratılabilir. Oysa Osmanlı Devleti’nde Türklere ait olan esnaf ve tüccar örgütleri Avrupa sanayisinin baskısı yüzünden giderek gerilemiş ve çökmüştür. Batı kapitalizminin “komisyonculuğunu” ve

“acentalığını” üstlenen Musevi, Rum, Ermeni gibi Gayrimüslimler sermayedar bir burjuva sınıfı yaratmıştır. Eğer Türkler böyle bir sınıf yaratamazsa asker, memur ve köylülerden oluşan Osmanlı-Türk topluluğu, asla çağdaş bir devlete dönüşemez. Osmanlı Devleti’ni ancak Türk burjuvazisinin doğuşu kurtarır (Toprak, 1985).

3.3.5.1. Ziya Gökalp

Ziya Gökalp, XX. yüzyıl Türkiye’sinin yetiştirdiği en önemli düşünce adamlarından biridir. Çok sayıda ulusu bünyesinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu’nun çözülüş ve parçalanış sürecine tanık olmuş, yeni bir ulus-devlet anlayışı içinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde etkin rol oynayan aydınlardan biri olmuştur. Yaşadığı döneme siyasi karışıklıklar, büyük savaşlar, ekonomik iflas damgasını vurmuş, böyle bir bunalım ve değişim döneminde Türkiye’nin ulusal uyanışını ve kimliğini kazanmasını amaçlayan sistematik çalışmalar yapmıştır. Türkiye’de sosyoloji biliminin kurucusu⁸⁵ olan Gökalp, Türk, İslam ve Batı değerlerinin birleşiminden oluşan bir düşünce yapısını ve toplum anlayışını yaratmayı amaçlamıştır. Ziya Gökalp, bir sosyolog, bir düşünür, bir siyaset adamı kimliği taşıyan çok yönlü bir şahsiyettir. Türk medeniyetinin başladığı Orta Asya’dan bugünkü geldiği noktaya kadar geçirdiği tüm gelişim ve başkalaşimleri en ince ayrıntısına kadar araştırmış, yeni kurulacak Türk devletine bu anlamda yardımcı olmak istemiştir. İslam uygarlığı ve İslam uygarlığı çevresinde oluşan Türk zihniyetini de çok iyi bilen yazar, siyasi düşüncesini bu temellere dayandırarak oluşturmuştur. Ziya Gökalp’in iktisat ve iktisadi düşüncelerini bir araya getirerek doğrudan hazırladığı bir kitabı yoktur. İktisadi görüşünü, önerdiği iktisadi çözümleri genel olarak makalelerinde ele almış, sosyoloji ve siyaset üzerine yazdığı eserlerinde de iktisadi yaklaşımını ortaya koymuştur.

Siyaset ve toplumbilim konulu yazı ve eserlerinin çokluğuna karşı iktisat düşüncesi ve politikası konusunda daha az yazan Ziya Gökalp, özellikle ekonomi politığe yönelik görüşlerinin Türkiye’de daha ileriki yıllarda yürütülecek ekonomi politikalarının kavramsal çerçevesini oluşturmuştur. Ekonomi politığe “idealist” bir biçimde yaklaşan Ziya Gökalp, ekonomi ve işbölümü üzerinde önemle duran düşünürlerden biridir. Yazın yaşamının iki aşamasında ekonomik sorunlar üzerinde özellikle yoğunlaşmıştır. Birincisi, *Diyarbakır* ve *Peyman* gazetelerine yazdığı bir dizi makaledir. İkincisi ise, yaşamının son döneminde

⁸⁵ Gökalp, sosyolojik görüşlerinin teorik çerçevesini oluştururken Fransız sosyolog Emile Durkheim’den etkilenmiştir (Lewis, 2007:230).

(1922-1924) kaleme aldığı birtakım makalelerdir ki, bu makaleler ilk dönemdeki düşüncelerinin bir devamı niteliğinde olup onların geliştirilip kuramsal bir çerçeveye oturtulduğu dönemdir (Tütengil, 1964:47). Gökalp, 1917’de *İktisadiyat Mecmuası*’nda ‘Milli İktisat Nedir?’, *Yeni Mecmua*’da ‘İktisadi Vatanperverlik’ makaleleri ve daha sonra *Türkçülüğün Esasları*’nda ‘İktisadi Türkçülük’ bölümü ile milli iktisat anlayışını benimsediğini göstermiştir. ‘İktisadi Vatanperverlik’ makalesinde Gökalp, şunu sormuştur:

“(...) Vatanperverliğin dini, ahlaki, hukuki, bedii şekilleri olduğu gibi acaba iktisadi bir şekli de yok mudur?”

İktisadiyat, en çok kozmopolit tanınan bir şeydi. Mançister [Manchester] iktisadiyatı, iktisadi vicdanın tamamıyla kozmopolit olduğunu telkin etmişti. Bu yüzdendir ki soruyu cevaplandırmak isterken tereddüde düşüyordu. Hâlbuki mançister [Manchester] iktisadiyatı dahi milli bir iktisattı. Gökalp’e göre büyük sanayie malik İngiltere için bu faydalı bir iktisattı. Bu hakikati anlıyan Amerikalı Ray’le Alman F.List memleketleri için bir milli iktisat sistemi vücuda getirdiler. Bu harekete, biz hariç, bir çok memleketlerin iktisatçıları iştirak ettiler” (Tolga, 1949).

Burada Ziya Gökalp’in, iktisadi sorunlar üzerinde uygulamaya dönük düşünceleri sürdüğü görülür. Gökalp, özellikle Alman milli iktisat sistemini (ekonomik milliyetçiliği) ve Fransız solidarizmini işaret etmektedir. Gökalp’in Alman milli iktisat sistemi ile hangi yoldan ilgilendiği belli değildir. Doğrudan tercüme yolu ile List’ten faydalanmış olabilir veya bu düşüncenin Fransa’daki tek temsilcisi Cauwés’i izlemiş olabilir. İkinci olasılık daha güçlü görünmektedir. Cauwés, List gibi yalnız gümrük tarifeleri yolu ile değil, diğer durumlarda devletin iktisadi işlere doğrudan başlaması yolu ile de müdahalede bulunabileceğini kabul etmiştir. Bu açıdan birey ile devlet arasında bir karşıtlık görmemiş, tersine devletin her türlü ilerlemeye öncülük etmesi gerektiğini belirtmiştir. Gökalp, 1922’de *Küçük Mecmua*’da “devletçilik” anlayışına vurgu yaparken buradaki düşüncelerin benzerlerini ifade etmiştir (Tolga, 1949).

Gökalp, aynı yazısının bundan sonraki bölümünde şunları söylemektedir:

“Devlet Manchester geleneğinden bir türlü kurtulamıyor, milli iktisada doğru bir adım atamıyordu. Fakat kapitülasyonların lağvı bu amaç için değil bir adım, kesin bir atılım mahiyetinde oldu. Çünkü ulusal sanayiye kurmak için gümrük tarifelerine egemen olmak ancak bu atılım ile kabildir. Devlet bu kesin atılımı yaptıktan sonra (İtibarı Milli Bankası) teşkil etmekle, Ankara Şimendiferine (...) teşebbüs etmekle de milli iktisadiyata doğru gittiğini ima ediyordu. Hele bir haftadan beri başlayan Milli İstikraz teşebbüsü devletin artık kesin bir biçimde milli iktisadiyatı seçtiğine kati bir delildir. Devletin bu girişimleri sayesinde fertler paralarını ulusal bir bankaya yatırmak yahut

milli istikrazda toplamak imkânını bulabildiler. Demek ki iktisadi vicdanın vatanperver olması için devletin milli iktisat siyasetini takip etmesi lazımdır” (Aktaran: Çavdar, 2003:91).

Gökalp’in burada sözünü ettiği “Milli İstikraz”, maliye bakanlığının 1918’de aldığı bir karar ile iç borçlanmaya gitmesidir. Görüldüğü gibi Ziya Gökalp, iktisadi vatanseverlik ile milli iktisat arasında bir özdeşlik kurmuştur. Serbest ticaret yanlılarını ise “vatansever olmamak” ile itham etmiştir (Çavdar, 2003:91).

Gökalp, ‘İktisadi Türkçülük’ adlı yazısında, özel mülkiyet ile kamu mülkiyetinin bir arada varlık gösterebileceğini ortaya koymakta ve devletin ekonomiye liberal müdahaleciliğin ötesinde hem “sermayedar” hem de “işletmeci” olarak katılmasının mümkün olabileceğini belirtmektedir. Buradan da “karma bir ekonomik sistem” önerdiği anlaşılmaktadır. Burada belirtilen kamu mülkiyetinden kasıt, devlet mülkiyetidir (Parla, 2009:206-207). Bu konuda Gökalp, şunları söylemektedir:“(…) O halde ne iktisat sahasında birbirinin zıddı gibi görünen fertçilikle içtimacılık arasında tezat, ne de siyaset sahasında milletçilikle beynelmilecilik arasında tebayün vardır. Bu cereyanların dördü de, tesanüdün dört muhtelif şeklinden doğmuş dört normal cereyandır” (Aktaran: Tolga, 1949).

Toplumsal adaleti sağlama konusunda ise Gökalp, “Cemiyetin teşebbüslerinden husule gelecek kıymet fazlalarını cemiyete mal etmek gerekir” söylemektedir (Aktaran: Tolga, 1949). Buradan anlaşılacağı üzere Gökalp, bireysel mülkiyet ile toplumsal mülkiyeti “uzlaştırmayı” düşünmüş, bireysel hürriyet ile toplumsal adaletle aynı değeri vermiştir. Bu çerçevede toplumsal girişimlerden meydana gelen artı değerler, topluma mal edilmelidir. Bu şekilde elde edilecek varlığın fazlası, toplumsal adalet kurumlarının masraflarını da karşılayacaktır. Yoksul kesimlerin içinde buldukları durumdan ve gelecek endişesinden kurtulabilmelerinin çaresi de budur. Bu gelirler ile genel sigortalar, yardımlar ve her türlü toplumsal hizmetler karşılanabilir.

“Solidarizm”, I. Dünya Savaşı’nın karmaşa ortamında İttihatçı aydınlar arasında kısa sürede benimsenen bir anlayış olmuştur. Bu yıllarda *Yeni Mecmua*, toplumbilim ile ilgili yazılara hemen hemen her sayısında yer verirken solidarizm, Osmanlı toplumbilimi için çizilmiş bir yörünge olarak kabul edilmiştir. Bu yazılar II. Meşrutiyet yıllarında toplumbilime verilen önemin somut kanıtlarıdır. Dergi yazarlarından olan Ziya Gökalp

birçok yazısında solidarizmin Osmanlı'ya özgü kuramsal çerçevesi üzerinde durmuştur. Gökalp'in geliştirdiği "halkçılık" anlayışı solidarizmden etkilenmiştir. Gökalp'e göre solidarizm, "içtimai halkçılık" olup demokratik anlayışın siyasi düzeyde gerçekleştirdiği "eşitlik" ilkesinin iktisadi alana da uygulanabileceğini savunmuştur. Diğer bir deyiş ile Gökalp, "iktisadi sınıflar"ın kaldırılmasını amaçlamaktadır. Gökalp'e göre solidarizm, Türk hukukunun doğasında var olan, tesanütçülük, "milli bir meslek", ulusal bir anlayışın özüdür. Osmanlı toprak hukuku da bunun en somut kanıtıdır. Bireyciler salt özel mülkiyeti, toplumsalcılar ise kamu mülkiyetini benimserken tesanütçüler her iki mülkiyet ilişkisini de uzlaştırmaya çalışmıştır. Gökalp, tesanütçülerin uzlaştırıcı bu mülkiyet anlayışının salt toprağa bağlı kalmayacağını, üretim aracı niteliği taşıyan diğer mülklere de yayılması gerektiğini iddia etmiş ve bunu ormanlar, sular, madenler, demiryolları, fabrikalar gibi alanlar için de düşünmüş; bu tür varidatların atıl bırakılması halinde özel mülkiyetin "sakıt" olup kalkması gerektiğini savunmuştur. Çünkü tüm varidatın ve araçların gerçek sahibi devlettir. Bireylerin bu üretim araçları üzerinde yalnızca tasarruf hakkı vardır. Bu neden ile devlet, gerekli görürse bireylere ait olan bu malları ve toprağı, bedelini ödemek koşulu ile istimlak edebilir (Toprak, 2004). Gökalp'in gündeme getirdiği "solidarist" anlayış, Emile Durkheim'in temel aldığı bir öğretilerdir. Gökalp'in bu görüşü benimserken Durkheim'den etkilendiği söylenebilir (Önsoy, 1981).

Osmanlı tarihinde Tanzimat, halkçılık kavramını gündeme getirmiştir. Diğer bir deyiş ile Tanzimat, siyasi anlamda Osmanlı reayasına "vatandaşlık" yolunu açmıştır. "Avam" adı verilen geniş kitleler, "ayanlık" ile eşit sayılınca "halk" adını almıştır. Gökalp'e göre Tanzimat ve Meşrutiyet Türkiye'ye "siyasi halkçılık" ya da "siyasi demokrasi" getirmiştir. 'Halkçılık' adlı yazısında siyasi halkçılık sözünün yanına parantez açarak Fransızca "democratie politique" yazmıştır. Bu da göstermektedir ki, Gökalp halkçılığı Batı'daki demokrasi kavramı ile eş anlamlı olarak kullanmıştır. Ziya Gökalp'in sosyolojisinin anahtar sözcüğü "halk"tır. Halk sözcüğünün toplumsal boyutu "cemiyet"tir. Cemiyet ise "içtimaiyat"tır. Bu neden ile Gökalp "fert yok, cemiyet var" sözü ile toplum ve toplumbilime verilmesi gereken önemi vurgulamıştır (Toprak, 2004).

Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua*'da "milletçilik", "milliyetçilik", "beynelmilliyetçilik" ve "cemaatçilik" gibi kavramlar üzerinde çeşitli yazılar yazmış, milletçiliği ulus-devlet modelini açıklayan bir kavram olarak kullanmıştır. Düşünce akımı olan Türk milliyetçiliğini "Türkçülük" olarak ifade etmiş, daha soyut bir düzeyde bunu "milliyet

mefkûresi” olarak adlandırmıştır. Gökalp’in düşünce sistemindeki milliyetçilik, bugünkü anlamından çok daha kapsamlı bir fikir hareketidir. Gökalp, bu bağlamda toplumsal devrimi “eski hayatı beğenmeyerek yeni bir hayat yaratmak” şeklinde tanımlamıştır (Aktaran: Toprak, 2004). Bu “yeni hayat” sözü ile “yeni iktisat, yeni aile, yeni estetik, yeni hukuk...” amaçlamıştır ve “yeni hayat” Osmanlı için bir kurtuluş yoludur. Gökalp’e göre “yeni hayat” milli bir yaşam tarzıdır, bu da Türkçülüktür. ‘Milliyetçilik ve Beynelmilliyetçilik’ adlı yazısında Türkçülüğün toplumsal içeriğini tüm ayrıntıları ile ele almıştır. Ona göre Türkçülüğün esası, “halkçılık” ve “millet mefkûreleri”dir. Gökalp’e göre halkçılık ile milletçilik, aynı düşüncenin “eşitlik mefkûresi”nin iki farklı yansımasıdır. Toplumların içsel eşitliğini halkçılık, dışsal eşitliğini de milletçilik sağlar. Bu neden ile tabaka ve sınıf farklılıklarının ortadan kalkması gerektiğini, yalnızca işbölümünün doğurduğu meslek zümrelerinin bulunabileceğini öne sürerek “sınıf yok meslek var” demiştir (Aktaran: Toprak, 2004). Burada görüldüğü gibi, Gökalp’in yaratmak istediği ulus-devlet modeli, meslek zümrelerinden oluşmuş bir devlettir. Başka bir deyiş ile, “korporatif” bir devlet modelini gündeme getirmiştir. Gökalp, ilk kez korporatif bir ulus-devlet düşüncesini *İslâm Mecmuası*’nda dile getirmiştir. Çizdiği bu ulus-devlet modelinde Durkheim’in korporatif devlet düşüncesinden esinlenmiştir. Türk ulusunu “camiabir” toplum çeşidine dâhil etmiş ve gelecekte korporatif toplumlar arasında yer alacağını söylemiştir. Camia toplumu, toplumsal işbölümlerinden oluşan esnaf korporasyonlarından meydana gelmiş olup yöresel derebeyliklerin egemenliğinden kurtularak kendi kendini yönetmeye başlamış ve derebeyine karşı merkezi otorite ile birleşmiş bir millet türüdür. Korporatif toplum ise bir başkentte ulusal düşünce çerçevesinde örgütlenmiş esnaf korporasyonlarından oluşur. Her ikisi de loncalar üzerine kurulmuş olsa da camia toplumlarında loncaların etkinliği yöresellik ile sınırlıdır. Oysa korporatif toplumda, korporasyonlar seçtikleri temsilciler ile başkentteki meclislerde yer alır ve ulusal bir nitelik kazanırlar (Toprak, 2004).

İktisadiyat Mecmuası’nda yazdığı iktisadi makalelerde korporatif ulus-devlet modelini daha ayrıntılı bir biçimde ele alan Gökalp, Cumhuriyet’in ilân edildiği yıl yayımladığı *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde bu modeli daha kuramsal ve geniş bir çerçeveye oturtur. Bu eserde korporatif dönüşümlerin zorunluluğunu vurgulayan Gökalp, yöresel esnaf loncalarının yerine, Türk toplumunun tarihsel gelişim sürecinden hareket ederek merkezi milli loncaları önerir.

Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde ekonomi politiğe yönelik görüşlerinin bulunduğu önemli yazılardan bir tanesi "İktisadi Türkçülük" başlığını taşıyan bölümdür. Bu bölümde Gökalp, göçebe Türklerde nasıl bir ekonomik hayat olduğunu ortaya koymakta, Türklerin ekonomik örgütlenmeyi ve ticari-sınai etkinliği toplumsal yaşamın merkezine koyduğunu, uluslararası ticarete gelişmiş bir yapıya sahip olduğunu öne sürmekte, bunu çok sayıda eski Türk şehirlerinin çeşitli mesleklere ve zanaatlara uygun isimler taşıması ile örneklendirmektedir⁸⁶ (Parla, 2009:205-206). Gökalp, eski Türklerdeki "toy" adı verilen şölenleri (ki bu şölenlerde tüm halk bir araya gelirdi) tanıtarak Türklerin çok üreten ve aynı zamanda çok tüketen bir millet olduğuna dikkat çekmiş, bu neden ile elde edilecek servetin tüm topluma ait olması koşulu ile Türklerin bu dönemde olduğu gibi yeniden ekonomik refaha kavuşacağını savunmuştur. Buradan hareket ile Gökalp'in Türk toplumu üzerindeki iktisadi yapının değerlendirilmesini antropolojik temellere dayandırarak yaptığı söylenebilir. Gökalp böylece, Türkiye'deki "iktisat antropolojisi" alanındaki çalışmaların ilk örneklerinden birini vermiş olur.

Gökalp'e göre Osmanlı iktisadında uzun yıllar "kozmpolit" bir anlayış hüküm sürmüştü ve I. Dünya Savaşı yıllarında bile okullarda resmi bir Manchester iktisadiyatı okutulmuş ve öğrencilere iktisadi vicdanın bütünsel olarak "kozmpolit" olduğu öğretilmiştir. Gökalp'e göre iktisat kozmpolit olamaz; hatta Manchester iktisadiyatı dahi özünde İngiltere'nin milli iktisat anlayışını yansıtır. Sanayileşen İngiltere, bu anlayış ile geri kalmış ülkeler üzerinde üstünlük kurmuş ve serbest ticaret yolu ile bu ülkeleri sömürge devlet yapmaktan çekinmemiştir. Bu durum, Gökalp'e göre ilk kez Friedrich List ve John Rae'nin dikkatini çekmiş, bu aşamadan itibaren birçok ulus Manchester iktisadiyatına karşı "milli iktisat" anlayışını benimseyerek uygulama alanına sokmuştur. Oysa Türkler, hala İngiliz iktisadiyatını taklit etmekte ve "milliyetsiz" bir anlayış sürdürmektedir. Gökalp'e göre bu uygulama değişmeli, çağdaş yaşam için gerekli olan milli iktisada geçilmelidir. Aynı görüşü *İktisadiyat Mecmuası*'nın başyazarı olan Tekin Alp de paylaşmıştır (Toprak, 1985).

⁸⁶ Gökalp, bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "(...) Eski Türklerin iktisada verdikleri ehemmiyeti il adlarında da görürüz: Doğu Türkistan'da *Tarancılar* adı verilen ve Batı Türkistan'da *Sartlar* adını alan iki il vardı . Bu adlardan birincisi *çiftçiler*, ikincisi *tüccarlar* manasındadır. Kankılılar, Ağaçeriler, Tahtacılar, Mandallar, Mentşeler, Sürgücüler, ilh... birer sanat adını taşımaktadırlar (...) Bunun için de, hiç boş durmazlar, iktisadi faaliyetlerle uğraşırlardı. Çok kazanırlar, çok harcarlardı" (Gökalp, 2004:179).

3.3.5.2. Tekin Alp

Tekin Alp, Ziya Gökalp'in *Türk Yurdu* dergisinde yaptığı "Türkçülük" çalışmaları sırasında ona iktisadi yazıları ile yardım etmiş bir Türk düşünürüdür. İlk eserini 1912'de "Türkler Milli Bir Ruh Arıyorlar" adı ile Fransızca ve Türkçe olarak yayımlamıştır. Bunun dışında *Yeni Mecmua* dergisinde çok sayıda makale yayımlamış ve makalelerinde genel olarak iktisat politikaları, milli iktisat olgusu ve siyasi politikalar üzerinde çeşitli görüş ve fikirler öne sürmüştür. Son kitapları olan *Kemalizm* ve *Türk Ruhu*'nda Atatürk dönemini incelemiş, bunlarda Türk ruhunu dört döneme ayırmıştır: Birincisi Atalar Dönemi olup Orta Asya'daki Türk ve Moğolların yaşadığı dönemdir. İkincisi, Gökalp'in "Ümmet" devri olarak adlandırdığı İslamlık Devri'dir. Üçüncüsü, Meşrutiyet ile uyanmaya başlayan Milli Bilinç Devri'dir. Dördüncüsü ve sonuncusu ise Cumhuriyet ile başlayan Asıl Milli Ruh'tur ki, bu da ifadesini Mustafa Kemal Atatürk'te bulmuştur (Ülken, 2014:550-551).

Ziya Gökalp'ten sonra milli iktisat düşüncesinin oluşmasına katkı sağlayan isimlerden biri de Tekin Alp'tir. Tekin Alp'in iktisadi düşünce ile ilgili en önemli görüşlerinden biri de toplumsal işbölümünün gelişmesi üzerine saptamalarda bulunmasıdır. Meslek gruplarından oluşan bir iktisadi hayatın başlaması durumunda toplumsal işbölümünün gelişeceğini ifade eden Tekin Alp, toplumdaki sınıfsal farklılıkların ve çelişkilerin ortadan kalkacağını öne sürmüştür, bu yol ile de sermaye birikiminin artışında önemli bir hızlanma olacağını vurgulamıştır. Meslek gruplarının iktisadi hayata hâkim olması ile toplum birliğini yaratan manevi değerlerin de güçleneceğini öne sürmüştür, böylece savaşların ortadan kalkacağını belirtmiştir. Tekin Alp, bu konu ile ilgili görüşlerini "Fert, aile ve cemaat iktisatlarını birbirine bağlamak hususunda en mühim amil sermayedir. Sermaye sayesinde muhtelif kuvvetler, muhtelif iktisat amilleri bir araya gelir, birlikte milletin refah ve saadetine hizmet ederler" şeklinde ifade etmiştir (Tekin Alp, 1916).

Tekin Alp, 1918'de yayımladığı "Milli İktisat" yazısında Ziya Gökalp'in düşüncesine katılarak okullarda okutulan iktisadın liberal ekonominin esasları doğrultusunda olduğunu, List ve Wagner gibi iktisatçıların hiç tanınmadığını, oysa Türk toplumunun örnek alması gereken iktisat modelini bunların yarattığını belirtmiştir. Liberal politikaların ülkeleri dünya barışına değil, savaşa sürüklediğini savunan Tekin Alp, bu konuda şöyle demiştir:

“Cihan Harbi’ni yaratan küçük ateşler değil, asıl barut depolarıdır. Dünya’nın her memleketinde toplumsal tabakalardaki grupların birbirlerine karşı insafsız istismar faaliyetleri, imparatorluk biçiminde yapılanmış devletlerin milletinin bir başka millete tahakküm etmeye kalkması, kuvveti eline geçiren birtakım sınıfların emperyalizmin tuzağına düşerek diğerlerini yok etmeye kalkması, Dünya’yı bir barut deposu haline getirmiştir ve bu depoya gönderilen ilk kıvılcım, her şeyi infilak ettirecektir” (Tekin Alp, 1918).

Buradan da anlaşılmaktadır ki, Tekin Alp, I. Dünya Savaşı’nın çıkmasının asıl nedenini iktisadi çıkar çatışmalarına bağlamıştır. Savaşların iktisadi çıkarları koruma ve arttırmaya zemin hazırladığını görmesi, iktisat eğitimi almayan Tekin Alp’in uzak görüşlü bir aydın olmasının önemli bir göstergesidir.

Tekin Alp, savaşın başladığı yıllarda milli iktisada olan yönelimin arttığı, savaşın milli bir ekonomi politikası izlemeyi zorunlu kıldığını belirttiikten sonra aceleci bir biçimde uygulanan bu politikaların milli iktisat olarak yorumlanmasının mümkün olmadığını belirterek bu konu ile ilgili eleştirisini “Milli iktisat, bugünkü şekliyle mülk ve millet için hiçbir nokta-i nazardan yararlı değildir ve belki birçok bakımdan zararlıdır” şeklinde ifade etmiştir (Aktaran: Çavdar, 2003:95). Bunun nedenlerini ise şu şekilde açıklamaktadır:

“Savaştan önce ülkemiz, Avrupa ülkelerine oranla fakirdi, üretim gücü pek sınırlıydı, ilerleme yeteneği adeta yoktu; böyle olmakla beraber orta halli insanlar nispeten belirli bir refah içinde yaşamlarını sürdürebilirlerdi. Akıllı ve kolları işleyen her fert nasılsa kendine bir geçim kapısı bulabilirdi. Avrupa’da yıkımlar yapan kapitalist iktisat yöntemleri, bizde henüz bir yere gelememişti. Binlerce, yüzbinlerce insanoğlunun bir iki sermayedarın tahakkümü altında bulunduğunu görmüyorduk. Halbuki bugünkü milli iktisatla orta düzeydeki insanlar için geçinmek imkanı kalmamış, halk tabakaları hemen bütünüyle yoksulluğa mahkum olmuştur” (Aktaran: Çavdar, 2003:95).

Tekin Alp bu yazısında milli iktisat adı ile uygulanan devlet politikasının ülkedeki servet ve gelir dağılımını bozduğunu ve orta sınıfı “yıktığını” iddia etmiştir. Oysa Batı Avrupa’da ellerinde büyük sermayelerin toplandığı kişilerin bu sermayeleri yatırıma dönüştürdüklerini, Türkiye’deki savaş zenginlerinin ise böyle bir yola başvurmadıklarını belirtmiş ve görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Savaş zenginlerinin serveti, kumarbazın servetinden farklı değildir. Kumarbaz servetini işletmek için zihnini yormaz, emek sarf etmez, kumar oyunları içinde ve sefahat içinde yaşamını bitirir. Savaş zengini de ya millete zararlı olan spekülasyon muamelelerine devam eder, tüketicinin veya üreticinin zararına servetini arttırır ya da kazandığı parayı zevk ve sefa alemlerinde israf eder” (Aktaran: Çakmak, 2011:226).

“Savaş zenginleri” olgusuna bir düşünür olarak yaklaşan Tekin Alp, ülkedeki iç istikraz imkânlarının doğmasını sevinç ile karşılamış, bu dönemde ortaya çıkan gelir adaletsizliği gerçeğini göz ardı ederek bir çelişki yaşamıştır. Özünde kapitalist üretim tarzının yaşandığı bir ülkede gelir dağılımındaki eşitsizlikler olağan bir durumdur. Fakat kendisini “korporatizm” ideolojisine yakın bulan Tekin Alp’in toplumsal adaletsizlikleri görmezden gelmesi, yalnızca ülkede iç borçlanma imkânlarının oluşmuş olmasına odaklanması arasında bir tutarsızlık olduğu söylenebilir. Burada Tekin Alp devlet gücü ile desteklenen bir özel teşebbüsün varlığını, buna dayalı bir milli burjuvazinin oluşmasını arzulamaktadır, ancak ortaya çıkan durum, Tekin Alp’in arzuladığı gibi değildir.

Kimi tüccarların savaş koşullarından yararlanıp yüksek fiyatlar ile satış yaparak büyük kârlar elde ettiğini ve bazı memurların illegal biçimde ticarete atıldığını ortaya koyan Tekin Alp’e göre bu yasadışı ticaretten elde edilen servet, savaş zenginleri tarafından keyfi ve lüks harcamalara yol açmıştır. Tekin Alp, bunu bir “ahlak bunalımı” olarak nitelendirmiş, toplumsal kesimler arasında büyük gelir adaletsizliğine yol açtığını söyleyerek bunun toplumsal barışı ciddi bir biçimde zedelediğini ortaya koymuştur (Çakmak, 2011:227). Tüm bu olanların milli iktisat görüşünü ortaya atan kişilerin aklından bile geçmediğini iddia etmiştir. Bu konu ile ilgili olarak yazısını şöyle sürdürmüştür:

“(…) Oysa ki bundan üç yıl önce milli iktisadı ileri süren düşünürler böyle bir durumu hiçbir vakit hatır ve hayale getirmemişlerdir. Milli iktisat denince şu veya bu kişi ya da bu sınıf değil ulusun bütünü hatıra gelir. Milli iktisat demek, ulusun üretimini, ulusun genel zenginliğini arttırmaya, milletin refah düzeyini, tarımsal ve sınai gelişimini yükseltmeye medar olan tedbirler, girişimler, yasal kurumlar ve düzenlemelerin bütünü demektir. Yabancı ülkelere ithal olunan eşya ve mal yerine konulacak himayeci rüsumlar, yabancı ülkelere ihraç olunan mallara verilen özendirme ödülleri, sanayi teşvik için kabul olunan müsaadat ve imtiyazlar, tarımsal gelişmeyi sağlamak için alınan bütün tedbirler, ülke içerisinde üretimin artması, değişimin ve tüketimin belli bir düzene sokulması için yayımlanan yasa ve kararname, servet dağılımını etkilemek için konulan vergiler ve bu gibi durumlar milli iktisadın en önemli unsurlarını teşkil eder. Yanlış anlamaya meydan vermemek için şunu da eklemeliyiz ki milli iktisat konusunda amil sayılabilir: Oysa ki asıl milli iktisat ulusun sahip olduğu özellikler ve toprağın içerdiği doğal nitelikler ile meydana gelir. Devletin vazifesi bu özellik ve niteliklerin serbestçe gelişimini temin etmekten ibarettir. Bu itibarla, savaş durumunun ortaya çıkmasıyla, bu durumun getirdiği sorunları çözümleyebilmek için alınan yanlış tedbirlerin etkisiyle vücuda gelen vaziyet milli iktisadın esaslarına uygun olmak şöyle dursun, milli iktisadın gelişmesine engel teşkil eder” (Aktaran: Çavdar, 2003:96).

Yukarıda da görüldüğü gibi Tekin Alp, milli iktisat politikasının üretimin arttırılmasından tüketicinin belli bir seviyeye getirilmesine kadar alınması gereken bir dizi

tedbir ortaya koymuş ve sistematik bir ekonomi uygulamasını önermiştir. Buradan dolayı olarak şu fikirleri de çıkarabiliriz: Bir yandan devletin bireylerin ekonomi alanındaki serbest girişimlerini engellememesi gerektiğini belirtmekte, diğer yandan da üretimden tüketime kadar bir dizi düzenlemenin gerekliliğini ortaya koyarak bireysel girişim özgürlüğünü sınırlamaktadır. Bu çelişki şunu göstermektedir ki, milli iktisat sadece ekonominin gelişmesinde bir araç olarak değerlendirilmiş, gelişme sağlandıktan sonra liberal uygulamaların sürdürülebileceği düşünülmüştür (Çavdar, 2003:97).

Milli iktisadı benimsemesine karşın Tekin Alp'in milli iktisada bakışı ve onu değerlendirmesi, diğerlerinden daha farklı özellikler taşır. Milli bir sanayi kurulduktan sonra dış ticarete mutlak bir biçimde diğer ülkeler ile işbölümüne gidilmesi gerektiğini savunan Tekin Alp, Almanya'nın gelişen iç sanayisine karşın diğer ülkeler ile ticaret alanında bütünleşememesini bir "eksiklik" olarak görmüş, her çağda milletler arasında ihtiyaçların giderilmesi yönünde bir ilişkinin olması gerektiğini söylemiştir. Bu konu ile ilgili düşüncelerine şu sözleri ile açıklık getirmiştir:

"Medeni bir adam yalnız başına yaşayamayacağı, daima hemcinsinin sa'y ve ameline muhtaç bulunduğu gibi mütemeddin bir millet de hiçbir vakit yalnız başına müstakil bir hayat geçiremez; her vakit milel-i sairenin sa'y ve amelinden istifade etmeye mecburdur (...) menabi-i iktisadiyesini, servet-i milliyesini en iyi surette kullanmak icap ettiği gibi sair memleketlerle mahsulat ve masnuat mübadele etmek için en muvafık vesait-i nakliye ve en elverişli şerait-i siyasiyeyi temin etmek lazım gelir... Almanlar 1870 muharebesinden sonra bütün kuvvetlerini milli iktisadın tealisi uğruna sarfetmeye başlamışlar ve bu sayede ziraatte, ticarete ve bilhassa sanayide en birinci mevki işgale muvaffak olmuşlardır (...) fakat hariçle temas ve münasebetini temin etmek hususunda pek büyük müşkilata maruz kalmışlardır" (Tekin Alp, 1916).

3.3.5.3. Yusuf Akçura

Rusya'nın Simbir şehrinde dünyaya gelen Yusuf Akçura, küçük yaşta babasını kaybederek annesi ile birlikte İstanbul'a gelmiş, Harbiye'de öğrenim görmüş, İttihatçılar ile yaşadığı sıkı ilişki sonucunda Fizan'a sürgüne gönderilmiş, II. Meşrutiyet'in ilân edilmesi ile İstanbul'a dönmüştür. Türk Ocağı'nın kurucularından olup *Türk Yurdu Dergisi*'ni uzun yıllar çıkarmıştır. İstanbul Deniz Lisesi ve Harbiye'de dersler vermiş ve İttihatçılar ile uzun tartışmalara girerek Anadolu'ya geçmiş ve subay olarak Kurtuluş Savaşı'na katılmıştır. Türk Tarih Kurumu'nun başkanlığını yapmış, 'Türkiye Siyasi Tarihi' dersleri vermiştir. Türkçülük tarihinde önemli bir yeri olan Akçura, verdiği konferanslar ve yazıları ile Türkçülüğün en büyük savunucularından biri olmuştur. *Türk Yurdu*'nun dışında

Ocak dergisinin sürmesinde de önemli katkıları olmuştur. Üniversitelerde okutulmak için *Türkiye Siyasi Tarihi* adlı bir ders kitabı yayımlamıştır. Ayrıca *Muasır Avrupa'da İçtimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar* adlı kitabı Maarif Vekâleti tarafından basılmıştır. *Türk Yurdu* dergisinde yayımladığı 'Cengiz Han' yazı dizisi ile büyük etkiler yaratmış, İslâmcılar ile Türkçüler arasında büyük tartışmalara neden olmuştur. Mithat Cemal ile dil konusunda uzun tartışmalara girmiştir. Mehmet Emin ile çatışan Akçura, Rıza Tevfik'in "halk edebiyatı" anlayışını beğenmektedir. Çok alaycı ve eleştirel bir dil kullanması, uzlaşmacı bir tavrının olmaması, siyasi yaşamında olduğu gibi fikir yaşamında da kimseye bağlanmamasına yol açmıştır. Akçura'nın tarih ve düşünsel bağlamdaki yazıları *Üç Tarz-ı Siyaset, Siyaset ve İktisat, Fikir Cereyanları* adlı kitaplarında toplanmıştır (Ülken, 2014:570-573).

II. Meşrutiyet döneminde yaşanan parasal sıkıntılar nedeni ile liberal düşünce yine etkili olmaya başlamış ve bu düşüncenin başlıca temsilcisi bir ekonomi profesörü ve Maliye Nazırı olan Mehmed Cavid Bey olmuştur. Tanzimatçıların benimsediği "Devlet Batı kapitalizmine borçlanmadıkça kalkınamaz" sözü bu dönemde de geçerli olmaya başlamıştır. Bu görüşün karşısına Ziya Gökalp'in "Mefkûreci" düşüncesi çıkmıştır. Mefkûrecilik hem liberalizme hem de sosyalizme karşı olan "idealist milliyetçilik" düşüncesini temsil etmektedir. Mefkûreciliğin ekonomideki karşılığı Gökalp'te "solidarizm" ve "mesleki temsilcilik" şeklinde belirlemiştir. Amaç eski loncaları ve modern meslek zümrelerini devletin desteği ile kalkındırarak modern bir burjuva yaratmaktır. Gökalp mefkûreciliğinin yaratmak istediği burjuvazi, hem milli hem de milliyetçi olacak, kısaca yerli bir kapitalist sınıf ortaya çıkacak, bu da sınıflar arasında çatışmaya yol açmayacak kadar milliyetçi olacaktır. Gökalp'in düşlediği burjuvazi, sınıf çıkarlarını milli çıkarlara feda edebilecektir. Ziya Gökalp'in bu "idealist" görüşüne karşı çıkan ilk kişi Yusuf Akçura olmuştur. Toplumların sınıfsal yapısı ile ulusçuluk arasında bir ilişkinin bulunduğunu görmüştür. II. Meşrutiyet döneminin son yıllarında yazdığı yazılarda Avrupa'dan çeşitli örnekler vererek burjuvazi sınıfının gelişmediği toplumlarda ulusçuluk ile kapitalist ekonominin gelişmediğini öne sürmüştür. Akçura'ya göre Türk toplumu esnaf, memur, asker, köylü ve yoksul halktan kurulu olduğu sürece, Batılılaşması söz konusu olamaz ve ulusçuluk gerçekleşemez. I. Dünya Savaşı yıllarında Gökalp, solidarizm olarak adlandırdığı "mesleki temsil" düşüncesi ile ulusçuluğu toprak ağaları, lonca esnafı ve devlet memurlarının "karma"sından oluşan bir sınıf üzerine oturtmaya çalışmıştır. Yusuf Akçura bu düşünceye de karşı çıkarak bu yaklaşım ile özel girişim ve sermaye

birikimi oluşamayacağını öne sürmüştür. Ayrıca Gökalp'in belirttiği bu karma sınıflandırmanın içinde ne özgürlük düşüncesi ne kapitalist bir ekonomi ne de burjuva sınıfı yaratma imkânı vardır. Nitekim savaş koşullarından yararlanarak devletin gücü ile bunu geliştirme çabaları sonuçsuz kalmıştır (Berkes, 1972).

Milli iktisat düşüncesinin en önemli savunucularından biri olan Yusuf Akçura, “milli iktisat” sözünü 1913 yılında İttihat ve Terakki kongresine sunduğu raporların birinde kullanmış ve İttihatçılar kısa süre içinde bu yeni ekonomi anlayışına yönelmeye karar vermişlerdir. Onun iktisat düşüncesi, Tanzimat döneminde yaygın olarak tartışılan ekonomik liberalizm düşüncesinin tamamen karşıtıdır. Akçura, *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* çevresinde toplanan liberal ekonomi taraftarlarını sert bir biçimde eleştirerek, Tanzimat dönemindeki liberal ekonomi uygulamalarının Osmanlı Devleti'ndeki yerli sanayiye yok ettiğini, ülkenin yabancı mallar ile dolduğunu ve bir “açık pazar” haline geldiğini öne sürmüştür. Liberal ekonomiyi savunanlara karşı şöyle diyordu: “onlar iktisat biliminin kimya ya da geometri gibi değişmez yasaları bulunduğunu; onun nesnel, ulusal-olmayan ve soyut bir bilim olduğunu sanıyorlar” (Aktaran: Geogon, 1986:80).

1916 yılında liberallere karşı Alman F.List'in ekonomik ilkelerini ve korumacılık düşüncelerini benimseyen *İktisadiyat Mecmuası*'nın yayın hayatına girmesi ile Akçura'nın milli iktisada yönelik savunuculuğu daha da güçlü bir şekle bürünmüştür. Liberal iktisadın özellik ile Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki ekonomik ilişkilerini belirleyen “serbest mübadele” uygulamasına şiddet ile karşı çıkmıştır. Serbest mübadele uygulamasına ilk kez karşı çıkan kuşkusuz Akçura değildir; Ahmed Midhat Efendi XIX. yüzyılın sonlarında bu sistemin Osmanlı Devleti üzerindeki “yıkıcı etkileri”ni görmüş, çeşitli yazılarında bunu eleştirmiştir. Musa Akyığıtzade de Manchester doktrininin eleştirisini sistemli bir biçimde ortaya koymuştur.

Osmanlı tarihinin bir “istila” değil, “savunma” tarihi olduğunu ve bin yıl süren Hıristiyan- İslâm savaşı içinde İslâm'ın varlığını korumak için Osmanlı'nın sürekli savaş halinde olduğunu vurgulayan Yusuf Akçura, iktisadi bilincin oluşmasını, tarihsel bağlamı içerisinde şöyle yorumlamıştır:

“Şark Meselesi, on üçüncü yüzyılda başlamıştır, bugün kapitalistlerin eline geçmiştir. Dünyanın her yanında bir emperyalizm siyaseti on dokuzuncu yüzyıldan beri Şark

Meselesi'ne tatbik olunmuştur. Bütün Batı kapitalistleri İslâm memleketlerini sövmeye ve yok etmeye çalışıyorlar. Sakızlı Ohannes, Portakal Mikail Paşalar, memleketler arasında gümrüklerin kalkmasını istiyorlardı. Böyle bir iktisat, yüksek üretim seviyesinde bulunan milletler içindi. Türkiye'de ise bu iş azınlıkların menfaatine uyuyordu. Bunun için Ohannes ve Portakal Paşaların liberalist olmaları, kendi çıkarlarına geldiği içindi. Fakat ondan sonraki iktisatçılarımız, Ermeni Paşaların öğrencileri olan Türk yazarlarıdır. İşte asıl hata, burada başlıyor. Bu hal Avrupa sermayesinin Türkiye'yi istilâsını kolaylaştırmaktan başka nedir? Devlet adamları arasında bu yanlış yola ilk itiraz eden Cevdet Paşa'dır. İktisatçılar içinde de liberalizme ilk isyan eden Musa Akyiğitoğlu'dur⁸⁷. Şimdi milletçe bu istilâcı dünyaya karşı savaşıyoruz ve bu iktisadi şuura erişmiş bulunuyoruz" (Akçura, 2015:67-68).

Akçura bir yazısında, "ekonomik bakımdan bağımsızlığa sahip olmayan bir toplum siyasi bağımsızlığını da yitirmeye mahkûmdur" diyerek milli iktisadın en temel amacının "ekonomik bağımsızlık yaratmak" olduğunu belirtmiştir. Ancak Avrupa'nın Türkiye üzerindeki ekonomik egemenliğinin birdenbire ortadan kaldırılamayacağını düşünen Akçura, bu baskının "ılımlı", giderek etkisini azaltacak bir ekonomik yapı kurmak ile ortadan kalkacağını ifade etmiştir. Bu yüzden Avusturya ve İtalya'nın Bosna-Hersek'in ilhaki ve Trablusgarp saldırısı karşısında Jön Türklerin bunların mamullerini boykot etmeye yönelik eylemlerini doğru bulmamıştır. Yeni bir Türk burjuvazisinin oluşabilmesi için ekonomik sistemde hangi uygulamalara geçilmesi gerektiğini ortaya koyan Akçura, kapitalizmin koşulsuz bir biçimde ülkeye girmesi düşüncesine bütünü ile karşı çıkmıştır. 1910 yılında Batı kapitalizmini "karikatürize ederek" önemli bir eleştiri tablosu çizmiştir. I. Dünya Savaşı koşullarında zenginleşen tüccar ve memur gibi Türk kapitalistlerini kendi çıkarlarına hizmet eden ve ahlak kavramını önemsemeyen Batılı kapitalistlere benzetmiştir. Akçura'ya göre Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi bir taraftan Doğu'ya özgü toplumsal adalet anlayışı ile diğer taraftan ulusal çıkarları ön planda tutan yaklaşım ile bir çelişki içerisinde olacaktır (Georgeon, 1986:80-81).

Akçura, Batı'nın bugünkü manevi uygarlığının bir gelişme göstermediğini öne sürmüş, manevi uygarlıkta Doğu Batı'dan üstün olsa bile Batı'nın mevcut kurumlarına dayanarak birkaç yüzyıldan beri Doğu'ya hükmettiğini ve Doğu'yu baskı altında tuttuğunu öne sürmüştür. Batı medeniyetinin dünyanın hâkimi olduğunu, ancak bu hâkimiyetinin bir gün sona ereceğini ortaya koymuş, fakat içinde yaşanan zaman diliminin koşulları göz önüne alınarak eğitim programlarının Batı'daki gibi yayılmasının önemine dikkat çekmiştir. "Halkçılık" ve "milliyetçilik" düşüncelerinin kaynağını oluşturan "Türk Ocağı

⁸⁷ Yazar, burada Musa Akyiğitzade'yi kastetmektedir. Aynı zamanda Ülken (2014:575), Musa Akyiğitzade ile birlikte Akçura'nın liberalizme isyan edenler arasında Ahmed Midhat'ı zikretmediğini belirtmektedir.

Konferansları”, İngilizlerin zor ile kapatmasına kadar 9-10 yıl başarılı bir biçimde devam etmiştir. Eğitimin Türkiye’nin ihtiyaçlarına ve şartlarına göre yapılması gerektiğini öne sürerek öğrencilere “epik” ve “gerçek dışı” bir öğretim yapılmasını eleştirmiş; maddi, gerçek ve iktisadi eğitimin de bunların içine katılmasını önermiştir (Ülken, 2014:577).

Hukuk, siyaset ve genel olarak düşünce sisteminin iktisadi etkenlere bağlı olduğunu ve bundan doğduğunu “kısmen” kabul eden Akçura, “bütün dünyada ve memleketimizde milliyet fikrini doğuran, geliştiren amiller arasında iktisadi etkenlerin önemini kabul etmek gerekir” şeklinde ifade etmiştir (Aktaran: Ülken, 2014:580). Milliyetçiliğin ve halkçılığın asıl hedefinin “kayıtsız ve şartsız milli hâkimiyet” olduğunu belirtmiş, “Türk Milliyetçiliğinin İktisadi Menşelerine Dâir” adlı yazısında şöyle bir açıklama yapmıştır:

“(…) İnsan Hakları Beyannamesi dünyayı uyandırdı. Hürriyet ve eşitlik ilkelerine dayanan demokrasi milletlerin düsturu oldu. Fakat yabancı müdahalesi Avrupa şirketlerinin, rejinin, bankaların, Müslim olmayan memurları ve azınlık tüccar yeni bir tabaka doğurdu. Tanzimat Müslim olmayanların işine yaradı. Yirminci yüzyıl başında Osmanlı Devleti iktisatça Avrupa endüstrisinin, kapitalinin ve onların memuru olan Hıristiyan tebaanın nüfuzu altına girdi. (...) İşte bütün bu ağır iktisadi ve hayati baskılar altında bulunmaktan acı çeken ve daimi ihmallerden eziyet çeken Türk de nihayet günün birinde kendini düşünmeye lüzum hissetti. Çünkü o da topluluktan zarar görüyor idi. Avrupa fikri inkılâbının esasları işitildiği zaman, bazı Türk düşünür ve yazarları da, Türk ırkının büyüklüğünden, Türk’ün muhteşem mazisinden, ırkın kudret ve başarılarından, Türk dilinin zenginliğinden, kadim medeniyetinin kıymetinden, romantik bir dille bahsetmek istemişlerdi. Fakat hâkim zümre, bunu iyi karşılamadı; dağılmaya hizmet eder sayarak muhalefet bile etti. Osmanlı âlimleri ve düşünürleri, edipleri ve yazarları Türk’ün milliyetçiliğine karşıydı. Ne zaman ki Meşrutiyet ilan olunup da Osmanlı saltanatında milletlerin ayrışması başladı, artık yöneticiler Türk’ün de benliğinden bahsetmesine, milliyetini duymasına, menfaatini düşünmesine mani olamadılar. Bununla beraber, meşruti saltanatta hükümet dizginlerini ele alan, yani hâkim zümre mevkiine geçenler, hala Meşrutiyet idaresiyle Osmanlı saltanatının devamının mümkün olabileceğini zannedecek derecede safdildiler! Hala küçük siyaset manevralarıyla çoktan beri iktisaden ayrılmış, siyaseten ayrışmakta olan bu Ortaçağ’dan kalma vücudu Meşrutiyet şıngasıyla yaşatabileceklerini ümit ediyorlardı (...) “Türk Ocağı” bütün aydın Türk gençliğini ateşi önünde topladı. Türk halkı, bilhassa aydın Türkler, milli tehlikenin iktisadi yönünün, daha doğrusu iktisadi kaynağını da fark etti. İktisadi buhran, onu milliyetçiliğe sevk ediyordu (...) Görülüyordu ki Türk gençliği, Türkçülük fikrini bir ideal, ve aynı zamanda geçim ve hayat kavgasında önemli bir iktisadi etken sayarak kabul ediyor ve ona sarılıyordu” (Akçura, 2015:162-163).

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde Akçura, bütün enerjisini devletin sağlıklı ekonomik ve toplumsal temellere oturtulması üzerinde harcamıştır. Ekonomiyi iki farklı düzeyde ele alan Akçura, önce modern Türkiye’nin ve Türk milliyetçiliğinin gelişmesinin başlıca tarihsel faktörü olarak, sonra da modern bir Türk devletinin kurulmasında

belirleyici bir öge olarak ele almıştır. Kurtuluş Savaşı'ndan daha önemli gördüğü “kalkınma savaşı”nda izlenmesi gereken temel ekonomik sistemin kurulabilmesi için ekonomik eğitim kurslarının açılmasını, konferansların verilmesini sağlayarak bu işi Türk Ocakları'nın üstlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Modern Türk devletinin hangi toplumsal sınıflara dayanması gerektiği konusunda ise milliyetçilik ve halkçılık arasında halkçılığı benimsemiştir. Ona göre bağımsız, girişimci ve modern bir devlet yaratmanın temel koşulu bunlara muhalefet eden toplumsal sınıflara, yani “feodal” ve “yobaz”lara karşı çıkmak gerekiyordu. Türkiye'deki gerici hareketin kaynağı, bu iki sınıfın engelleyici tavırlarıdır. Akçura, feodal büyük toprak sahipliğini tasfiye etmek amacı ile bir “tarım reformu” yapılmasını önermiştir. Küçük toprak sahipliğine dayanan köylülük ve ulusal burjuvazi gibi “ilerleme yanlısı” iki güce dayanan bir toplum yaratmak gerektiğini, işçi sınıfının ihtilâlcî hareketlerini önlemeyi bilen Batılı modern bir devlet yaratmanın önemini vurgulamıştır. Türkiye Cumhuriyeti için öngördüğü toplumsal model, bir “orta yol”a dayanıyordu. Bu, geleneksel kurumların korunması ile toplumun Batı ile bütünleşmesi arasında bir “yol”dur (Georgeon, 2004).

3.3.6. Genel Değerlendirme

II. Meşrutiyet'in ilân edilmesi ile altı asır devam eden Osmanlı mutlakiyet rejimi, yerini yeni bir yönetim şekline bırakıyordu. İdari yapıdaki köklü değişikliklere rağmen XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti, kapitalist ekonomilerin baskısından kurtulamamış, iktisadi ve mali bağımsızlığını önemli ölçüde kaybetmiş bulunuyordu. Ayrıca I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş yıllarında ekonomik bir bağımsızlığın olması ve iktisat politikalarında köklü bir değişikliğe gidilmesi de mümkün görünmüyordu. Nitekim I. Dünya Savaşı'na kadar kapitalist Batı ekonomilerinin hammadde ve yatırım kaynağı olan Osmanlı pazarları, varlığını olduğu gibi sürdürüyor, kapitülasyonların çerçevesi sürekli genişliyor, yabancı tüccarların ayrıcalıkları varlığını devam ettiriyor, dış borçlar önemli bir siyasi baskı oluşturuyor, Osmanlı maliyesi üzerindeki yabancı mali denetim mekanizması olan “Düyun-ı Umumiyye İdaresi”nin etkinliği sürüyordu. Bu koşullarda Batı çıkarlarına uygun olmayan iktisat politikalarının yaratılması ve uygulanabilmesi mümkün değildi. Osmanlı kurumlarını Batı'daki örneklerine göre yeniden düzenlemek gerektiği görüşündeki Batı devletleri, İttihat ve Terakki döneminde de bunu bir devlet politikası haline getirmeyi başarmıştı. Gümrüklerin düzenlenmesi için İngiliz, posta idaresi için Belçikalı, kanun tasarılarının hazırlanması için Kont Ostrogot, bütçe düzenlemesi için

Fransız, ordunun ıslahı için Alman Liman von Sanders gibi danışmanlardan destek alınıyordu. I. Dünya Savaşı yıllarında da Osmanlı ordusunda görevli uzmanlar, ordunun komuta heyetini oluşturmuştur. Emperyalist devletlerin kendi aralarındaki rekabeti savaş öncesi yıllarında iyice artarken Batı ülkeleri bir yandan Osmanlı politikalarını kendi çıkarları yönünde düzenlemekte, diğer yandan da ellerinde tuttıkları mali ve ekonomik gücü Osmanlı'ya karşı bir "silah" olarak kullanmaya devam etmekteydi. Osmanlı Devleti ise ayakta kalabilmek için emperyalist devletlerin çıkar çatışmalarından yararlanan bir "denge" politikası izlemeye çalışıyordu. Tüm bunların sonucunda II. Meşrutiyet iktisat politikalarında liberal eğilim belirleyici olmuştur (Şener, 2000).

1914 yılına gelindiğinde bir yandan Almanların etkisi öte yandan da I. Dünya Savaşı koşullarının zorlayıcı etkisi ile "milli iktisat" politikalarına yönelme eğilimine girilmiştir. Siyasi olarak Balkan Savaşları'ndan sonra Almanya'nın yanında yer alan İttihatçılar, milli iktisadın kurucusu olan Friedrich List'i daha iyi tanımaya başlamış ve İngiliz yanlısı klasik iktisat anlayışından uzaklaşmışlardır. Böylece Osmanlı bünyesinde milli iktisat politikalarının ortaya çıkmaya başladığı görülmüştür. 1914-1918 yılları arasında İttihatçıların izlediği milli iktisat politikası da Almanlardan farklı olarak kendisini bir "zorunluluk" olarak gösteren "savaş iktisadı"dır. Almanların milli iktisadı, sanayi geliştirmek üzere uygulanırken Osmanlı Devleti'ni ise savaş koşulları böyle bir iktisat anlayışına yönlendirmiştir. Çünkü borç alabileceği dış kaynak kalmamış, savaş ile birlikte tarımdaki ekili alanların oranı önemli ölçüde düşmüş, büyük ve küçükbaş hayvan sayısı "ağnam resmi" tahsilâtında izlendiği kadarı ile yarı yarıya düşmüştür. Savaş öncesinde yapılan stoklar kısa sürede erimiş, ithalatın durması yüzünden gıda maddelerinde büyük kıtlıklar meydana gelmiş ve kıtlıklara bağlı olarak çok yüksek enflasyon ortaya çıkmıştır⁸⁸ (Şener, 2000).

I.Dünya Savaşı'nın koşulları altında piyasa düzeni neredeyse tamamen bozulmuştu. Hemen hemen tüm nihai mamullerde, hatta unda ve şekerde bile dışa bağımlı bir hale gelen Osmanlı ülkesinde, dışa kapanmak durumunda kaldığı için önemli bir kıtlıklar ve bunalım ortaya çıkmış, ordunun ihtiyaçları büyük bir talep oluşturmuş, böylece iktisadi yaşam tamamen devletin kontrolüne girmişti. Devlet, kimi kez "satın alma", kimi kez ise

⁸⁸ O dönemde enflasyon endeksleri dikkate alınırsa şöyle bir belirleme yapılabilir: "1914 Temmuz'u 100 kabul edilirse, 1916 yılının başında bu oran 175'e çıkmış, bu yılın sonlarında ise korkunç bir yükselme göstererek 3.990 seviyesine ulaşan perakende fiyatları ortaya çıkmıştır. Bu fiyatlar 1917'de 829, 1918'de ise 1.789 ortalamalarında seyretmiştir" (Eldem, 1975).

“el koyma” yöntemleri ile piyasayı güdümü altına almış, mal ve hizmetler öncelik ile ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönlendirilmiş ve buna bağlı olarak da halkın yaşam seviyesi sürekli düşmüştür. Savaş toplumdaki gelir dağılımında önemli dönüşümlere yol açmış, sabit gelirliler başta olmak üzere toplumun önemli bir bölümü savaş spekülasyonları yüzünden iyice yoksullaşmıştır. Ancak “pazar için üretim” yapan ve İttihatçılar ile yakınlığı olan örgütlü esnaf ve orta ve büyük toprak sahipleri spekülasyon girişimleri sonucu kısa sürede büyük servetler edinerek “harp zengini” olarak adlandırılan bir zümreyi meydana getirmiştir. Kıtılığı ortadan kaldırmak amacı ile başvurulan “karne” ve “narh” yöntemleri stokçuluğu ve karaborsacılığı yaratmış ve savaştan kazançlı çıkan bu zümre olmuştur. Bu “harp zenginleri”, savaş yıllarının İstanbul’unda alışılmadık bir yaşam biçimi yaratarak toplumsal ahlâkın çöküntüye uğramasına neden olmuştur. Bu olumsuz tabloyu kaygı ile izleyen İttihatçılar, gelir adaletsizliğinden temellenen toplumsal çözülmeyi ortadan kaldırmak için çeşitli çözüm yolları aramışlardır. Ziya Gökalp’in başlattığı “içtimaiyatçı” anlayış, bu ahlâki çöküntüye çözüm getirmek üzere aile ve meslek ahlâkının, milli ahlâkın güçlendirilmesi gerektiğini öne sürmüştür ve “solidarist” düşünceden etkilenerek “halkçılık”ı ortaya koymuştur. Ziya Gökalp’in “halkçılık”, liberal iktisat anlayışına karşı devlet müdahaleciliğini gerekli görmüş, kapitalizmin yarattığı bireysel girişimden kaynaklanan “sınıflaşma” sorununu gündeme almış, izlenecek toplumsal bir politika ile sınıflar arasındaki uçurumların, toplumsal çarpıklıkların ortadan kaldırılacağını ileri sürmüştür (Toprak, 1982:346-350).

H.Z. Ülken, İttihat ve Terakki’nin Ziya Gökalp’in “halkçılık” ve “Türkçülük” anlayışından önemli ölçüde etkilenerek sosyal ve iktisadi bir yapı oluşturmaya çalıştığını şöyle ifade etmektedir:

“Bizde İttihat ve Terakki Partisi, Ziya Gökalp’in bu partiye istikamet verdiği andan itibaren milliyetçi bir burjuva partisi olmuştur. Ondan önce partinin ideali daha ziyade istibdat idaresini ortadan kaldırmak, meşrutiyeti ilân etmektir. Meşrutiyet ilân edilince gaye kalmamış ve Osmanlı tecanüssüz cemiyetinde çeşitli milletlerin mensupları arasında İttihatçılık bir ideal birliği olmamıştır. Ancak Osmanlı burjuvazi hareketi Türkçülük idealine çevrildiği zaman parti tam şeklini aldı” (Aktaran: Toprak, 1982:350-351).

Bu anlayışın sonucunda İttihatçılar “devlet kapitalizmi”ni benimsemiş, devletin iktisadi yaşama girmesi ortaya çıkmış⁸⁹, ancak bireysel girişimin sınırlandırılmamasına çok özen gösterilmiştir. Diğer taraftan sınıf mücadelesi ve birbiri ile çelişen toplumsal sınıf yapısı reddedilmiş, bunların yerine birbiri ile uzlaşma içinde olan “meslek zümreleri” oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu meslek gruplarının “toplumsal işbölümü” esas çerçevesinde Türk ulusunun toplumsal tabanını oluşturmaya destek çıkmıştır. Başka bir deyiş ile, Türk-Müslüman “burjuva sınıfı” oluşturma eğilimi ve savaşın yarattığı ekonomik ve toplumsal çöküntüyü ortadan kaldırma düşüncesi, İttihatçıları “korporatif” bir devlet anlayışı yaratmaya yöneltmiştir (Toprak, 1980).

Tekin Alp, *İktisadiyat Mecmuası*'nda 1917 yılında yayımladığı “Harb ve İktisat” adlı yazısında Osmanlı'nın savaş ile birlikte “milli iktisat”ı uygulamaya başladığını ve böylece ülkenin “kapitalizm devresi”ne girdiğini öne sürmüştür (Tekin Alp, 1917). Yusuf Akçura da korporatizmi “az sermaye kapitalizması” olarak görmüş ve bunun “kapitalizmin yol açtığı buhranı biraz da olsa hafifletecek olmasına” dikkat çekmiştir (Akçura, 1918).

---

⁸⁹ Devletin iktisadi yaşama girmesi ile ilgili olarak şu gözlemler aktarılabilir: “İşçilik, İttihat ve Terakki'nin savaş döneminde zorunlu olarak uygulamaya soktuğu ‘devlet iktisadiyatı’nın bir parçasını oluşturmuştu. 1914 ertesinde devlet iktisadi yaşamın hemen her alanında etkinliğini arttırmıştı. Dış ticaret büyük ölçüde devlet eliyle yürütülmüş, kambiyo işlemleri devlet denetimine verilmiş, Mebusan ve Ayan meclislerinin yanı sıra İktisadiyat Meclisi ve İaşe Meclisi kurularak ülkenin iktisadi gelişimi bu kuruluşlar aracılığıyla yönlendirilmek istenmişti. Savaşın son yılında kurulan İaşe Nezareti ise savaş devletçiliğinin yürütme organı olarak düşünülmüştü” (Toprak, 1982:312).

SONUÇ

Yaklaşık altı yüzyıl boyunca varlığını sürdüren ve dünya coğrafyası içerisinde en geniş topraklardan birine sahip olan Osmanlı Devleti üzerine yapılacak her inceleme ve araştırma önemli eksiklikleri de beraberinde getirecektir. Çok uluslu bir toplum yapısına sahip olması, dil, din, kültür, gelenek ve yaşam biçimi yönünden “kozmpolit” bir yapıya sahip olması, mutlakiyet çerçevesinde otoriter bir yönetim anlayışının bulunması, gelen her hükümdarın devlet yönetimi ile ilgili farklı uygulamalara gitmesi ve buna bağlı olarak bu uzun süreç içinde kurumsal, toplumsal ve ekonomik bağlamda yaratılan değişimlerin nesnel ve rasyonel bir biçimde değerlendirilmesine uygun bir ortamın olmayışı bu inceleme ve araştırmaları zorlaştıran en önemli etkidir. Buna bir de o dönemlerde yapılan ve yaşananların yazıya geçirildiği bir kurumun olmayışı ya da hükümdarın isteği çerçevesinde yazılmasını da eklemek gerekir. Ayrıca bu geniş zaman diliminde yazılan eserlerin titizlik ile saklanamaması, bir kısmının zaman içinde yok olması ya da günümüz Türkçesine aktarılmaması veya yanlış ve eksik aktarılması, incelemeci ve araştırmacıların işini bir kat daha zorlaştırmıştır. Kaldı ki böyle geniş bir coğrafyaya yüzyıllar boyunca hâkimiyet kurmuş bir devletin ekonomik kurallarını, iktisadi kurumlarını, bunları yaratan zihniyeti ve iktisadi düşünce yapılarını eksiksiz bir biçimde incelemek çok daha zordur. Çünkü toplumu tüm unsurlarından soyutlayarak yalnızca iktisadi yapısını ele alıp bunu belli bir temele oturtmak mümkün değildir. Bu neden ile Osmanlı toplumunun siyasi, askeri, dini, sosyal ve eğitim anlayışı içerisinde iktisadi zihniyetinin belirlenmesi, incelemeyi zorlaştıracak, anlatımı karmaşık bir hale getirecektir. Tüm bunları ortaya koyabilmek, bir tez kapsamı dâhilinde doğru ve sağlam sonuçlara ulaşmak, yargılarda bulunmak zordur ve birtakım eksiklikleri ve yanlış saptamaları içerebilir. Diğer yandan, Osmanlı iktisadi ve toplumsal düzeninin ve değişiminin açıklanması, tek bir yöntem koşullarında mümkün görünmemektedir. Bu çalışma kapsamında Karl Polanyi’ye göre iktisadın “biçimsel” ve “özel” tanımlarından temel alınarak Osmanlı İmparatorluğu’nun “yeniden dağıtım” ilkesine uygun hareket ettiği görüşü, klasik dönem boyunca kabul edilmiştir. Ancak bu durum, XIX. yüzyıla gelindiğinde, değişime uğrayacak ve Osmanlı iktisadi düzeni ve düşüncesi Batı kapitalizminin yörüngesinde şekillenecektir. Bu noktadan itibaren Karl Polanyi’nin metodolojik ilkelerinin yanı sıra, Karl Marx’ın “Asya Tipi Üretim Tarzı”, Max Weber’in “Patrimonyal Devlet Kuramı” ve Immanuel Wallerstein’in “Dünya Sistemleri Analizi” de bu çalışmada başvurulan diğer önemli metodolojik dayanaklardır.

Bu çalışmada Osmanlı iktisadi düşünce yapısı iki temel üzerine oturtulmuştur: Birincisi, klasik Osmanlı iktisat düzeni, ikincisi ise XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa ekonomi politiği yörüngesinde gelişen iktisat düşüncesidir. Her iki dönemde de Osmanlı ekonomi politiğini belirleyen iç ve dış dinamikler olmuştur. Birinci dönemde iç dinamikler ağırlık kazanırken, buna karşılık ikinci dönemde dış dinamikler belirleyici unsur haline gelmiştir. Batı kapitalizminin yükselişi ve dünya ekonomisinde etkin ve belirleyici konuma yükselmesi karşısında Osmanlı'nın tüm duyarsızlıklarına ve olan bitenleri "küçümseyici" tavrına karşın bunlara önemli oranda esneklik gösterdiği söylenebilir. Diğer bir deyiş ile, farklı bir medeniyete sahip olan ve coğrafyasının stratejik bir önem taşıması nedeni ile, dünya konjonktüründeki değişme ve gelişmeler karşısında Osmanlı, ekonomi politik yönden pasif, ama esnek bir yaklaşım içinde olmuştur. Batı'dan gelen ve Osmanlı toplumunda hiçbir karşılığı olmayan birçok değişik yapılara karşı doğrudan reddedici bir tutum takınmamış, bunların kendi anlayışları içine nasıl oturtulacağını anlamaya ve bulmaya çalışmıştır. Avrupa'nın Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkinliğinin yoğun olarak artmaya başlaması ile birlikte devletin ekonomi politik üzerindeki uygulamaları da hızlanmaya ve daha somut göstergeler oluşturmaya başlamıştır. Dış baskıların somut göstergeleri, giderek genişleyen kapitülasyonlar, yapılan ticaret anlaşmaları ve bunlara bağlı olarak Osmanlı'ya verilen borçlar biçiminde iken içsel değişimi yansıtan ilk somut gösterge Tanzimat Fermanı'nın ilân edilmesi şeklinde yorumlanabilir. Ancak her iki göstergenin de Osmanlı Devleti'nin lehine olmadığı, içine düştüğü bunalımdan kendini kurtaramadığı, daha ileriki dönemde açık bir biçimde ortaya çıkacaktır.

Yukarıda belirtilen Osmanlı Devleti'nin Batı'ya karşı izlediği esnek politikalar, özünde Batı'yı anlamak, Batı'daki gelişmeleri doğru analiz ederek uygulamaya geçmek biçiminde gerçekleşmemiştir. Asıl amaç, devlet bünyesindeki olumsuzlukların ve sıkıntıların ortadan kaldırılarak kadim düzene yeniden dönmektir. Nitekim IV. Murad döneminden başlayarak III. Selim'e kadar devletin durumunun düzelmesi ile ilgili padişahlara sunulan layihaların özünde hep kadim düzene dönme düşüncesinin ağırlık kazandığını görmek, bunun en somut göstergeleridir. Bu da gösteriyor ki Osmanlı öncelikle meşruti bir yönetim taraftarı değildir. Oysa kapitalist düzenin yerleşmesi temelde bireysel özgürlüğü, devletin denetim unsurlarını sınırlamayı ve özgür düşünceyi gerektirir. Osmanlı'nın tüm kurumlarının merkezi otorite tarafından denetlendiği ve sınırlandırıldığı bir toplum içinde kapitalizmin kökleşmesi mümkün olamaz. Bu durumu daha geniş bir çerçevede değerlendirirsek; yönetimde meşrutiyet topluma, toplumdaki özgürlük bireye

yansıyacak, eğitim sorgulayıcı ve dinsel öğelerden arınmış bilimsel bir temel kazanacak ve insan, çağdaş ve modern bir bakış açısına kavuşacaktır. Böylece Batı'dakine benzer bir zihniyet ortaya çıkacaktır. Fakat Osmanlı'da böyle bir dönüşüm ve değişim öngörülmediği için, Batı'nın düşünceleri doğrudan "ithal" edilecek ve uygulamada birçok eksiklik ve sorun ortaya çıkacak, sonuç istenildiği gibi olmayacaktır. Sonuç olarak Avrupa'nın ekonomik genişleme ve büyümesi "ulus-devlet" anlayışı çerçevesindeki bir ekonomik yaklaşım ile ortaya çıkmış, Osmanlı ekonomi politikasını ise "imparatorluk anlayışı" yönlendirmiştir.

Kapitalizmin gelişiminin ortaya çıktığı ve büyük bir hız ile yayıldığı Avrupa'nın yanı başında olan Osmanlıların, kapitalizmin bu "ezici" koşulları altında bu kadar uzun bir zaman ayakta kalabilmiş olması, kuşkusuz Osmanlı'nın temelleri sağlam ve özgün bir devlet ve toplum yapısı olduğunun göstergesidir. Nitekim Avrupa kıtası dışında kalan Asya ve Afrika'nın birçok ülkesi, çok kısa sürede Avrupa'nın sömürgesi olmuştur ve iktisadi kaynakları Avrupa'nın egemenliği altına girmiştir. Osmanlı coğrafyasının bu egemenliğe birdenbire teslim olmaması, ekonomik ve siyasal gücünün sağlamlığı ile açıklanabilir. Bunu da klasik düzen ile açıklamak mümkündür. Klasik düzenin ekonomi politikasını belirleyen provizyonizm (iaşe), fiskalizm (gelircilik) ve gelenekçilik gibi üç temel öge, onu Batı'nın ekonomi politikasından farklı kılmıştır. Osmanlı klasik düzeni, tarım üzerine kurulmuş bir devlet örgütlenmesini temel almıştır. Bu düzen "tımara sistemi" üzerine kurulmuştur. Bu dönemin Osmanlı ekonomi politikasının oluşmasında yönetici sınıfın yanı sıra dönemin düşünür ve ulema sınıfının da yaklaşımları son derece etkili olmuştur ve klasik dönem Osmanlı ekonomi politikasının tutarlı bir bütünlük oluşturmasında bu bilim ve düşünce insanlarının da önemli katkıları olmuştur. Böylece "adalet" kavramı sadece siyasal alan ile sınırlı kalmamış, sosyal ve ekonomik alanlara da taşınmış ve toplumda önemli bir refah, "bolluk ekonomisi" oluşmuştur. XV. yüzyılda nihai şeklini alan tımara sistemi, XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı ekonomi politikasını oluşturan en güçlü dinamiklerden birini oluşturmuştur. Böyle bir yetkin yapıya sahip olan Osmanlı'nın dünyadaki gelişmelere kayıtsız kalması veya bunları gördüğü halde analiz etme arayışına girmemesi, belki de başlangıçta normal bir durum olarak karşılanabilir.

XV. yüzyılın sonlarından başlayarak XVI. yüzyıl boyunca Avrupa ekonomisine bakıldığında, bu ekonominin coğrafi sınırlarını hızlı bir biçimde genişleterek dünyaya yayıldığını görmekteyiz. Coğrafi Keşifler yolu ile büyük başarılar kazanan Avrupa,

Amerika kıtasını keşfetmiş, Hindistan yolunu bulmuş, bu gelişmeler de başta İngiltere olmak üzere Atlantik kıyısındaki ülkelere büyük olanaklar yaratmıştır. Amerika'nın keşfi ile burada yaşayan toplumların yüzyıllar boyunca biriktirdiği altın ve gümüş yağmalanarak Avrupa'ya akmış, böylece Avrupa ekonomisinde hızlı bir büyüme ve canlılığın temelleri atılmıştır. Gelişen bu iktisadi yapı karşısında durağan ve geçimlik üretime dayalı feodalizm gerilemiş, Batı Avrupa toplumlarında kapitalizme geçiş süreci başlamıştır. Kapitalizmin en somut göstergesi, bir teknik sıçrama olarak kabul edilen Sanayi Devrimi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de başlamıştır. Sanayi Devrimi ile birlikte yaşanan gelişmeler sonucunda pazar için üretim yaygınlaşmış ve üretimde verimlilik artışı önemli bir biçimde hızlanmıştır. İngiltere'de temellenen Sanayi Devrimi, XIX. yüzyıla gelindiğinde Kıta Avrupa'sına da yayılmaya başlamıştır. Bir yandan çokça üretilen mamul malların dış pazarlara ihraç edilmesi gündeme gelirken diğer yandan artan nüfusun gıda ihtiyaçlarını karşılamak ve hammadde temin etmek için dış pazarlara açılmak ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Ayrıca üretim ile biriken büyük sermayelerin dış ülkelere borç verme biçiminde gerçekleşmesi ortaya çıkmıştır.

Avrupa'da yaşanan tüm bu gelişmelerin karşısında Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın son çeyreğinde uzun ve sonuç alınamayan savaşlar yüzünden iktisadi ve mali bunalıma girmeye başlamıştır. Yaşanan bu iktisadi ve mali bunalım, bir yandan sosyal çözümlere zemin hazırlarken diğer yandan da klasik düzenin temel yapısını oluşturan tımar sisteminin de bozulmasını beraberinde getirmiştir. Tımarın çözülmesinden sonra tımar sisteminden iltizama, iltizamdan da malikâne düzenine geçilmiştir. Mali yapıdaki bozulma yönetim başta olmak üzere toplumun tüm kesimlerinde, kurumlarında, hatta şer'i uygulamalar ve ahlâk anlayışında önemli aşınmalar yaratmıştır. Bu genel görüntü altında Osmanlı Devleti giderek artan mali bunalımları çözmek için paranın tağşişinden, vergilerin arttırılmasına; dış borçlanmadan gümrük vergilerindeki yeni uygulamalara kadar bir dizi ekonomik tedbirler alma yoluna gitmiştir. Ancak sistemdeki bu çok yönlü bozulma, Osmanlı yönetimi ve bürokrasisinde, rüşvet, liyakatsizlik ve iltimas gibi birtakım olumsuzlukları beraberinde getirirken reayanın ağır vergi yükü ve ayanların baskısı altında ezilmesi ile de adalet sistemi tam anlamı ile bozulmuştur. Bu da toplumsal çözümleri hızlandırmış, küçük üreticilerin topraklarını terk etmesine yol açmış, ülkede büyük gıda sıkıntıları yaratmıştır. Merkezi yönetime karşı iç isyanlar önemli bir sorun haline gelmiştir. İçte ve dışta yaşanan tüm bu gelişmeler ve olaylar karşısında Osmanlı yönetimi reform hareketlerine hız vermiş ve yenileşme çalışmalarında Batı'yı ve Batılı kurumları en önemli

ve tek model olarak düşünmüştür. Başlangıçta Batı'daki yeniliklere ve gelişmelere karşı duyarsız kalması ne derece “normal” karşılanırsa, bu koşullar altında da Batı'nın üstünlüğünün fark edilmesi ve model alınması da o kadar “normal” karşılanabilir.

Batı'nın örnek alınması ile başlayan reform hareketlerini Osmanlı iktisadi düşüncesinin temelleri içinde değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olur. Bu temellerin de en yoğun bir biçimde III. Selim döneminde atıldığını söylemek mümkündür. Aslında bu tarihi daha geriden başlatmak mümkündür. Daha önceki dönemlerde de ortaya çıkan mali ve ekonomik problemlerin çözümü için ortaya atılan birtakım görüşleri içeren “layiha geleneği”, Osmanlı'da vardır. Devletin bazı bürokratları, önemli âlimleri ve müderrisleri, kimi zaman layiha kimi zaman da risale adıyla birtakım raporlar hazırlamakta, bunları padişaha sunmaktadır. Bu layiha veya risalelerin içeriği, dönemin sorunlarının neler olduğu ve bunların çözümleri ile ilgili neler yapılabileceği yönündedir. Bunlar içerisinde en önemli örneklerden biri, Koçi Bey Risalesi, diğeri de Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın hazırladığı layihalardır. Sayısı epey olan bu layihaların Osmanlı iktisadi düşüncesi yönünden önemi büyüktür, çünkü bu layihalarda birtakım iktisadi dünceler üretilmiştir. Reform hareketleri III. Selim'den sonra II. Mahmud döneminde de devam etmiştir. III. Selim dönemi, her yönden Osmanlı'da işlerin “kötüye gittiği” bir dönemdir. Ebubekir Ratib Efendi'yi özel olarak Avrupa'ya gönderen III. Selim Avrupa'nın iktisadi ve mali kurumlarının nasıl düzenlendiğini ve işlediğini öğrenmek istemiştir. Avrupa dönüşünde yaptığı araştırmaları bir rapor halinde padişaha sunan Ebubekir Ratib Efendi, özelde Avusturya, genelde Avrupa'daki iktisadi verimliliğe yönelik analizler yapmıştır. III. Selim bu rapor ışığında kalabalık bir heyet oluşturarak devletin yaşadığı sorunların neler olduğunu, bu sorunların çözülmesi için neler yapılması gerektiğini kendisine sunulmasını istemiştir. Heyetin çalışmalarında oldukça dikkat çekici bir sonuç çıkmıştır: Rapor hazırlayanların büyük çoğunluğunun ortak görüşü, sorunun askeri olduğunu, çözümün de askeri alanlardaki ıslahatlara bağlı olduğu biçiminde tespitte bulunmuşlardır. Bunlara göre gerileme, savaş alanlarında başlamış, yeniden toparlanma da ancak cephede mümkün olabilecektir. Yalnızca üç kişi sorunun mali ve iktisadi olduğunu belirtmiş, devletin kaynaklarının azaldığını, verimli bir şekilde işletilmediğini ve önemli oranda istismar edildiğini öne sürmüştür. Bunlardan bir tanesi Mehmed Şerif Efendi, diğeri de Tatarcık Abdullah Molla'dır. Bunların hazırladıkları mali raporlar, XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başı itibarı ile Osmanlı iktisadi düşüncesine önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

Modern Osmanlı iktisat düşüncesinin somut bir şekle bürünmesi, II. Mahmud döneminden başlayarak Tanzimat'a kadar olan zaman içerisinde gerçekleşmiştir. 1839 yılında Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı bünyesinde artık tanımlı bir iktisat düşüncesi yer almıştır. Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı'nın arasındaki dönemde sanayi, ticaret ve iktisadın hemen hemen tüm alanlarında önemli değişimler yaşanmış, büyük bir modernleşme başlatılmak istenmiştir. Bu çalışmalar başarılı ve kesin sonuçlar vermese de, Tanzimat Dönemi'nin iktisadi tarih açısından önemli bir yeri olduğu, Osmanlı'daki iktisadi düşünce tarihinin bu dönemden başlatılması gerektiğini söylemek iddialı bir yaklaşım olmaz. Çünkü iktisada dair kitapların çevrilmesi veya yazılması ve birtakım iktisadi fikirlerin Osmanlı aydınları tarafından ortaya atılması ve tartışılması bu dönemde gerçekleşmeye başlamıştır. “İlm-i Tedbir-i Menzil”den “İlm-i Servet”e geçişte yaşanan tartışmalar, ortaya atılan görüşler o kadar yoğun bir görünüm arz etmektedir ki bu dönemin bütün yönleri ile ele alınması ve değerlendirilmesi son derece güç ve çok uzun bir zaman alacak ayrı bir inceleme ve araştırmayı gerekli kılar.

Dönemin iktisat düşüncelerinin oluşumunda ve yoğun bir biçimde tartışılmasında etkili olan kanalların gazeteler ve mecmualar, tercüme ve telif kitaplar, yurtdışında öğrenim gören ya da görev yapan aydın ve bürokratlar ve okullar (eğitim) olduğu söylenebilir. Bu çalışmanın üçüncü bölümünde modern Osmanlı iktisadi düşüncesini yaratanların iktisatçılardan çok edebiyatçılar ve gazeteciler olduğu belirtilmiştir. Özellikle Ahmed Midhat, Namık Kemal, Şinasi, Münif Paşa, Mizancı Murad Bey, Hüseyin Cahid, Ahmed İhsan, iktisat düşünceleri üzerine kafa yormuş, eser oluşturmuş ya da tercüme etmiş, çeşitli makaleler yazmış ve çözüm önerileri sunmuş başlıca gazeteci ve edebiyatçılardır. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne gelen birtakım yabancı diplomatlar da kendi ülkelerinin çıkarları lehine klasik ekonomi politiğin Osmanlı bünyesinde yayılması için özel bir çaba göstermiştir. David Urquhart, bunların içerisinde en önemlisidir. 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasında önemli bir rol oynayan bu İngiliz diplomat, Osmanlı'nın tüm kuralları yıkarak derhal serbest ticarete geçmesini, ancak bu koşulda dünyaya açılacağını savunmuştur. Osmanlı bürokratları da modern iktisadi düşüncenin ortaya çıkmasında önemli roller oynamıştır. Ahmed Cevdet Paşa ve Sadık Rifat Paşa, bunlar içinde akla gelen ilk isimlerdir. İktisat ile ilgili makalelerin yayımlandığı, tartışmaların yapıldığı çeşitli fikir çatışmalarının yaşandığı en önemli alanlardan biri de gazete ve mecmualardır. William Churchill'in çıkardığı *Ceride-i Havadis*'te Osmanlı okuyucusu iktisat ve maliye ile ilgili çeşitli makale ve yazılar ile aydınlatılmaya

çalışılmıştır. Bu gazetenin temel amacı, Fransızlara karşı Osmanlı'da İngiliz çıkarlarını korumaktır. *Tercüman-ı Ahval* gazetesinde de Şinasi ve Mehmed Şerif Efendi'nin iktisat ile ilgili yazıları yer almıştır. Gazete hayatında Yeni Osmanlıların da önemli bir rolü olduğunu yeri gelmişken belirtmek gerekir. Namık Kemal, Ziya Paşa, bu hareketin en önemli temsilcileri olup iktisadi konularda yazı yazan başlıca kişilerdir. Yeni Osmanlıların siyasi, sosyal, iktisadi ve mali konular ile ilgili görüşlerini en iyi yansıtan gazete *Hürriyet*'tir. *İbret*, *Basiret*, *Mizan*, *Tasvir-i Efkâr* gibi gazeteler de bu konular üzerinde yazıların yazıldığı ve tartışmaların yapıldığı platformlardır. Mecmualarda ise akla gelen ilk isim *Mecmua-i Fünun*'dur. Münif Paşa ve Mehmed Şerif Efendi'nin bu dergiye yazdıkları yazılar, teorik bilgi alanında bugün bile geçerliliğini koruyan bir güncelliğe sahiptir. *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, *İktisadiyat Mecmuası*, *Yeni Mecmua* ve *Türk Yurdu* dergileri Osmanlı iktisat düşüncesinin son dönemlerdeki genel görüntüsünü çizmesi açısından adı anılması gereken dergilerdir. Sonuç olarak II. Meşrutiyet döneminde çok gelişen Osmanlı gazeteciliğinde ve dergiciliğinde en çok tartışılan konu kalkınmanın sanayileşme ile mi yoksa tarım ile mi gerçekleşeceği üzerinedir. Bazı aydınlar sanayileşmeye, bazıları da tarımsal ilerlemeye önem verilerek Osmanlı Devleti'nin kalkınacağı yönünde birtakım iktisat düşünceleri öne sürmüşlerdir.

Osmanlı iktisadi düşünce yapısını oluşturan bir başka kaynak da yayımlanan kitaplardır. İlk Türkçe iktisat kitabının yazarının kim olduğu ve kitabın adı ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. Çeşitli bilim insanları farklı tarihlerde yayımlanan farklı kitapları "ilk örnek" olarak göstermektedir. Ancak bu alandaki ilk çeviri kitabın 1852 yılında yayımlanan *İlm-i Tedbir-i Menzil* olduğunu söylemek mümkündür. Bu kitap, bir çeşit ekonomi politığe giriş mahiyetindedir. Ayrıca *Tasarrufat-ı Mülkiye* adlı kitabı Serendi Arşizen Osmanlı Türkçesine aktarmış, Mehmed Midhat Otto Hübner'in eserini *Ekonomi Tercümesi* adı ile yayımlamıştır. Ahmed Midhat Efendi iktisadi konular ile ilgili gazete ve dergilerde çok sayıda yazı yazmış, özellikle "çalışma" konusu üzerinde durmuştur. Onun *Sevda-yı Say'ü Amel* ve *Ekonomi Politik* adlı eserleri Osmanlı iktisadı açısından son derece önemlidir.

Osmanlı toplumunda modern iktisadi düşüncenin tanınması ve yerleşmesinin önemli bir kolu da okullardır. Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Maliye, Darülfünun ve Mekteb-i Hukuk'ta iktisat konulu dersler önemli bir yer oluşturmuştur. Mekteb-i Mülkiye'nin önemli hocalarından biri olan Sakızlı Ohannes Paşa liberal düşüncenin en önemli

temsilcilerinden biridir. 1881 yılında yayımladığı *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel* adlı kitabında liberal iktisat görüşlerini savunmuştur. Mehmed Cavid Bey de liberal iktisadi düşüncenin Osmanlı Devleti'nin kalkınmasında önemli bir rol oynayacağını öne sürmüştür. Devlet yönetiminde Maliye Nazırlığı'na kadar görev yapması, onun liberal iktisadi düşüncelerini uygulamasında kolaylık yaratmıştır. 1900'lerin başında yayımladığı *İlm-i İktisad* adlı eserinde liberal iktisat ve ticaret politikalarını açıklamaya çalışmıştır.

Liberal iktisadi düşünceye karşı ortaya çıkan görüşün adına “Himayecilik” ya da “Korumacılık” denebilir. Başlangıçta “ılımlı bir himayecilik” (hızlı bir değişimin Osmanlı için iyi olmayacağı, yerli olmanın ve yerli olarak kalabilmenin bilinci içerisinde ölçülü bir değişimin gerçekleşmesi gerektiği) olarak görülebilecek bu düşünceler, Osmanlı'nın çözülmesi ve milliyetçilik düşüncesi ile birtakım ulusların bağımsızlıklarını elde etmesi yüzünden zaman ile katılmış ve II. Meşrutiyet döneminde “Milli İktisat” görüşünün de temellerini oluşturmuştur. Himayecilik görüşünün en büyük savunucuları Mehmed Şerif Efendi, Ahmed Cevdet Paşa ve Sadık Rifat Paşa'dır. Ayrıca yukarıda da değinildiği gibi himayeci görüşleri ile tanınan diğer önemli bir isim de Ahmed Midhat Efendi'dir. Ancak Ahmed Midhat'ın görüşlerinin belli bir tutarlılık oluşturmaması ve sistemli bir bütünlük arz etmemesi dikkati çeken en önemli noktadır. Himayecilik görüşünün tartışıldığı entelektüel ortamların başında Mekteb-i Mülkiye gelmektedir. Musa Akyığıtzade Alman milli iktisat düşüncesinin en büyük temsilcisi sayılan Friedrich List'in iktisadi düşüncesini benimsemiş, kitap ve yazılarında himayecilik görüşünü savunmuştur. Mizancı Murad Bey, Aynizade Hasan Tahsin, Kırkor Zohrap Efendi himayecilik anlayışını savunan diğer önemli isimlerdir.

Himayeci görüşler, İttihat ve Terakki'nin iktidarı döneminde çok destek görmüş, bu görüşler çerçevesinde birtakım uygulamalara gidilmiştir. İktidarın destek verdiği *İktisadiyat Mecmuası*'nın başyazarı olan Tekin Alp (Moriz Kohen) Türklerin de Almanlar gibi “milli bir iktisat” siyaseti gütmeleri gerektiğini çeşitli yazıları ile sürekli vurgulamış ve İttihatçıların siyasi politikalarına iktisatta millilik çerçevesinde destek vermiştir. Milli iktisat, Osmanlı toplumunda önemli bir yer edinmiş, *İktisadiyat Mecmuası*, “milli iktisat” düşüncesinin kuramsal yayın organı olmuştur. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin I. Dünya Savaşı'nı fırsat bilerek kapitülasyonları tek taraflı kaldırması, milli politikaların oluşmasında önemli bir çığır açmıştır. Ziya Gökalp de İngiliz klasik ekonomi politığının “İngilizlerin milli iktisadı” olduğunu öne sürmüş ve Türklerin de kendi milli iktisatlarını

yaratmaları gerektiğini vurgulamıştır. Müslüman-Türk ahalisinin maddi üretim içinde yer alması, milli iktisatçıların görüş birliğinde olduğu önemli bir noktadır. Bu unsurlardan girişimci bir sınıfın yaratılması, bunların ticaret, bankacılık ve sanayi ile uğraşarak Müslüman bir Türk burjuvazisinin yaratılması, milli iktisatçıların en büyük idealidir. “İçtimaiyat”tan çok iktisat öğretisi üzerinde duran Yusuf Akçura da toplumların evrimine bakarak bu görüşü desteklemiştir. Himayecilikten milli iktisada dönüşümün sağlanmasında *Türk Yurdu* ve *Yeni Mecmua* gibi bazı dergi ve gazeteler de önemli işlevler üstlenmiştir.

Tanzimat ekseninde yaşanan düşünsel “saflaşmalar” ve çatışmalar, Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküş evresinde de devam etmiş, ancak Milli Mücadele döneminde yön değiştirerek bu kez siyasi sahnede kendini göstermiştir. Tanzimat’tan başlayarak ortaya atılan liberal ekonomi, himayeci görüşler ve milli iktisat anlayışı, Osmanlı Devleti’ni içine düştüğü mali buhrandan ne kurtarabilmiş, ne de devletin çözülmesi ve parçalanmasının önüne geçebilmiştir. 1908-1922 yıllarında ihtilal, darbe ve ayaklanmalara sahne olan Osmanlı İmparatorluğu, büyük bir dünya savaşına girmiş ve parçalanıp yok olmuştur. I. Dünya Savaşı sonrasında ülke ve toplum tamamen çökmüştür. Mondros Mütarekesi ve ardından imzalanan Sevr Anlaşması ile devlet hem işgal güçlerinin eline geçmiş hem de “tam bir sömürge” durumuna düşmüştür. Osmanlı yönetimini bütünü ile ele geçirmek isteyen İngiliz, Fransız ve İtalyanlar bir maliye komisyonu kurarak Türkiye ekonomisini ayrıntıları ile denetlenecek, Osmanlı parlamentosuna sunulacak bütçe önce bu komisyonda incelenecektir. Komisyon, Osmanlı devlet borcunun faizlerinin ve anaparasının ödenmesini güvence altına almak için daha önce kendilerine tahsis edilen gelir kaynaklarının dışındaki tüm gelir kaynaklarına da el koymuştur. Kapitülasyonların yeniden uygulamaya konması ve Avrupa devletlerinin lehine genişletilmesi de yine bu anlaşmalar ile sağlanmış, Osmanlı’nın dış ticareti yasaklanmıştır. Görüldüğü gibi Milli Mücadele’nin başladığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu’ndan geriye büyük bir borç yükünden oluşan “enkaz” kalmıştır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin iktisadi anlayışını da bu koşullar belirleyecek ve milli iktisat anlayışı sağlam temellere oturtularak ülke ekonomisine yön verecektir. Türkiye Cumhuriyeti’nin de en temel özelliği, ulusal nitelikteki bir kapitalist anlayışa yönelmesidir. Ancak bunun karşısına çıkan en büyük engel, yine Türk burjuvazisinin tam anlamı ile yaratılamamış olmasıdır. Osmanlı’dan beri süregelen liberal-milli iktisat tartışmaları Türkiye Cumhuriyeti’ne önemli bir iktisadi düşünce mirası bırakmıştır.

KAYNAKLAR

- Abadan, Y. (1940). "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili". *Tanzimat-I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile*. Ankara: Maarif Vekâleti, 31-58.
- Acemoğlu, D. ve Robinson, J.A. (2019). *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*. (Çev. F.R. Velioglu). (Kırk Beşinci Baskı). İstanbul: Doğan Kitap (Eserin orijinali 2012'de yayımlandı).
- Açıkgöz, Ö. (2008). *Osmanlı Modernleşmesi: İktisadi-Siyasi Dinamikler ve Kırılmalar*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- Adivar, A.A. (1970). *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ahmed Cevdet (1972). *Tarih-i Cevdet*. İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Ahmed Midhat (2005). *İktisat Metinleri*. E.Erbay ve A.Utku (Hazırlayanlar). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Akarlı, E.D. (1978). *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnameleri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Akçura, Y. (1916). "İktisat". *Türk Yurdu*. 12(12): 179-181.
- Akçura, Y. (2015). *Siyaset ve İktisat*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akdağ, M. (2010). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akdağ, M. (2013). *Türk Halkının Dirlik ve Düzen Kavgası: Celali İsyancıları*. (İkinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akgündüz, A. (1989). *Belgeler Gerçekleri Konuşuyor I*. İzmir: Nil Yayınları.
- Akkaya, R. (2005). *Prens Sabahaddin*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Akpolat, D.Y. (1994). *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Dergisi'nde Ahmed Şuayb'ın Sosyoloji Görüşü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Akün, Ö.F. (2002). "Koçi Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, s.143-148.
- Akyıldız, A. ve Kurşun, Z. (2015). *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Allen, R.C. (1992). *Enclosure and the Yeoman*. Oxford: Clarendon Press.
- Amemiya, T. (2007). *Economy and the Economics of Ancient Greece*. London and New York: Routledge.
- Aristoteles (2018). *Politika*. (Çev. Ö.Orhan). İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 178-180.

- Arnold, D. (1995). *Coğrafi Keşifler Tarihi*. (Çev. O.Bahadır). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Ateş, T. (2018). *Siyasal Tarih*. (Yedinci Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Attali, J. (2008). *Geleceğin Kısa Tarihi*. (Çev. T.İlgaz). (İkinci Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Bairoch, P. (1989). "European Trade Policy, 1815-1914". P.Mathias and S.Pollard (Eds.). *The Cambridge Economic History of Europe Vol.8*. Cambridge: Cambridge University Press, p.51-69.
- Barkan, Ö.L. (1979). "Tımar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, s.286-333.
- Barkan, Ö.L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Baskıncı, M.M. (2005). *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Bayart, J.F. (2015). *Cumhuriyetçi İslâm: Ankara, Tahran, Dakar*. (Çev. E.Atuk). İstanbul: İletişim Yayınları (Eserin orijinali 2010'da yayımlandı).
- Baykara, T. (2000). *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beldiceanu, N. (2016). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Örgütü". R.Mantran (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.145-170.
- Berend, I.T. (2011). *Yirminci Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi* (Çev.S.Çağlayan). İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Eserin orijinali 2006'da yayımlandı), 11,58.
- Berkes, N. (1972). "Ekonomik Tarih ile Teori İlişkileri Açısından Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi". F.Görün (Editör). *Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, s.39-55.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (Çev. A.Kuyaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. (Eserin orijinali 1973 yılında yayımlandı).
- Berkes, N. (2013). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, K. (2006). "Mustafa Reşid Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 31, s.348-350.
- Bilgin, V. (2002). "21. Yüzyılda Türk Modernleşmesinde Paradigma Değişimi". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 4(2): 65-81.
- Blaisdell, D.C. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi Düyunuumumiye*. (Çev. A.İ. Dalgıç). İstanbul: Doğu-Batı Yayınları. (Eserin orijinali 1929 yılında yayımlandı).

- Boratav, K. (2006). *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2005*. (Onuncu Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Bozarslan, H. (2015). *Türkiye Tarihi: İmparatorluktan Günümüze*. (Çev. I.Ergüden). İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 2013 yılında yayımlandı)
- Bölükbaşı, Ö.F. (2005). *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Bronowski, J. ve Mazlish, B. (2012). *Leonardo'dan Hegel'e Batı Düşünce Tarihi*. (Çev. E.Ö.Adanır). İstanbul: Say Yayınları. (Eserin orijinali 2011'de yayımlandı), 471.
- Buğra, A. (2013). *İktisatçılar ve İnsanlar*. (Dokuzuncu Baskı). İstanbul. İletişim Yayınları, 51-5, 59,61.
- Bulut, M. (2012). "Osmanlı Ekonomi Politikası'na Yeniden Bir Bakış". *Bilig*. (62): 63-96.
- Childe, G. (1956). "Early Forms of Society". C.Singer, E.J.Holmyard and A.R.Hall (Ed.). *A History of Technology, vol.I*. Oxford: Clarendon Press, 38-57.
- Cipolla, C.M. (1963). "Currency Depreciation in Medieval Europe". *Economic History Review*. (15): 413-422.
- Clough, S.B. (1968). *European Economic History*. New York: McGraw-Hill.
- Czygan, C. (2008). "On the Wrong Way: Criticism of the Tanzimat Economy in the Young Ottoman Journal Hürriyet". G.P. Eisl and M.Strohmeier (Ed.). *The Economy as an Issue in the Middle Eastern Press*. London: Transaction Publishers, 41-54.
- Çağman, Ergin (2010). *III. Selim'e Sunulan Islahat Layihaları*. İstanbul: Kitabevi.
- Çakır, C. (2012a). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. (İkinci Baskı). İstanbul: Küre Yayınları.
- Çakır, C. (2012b). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı İktisat Düşüncesi". *Osmanlı Medeniyeti: Siyaset-İktisat-Sanat*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: Klasik Yayınları, s.87-103.
- Çakmak, D. (2011). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi: Societas-Universitas Gerilimi*. İstanbul: Libra Kitap, 95-103.
- Çakmak, O. (2001). "Takdim". Mehmed Cavid. *İktisat İlmi*. Ankara: Liberte Yayınları, III-XV.
- Çavdar, T. (1970). *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Çavdar, T. (1982). *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*. İstanbul: Uygarlık Yayınları.
- Çavdar, T. (2003). *Türkiye Ekonomisinin Tarihi: 1900-1960*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Çavdar, T. (2007). *İz Bırakan Gazeteler ve Gazeteciler: Babiâli'den Geriye Ne Kaldı?*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Çavdar, T. (2015). *Türkiye'nin Açlık, Fukaralık ve Yoksunluk Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Çizakça, M. (2006). "Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları". D. Aydın, M. Çizakça, A. Çarkoğlu vd. (Editörler). *Türkiye'de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet*, s.21-32.
- Çizakça, M. (2011). *Islamic Capitalism and Finance: Origins, Evolution and the Future*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Davison, R.H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*. (Çev. O.Akınhay). (İkinci Baskı). İstanbul: Agora Kitaplığı. (Eserin orijinali 1963 yılında yayımlandı)
- Demirci, M. (2000). "İkta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, s.43-47.
- Divitçioğlu, S. (1981). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. Ankara: Sermet Matbaası.
- Doğan, A. ve Alkan, H. (2010). *Osmanlı Liberal Düşüncesi: Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dover, K.J. (1994). *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*. Indianapolis: Hackett Publishing Co.
- Dowd, D. (2008). *Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı: Eleştirel Bir Tarih*. (Çev. C.Gerçek). İstanbul: Yordam Kitap. (Eserin orijinali 2005'te yayımlandı), 39.
- Duran, B. (1999). *Osmanlı Akılcılığı: İslâm Tarihinin Konjonktürel Değişimi – 3*. İstanbul: Nesil Basım Yayın.
- Duran, B. ve Çamlı, A.Y. (2019). *Klasik Dönem Osmanlı Toplumunun Sosyo-Ekonomik Yapısı: Max Weber'in Patrimonyalizm Teorisi Çerçevesinde İncelenmesi*, İstanbul: Hiper Yayın.
- Durukan, K. (2004). "Türk Liberalizminin Kökenleri". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.143-145.
- Eldem, V. (1975). "Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşı'nın Ekonomik Sorunları". *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları: 373-406.
- Elmacı, M.E. (2005). *İttihat Terakki ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Homer Kitap.
- Emecen, F. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Emil, B. (1979). *Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Emiroğlu, K. (2006). Kameralizm., K.Emiroğlu, B.Danişoğlu, B.Berberoğlu (Editörler). *Ekonomi Sözlüğü*. Ankara. Bilim ve Sanat Yayınları, s.420-421.

- Emiroğlu, K. (2006). Ortak Girişim., K.Emiroğlu, B.Danışoğlu, B.Berberoğlu (Editörler). *Ekonomi Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s.656-657.
- Emiroğlu, K. (2006). Polanyi, Karl., K.Emiroğlu, B.Danışoğlu, B.Berberoğlu (Editörler). *Ekonomi Sözlüğü*. Ankara. Bilim ve Sanat Yayınları, s.707-709.
- Erkal, M. (2007). “Öşür”. *Türkiye Diyanet Vakfı İşlâm Ansiklopedisi*, Cilt 34, s.97-100.
- Ermiş, F. (2014). *A History of Ottoman Economic Thought: Developments Before Nineteenth Century*, Londra ve New York: Routledge.
- Ertem, A. (2011). “Osmanlı’dan Günümüze Vakıflar”. *Vakıflar Dergisi*. (36): 25-65.
- Evliyaoğlu, G. (1972). *Türk İktisat Tarihi – I*. İstanbul: Hareket Yayınları.
- Faroğhi, S. (2011). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağ’dan Yirminci Yüzyıla*. (Haz. H. Kuruyazıcı ve A.Anadol). (Yedinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faroğhi, S. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. E.Ertürk). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Eserin orijinali 2006 yılında yayımlandı)
- Fındıkoğlu, Z.F. (1946). *Türkiye’de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Finley, M.I. (1970). “Aristotle and Economic Analysis”. *Past & Present*. (37): 3-25.
- Finley, M.I. (2007). *Antik Çağ Ekonomisi*. (Çev. H.P. Erdemir). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. (Eserin orijinali 1973 yılında yayımlandı).
- Fromm, E. (2017). *Özgürlükten Kaçış*. (Çev. ř.Yeğin). (Üçüncü Baskı). İstanbul: Say Yayınları. (Eserin orijinali 1941’de yayımlandı), 123.
- Galib Haldun (1916). “Tanzimat Devrinde Neşriyat-ı İktisadiye”. *İktisadiyat Mecmuası*. (30): 6-7.
- Gelibolulu Mustafa Ali (2015). *Nushatü’s Selatin*. (Haz. F.Çerçi). İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Genç, H. ve Özgür, M.E. (2011). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Politik İktisadi Düşüncenin Evrimine Kısa Bir Bakış”. *Osmanlı’da Bir Politik İktisad Kitabı: Tasarrufat-ı Mülkiye*. İstanbul: Kitabevi, s.I-XLVI.
- Genç, M. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Genç, M. (2003b). “Malikâne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İşlâm Ansiklopedisi*, Cilt 27, s.516-518.
- Genç, M. (2006). “Mukataa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, Cilt 31, s.129-132.

- Georgeon, F. (1986). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*. (Çev. A.Er). Ankara: Yurt Yayınları.
- Georgeon, F. (2004). "Yusuf Akçura". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.505-514.
- Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Georgeon, F. (2013). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*. (Çev. A.Berktaş). (Üçüncü Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gide, C. & Rist, C. (1956). *A History of Economic Doctrines: from the Time of the Physiocrats to the Present Day*. London: G.G.Harrap &Co., 21.
- Gökalp, Z. (2004). *Türkçülüğün Esasları*. (Beşinci Baskı). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gökyay, O.Ş. (2002). "Kâtip Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, s.36-40.
- Groc, G. (1985). "La presse en français à l'époque ottomane". G.Groc et İ.Çağlar (Editörler). *La presse française de Turquie de 1795 à nous jours: Histoire et Catalogue*. İstanbul: The Isis Press, s.3-26.
- Güran, T. (1998). *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Halaçoğlu, Y. ve Aydın, M.A. (1993). "Ahmed Cevdet Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, s.443-450.
- Hanioğlu, M.Ş. (1981). *Doktor Abdullah Cevdet Bey ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hanioğlu, M.Ş. (2008). *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press.
- Harman, C. (2009). *Halkların Dünya Tarihi*. (Çev. U.Kocabaşoğlu). İstanbul: Yordam Kitap.
- Heaton, H. (2005). *Avrupa İktisat Tarihi*. (Çev. M.A.Kılıçbay ve O.Aydoğuş). Ankara: Paragraf Yayınevi.
- Heckscher, E.F. (1994). *Mercantilism vol.I*. London and New York: Routledge, 33.
- Hilay, S. (1965). "Asya Tipi Üretim Biçimi". *Eylem Dergisi*. (1): 1-13.
- Hobsbawm, E. (2003). *Sanayi ve İmparatorluk*. (Çev. A.Ersoy). Ankara: Dost Kitabevi (Eserin orijinali 1969'da yayımlandı), 32.
- Hobsbawm, E.J. (2008). *Devrim Çağı, 1789-1848*. (Çev. B.S. Şener). (Beşinci Baskı). Ankara: Dost Kitabevi (Eserin orijinali 1975'te yayımlandı).
- İnalcık, H. (1964). "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu". *Belleten*. (27): 603-622.

- İnalcık, H. (1990). “Köy, Köylü ve İmparatorluk”. *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, M.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s.1-11.
- İnalcık, H. (1993). “Cizye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 8, s. 45-48.
- İnalcık, H. (1994). “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”. *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*. (7): 5-27.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt – I: 1300-1600*. (Çev. H.Berkay). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2001). “Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış”. *Doğu-Batı*. (17): 9-36.
- İnalcık, H. (2005). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. (On Dördüncü Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2010). *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnalcık, H. (2011). *Rönesans Avrupa'sı: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. ve Arı, B. (2005). “Türk-İslâm Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalcık'ın Çalışmaları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. (6): 27-56.
- İpşirli, M. (1988). “Abdullah Efendi, Tatarcık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, s.99-100.
- İpşirli, M. (2003). “Lütfi Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 27, s.234-236.
- İslamoğlu-İnan, H. (1983). “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme”. *Toplum ve Bilim*. (23): 9-39.
- Kafadar, C. (2019). *İki Cihan Aresinde: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. (Çev. A.T. Şen). İstanbul: Metis Kitap (Eserin orijinali 1995'te yayımlandı).
- Kafesoğlu, İ. (1999). *Türk İslâm Sentezi*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kallek, C. (1997). “Haraç”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16, s.71-88.
- Kansu, A. (2004). “Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakâr Düşüncenin İthali”. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.156-165.
- Karal, E.Z. (1999). *Osmanlı Tarihi Cilt V*. (Yedinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Karaman, D. (2001). *Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Karaoğlu, Ö. (2018). *Osmanlı İktisat Tasavvuru ve Modernleşme: 19. Yüzyıldan Portreler-Olaylar-Belgeler*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karpat, K.H. (2008). *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. (İkinci Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, K.H. (2014). *Kısa Türkiye Tarihi, 1800-1912*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kazgan, G. (2009). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (2014). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. (On Dokuzuncu Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi, 58-9, 179.
- Kenanoğlu, M.M. (2005). "Miri Arazi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 30, s.157-160.
- Keyder, Ç. (1979). *Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Keyder, Ç., Özveren, E. and Quataert, D. (1993). "Port Cities of the Ottoman Empire". *Review*. 16(4): 121-144.
- Kılıçbay, M.A. (2010). *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Efil Yayınevi.
- Kılınçoğlu, D.T. (2015). *Economics and Capitalism in the Ottoman Empire*. Londra ve New York: Routledge.
- Koçi Bey (2011). *Koçi Bey Risalesi*. (Haz. Y.Kurt). (Üçüncü Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Koloğlu, O. (1985). "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.68-93.
- Korlaelçi, M.(2002). *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. (İkinci Baskı). İstanbul: Hece Yayınları.
- Köprülü, M.F. (2014). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Köymen, O. (2007). *Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya*. (İkinci Baskı). İstanbul: Yordam Kitap.
- Kucur, S. (2000). "İkta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 22, s.47-49.
- Kundakçı, D. (2016). *Max Weber: Fikir Mimarları Dizisi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kunt, M. (2000a). "Siyasal Tarih (1300-1600)". S.Akşin (Editör). *Türkiye Tarihi – 2: Osmanlı Devleti, 1300-1600*. İstanbul: Cem Yayınevi, s.21-144.

- Kunt, M. (2000b). “Siyasal Tarih (1600-1789)”. S.Akşin (Editör). *Türkiye Tarihi – 3: Osmanlı Devleti, 1600-1908*. İstanbul: Cem Yayınevi, s.19-73.
- Kurdakul, N. (1997). *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Küçükkalay, A.M. (2001). *Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler: Avrupa ve Osmanlı Devleti*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Küçükkalay, A.M. (2016). *Adil Fiyat: Antik Yunan’dan 16. Yüzyıla*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kütükoğlu, M.S. (2013). *Balta Limanı’na Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisadi Münâsebetleri (1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kütükoğlu, M.S. (2018). *Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Langewiesche, D. (2015). Liberalizm ve Avrupa’da Orta Sınıflar., J.Kocka ve A.Mitchell (Editörler). *19.Yüzyıl Avrupası’nda Burjuva Toplumu*. İstanbul:İletişim Yayınları, s.47-73.
- Lewis, B. (2007). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. (Onuncu Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lütfi Paşa (1982). *Asafname*. (Haz. A.Uğur). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Mardin, Ş. (1985). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.618-634.
- Mardin, Ş. (2014a). *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*. (Yirmi Üçüncü Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2014b). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*. (On Dokuzuncu Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2014c). *Siyasal ve Sosyal Bilimler: Makaleler 2*. (On İkinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2014d). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*. (Yirmi Birinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marshall, T.H. ve Bottomore, T. (2000). *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*. (Çev. A.Kaya). İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Mehmed Cavid (1908). “Ecnebi Sermayeleri-II” *Sabah*. 15 Teşrin-i Evvel: 1.
- Mehmed Cavid (2001). *İktisat İlmi*. (Çev. S.A.Çakmak). Ankara: Liberte Yayınları.

- Mehmed Cavid [1326H.]. "Ticaret Şirketleri". *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, 2(2): 18-21.
- Musa Akyığıtzade (2016). *İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisat*. G.C.Albayrak, H.Genç ve S.Ç. Koakaplan (Hazırlayanlar). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Mücek, A.A. (2019). *Türkiye'nin Tarihi ve Ekonomik Politik Yapısı*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Namık Kemal (1289H.). "Sanat ve Ticaretimiz". *İbret*. (57):1-2.
- Nişancı, Ş. (2002). *15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti*. İstanbul: Okumuş Adam Yayıncılık.
- Ohannes (2005). *Güzel Sanatlar Tarihine Giriş*. (Haz. K.Bostancı). İstanbul: Hece Yayınları.
- Ohannes (2015). *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel*. (Haz. F.Dığıroğlu, H.Genç, M.E.Özgür). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Okay, O.M. (1980). "İktisatta Milli Düşünceye Doğru İlk Görüşlerin 100. Yılı". *Türk Kültürü Dergisi*. 18 (207-208): 72-98.
- Okay, O.M. (2013). *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Okumuş, E. (2017). *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Orman, S. (2010). *İktisat, Tarih ve Toplum*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Küre Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1978). "Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları". *Toplum ve Bilim*. (4): 72-77.
- Ortaylı, İ. (1985). "Batılılaşma Sorunu". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.134-138.
- Ortaylı, İ. (2015). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. (Kırk İkinci Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2017). *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*. (Altıncı Baskı). Ankara: Cedit Neşriyat.
- Oyan, O. (2016). *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Önsoy, R. (1981). "Ziya Gökalp'in İktisadi Görüşleri". *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*. (12): 355-366.
- Önsoy, R. (1994). "Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü". *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Bildiriler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öz, M. (2015). *Kanun-i Kadim'in Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları* (Altıncı Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Özcan, A. (1994). “Defterdar Sarı Mehmed Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, s.98-100.
- Özçelik, İ. (2013). *Devlet-i Aliyye'nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özel, H. (2013). *Piyasa Ütopyası*. (İkinci Baskı). Ankara: Bilge Su Yayıncılık, 71, 219-223.
- Özel, H. (2018). Karl Polanyi., A.A.Eren ve E.Kırmızıaltın (Editörler). *İktisat Sosyolojisi*. Ankara. Heretik Yayıncılık, s.269-302.
- Öztürk, Y.K. (2007). *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde İktisadi Düşünce Akımları (1838-1914)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özvar, E. (1999). “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”. *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*. (7): 135-151.
- Özvar, E. (2003). *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*. İstanbul: Kitabevi.
- Özveren, E. (2002). “Ottoman Economic Thought and Policy in Transition: Rethinking the Nineteenth Century”. M.M. Psaidopoulos and M.E. Mata (Editörler). *Economic Thought and Policy in Less Developed Europe: The Nineteenth Century*, Londra ve New York: Routledge, p.129-144.
- Özveren, E. (2017). “İster İstemez Karşılaştırmalı ve Dışa Bağımlı İktisadi Düşünce Tarihimiz: Gözlemler ve Sorunlar”. M.E. Özgür, A.Duman ve A.Y. Kaya (Editörler). *Türkiye'de İktisadi Düşünce*, İstanbul: İletişim Yayınları: 13-48.
- Özyüksel, M. (2007). *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Pala, İ. (2006). “Nasihatname”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 32, s.409-410.
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2005a). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*. (İkinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2005b). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*. (İkinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. (Beşinci Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Parla, T. (2009). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. (Altıncı Baskı). İstanbul: Deniz Yayınları.

- Pitcher, D.E. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*. (Çev. B.Tırnakçı). (Dördüncü Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Polanyi, K. (1947). "Our Obsolete Market Mentality". *Commentary*. (3): 109-117.
- Polanyi, K. (1957). "Aristotle Discovers the Economy". K.Polanyi, C.M. Arensberg and H.W.Pearson (Ed.). *Trade and Markets in the Early Empires*. Glencoe: The Free Press: 64-96.
- Polanyi, K. (1989). "Kurumlaşmış Bir Süreç Olarak Ekonomi". (Çev. Y.S.Tezel). Ankara. (Orijinal makalenin yayım tarihi, 1957).
- Polanyi, K. (1997). Ekonomistik Yanılgı., M.Özel (Editör). *İktisat Risaleleri*. İstanbul. İz Yayıncılık, s.189-205.
- Polanyi, K. (2008). *Büyük Dönüşüm*. (Çev. A.Buğra). İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 1944'te yayımlandı), 12-336.
- Psaidopoulos, M.M. and Theocarakis, N.J. (2011). "The Dissemination of Economic Thought in South-Eastern Europe in the Nineteenth Century". H.D. Kurz, T.Nishizawa and K. Tribe (Editörler). *The Dissemination of Economic Ideas*. Cheltenham: Edward Elgar, s.161-191.
- Quataert, D. (2006). "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri, 1812-1914". H. İnalçık ve D. Quataert (Editörler). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt – II: 1600-1914*. İstanbul: Eren Yayıncılık, s.885-1051.
- Quataert, D. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*. (Çev. A.Berktaş). (Sekizinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 2000 yılında yayımlandı)
- Robbins, L. (1984). *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*. (Üçüncü Baskı). New York. Macmillan, 24.
- Sahillioğlu, H. (1989). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Menteş Kitabevi.
- Sayar, A.G. (2003). *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla: Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*. (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A.G. (2009). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması: Klasik Dönem'den II. Abdülhamid'e*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Schumpeter, J.A. (1968). *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi – I: Kapitalizm*. (Çev. T.Akoğlu). (İkinci Baskı). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Sencer, M. (1969). *Osmanlı Toplum Yapısı*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Sevim, F. (1978). *Dünya Uygarlığı ve Türk Sosyo-Ekonomik Tarihi*. İstanbul: İpek Yayınevi.
- Seyitdanlioğlu, M. (1996). "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi". *Liberal Düşünce Dergisi*, 1(2): 103-111.

- Seyitdanlıoğlu, M. (1999). *Tanzimat Döneminde Meclis-i Vala (1838-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Shaw, S.J. (2008). *Eski ve Yeni Arasında: Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*. (Çev. H.Güldü). İstanbul: Kapı Yayınları. (Eserin orijinali 1971 yılında yayımlandı).
- Siyavuşgil, S.E. (1940). “Tanzimat’ın Fransız Efkârı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler”. *Tanzimat-I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile*. Ankara: Maarif Vekâleti, s.747-756.
- Somçağ, S. (2008). *Osmanlı ve Batı*. (İkinci Baskı). İstanbul: Bengi Yayınları.
- Somel, S.A. (2015). *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. (Çev. O.Yener). (İkinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 2001’de yayımlandı).
- Sunar, L. (2011). “Klasik Sosyolojinin Şarkiyatçı Kaynakları: Marx ve Weber’in Karşılaştırmalı Bir İncelemesi”. *İnsan ve Toplum*. 1(2): 29-56.
- Sümer, F. (2009). “Selçuklular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 36, s.392-397.
- Sweezy, P.M. (2007). *Kapitalist Gelişme Teorisi*. (Çev. U.S. Akalın). Ankara: Kalkedon Yayınları.
- Şahinkaya, S. (1999). “XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Yapısı: Sanayileşme ve Bankacılık Özelinde Değınmeler”. *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*. 23 (218): 86-110.
- Şenel, A. (2001). *İlkel Topluluktan Uygur Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. (Altıncı Baskı). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şener, A. (2000). “Tanzimat ve Meşrutiyet’te İktisadi ve Mali Politikalar”. *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı II: Ekonomi ve Toplum*. (32): 272-288.
- Şirin, İ. (2009). *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*. (İkinci Baskı). Ankara: Lotus Yayınevi.
- Tabakoğlu, A. (1994). *Türk İktisat Tarihi*. (İkinci Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2000). “Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları”. *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı II: Ekonomi ve Toplum*. (32): 11-26.
- Tabakoğlu, A. (2016a). *Osmanlı Mali Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2016b). *İslâm İktisadına Giriş*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanör, B. (2017). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. (Yirmi Sekizinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Tawney, R.H. (1967). *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century*. New York: Harper Torchbooks, 163-4.
- Tekeli, İ. (1985). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 2*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.456-475.
- Tekin Alp (1916). “Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru”. *İktisadiyat Mecmuası*. 1(1): 1-2.
- Tezel, Y.S. (1994). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Timur, T. (2012). *Marx-Engels ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Tolga, O. (1949). “Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri”. *İstanbul Üniversitesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü*, (14):5-40.
- Toprak, Z. (1980). “Türkiye’de Korporatizmin Doğuşu”. *Toplum ve Bilim*. (12): 41-49.
- Toprak, Z. (1982). *Türkiye’de ‘Milli İktisat’ (1908-1918)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (1985). “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3*. İstanbul: İletişim Yayınları: 635-640.
- Toprak, Z. (2000). “İktisat Tarihi”. S.Akşin (Editör). *Türkiye Tarihi – 3: Osmanlı Devleti, 1600-1908*. İstanbul: Cem Yayınevi: 219-271.
- Toprak, Z. (2004). “Osmanlı’da Toplumbilimin Doğuşu”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.310-313.
- Toynbee, A.J. (1966). *Change and Habit*. Oxford: Oxford University Press.
- Tribe, K. (2008). “List, Friedrich (1789-1846)”. *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Vol.5., p.160-162.
- Turan, O. (1980). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. (Üçüncü Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Turner, B.S. (1997). *Max Weber ve İslâm*. (Çev. Y.Aktay). (İkinci Baskı). Ankara: Vadi Yayınları.
- Tütengil, C.O. (1964). *Ziya Gökalp Üstüne Notlar*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Ülgener, S.F. (1947). “Ahmed Cevdet Paşa’nın Devlet ve İktisada Dair Düşünceleri”. *İş*, (46): 5-23.
- Ülgener, S.F. (2006). *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*. (Haz. A.G. Sayar). İstanbul: Derin Yayınları.

- Ülgener, S.F. (2015). *Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*. (Haz. A.G. Sayar). İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülken, H.Z. (2014). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. (On Birinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Varlık, B. (1985). “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.112-125.
- Wallerstein, I. (2001). *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*. (Çev. N.Alpay). İstanbul: Metis Kitap.
- Wallerstein, I., Decdeli, H. ve Kasaba, R. (1983). “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci”. *Toplum ve Bilim*. (23): 41-54.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. (Ed.G. Roth and C.Wittich). California: University of California Press.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum, Cilt 2*. İstanbul: Yarın Yayınları.
- Wood, E. (2002). *Medieval Economic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1.
- Yalçın, A. (1979). *Türkiye İktisat Tarihi: Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme Süreci*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Yalman, A.E. (2018). *Modern Türkiye’nin Gelişim Sürecinde Basın (1831-1913)*. (Çev. B.Keşoğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Eserin orijinali 1914 yılında yayımlandı).
- Yazıcı, N. (2011). “Tasvir-i Efkâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 40, s.138-140.
- Yerasimos, S. (2000). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye – I: Bizans’tan Tanzimat’a*. (Çev. B.Kuzucu). İstanbul: Belge Yayınları.
- Yerasimos, S. (2001). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye – II: Tanzimat’tan I. Dünya Savaşı’na*. (Çev. B. Kuzucu). İstanbul: Belge Yayınları.
- Zürcher, E.J. (2009). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. (Yirmi Dördüncü Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları. (Eserin orijinali 1993 yılında yayımlandı).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Bozkurt, Ahmet Deniz
 Uyuğu : T.C.
 Doğum tarihi ve yeri : 1986 – Ankara
 Medeni hali : Bekar
 Telefon : +903122161126
 e-mail : adenizbozkurt@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora	Gazi Üniversitesi / SBE	2013 - Devam ediyor
Yüksek Lisans	Gazi Üniversitesi / SBE	2012
Lisans	Hacettepe Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü	2008
Lise	Ankara Seyranbağları Lisesi	2004

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2010-	Gazi Üniversitesi	Araştırma Görevlisi
2009-2010	Ordu Üniversitesi	Araştırma Görevlisi

Yabancı Dil

İngilizce (Çok iyi),
 Fransızca (Çok iyi),
 İtalyanca (Orta)

Yayınlar

Saraçoğlu, M. ve Bozkurt, D. A. (2019). Ahmed Midhat'ın Eserlerinde İktisadi Kavramların Yeri ve Önemi, *AHBV Üniv. İİBF Dergisi*, 21(2). (Yayınlanacak)

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

